

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદ્દેશથી, પતિતપાવન કે. શ્રીમન્ત સરકાર મહાગજ સાહેબ, શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાપાસપેલ, સમશીગળહાદુર, જી સી એસ આઈ, જી સી આઈ ઈ, એલએલ ડી, એઓશીએ રૂપાવન્ત ચર્ધને બે લાખ રૂપિયાની ગ્રંથ અનામત મૂકી છે તેના વ્યાજમાથી 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા' રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતા પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામા આવે છે

તદનુસાર, આ 'શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિ' એ નામનું પુસ્તક, પ્રો હીરાલાલ ગ કાપડિયા પાસે તૈયાર કરાવવામા આવેલું, તેને મહાગજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામા ૩૩૬મા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે

ડો. ધૂ. પારેખ
સંશોધન અધિકારી,
પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
વડોદરા
તા ૧૦-૭-૧૯૬૩

જયેશીન્દ્ર મા. મહેતા
ઉપકુલપતિ,
મ સ વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

ઉત્થાનિકા

ઉદ્ભવ—જૈન કુટુંબમાં મારો જન્મ થવાથી બાલ્યવયથી મારા ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પડ્યો શરૂ થયો હતો. આ સુગત શહે-મા--મારી જન્મભૂમિમાં પ્રાથમિક ટ્રેનવણી લીધા બાદ, માધ્યમિક ટ્રેનવણી લેવાનો પણ મને અહીં સુયોગ મળવાથી, હું આ જ શહેરમાં ગયો. આ સુગત શહેર એટલે જૈન મુનિવરોનું એક મહત્વનું વિશ્વમ-સ્થાન. આમ હોવાથી જૈન ધર્મ અને સાહિત્યના અભ્યાસની મને અભિરુચિ જાગી; અને માધ્યમિક ટ્રેનવણી લેવાનું મારું કાર્ય ચાલુ હતું તે દરમિયાન મેં એને ઘોડેઘણે અરો સતોધી ‘પણ ખરી. એને પૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત વેગ તો હું એમ. એ ની ખરીક્ષામાં ૧૯૧૮માં ઉત્તીર્ણ થયો ત્યાં પછી આખી શક્યો. વાન એમ જની કે, આ અગ્રમાં અ શાસ્ત્રવિશાળ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂઝિજીનું આત્મર્માંસ મુળર્માં થયું અને મારા માતાપિતા પણ—અમારું સમગ્ર કુટુંબ સુગત છોડી બેનણુ વર્ગો થયા મુળર્માં રિયઃ થયેલા હોવાથી, એ સૂઝિજીના વિદ્વાન સિધ્ધો પાસેથી મને વિશિષ્ટ અધ્યયન કરવાનો યથેષ્ટ અવકાશ મળ્યો. ન્યાયતીર્થ, ન્યાયવિશાળ મુનિશ્રી ન્યાય-વિજયજીએ એની અને જૈન દર્શન ઉપગત ઇતર દર્શનોના મતવ્યોને જૂઠું કરતી એમની ‘ન્યાયકુસુમાજલિ’ હું આ ગ્રન્થકાર પાસે લખ્યો, અને એથી આગળ ઉપર હું હગ્ગિલ્લસુરિજીત ‘યદ્દર્શનસમુચ્ચય’ અને ‘શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય’ના સમુચિત પડન માટે આકર્ષાયો. જેમ જેમ સમય પસાર થતો ગયો તેમ તેમ જૈન ધર્મ અને સાહિત્યના વિશેષ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે મને અવકાશ અને અનુકૂળતા મળવા લાગ્યા. એવામાં, આજથી સત્તાવીસેક વર્ષ ઉપર તા ૯-૧-’૩૫ને રોજ ‘અનેકાન્તજયપતાકા’નું સ્વોપજ વ્યાખ્યાદિ સહિત સંપાદન કરવાનું

મને ‘ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલા’ના સંચાલક ડૉ. વિનયતોષ ભટ્ટાચાર્ય તરફથી નિમન્ત્રણ મળ્યું અને મેં એ સ્વીકાર્યું. આ હારિ-ભદ્રીય કૃતિને ન્યાય આપવાના મારા મનોરથે મને એમનો જીવનવૃત્તાંત અને કૃતિકલાપ વિચારવા પ્રેર્યો. આતું ફળ એ આવ્યું કે, મારા દ્વારા સંપાદિત થઈ, જે ખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી આ કૃતિને અંગે મેં ઉપાદ્ધાત લખ્યો. એ અંગ્રેજીમાં હોવાથી તેમ જ જે ખંડમાં કટકે કટકે છપાયેલો હોવાથી, આને આધારે સળંગ જીવન અને કવન આલેખવાની મારી વૃત્તિ થઈ, અને ‘શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા’માં એ પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થતાં, આ વૃત્તિ પોષાઈ. એનું પરિણામ તે આ પુસ્તકની રચના છે.

પ્રણાલિકા—આ ‘હુંડા’ અવસર્પિણીમાં અહીં—આ ભારત-વર્ષમાં એવીસ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે, એમ જ્ઞેનોનું માનવું છે. એમાંના અંતિમ તીર્થંકર તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામી છે. એમની પદ્મપરંપરાનો—વિક્રમની લગભગ પાંચમી શતાબ્દી સુધીમાં થઈ ગયેલા પ્રાચીન જૈન મહર્ષિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય શ્રમણકાવ્યમાંની તેમ જ નંદીની ઘેરાવણી પૂરા પાડે છે. મહાવીર સ્વામીના પ્રશિષ્ય જંબૂસ્વામી વગેરેનું જીવનચરિત્ર કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિએ ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’ દ્વારા આલેખ્યું છે, અને એમના આ કાર્યને પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ ‘પ્રભાવક-ચરિત’ રચીને, એમના સમય સુધીમાં થઈ ગયેલા મહાનુભાવો વિશે પ્રકાશ પાડ્યો છે. આમ, જૈન મહર્ષિઓના જીવનવૃત્તાન્તો રચવાની પ્રથા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે, અને એ આધુનિક સંપાદક અને સંશોધક તરફથી અપનાવાઈ છે. આને લઈને આપણને હરિજન્મસૂત્રના પૂર્વગામી વાયકમુખ્ય ઉમાસ્વાતિ અને કવિવર સિદ્ધસેન દિવાકર જેવાની તેમ જ એમની અને એમના ઉત્તરવર્તી મુનિવરોની જીવન-ઝરમર જાણવાની તક મળે છે. આમ દેવા છતાં, આધુનિક વાયકવૃંદની વૃત્તિને પોષી શકે એવાં સ્વતંત્ર જીવનચરિત્રો, પ્રાચીન મહાવજ્રોને લક્ષીને

ભાગ્યે જ ગ્યાયા છે કલિકાનસર્વજ હેમચન્દ્રસૂત્રિને ઉદેશીને જર્મન વિદ્વાન ડૉ બુહ્લર (Buhler) તન્દ્રથી આદ્યુણીય પ્રવાસ થયો અને એનો આસ્વાદ અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંધુનાગઓને મળે એવો પ્રયત્ન પણ થયો છે

ચોજના—મે આ પુસ્તકને બે ખડમા વિભક્ત કર્યું છે ‘પૂર્વ-ખડ’મા મે હગ્લિલ્દ્રસૂત્રિના બાણ જીવનની રૂપરેખા આલેખી છે, જ્યારે ‘ઉત્તર-ખડ’મા એમના આત્મિક જીવનનો—એમના અક્ષન્દેહનો સંક્ષેપમા પરિચય દેગ-યો છે એમના વિદ્યાવ્યાસગના મૂલ્યાકન માટે તેમ જ એમના સમયના સર્વમાન્ય અને અતિમ નિર્ણય માટે ઉપયોગી થઈ પડે એની સામગ્રી તે એમણે નિર્દેશના મન્દેષ અને મન્દ્યકારોને લગતી ઇતીહાસિક હળીકત છે એમ હોઈ, એ મે ‘ઉપ-ખડ’મા ગજૂ કરી છે

પુરવણી—આ પુસ્તકનું લખાણ, સરથા તન્દ્રથી પ્રકાશનાર્થે સ્વીકાગયા બાદ મે ઉપોદ્ધાત તૈયાગ કરવાનો અને પટેલી વાગના મુદ્રણપના (Galley proofs) મળે ત્યારે તેમ જ એ દગમ્યાનમા મને જે બાબતો ઉમેગના જેવી જણાઈ હોય તેની નોંધ કરવાનો વિચાર ગાખ્યો હતો ઉપરુક્ત મુદ્રણપનોમા નાના ખાવા પર પણ ઉમેગ કરવાથી મુદ્રણાલયને મુશ્કેલી પડશે અને પ્રકાશનમા વિલંબ થશે, એમ જાણવા મળતા, એ ઉમેગઓ કરવાનું મે માડી વાળ્યું હતું અને ન છૂટકે પુગવણીનું કામ હાથ ધર્યું હતું આ કામ જેમ બને તેમ ટૂંકાણમા પતાવવાનું હતું, એન્ડે ખાસ ખપપૂરતી જ વિગતો અહીં આપી શકાઈ છે જે મુદ્રણપનોમા જ યથાસ્થાન ઉમેગ કરી શકાયા હોત તો આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરનારને સુગમતા થાત

વિશિષ્ટિ—હગ્લિલ્દ્રસૂત્રિ એન્ડે અનેક વિષયો ઉપર વિદ્વાતાપૂર્ણ દૃષ્ટિ રચનાગ સમર્થ આચાર્ય આમ હોવાથી એમની એકેએક ઉપલબ્ધ

કૃતિ પૂરેપૂરી જોઈ વિચારી તેનું નવનીત તાગી, એનો વાચકવૃદ્ધને યથેષ્ટ આસ્વાદ કરાવવો એ માગ જેવા માટે તો મુશ્કેલ—બહુ અશક્ય કાર્ય ગણાય આમ હોવાથી આ ગ્રંથનામા જે કંઈ ન્યૂનતા જણાય તેને દૂર કરવા વિશેષજોને હું વીનતુ છું એમ લાગે છે કે માગ આ અલ્પ સ્વપ્ન કાર્યરૂપ આ પુસ્તક ગ્રંથગતીમા હોવાથી, હર્ષિલસૂચિની સાહિત્યસેવા તરફ વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચનાનું એ સાવન જનને

મહાસ્વીનીમાર :—આ કાર્યનો ઉદ્દેશવ ‘શ્રી સવાજી સાહિત્ય માળા ના સંચાલક તરફથી મળેલા નિમંત્રણને આભારી હોવાથી, હું અહીં સૌથી પ્રથમ તો પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વગેરેના ભૂતપૂર્વ સંચાલક ડૉ વિનયતોડ લલાચાર્યનો ઉપકાર માનું છું

આ માર્ચ મે હાથ ધરું અને જે એની પૂર્ણાકૃતિ થઈ એ દગ્ધમાન મારી અન્ય આહિ યપ્રવૃત્તિ ચાતુ હતી તેથી ગ્રંથીક વાગ આ માર્ચ કરના માટે પ્રવૃત્ત થતો ન હતો, પરંતુ મારી પત્ની ઈદિગ તરફથી મને આ કાર્ય પૂર્ણ કરવાની અવાગનવાગ સૂચનાઓ મળતી ગયેવાથી, આ માર્ચ હું પડું મરી શક્યો છું, એલે એ મદન હું એનો પપ્પુ સણી છું

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામા મે જે પુસ્તકાદિનો એક યા ખીજી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તેના લેખકમહાશયોનો અને એના પ્રકાશક મહોદયેનો હું ઉપકૃત છું સન્મેગવચાત્ર મંદિરની આની નોંધ ન લેવાઈ હોય તો તે બદલ ક્ષમા યાચું છું આ પુસ્તક સત્વર અને યોગ્ય સ્વરૂપમા પ્રકાશિત થાય તે બદલ સન્મગના રાખવા અને મહદલતાપૂર્વકનો સહકાર આપવા બદલ હું પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના નિયામકશ્રી ડૉ જોગીલાલ જ સહિસગનો આભારી છું

આ પુસ્તકની મુદ્રણાલય પ્રતિમા (Press-copy) તૈયાર કરવામા મને માન જે પુરો—નસિનયન્દ્ર, ખી એસસી એમ ટી સી અને વિભોધયન્દ્ર, એમ એસમી, તેમ જ મારી પુત્રી મનોગમા, એમ.એ.,

ખી. ટી. તરફથી સહાયતા મળી છે. વિશેષમાં મુદ્રણપત્રો મૂળ લખાણ સાથે મેળવવામાં પણ એલે સહાય કરી છે. આમ મારા આ કુટુંબી-જનોએ આ કાર્ગમાં જે ફાળો આપ્યો છે તેનો ઔપચારિક રીતે આભાર માનવાથી કાર્ય સરે તેમ નથી, એટલું જ કહેવું જસ થશે.

અન્તમાં, મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા પ્રેરે મુદ્રણકાર્યને અંગે જે સહકાર આપ્યો છે તે બદલ પ્રેસનો આભાર માનું છું.

સાંકડા શેરી,
ગોપીપુરા, સુરત-૨
તા. ૧૭-૪-૧૯૬૩.

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

સંકેતોની સમજણ

અ૦૧૦૫૦ = અનેકાન્તજયપતાકા

અન્યયોગ૦ = અન્યયોગ-ચલચહેદ્વાનિશિખ

અષ્ટા૦ = અષ્ટાધ્યાયી

આ૦૬૦૬૦ = આર્દ્રતદર્શનદીપિકા

આ૦દિ૦ = આગમોત્તુ દિગ્દર્શન

આ૦શ્રુ૦ = આગમોદ્ધાનકની શ્રુત ઉપાસના

આ૦સ૦ = આગમોદ્ધ સમિતિ

ઉત્તર૦ = ઉત્તરજાળ

ગ૦ત૦સ૦ = ગણુદ્ગતસૃષ્ટસયગ = ગણુદ્ગતદ્વસયગ

ગા૦પૌ૦૩૦ = ગાયત્રીવાક પૌર્વાત્ય ૩ થમાળા

ચ૦૩૦ = ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ

ચેષ્ઠ૦ = ચેષ્ઠવદણુમહાભાસ

જ૦મ૦ = જર્ઘણ મગ્ધકી

જિ૦કે૦
જ૦૦૦૩૦ } = જિનગ્નમથ

જે૦ભા૦૩૦ સ૦ = “ જેસવમેજૈનભાકાપ્રાગીયપ્રથાનાસૂચિપત્રમ્ ”

જૈ૦આ૦સ૦ = જૈન આત્માન દ સભા

જૈ૦ગૂ૦૬૦ = જૈન ગૂર્જ કવિઓ

જૈ૦૩૦ = જૈન ૩ થાવતી

જૈ૦ધ૦૩૦ = જૈન ધર્મ પ્રકાશ

જૈ૦ધ૦૩૦સ૦ = જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

જૈ૦પુ૦૩૦સ૦ = જૈન પુસ્તક પ્રચારક સભા

જૈંપુંપ્રંસંં = જૈન પુસ્તક પ્રચલિતસંગ્રહ

જૈંસંપ્રંં = જૈન સત્ય પ્રકાશ

જૈંસાંસંં = જૈન સાહિત્ય સંશોધક

જૈંસૂં = જૈમિનીય સૂત્ર

દેંસાંજૈંપુંસંં = દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુરોદ્ધાર સંસ્થા

તંરંદીં = તર્કરંદસ્યદીપિકા

પંજૈંભાંઅંસૂં = પતનરથપ્રાપ્ત્ય-જૈન-ભાંડારીય-અંથસૂચિ

પાંભાંસાં = પાષય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

પુંપ્રંસંં = પુરાતન-પ્રળય-સંગ્રહ

પ્રંચં = પ્રભાવકચરિત

પ્રંવાં = પ્રમાણ્યવાર્તિક

ફાંચુંસંં = ફાર્જીસ ગુજરાતી સભા

ભાંપ્રાંસંંમંં = ભાંડારકર પ્રાપ્ત્યવિદ્યા સંશોધનમંદિર

માંદિંજૈંઅંં = માણિકચંદ્ર દિગંબર જૈન અંથમાલા

મુંકંજૈંમોં = મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાળા

યંજૈંઅંં = યશોવિજય જૈન અંથમાલા

યોંદંસંં = યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

લંવિં = લલિતવિસ્તર

વંદેંકેં = વડોદરા દેશી કૃષ્ણવપુષ્પાતુ

વિંસંં = વિક્રમસંવત્

વિસેસાં = વિસેસાવરસયલાસ

શાંવાંસંં = શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

પડંસંં = પડ્ધર્શનસમુચ્ચય

સંં = સંસ્કૃત

सं०० = सभगपुस्तकालय

सि००००० = सिंधी जैन ग्रंथमाला

ABORI = Annuals of the Bhandarkar Oriental Research Institute

BSP Series = Bombay Sanskrit & Prakrit Series

DCGCM = Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts

GSAI = Giornale della societa Asiatica Italiana = JIAS

HCLJ = History of the Canonical Literature of the Jainas, A

HIL = History of India Literature

JA = Journal Asiatique

JIAS = Journal of the Italian Asiatic Society = GSAI

JBORS = Journal of Bihar Orissa Research Society

JUB = Journal of the University of Bombay

અનુક્રમ

અ. અંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧.	પૂર્વાખંડ : જીવનરેખા ...	૧-૪૬
૨.	ઉત્તરખંડ : સાહિત્યસેવા ...	૪૭-૨૪૪
૩.	ઉપખંડ : સમીક્ષા ...	૨૪૫-૩૪૬
૪.	પુરવાણી ...	૩૪૭-૩૭૬

વિસ્તૃત વિષય-સૂચિ

[ઉત્થાનિકા—ઉદ્ભવ પ્રણાલિકા, યોજના, પુરવણી, વિગ્રહિત, ઋણસ્વીકાર]

વિષય	પૃષ્ઠ
પૂર્વ ખંડ : જીવનરેખા	૧-૪૬
ઉપક્રમ	૧-૩
આત્મકથાનો અભાવ	૩
સાધન-સામગ્રી	૩-૧૫
૬ પાષ્ટક (પ્રાકૃત) કૃતિઓ	૩-૬
૧૯ સ રકૃત	૬-૯
૧૪ ગુજરાતી	૯-૧૨
૫ હિન્દી	૧૨-૧૩
૧૦ અંગ્રેજી	૧૩-૧૪
૨ જર્મન	૧૪
૪ ઇટાલિયન	૧૫
ગૃહસ્થજીવન	૧૫-૨૩
જન્મભૂમિ અને જન્મદાતા	૧૫
જાતિ	૧૬
પુરોહિત	૧૬
બે ભાણેજ	૧૬
ભદ્ર પરિણામ	૧૬-૧૭
પાકિયનું પ્રદર્શન અને વાદનો નાદ	૧૭-૧૮
ગજરાજનું દર્શન અને જિનમૂર્તિનો ઉપહાસ	૧૮-૧૯
પ્રતિયાનું પાલન	૧૯-૨૩

વિષય	પૃષ્ઠ
અમણીજીવન	૨૩-૪૫
પ્રતિબોધક (ધર્મમાતા), દીક્ષાગુરુ, વિદ્યાગુરુ અને નિશ્રા-ગુરુ	૨૩-૨૬
‘વિદ્યાધર’-કુળ	૨૬-૨૮
કુક્કસૂત્રિ, વંશજ	૨૮
‘સૂરિ’ પદ	૨૮-૨૯
શિષ્યો અને તેમનો વધ	૨૯
હંસ અને પરમહંસની દીક્ષા અને એમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ	૨૯-૩૦
બૌદ્ધતત્ત્વના અધ્યયનાર્થે ગમન	૩૦-૩૧
હંસાદિની બે પરીક્ષાઓ	૩૧-૩૩
હંસની હત્યા	૩૩-૩૪
ચંદ્રપાલ પાસે ગમન	૩૪
બૌદ્ધ સાથે પરમહંસનો વાદ	૩૪-૩૫
ધોખીનો વેપ	૩૫-૩૬
મગ્ધસત્ત્વ આગમન અને અવસાન	૩૬
હકીકતમાં ફેરફાર	૩૬-૩૭
હરિહરસૂત્રિનું પ્રસ્થાન	૩૭
બૌદ્ધોના ગુરુ સાથે વાદ	૩૭-૩૮
બૌદ્ધોનો હોમ	૩૮
સાતસે બૌદ્ધોનું મૃત્યુ	૩૮
૧૪૪૦ બૌદ્ધોનું હોમ, સકુનિકારપે પગ્નિવર્તન, તેમનો હોમ અને મગ્ધ	૩૮
સૂત્રિના કષપનું નિવારણ	૩૮-૪૦
આવક દ્વારા સંબોધન	૪૦-૪૧
નિગપ્ત્યતાને અંગે અબાદેવી દ્વારા સાત્ત્વન	૪૧

વિષય	પૃષ્ઠ
સસ્તિગ્રનો અધિકાર	૪૨
રાત્રે પણ્ય મંથની રચના	૪૨
ભોજન-સમયનું સંખ્યાદન અને 'ભવવિરુદ્ધ'	
સૂરિ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ	૪૩
આક્ષેપ અને એનો પરિહાર	૪૩
કાર્પાસિકનું દાન	૪૩-૪૪
સમાન હકીકત	૪૪
રહસ્ય-પુસ્તકોની પ્રાપ્તિ અને અદ્ભુત સ્તંભમાં સ્થાપન	૪૫
'કલિકાલસર્વજન'નું બિરુદ	૪૫
આરાધના અને અનશન	૪૫
સ્વર્ગપાસ	૪૫
'હરિભદ્ર'નામક મુનિવરો	૪૫-૪૬
ઉત્તર ખંડ : સાહિત્ય-સેવા	૪૭-૨૪૪
મંથની સંખ્યા	૪૭-૪૮
મંથો વિષે પ્રાચીન નામનિર્દેશ	૪૮-૫૦
હારિભદ્રીય કૃતિઓનો અંક યાને એની (મુદ્રા)	૫૮-૫૯
(૧) મ્વનંત કૃતિઓ અને સ્વોપજીવિવરણો	૫૯-૧૮૪
(૩) અનેકાન્તમ્વપજાકા	૫૯-૬૪
(૪-૫) અઠ્ઠાધ્યયની સ્વોપજીવિવરણો	૬૪-૬૬
વિવરણ યાને જ્ઞાતિ ટિપ્પણ	૬૬-૬૭
(૧૦૧) ભાવાર્થમાત્રા વેદિની	૬૭
(૬) અનેકાન્તપ્રપદ	૬૭
(૭-૮) અનેકાન્તવાદપ્રવેશ અને એનાં ટિપ્પણ	
યાને ભાષાનર	૬૭-૬૮
(૯) અનેકાન્તસિદ્ધિ	૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧૦-૧૧) અર્હંત્રીયુગમણિ	૬૯-૭૧
(૧૨) અષ્ટક પ્રકરણ અને અને એનાં વિવરણાદિ	૭૧-૮૦
(૧૩) આત્મસિદ્ધિ	૮૦-૮૧
(૧૪ અને ૧૬૨) આત્માનુશાસન	૮૧-૮૨
(૧૬) ઉપદેશ પ્રકરણ	૮૨
(૨૦ અને ૧૮) ઉવએસપય [ઉપદેશપદ]	૮૩-૮૫
(૨૨) કથાકોશ	૮૫
(૨૩) કપૂરકાવ્ય	૮૬
(૨૫) કિલવકથાનકપંચક	૮૬
(૨૬અ અને ૨૬) કુલય (કુલક)	૮૬
(૨૭) ક્ષમાવલીખીજ	૮૬
(૩૩ અને ૧૧૪) જઘદિણુકિચ્ચ [યતિદિનકૃત્ય]	૮૭
(૩૪-૩૬) જ'ણુદીવસંગદણી [જ'બુદ્ધીપસંગદણી]	૮૭
(૩૭ અને ૧૧૫) જસહરચરિય [યશોધરચરિત]	૮૭-૮૮
(૩૮-૩૯) જિણુદરપડિમાધોત [જિનશૃદ્ધ- પ્રતિમાસ્તોત્ર] જોગવિહાણ (યોગવિધાન)	૮૮-૮૯
(૪૨ અને ૧૨૧) જોગસયગ (યોગશતક)	૮૯-૯૦
તત્ત્વતરંગિણી	
(૪૦) જિનસ્તવ યાને (૧૮૨) સ્તવ	૮૯
ત્રિલંગીસાર	
(૨૯-૩૦) ચતુર્વિંશતિસ્તવ અને એની વૃત્તિ	૮૭
(૩૧) ચૈત્યવંદનભાષ્ય	૮૭
(૫૧) દંસણુસત્તરિ [દર્શન સપ્તતિ]	
(૫૨) દંસણુસુદ્ધિ [દર્શનસુદ્ધિ] યાને	
(૫૩ અને ૫૫) [દરિસણુસત્તરિ [દર્શનસપ્તતિ]	૯૨-૯૩

વિષય	પૃષ્ઠ
(૫૩) દરિસણસત્તરિ [દર્શનસપ્તતિ] યાને	
(૧૭૮અ) સાવત્રધર્મપથરણુ [આવકધર્મપ્રકરણુ]	
(૬૦) દિનશુદ્ધિ	૯૪
(૬૧-૬૨) દેવિન્દનરમ્બપથણુ [દેવેન્દનરકેન્દ્ર- પ્રકરણુ]	૯૫-૯૬
(૬૩) દ્વિજવદનચપેટાકિંવા ૬૩અ દ્વિજવદનચપેટોકા	૯૬
(૬૪ અને ૬૭) ધર્મસંગદણી [ધર્મસંગદણી]	૯૬-૯૮
(૬૫) ધર્મગિન્દુ	૧૦૦-૧૦૬
(૬૬) ધર્મલાભસિદ્ધિ	૧૦૬
(૬૮) ધર્મસાર અને એની (૬૯) સ્વોપત્ત ટીકા	૧૦૬-૧૦૮
(૭૦ અને ૭૧) ધુતકખાણુ [ધૂર્તાખ્યાન]	૧૦૮-૧૧૦
(૭૭ અને ૪૩) નાણુયચત્રવખાણુ [ગાનપત્રક વ્યાખ્યાન]	૧૧૦-૧૧૧
(૭૬ અને ૮૦) નાણુચિત્રપથરણુ [નાનાચિત્ર- પ્રકરણુ]	૧૧૧-૧૧૨
(૭૮ અને ૪૩અ) નાણુચિત્રક [ગાનપત્રક]	૧૧૨
(૭૯) નાનાચિત્રક અને (૮૦અ) નાનાચિત્રિકા	૧૧૨
(૮૧) નૃતત્વનિગ્રમ યાને (૧૨૯) લોકનત્વનિયુધ	૧૧૩-૧૧૬
(૮૩) ન્યાયવિનિગ્રમ	૧૧૭
(૮૪) ન્યાયામૃતનરંગિણી	૧૧૭
(૮૭-૮૮) પંચનિર્ધટી [પંચનિર્મળી]	૧૧૮
(૮૬ અને ૯૬) પંચાણુગ [પંચધાનક]	૧૧૭
(૮૯) પંચલિંગી	૧૧૮
(૯૦-૯૧) પંચવન્ધુગ [પંચવન્ધુક] અને એની	
(૯૨) સ્વોપત્ત શિખાદિતા	૧૧૮-૧૨૦

વિષય	પૃષ્ઠ
(૯૩) પચનમદ	૧૨૧
(૯૬ અને ૯૭) પચાન્નગ [પંચાશક]	૧૦૧-૧૨૬
(૧૦૦) પન્સોકમિદિ	૧૦૬
(૧૦૪) પ્રતિનકપ	૧૨૬-૧૨૭
(૧૦૮) બૃહન્નિમ્નાત્વમ(મ)ધન	૧૨૭
(૧૦૯) બોદિકપ્રતિબેધ	૧૨૮, ૧૨૯
(૧૧૦) ભાવનામિદિ	૧૨૯
(૧૧૨-૧૧૩) મુણિવધ્યનિય [મુનિપતિયગિન(૧)]	૧૨૯
(૧૧૪) યતિદિનકૃત્ય	૧૨૯, ૧૩૦
(૧૧૫) યતોધગ્યગિત(૧)	૧૩૦
(૧૧૬) યોગદષ્ટિમમુચ્યય અને એતી	
(૧૧૭) ગ્યોપજાદૃષ્ટિ	૧૩૦-૧૩૪
(૧૧૮) યોગગિન્દુ અને એતી (૧૧૯) સ્વોપન	
(૧) દૃષ્ટિ	૧૩૪-૧૩૭
(૧૨૦) યોગવિશતિ	૧૩૮
(૧૨૧) યોગશતક	૧૩૮
(૧૨૩ અને ૧૨૫) લગ્નમુદ્ધિ [લગ્નશુદ્ધિ] યાને	
(૧૨૨ અને ૧૨૪) લગ્નકૃડાલયા	
[લગ્નકૃડાલિકા]	૧૩૮-૧૩૯
(૧૨૬) લઘુશ્લેષસમાસ	૧૪૦
(૧૨૯) લોકતત્ત્વનિર્ણય	૧૪૦
(૧૩૦) લોકગિન્દુ	૧૪૦
(૧૩૨) વિશતિવિશિકા યાને (૧૩૩) વિશિકા	૧૪૦
(૧૩૪-૧૩૫) વિમાણુનન્દનદ્ય [વિમાનનન્દન]	૧૪૦
(૧૩૭-૧૩૮) વીગત્યય [વીગ્નના]	૧૪૦-૧૪૧

વિષય

પૃષ્ઠ

(૧૩૯) વીરંગદકથા	૧૪૧
(૧૪૦) વીસવીસિયા [વિશતિવિશકા]	૧૪૧-૧૪૮
(૧૪૧) વેદબાહ્યતાનિરાકરણ	૧૪૮
(૧૪૨) વ્યવહારકલ્પ	૧૪૯
(૧૪૩) શનશનક	૧૪૯
(૧૪૫) શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને એની (૫૬ અને ૧૪૬) દિક્પ્રદા નામની ટીકા	૧૪૯-૧૫૨
(૧૪૪) શાશ્વત્તિનમ્નવ	૧૪૯
(૧૪૯) આવકધર્મતંત્ર	૧૫૨
(૧૫૦) આવકધર્મપ્રકરણ	૧૫૨
(૧૫૪) આવકપ્રતપ્તિ અને એની (૧૫૫) ટીકા	૧૫૩
(૧૫૭) પદ્મદર્શનમુચ્ચય	૧૫૩-૧૫૪
(૧૫૧) આવકધર્મવિધિ (પ્રકરણ)	૧૫૩
(૧૫૨) આવકધર્મસમાસ	૧૫૩
સમાનનામક કૃતિઓ	૧૫૮-૧૫૯
સર્વસિદ્ધાન્ત પ્રવેશક	૧૫૯
પંચદર્શન સ્વરૂપ	૧૫૯
પંચદર્શનખંડ	૧૬૦
સર્વદર્શનસંગ્રહ	૧૬૦
સર્વદર્શનશિરોમણિ	૧૬૦
દર્શન-દિગ્દર્શન	૧૬૦
(૧૫૯) પોડકશકપ્રકરણ	૧૬૦-૧૬૪
(૧૫૮) પદ્મદર્શની	૧૬૦
એકાદશસ્કમહાભાસ અને પોડકશક	૧૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧૬૦) મંસાગદાવા(નદ)સ્તુતિ (સંસાગ- દાવાનવ યુધ્ધ)	૧૬૪-૧૬૭
(૧૬૧) સરેરૂતચૈ-યવ-દનભાષ્ય	૧૬૭
(૧૬૨) મંરૂતાત્માનુચામન	૧૬૭
(૧૬૩) સંકિતપ[પં]ચામ(સિ)	૧૬૭
(૧૬૫-૧૬૬) મમગાઇચ્યચન્ય [સમગદિત્ય- ચગ્નિ] (૧૬૬) સમગદિત્યકયા કિંવા (૧૬૭) સમગકર્કચગ્નિ	૧૬૭-૧૭૪
સમગમયંકા કહા	૧૭૩
(૧૬૮) સપચાસિત્તિ (૧)	૧૭૪
(૧૭૧ અને ૧૭૧) સંબોધસત્તિ [સંબોધસત્તિ]	૧૭૪
(૧૭૨ અને ૧૬૯) સંબોધપયન્થુ [સંબોધ પ્રકરણ] યાને (૪૬ અને ૪૮) તતપયાસમ [તત્ત્વપ્રકાશક]	૧૭૫-૧૭૭
(૧૭૫) સર્વજ્ઞસિદ્ધિ અને (૧૭૬) ઝેની સ્વોપચ દીકા	૧૭૭-૧૭૮
(૧૭૭) સાધુપ્રવચનસાગ્રપ્રકરણ	૧૭૮
(૧૭૮) સાધુસામાચારી	૧૭૮
(૧૭૮અ અને ૧૪૮ધ) સાવગધમ્મ (આવકધર્મ) યાને (૧૭૯ અને ૧૫૧) સામગધમ્મવિદિ- પયરણુ [આવકધર્મવિધિ પ્રકરણ]	૧૭૯
(૧૮૦ અને ૧૫૨) સાવગધમ્મસમાસ (આવક- ધર્મ સમાસ) કિંવા (૧૮૦અ અને ૧૫૪) સાવયપણ્ણતિ [આવક પ્રાપ્તિ] અને ઝેની (૧૫૩ અને ૧૫૫) સ્વોપચ દીકા	૧૮૦-૧૮૧

વિષય

પૃષ્ઠ

(૧૮૧ અને ૧૪૪) ચાત્યજિણુયન [શાશ્વત જિનમ્તન] (૧૮૨) સ્તવ	૧૮૧-૧૮૨
(૧૮૩) સ્વાદ્વાદકુચોદયપન્ડિત	૧૮૨-૧૮૩
(૧૮૪) દિસાદૃક અને એની (૧૮૫) સ્વોપત્ત અવચૂંતિ	૧૮૩-૧૮૪
(૨) વિવરણાત્મક કૃતિઓ	૧૮૪-૨૩૧
(અ) જૈન આગમોનાં વિવરણો	૧૮૬-૨૧૪
(૨) અનુયોગદ્વાર-વિવૃત્તિ યાને (૧૪૮) શિષ્યહિતા	૧૮૬-૧૮૮
(૧) અનુયોગદ્વાર (સુત) લઘુવૃત્તિ	૧૮૮-
(૧૫) આવસ્થક (સુત) બૃહદ્વૃત્તિ	૧૮૮-૧૮૯
(૧૬-૧૭) આવસ્થ-સૂત વિવૃત્તિ યાને (૧૪૮અ) શિષ્યહિતા	૧૮૯-૧૯૩
(૨૧) ઓધનિર્ચુમ્તિ ટીકા	૧૯૩
(૩૨) ચેતનવન્દન સૂતવૃત્તિ યાને (૧૨૮) વલિન વિસ્તન	૧૯૩-૨૦૩
(૩૫) જ બુદ્ધીપ પ્રતિષ્ઠિ ટીકા	૨૦૩
(૪૧) જીવાજીવાલિગમ સૂત-લઘુવૃત્તિ યાને (૧૦૫) પ્રદેશ ટીકા	૨૦૩-૨૦૪
(૫૬) દશવૈકાલિકટીકા યાને (૧૪૭) શિષ્ય ઓધિની	૨૦૪-૨૦૬
(૫૭-૫૮) દશવૈકાલિક (સૂત) લઘુટીકા	૨૦૬
(૭૨) ધ્યાનશતકવૃત્તિ	૨૧૦
(૭૩) નન્દિ(દી)ટીકા યાને (૭૪) નન્દધ્યવનવૃત્તિ	૨૧૦-૨૧૨
(૧૦૧) પિંડનિર્ચુકિતિ વિવૃત્તિ	૨૧૨

વિષય

પૃષ્ઠ

(૧૦૨-૧૦૩) પ્રજ્ઞાના સૂત્ર ટીકા યાને (૧૦૬)	
પ્રદેશ વ્યાખ્યા	૨૧૨-૨૧૪
(૧૩૬) વિશેષાવસ્થકભાષ્યવૃત્તિ	૨૧૪
(આ) જ્ઞેન અનાગમિક કૃતિઓનાં વિવરણો	૨૧૪-૨૩૧
(૪૯) તત્ત્વાર્થસૂત્ર લઘુવૃત્તિ યાને (૪૫) કુપકુપિકા	૨૧૫-૨૨૨
(૨૪) કર્મસ્તવવૃત્તિ	૨૧૪-૨૧૫
(૨૮) ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ	૨૧૫
(૮૫) ન્યાયાવતારવૃત્તિ	૨૨૨-૨૨૩
(૯૫) પંચસૂત્રકવ્યાખ્યા	૨૨૩-૨૨૫
(૧૦૭) પ્રશમરતિટીકા	૨૨૫-૨૨૬
(૧૩૧) વર્ગ કેવલિવૃત્તિ	૨૨૬-૨૨૭
(૧૫૫) શ્રાવક પ્રસન્નિવૃત્તિ	૨૨૭
(૧૬૪) સંપ્રદણીવૃત્તિ	૨૨૭-૨૨૮
(૬) અજ્ઞેનકૃતિનું વિવરણ	૨૨૮-૨૩૦
(૮૨) ન્યાય પ્રવેશક વ્યાખ્યા યાને (૧૪૮ ઇ)	
શિષ્યહિતા	૨૨૮-૨૩૦
મહાનિસીદ્ધનો ઉદ્ધાર	૨૩૦
હારિભદ્રીય કૃતિઓના વૃત્તિકારો	૨૩૦-૨૩૧
ભાષાંતરો	૨૩૧-૨૩૩
ગુજરાતી ભાષાતરો	૨૩૧-૨૩૩
ઈટાલિયન ભાષાતર	૨૩૩
વિષયોનું વૈવિધ્ય	૨૩૩-૨૩૪
સાહિત્યક્ષેત્રમાં ફાળો (કૃતિઓના નામ અને	
અન્યામ)	૨૩૪-૨૩૭
નિષ્કર્ષ	૨૩૭-૨૪૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપખંડ : સમીક્ષા	૨૪૫
(૧) હરિભદ્રસૂરિએ નિર્દેશિતા અંથો અને અંથકારો	૨૪૫-
(અ) અંથો	૨૪૫-૨૫૯
(૧) પ્રભાણુભીમાંસા	૨૪૫-૨૪૬
(૨-૩) પ્રિયદર્શના ને વાસવદત્તા	૨૪૭-૨૪૮
(૪) યોગનિર્ણય	૨૪૮
(૫) રેવણાધકવ્ય	૨૪૮-૨૪૯
(૬) વાક્યપદ્ધતિ	૨૪૯-૨૫૦
(૭) વાર્તિક (પ્રભાણુવાર્તિક)	૨૫૦-૨૫૪
(૮) વિસિકા	૨૫૪
(૯) વૃદ્ધમન્થ	૨૫૪
(૧૦) શિવધર્મોત્તર	૨૫૪-૨૫૫
(૧૧) સમ્મર્ષ-પયગ્ણુ	૨૫૫-૨૫૬
(૧૨) સમ્મતિ (ટીકા)	૨૫૬
(૧૩) સ્વાદ્વાદમંગ	૨૫૭
(૧૪) હેતુબિન્દુ	૨૫૭-૨૫૯
(આ) અંથકારો	૨૫૯
જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક અંથકારોનાં નામ	૨૫૯-૨૬૦
(૧) અઠિતયશસ્ત્ર	૨૬૦-૨૬૧
(૨) અનંત	૨૬૧
(૩) અવધૂતાચાર્ય	૨૬૧
(૪) આસુરિ	૨૬૨-૨૬૩
(૫) ઈશ્વરકૃષ્ણ	૨૬૩-૨૬૪
(૬) ઉમાસ્વાતિ	૨૬૪-૨૬૫.

વિષય

પૃષ્ઠ

(૭) કાલાતીત	૨૬૫
(૮) કુક્કાચાર્ય	૨૬૫-૨૬૬
(૯) કુમારિલ	૨૬૬-૨૬૭
(૧૦) કીરકદંબક	૨૬૭
(૧૧) ગોપેન્દ્ર=ભગવદ્ગોપેન્દ્ર	૨૬૮
(૧૨) જિનદાસગણિ મહત્તર	૨૬૮-૨૭૦
(૧૩) જિનભદ્રગણિ દામાક્ષમણ્યુ	૨૭૦-૨૭૩
(૧૪) જૈમિનિ	૨૭૩
(૧૫) દિગ્નાગ, દિગ્ગ અને ભદ્રન્ત	૨૭૩-૨૮૧
(૧૬) દિવાકર	૨૮૧
દેવવાચક	
(૧૭) ધર્મકીર્તિ	૨૮૨-૨૮૩
(૧૮) ધર્મપાલ	૨૮૩-૨૮૫
(૧૯) નારદ	૨૮૫
(૨૦) ન્યાયવૃદ્ધ	૨૮૫-૨૮૬
(૨૧) પતંજલિ=ભગવત-પતંજલિ	૨૮૬-૨૮૭
(૨૨) પુરુષચન્દ્ર	૨૮૭-૨૮૮
(૨૩) પાંધુ-ભગવદ્દત્ત	૨૮૮-૨૮૯
(૨૪) ભદ્રન્ત-ભારકર	૨૮૯
(૨૫) ભર્તૃહરિ (વૈયાકરણ્ય)	૨૮૯-૩૦૧
(૨૬) મલ્લવાદી	૩૦૧-૩૦૫
(૨૭) યોગાચાર્ય	૩૦૫
(૨૮) વસુ	૩૦૫-૩૦૬
(૨૯) વસુમધુ	૩૦૬-૩૧૨
(૩૦) વાયુ	૩૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
(૩૧) વાલ્મીકિ	૩૧૨
(૩૨) વિન્ધવાસી	૩૧૨-૩૧૩
(૩૩) વિન્ધ	૩૧૩
(૩૪) વૃદ્ધાચાર્ય	૩૧૩-૩૧૪
(૩૫) વૃદ્ધો	૩૧૪
(૩૬) વ્યાસ	૩૧૪
(૩૭) શબર (સ્વામી)	૩૧૪-૩૧૬
(૩૮) શાંતરક્ષિત	૩૧૬-૩૧૭
(૩૯) શુભશ્રુત	૩૧૭
(૪૦) સંતપન	૩૧૮
(૪૧) સમંતભદ્ર	૩૧૮-૩૧૯
(૪૨) સમ્રાટ્	૩૧૯
(૪૩) સિદ્ધસેન	૩૨૦
(૪૪) „ (નીતિકાર)	૩૨૦-૩૨૧
(૪૫) „ દિવાકર	૩૨૧-૩૨૬
(૪૬) સુચારુ	૩૨૬
(૪૭) સુશ્રુત	૩૨૬-૩૨૭
સંપ્રદાયો અને ઉપસંપ્રદાયો	૩૨૮-૩૩૫
અવિરુદ્ધ ધર્મોધ્યાસિન વસ્તુવાદ	૩૨૯
આગમ ધર્મવાદ	૩૨૯
આલ્લવિકનયમત	૩૩૦
આવર્તકાલકારણવાદ	૩૩૦-૩૩૧
ઇષ્ટતત્ત્વદર્શનવાદ	૩૩૧
કલ્પિત વિદ્યાવાદીઓનો તત્ત્વવાદ	૩૩૧
શુદ્ધક્રમવાદ	૩૩૧-૩૩૨

વિષય

પૃષ્ઠ

અગત્યની મુક્તિવાદ	૩૩૨
પરોક્ષાગમવાદ	૩૩૨-૩૩૩
પ્રત્યક્ષાગમવાદ	૩૩૩
બુદ્ધિયોગવાદ	૩૩૩
સદાશિવવાદ	૩૩૩-૩૩૪
સર્વગતાત્મવાદ	૩૩૪
સર્વસત્ત્વેન ભાવવાદ	૩૩૪-૩૩૫
સાદૃશ્યવાદ	૩૩૫
આત્મચિત્તવાદ	૩૩૬-૩૪૬
સિદ્ધિર્થિનો સંબંધ	૩૩૬-૩૩૮
જયન્ત ભદ્ર અને હર્ષિદ્રસૂત્રિ	૩૩૮
શ કળ્યાણ અને હર્ષિદ્રસૂત્રિ	૩૩૯
ઉદ્યોતનસૂત્રિના શુરુ	૩૩૯
કૃષ્ણની નિમેસચુપિણના કર્તા અને હર્ષિદ્રસૂત્રિ	૩૪૦
કેટલાકાના અને હર્ષિદ્રસૂત્રિ	૩૪૦
હર્ષિદ્રસૂત્રિ અને સિદ્ધસેનચરિત્ર	૩૪૧
નદાનો ભોગકાળ	૩૪૧
પદ્મનેસવણાકૃષ્ણનું કર્ણ	૩૪૧
પાપ્ય હર્ષિદ્રસૂત્રિ	૩૪૨
વિચારસાગર	૩૪૩
વિચારમૃતસંગ્રહ	૩૪૩
શુદ્ધિનાદી	૩૪૩
લઘુક્ષેપસમાસ	૩૪૩
ક્રિયાત્મકસમુચ્ચય	૩૪૪
પદ્ય ચુગ	૩૪૪
યુગપ્રધાનપદ્યવર્તી	૩૪૫

મહત્તરા યાદિનીના ધર્મપુત્ર સમભાવભાવી

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ

જીવન અને કવન

પૂર્વ ખંડ : જીવનરેખા

ઉપક્રમ—‘ભારતવર્ષ’ એટલે અમૂલ્ય પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિનું ફાડાંગણ. આ આપણો દેશ પરાપૂર્વથી અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રતિ આકર્ષણી છે. આત્મોન્નતિના અનન્ય ઉપાય તરીકે એણે જીવનમાં ત્યાગને અગ્રગણ્ય રથાન આપ્યું છે. એ સાદા અને સંતોષી અને સાથે સાથે વિવેકથી વ્યાપ્ત હિન્નત ભાવનાઓથી પરિપૂર્ણ જીવનનો અનુરાગી અને આગ્રહી છે. સાચા મહંત, સંત, સંન્યાસી, શ્રમણો વગેરેનું સમુચિત સન્માન સદા એ કરવું એ એનો મુદ્દાલેખ છે. આને લઈને આ દેશમાં સ્વપર-કલ્યાણ સાધનાર અનેક મહાતુલાઓ થયા છે. ‘શ્રમણ’-સંસ્કૃતિના મહામૂલ્યશાળી અંગરૂપ જૈન ઈર્શનમાં ત્યાગનું પ્રાધાન્ય છે. એના અનુયાયીઓ નિરૂત્તિ-માર્ગના ઉપાસકો છે, એનો અર્થ એ નથી કે એઓ આલસ્યના કે નિષ્ક્રિયતાના—જડતાના રાગી છે. નિરૂત્તિપ્રધાન પ્રવૃત્તિ કરનારા જૈન શ્રમણોની સ્વકલ્યાણની સાધના પરના કલ્યાણને આડે આવે તેવી નથી. પ્રાચીન કાળમાં અનેક જૈન મુનિવરોએ લોકોદ્ધાર અને સાહિત્ય-સેવાના કાર્યમાં તદ્દવીન રહી પોતાના આત્માને અને સાથે સાથે સમસ્ત જૈન સંઘને તેમજ સમગ્ર ‘ભારત’ દેશને કૃતાર્થ કર્યો છે. શ્રમણ ભગવાત મહારીરસ્વામી (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯-ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭)ના—

વીર-વર્ધમાનના અગ્રિમ શિષ્યોએ—અગિયાર ગણપદોએ એમની અમૃતમય વાણીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વડે ગૂંથી જૈન આગમેતું—ખાર અગોતું નિર્માણ કર્યું, પરંતુ એ દિનકારી સાહિત્ય સર્વાંશી આજે ઉપ-લબ્ધ નથી. એમના સમકાલીન શ્રમજોએ તેમ જ એમના પછી થોડાક સમય બાદ થયેલા શ્રમજોએ આ દ્વાદશાંગીને અનુવર્તીને જે અન્ય અનુ-પ્રમ કૃતિઓનું સર્જન કર્યું હતું એ પણ આજે સર્વાંશી મળતી નથી. જૈન વાઙ્મય ‘ગીર્વાણ’ ગિરામાં ગૂંથી એને સાર્વજનીન બનાવનારી તરીકે વાચકવર્ગ^૧ હિમારવાતિ અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. ચેતાંબરો તેમજ દિગંબરો પણ એમને પોતીકા અને પ્રમાણુભૂત ગણે છે. દિગંબર આચાર્ય^૨ રકુન્દકુદ એ એમના સમસમયી જેવા છે. એમણે જન્મણ મોરમેણી (જૈન ચૌરસેતી)માં અનેક કૃતિઓ રચી છે. એમના પછી ચેતાંબર ગમનમાં ઓસિદ્ધમેન દિવાકર પોતાની અનેકવિધ પ્રતિભાને લઈને સૂર્ય સમાન શોભે છે. એઓ સમગ્ર જૈન જગતમાં (૧) કવિ, (૨) વાદી, (૩) તાર્કિક, (૪) દાર્શનિક, (૫) સ્તુતિકાર અને (૬) સર્વદર્શનસમ્રાટકાર તરીકે એમ જ રીતે પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. દિગંબર સમાજમાં કેટલીક બાબતમાં લગભગ આવું સ્થાન એમના ઉત્તરવર્તી આચાર્ય^૩ ષસ્ટમંતભદ્ર ભોગવે છે. સિદ્ધસેન દિવાકરના જાણે સાક્ષાત્ શિષ્ય ન હોય એવો ભાસ કરાવનારા^૪ મહાવ્રાદીની એક કારિકા અને એના ઉપર એમણે રચેલા અર્થધન દ્વાદશારનયચક્ર નામના ભાષ્ય વડે ચેતાંબર સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને ઔરવાન્વિત બન્યું છે. આ સાહિત્યસ્ત્રામીઓની સમય કૃતિઓનું

૧ એમને અંગેની માહિતી મારે જુઓ પ્રસિદ્ધરતિ અને સ્વર્ણધકારિકા-ની મારી “ઉત્પત્તિ” (પૃ. ૧૨-૩૨, ૫૬૫ ને ૫૬૫) તેમજ “ઉપખંડ”.

૨ જુઓ મારું પુસ્તક નામે પાઘય (આકૃત) બાપાઓ અને સાહિત્ય (પૃ. ૩૬, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૪, ૧૬૧ અને ૨૦૧).

૩ જુઓ પ્રથમ ટિપ્પણમાં નિદેશાવેરો “ઉપખંડ”.

૪ એજળ.

૫ એજળ.

આકઠ પાન કરી પુષ્ટ મનના હરિભદ્રસૂત્રિ ભાગ્યશાળી થયા હતા એમ એમનું આગે ઉપનમ્ય ચતુ સાહિત્ય કહી આપે છે આ શ્વેતાંગ શ્રમભૂતર્થના જીવનજ્ઞાનન્તની રૂપરેખા આનેખવા માટે મારો આ નમ્ર પ્રયાસ છે

આત્મકથાનો અભાવ—સોજ-નમૂર્તિ હરિભદ્રસૂત્રિએ પોતાના જીવનમાર્ગ ઉપર જાણે અધકાર-પટ પાથર્યો છે એટલે આ એક રીતે તો અજ્ઞાત પ્રદેશ છે બાણે હૃદયચરિતમા, બિલ્હણે પિઠમાંકદેવ ચરિતમા અને મંખે શ્રીક ઠચરિતમા જેમ પોતાનો પરિચય આપ્યો છે તેની આશા આપણે ભલે આ નિઃસ્પૃહ સૂરિવર્ય પાસેથી ન રાખીએ, પરંતુ એમના પૂર્વગામી નિઘાનારિધિ ઉમાસ્વાતિએ જેમ પોતાના માત-પિતાના નામ વગેરેનો નિદેશ કર્યો છે તેટલી પણ આપણી આશા આ સૂરિવર ફનિત થવા દેતા નથી એમના પ્રથેના અત્માની પુષ્પિકા જે એમણે રચેલી મનાય છે તે એમના સાધુ-જીવન રિથે નહિ જેવો પ્રગાથ પાડે છે, બાકી એ પણ એમના મૃદસ્થાશ્રમ રિથે તો મોન જ સેવે છે આમ હોવા છતાં એ જ્ઞાનદત્તો ત્રિપત ઝ, કે એમની વિદ્યાપૂર્ણ કૃતિઓથી આકર્ષાયા આધુનિક વેમ જ પ્રાચીન સમાના સાક્ષરોએ એમના જીવન અને કવન વિશે થોડું ઘણું પણ કયન કર્યું છે આમા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો પણ સ્વનજ્ઞાનો છે આમ જે દેશવિદેશના સાહિત્ય-રસિકોને હાથે એમના જીવનને સમગ્ર વાની જે લિન્ન લિન્ન સાત બાધાઓમા પિરસાઈ છે તેની હું બાપાદીક નોધ લઉં છું

સાધન—સામગ્રી (૬+૧૯+૧૪+૫+૧૦+૨+૪=૬૦)

(૧) પાઠ્ય (પ્રાકૃત) [૬]

(૧) કુલસયમાલા—‘ દક્ષિણચિદ્ર ’સૂરિ તરીકે ઓળખાવાતા ઉદ્ધોતનસૂરિએ આ કૃતિ શકસનત ૭૦૦મા એક દિવસ ઓઢો હતો ત્યારે એટલે કે ચિકમસનત ૮૩૫મા પૂર્ણ કરી છે આ કૃતિ અમુદ્રિત

છે.^૧ એ જમણુ મરહટ્ટી (જૈન માહારાષ્ટ્રી)માં રચાયેલી છે.

(૨) કહાવલી—આ કૃતિ ભદ્રેશ્વરસૂરિએ જૉ મંમાં વિક્રમ-ની લગભગ દસમી—અગિયારમી સદીમાં અને કોઈકને મતે બારમી સદીમાં રચી છે.^૨ એમાં અનેક મુનિવરોના—કાવ્યકસરિયા માંડીને હરિભદ્રસૂરિ સુધીના જીવનવૃત્તાંતો છે. આ કૃતિ પણ અમુક્તિ છે.^૩

(૩) જગજીહ્વરસહસ્રશયમ—જૉ મંમાં પદોમાં રચાયેલી આ કૃતિના કર્તા પશ્ચિમદત્તસૂરિ છે. ગાથા ૫૨-૫૯ અત્ર પ્રસ્તુત છે.

(૪) કવિધારસારપથરણુ—પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ જૉ મંમાં રચેલા આ વિધારસારપથરણુની ગા. ૫૩૨-૫૩૩ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ સૂરિ દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમનો સત્તાસમય વિક્રમની ચૌદમી શતાબ્દી છે.^૪

૧ કુવલયમાતાનો ઉલ્લેખ દેવચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૬૦માં રચેલા સંતિનાહ-અરિયા છે. કુવલયમાતાની વિવિધ હાથપેશીઓ મળે છે. તેમાંથી એક વિ. સ. ૧૧૩૬માં લખાયેલી છે. જુઓ જિનવલ્લભકોશ (પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૬૪).

૨ બૃહત્કથાકોશના અમલ હવેદ્યાત (પૃ. ૪૫)માં કહાવલીને પરિ-શિષ્ટપૂર્વ કરતા પ્રાચીન ગણી છે અને એમાં ૧૩ લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવે છે એમ કહ્યું છે.

૩ આની હાથપેશીઓની નોંધ જિઝ કોઝ (વિ. ૧, પૃ. ૬૬)માં છે.

૪ “આપાવાહ પૌર્વાત્ય અંચમાના”માં ઇ. સ. ૧૬૨૪માં હપાયેલી અપભ્રંશકાવ્યપ્રયોગમાં એના બીજા પરિશિષ્ટ તરીકે આ કૃતિ અપાયેલી છે.

૫ એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૩૨માં થયો હતો. એઓ વિ. સં. ૧૨૧૧માં સ્ત્રી સિધાબ્યા હતા એઓ જિનવલ્લભસૂરિના પદ્મપર થાય છે.

૬ આ કૃતિ સંસ્કૃત ભાષા સહિત “આયમેદ્યસમિતિ” દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૭ રત્નસીરખજસૂરિને સર્વવિહિની ઉપર વિ. સં. ૧૫૦૬માં રચેલી સ્ત્રોત્રપૂતિ નામે વિધિકોશુદ્ધીમાં આ સૂરિનો નિર્દેશ થયો છે.

(૫) રચણસંવ્યયપગરણુ—આ ૪૦, મંભા ૫૫૦ પદોમાં સિદ્ધાન્તની સારભૂત ગાથાઓના સંગ્રહરૂપે રચાયેલી કૃતિના કર્તા ‘અંચલ’ ગમ્મના હર્ષ(નિધાન)સુરિ છે. આ કૃતિની રચના ગુણનિધાનસુરિના ઉપદેશને આભારી છે. ૨૮૨મી ગાથા અત્ર પ્રસ્તુત છે. એ નીચે મુજબ છે :—

“ વમ્પગ્ગવારમસર હરિમહો સૂરિ આસિ પુવ્વરૂપ ।
તેરસય વીસર્ગાહરે વરિસેહિ વળ્લમટ્ટપહ ॥૧૮૨ ॥ ”

(૬) કેટલીક જીર્ણીકૃત હાથપોથીઓમાં મળી આવતી નીચે મુજબની રીઝાયા:—

“ વીરાઓ ઘયરો વાસાળ પગસર દસસણ હરિમહો ।
તેરસહિ વળ્લમટ્ટી મટ્ટહિ પળયાળ ‘વલ્લહિ’લ્લમો ॥ ”

(૨) સંસ્કૃત [૧૮]

(૧) વશિષ્ઠહિતા—આવસ્થા નામના જૈન આગમ ઉપર હરિભદ્રસુરિએ સંભાળી આ નામની ટીકા રચી છે. એના અંતમાં જે પુષ્પિકા છે તે અત્ર ઉપયોગી છે.

(૨) ૪૫૦૨૧ક—ટીકા—હરિભદ્રસુરિએ ૫૦૨૧૦માં રચના કરી છે. એના ઉપર અભયપદ્મસુરિએ સંભાળી વિ. સં. ૧૧૨૪માં આ

૧ આ કૃતિ મુજબતી બાણતર તથા વિશેષાયે સંહિત “ જૈન ધર્મ પ્રસાદક સમા ” તરફથી આવનગરથી વિ. સં. ૧૯૮૫માં છપાવાઈ છે.

૨ આ ગાથા “ શ્રીહરિમદ્ધાનાર્ચસ્ય સમયનિર્ણયઃ ” નામના નિબંધ (પૃ. ૫)માં અપાઈ છે.

૩ આ ટીકા મૂળ તેમજ નિબંધ સંહિત “ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકો-શ્રાર સંસ્થા ” તરફથી ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ગાથા (અંતિમ) લખ ઇ. સ. ૧૯૧૭માં છપાવાયો છે.

૪ આ ટીકા મૂળ સંહિત જે ૫૦ પ્ર ૨૦ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૨માં છપાવાઈ છે.

ગીમ રચી છે આ સૂરિનો સ્વર્ગપાસ વિ સ ૧૧૩૫મા અને મતાતર પ્રમાણે ૧૧૩૮મા થયો હતો

(૩) ઉપદેગપદ-ટીકા વાને મુખમળોડના—હરિભદ્રસૂરિએ ઉવએસપદ ૪૦૦મા રચ્યું છે એના ઉપર વિ સ ૧૧૭૪મા મુનિચન્દ્રસૂરિએ સંભા ગીકા રચી છે આ ઉવએસપદની અંતિમ— ૧૦૩૧મી શાખા ઉપરની ટીકાનો સાગ અત્ર પ્રસ્તુત છે

(૪) ગણુધગ્માવશિતક-ટીકા—જિનદત્તસૂરિએ રચેના ગણુ હૃન્મર્મમયગ ઉ ૧૦ સુમતિગણિએ સંભા આ ગીમ વિ સ ૧૨૮૫મા રચી છે

(૫) વક્ષદેવ મુનિના ઉદ્ગારો—આ મુનિએ હરિભદ્રસૂરિને અંગે પાંચ પદો રચ્યા છે આ મુનિ તે કાણુ એ જાનન મે “વક્ષદેવ મુનિનો પરિચય એ નામના મારા યોગ્યમાં રિચાગી છે

૧ આ ટીકા મૂળ કૃતિ સાથે ‘ લેન ધર્મ વિદ્યા પ્રસારક વર્મ’ (પાલી તાશુ) તરફથી ૬ સ ૧ ૦૬મા હપાવાઈ છે ‘ મુકિત કમલ લેન મોહનભાઈ મા ધર્મ આ ટીમ તેમજ અનુ મૂળ બે વિભાગમાં ઇ સ. ૧૯૨૩ ને ૧૯૨૫મા અનુક્રમે હપાવારેલા ૭ મા નવીન સંસ્કરણનો અત્ર ઉપરોક્ત કરાવો છે

૨ આ ટીકાની અને દારપોથીઆ મળે છે આદ્ય મુખી અમુદિત ઈ એના ઉપરથી પદમ દિરમળિએ સંક્ષિપ્ત ટીકા રચી છે તેનો મૂળ સંદિત “ જિન-દત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકોદ્ધાર ક-’ (મુસ્ત) તરફથી ૬ સ. ૧૯૪૪મા પ્રાસિત થઈ છે આની દિલી “ બુઝિકા ” (પત્ર પત્ર-૬૨)મા ઉપરથી અમુદિત ટીકાનો પરિચય આપાનો છે એમાં મુલ્લાપુ છે કે સુમતિગણિય શબ્દરત્નમટીપ નામના કોરામાંથી ઉદ્ગારન આપ્યા છે આ કોરા અનુપવચ્ચ છે

૩ ગાં ૫૦૦ ૩૦ મારે અને અન્તમયપતામનુ સ્વોપજ્ઞ આપ્યા હતાદિ સંદિત મે એ સપાત્ર બે ખડમા ક્યું છે તેમાં બીજા ખડના અંતમાં આ ઉદ્ગારા મઠ પાંચ પદો ૬ સ. ૧૯૪૭મા હપાવાયા છે

૪ મારો આ લેખ ‘ લેન સત્ય પ્રકાશ ’ (૧ ૧૨, અ ૭)મા ઇ સ. ૧૯૮૭મા હપાયો છે

(૬) પ્રભાવકચરિત—આ પદ્યાત્મક કૃતિમાં બાવીસ પ્રબંધો છે. એમાંનો નવમો પ્રબંધ હરિભદ્રસૂરિને અગે છે. આ સમગ્ર કૃતિ પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચી છે. એને પૂર્વધિચરિત્રરોહણ-ગિરિ પણ કહે છે, અને એના પ્રબંધોને ‘શૃંગ’ કહે છે.

(૭) રપુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ—આ એક સંગ્રહાત્મક કૃતિ છે. એમાંનો પદ્યો પ્રબન્ધ અત્ર પ્રસ્તુત છે.

(૮) ઉપબન્ધકોશ યાને ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ—રાજશેખર-સૂરિએ આ કૃતિ વિ. સ. ૧૪૦૫માં રચી છે. અહીં ૨૪ પ્રબન્ધો છે તે પૈકી આઠમો પ્રબન્ધ હરિભદ્રસૂરિને અગે છે અને એ અત્ર પ્રસ્તુત છે.

(૯) યશુર્વાવલી—વિ સં. ૧૫૦૩માં સ્વર્ગે સંચરેલા ‘સહસ્રાવધાની’ મુનિમુન્દરસૂરિની આ વિ. સ. ૧૪૬૬ની પદ્યાત્મક રચના છે. એના શ્લોકો ૪૦ અને ૬૮ અહીં ઉપયોગી છે.

(૧૦) પદ્યોનિષ્ઠ આદિ ગદ્યોની પદ્યાવલીઓ.

૧ આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૯૦૯માં “નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય” તરફથી પ્રકાશિત કરાઈ હતી. “સિંધી જન મંથમાલા”માં આ કૃતિ ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાવાઈ છે અને એ સંસ્કરણનો અહીં કું ઉપયોગ કરે છે.

૨ આ સિં. લે. મં.માં ઇ. સ. ૧૯૩૧માં છપાયા છે.

૩ આનું સંપાદન મેં કર્યું છે. આ કૃતિ “ક્ષત્ર” સ રાજાની સભા” (મુળ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આને આધારે આ નિબંધમાં હું પૃષ્ઠાક આપનાર કું, જે કે સિં. લે. મં.માં પણ આ કૃતિ ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૪ આ “યશોનિજ્ય લેન મંથમાલા” (ખનારસ) તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૧માં છપાવાઈ છે. આ કૃતિ તે મુનિમુન્દરસૂરિદ્વય ત્રિવિંશતરજિણીના ત્રીજા ભોતનો એક મોટો કાવ્ય છે. જુઓ “લેન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા” (સુરત) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં છપાવાયેલા ઉપદેશરત્નાકરની મૂળી ભૂમિકા (પૃ. ૭૬).

૫ આ પદ્યાવલીઓ લેન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૭, ખંડ ૨)ના પૃ. ૨૨૩૩ ઇ.માં છે. ત્રીજા કેટલીક પદ્યાવલીઓ લે. ગૂ. ક. (ભા. ૨)માં પરિશિષ્ટ ૨-૩ તરીકે આપાઈ છે.

(૧૧) ગણધર્મસૂત્રસાધનશતક—સક્ષિપ્ત-ટીકા—આના રચનાર ઉપાધ્યાય દેવતિલકના શિષ્ય ઉપાધ્યાય પૂજ્યમદિરગણિ છે આ ટીકા વિ સ ૧૬૭૬માં રચાઈ છે ૧

(૧૨) હરિભદ્રસૂરિચરિત—આના કર્તા ધનેશ્વર જી અને પ હરગોવિન્દાસે આ કૃતિ સંપાદિત કરી છે ૨

(૧૩) ૩હરિભદ્રસૂરિચરિત્ર-પ હરગોવિન્દાસે આ નિગધ સંસ્કૃતમાં ૪ જ ૧૮૧૭માં લખ્યો હતો

(૧૪) ૪ પ્રત્યક્ષ-પરિચય :—ધમ્મસગહણી (ભા ૨)ના પરિચયનો આ એક અંશ છે હરિભદ્રસૂરિએ આ ને ધમ્મસગહણી રચી છે એના ઉપર મુનિ (હવે પ-ન્યાસ) કલ્યાણવિજયજીએ ૪ સ ૧૯૧૮માં સંસ્કાર આ પરિચય લખ્યો છે

(૧૫) ૫ શ્રોહરિમદ્રાજ્યસ્ય સમયનિર્ણય :—મુનિ જિન-વિજયજીએ આ નિગધ ૪ સ ૧૯૧૮માં લખ્યો છે

(૧૬) ૬ નક્ષત્ર કિશ્કિત—મુનિ (હવે સૂરિ) પ્રતાપવિજયજીએ

૧ જુઓ ૫ ૬, ટિ ૨ આ સક્ષિપ્ત ટીકા (પત્ર ૬૭માં)માં કોઈ મોક્ષ રાજ કવિનો ઉલ્લેખ જ પત્ર ૫૧માં આપે સમુદ્રાચાર્યૃત ૫૪૬૧૬૫માંથી ચાર અવતરણ અપાયા જ

૨ જિન કો. (વિ. ૧, ૫ ૪૫૮)માં આની નોંધ જ

૩ આ નિગધ ૪ જેન વિવિધ સાહિત્ય સામ્રાજ્ય માં ૬ સ. ૧૯૧૭માં પ્રકાશિત થયો છે

૪ ધમ્મસગહણી અને એના ઉપરની મત્તરચિરિત્સુચિત ટીકા સહિત ને ખીજે ભાગ દે. લા. જે પુ સ તરફથી ૪ સ. ૧૯૧૮માં છપાયેલો છે તેમના “ પ્રવક્ષર-તરિવર ” (પત્ર ૧-૩૪) અત્ર પ્રસ્તુત જ

૫ આ નિગધ ૪ જેન સાહિત્ય સુરોધક ગ્રંથમાલ માં છપાયેલો જ એ Proceedings and Transactions of the First Oriental Conference (Vol I, p CXXIV ff)માં ૪ સ. ૧૯૨૦માં છપાયો જ

૬ મુ. ૬ જે મોમાં વિ. સ ૧૯૮૧માં છપાયેલ બીન્દ ભાગમાં આ છે

આવક્રાંત્ય ઉચ્ચેસપથ(સતીક)નાભા.રને અગે વિ.સં.૧૯૮૧માં લખ્યું છે.

(૧૭) 'વીસવીસિયાની પ્રસ્તાવના—હરિભદ્રસુરિએ વીસ-વીસિયા રચી છે. એને અગે પ્રા. અભ્યંકરે સં.માં પ્રસ્તાવના લખી છે.

(૧૮) હરિભદ્રસુરિકૃત ગ્રંથો અને ટીકાઓની પ્રસ્તાવના—હરિભદ્રસુરિની જે કૃતિઓનું સંપાદન 'આગમોદ્ધારક' (સ્વ.) આનંદ-સાગરસુરિએ કયું છે તેમાંની રસાત કૃતિઓ ઉપર એમણે સં.માં નાનીસરખી પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે.

(૧૯) 'શ્રીહરિમદ્ધસુરિસમયટીપિકા—આ આગમોદ્ધારકની દસ પદ્યની કૃતિ છે. એમાં હરિભદ્રસુરિના સમય વિષે વિચાર કરાયો છે.

(૩) મુજરાતી [૧૪]

(૧) "પદ્મદર્શનવેત્તા શ્રીમાન્ હરિભદ્રસુરિ"—આ (સ્વ.) મનઃસુખ-

૧ આ. પ્રા. અભ્યંકર દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૩૨માં છપાવાઈ છે.

૨ જીઓ. લે. પુ. પ્ર. સં. તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં છપાવાયેલા ઉપદેશ-રત્નાકરના અંતમાં આપાયેલી "આગમોદ્ધારકની સાહિત્યસેવા" આ ઉપરથી નીચે મુજબની હારિભદ્રીય કૃતિ ઉપર 'આગમોદ્ધારકે' પ્રસ્તાવના લખી છે (અને એ છપાનાઇ છે) તે નેચ મકાવ છે—

ક્રમાંક	નામ	પત્ર	રચના-વર્ષ	પ્રકાશન-વર્ષ
૬૪	નંદીની ટીકા	૧		વિ. સં. ૧૯૮૪
૬૪	તત્વાર્થગુરુની ટીકા	૪	વિ સ ૧૮૯૨	વિ. સં. ૧૯૯૨
૧૦૦	ધર્મજિન્દુ	૨	વિ. સં. ૧૯૮૦	વિ સં. ૧૯૮૦
૧૦૮	પંચવલ્લુગ	૩	વિ સં. ૧૯૮૩	વિ. સં. ૧૯૮૩
૯	યોગદ્વિસમુચ્ચય (સતીક)	૫ (પૃષ્ઠ)	વિ. સં. ૧૯૬૮	વિ. સં. ૧૯૬૮
૧૩૯	લખિતવિસ્તાર	૨	વિ. સં. ૧૯૯૦	વિ. સં. ૧૯૯૦
૧૪૯	શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (સતીક)	૨	વિ. સં. ૧૯૮૪	વિ. સં. ૧૯૮૫

૩ લે. પુ. પ્ર. સં. તરફથી "આગમોદ્ધારકસંગ્રહ" આ. ૬ તરીકે જે "શ્રીપ્રજ્ઞાપનોપાગ"ના ઉત્તર ભાગ ઇ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત થયો છે તેના પ્રારંભમાં આ કૃતિ આપાઈ છે.

જ્ઞાન કિરતયદ મહેતાનો લેખ છે ^૧

(૨) “મૂળ અચકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ” (પૃ ૪-૫૧)—પ. બેચ-દાસ જીવરાજે પદ્મદર્શનસમુચ્ચય અને એના ઉપરની ગુણરત્નસૂરિની ટીનામાના ‘જૈન દર્શન’ પ્રકરણનો ‘જૈન દર્શન એ નામથી જે અનુવાદ કર્યો છે તેમા પ્રસ્તાવના તરીકે આ લખાણુ વિ. સ ૧૮૭૮મા તૈયાર કર્યું હતું તે છપાયું છે

(૩) “વેદપ્રમથ-પથનિયન” (પૃ ૫૦-૫૪)—પ્ર૦ ચંદના શ્રી-પ્રભાવદેવચરિત્ર નામના ભાગાતરને અંગે આ પથનિયન મુનિ (હવે પન્થાસ) કલ્યાણનિગમન્યએ ઇ સ ૧૯૩૧માં લખ્યું છે

(૪) જૈન સાહિત્યનો મંદિરિત પ્રતિહાસ (પ્રકરણ ૧, ૪ ૧૫-૧૭૦)—આ ૪ પુસ્તક (સ્વ) મોહનનાન દનીયદ દેશાઈએ ઇ સ ૧૯૩૩મા રચ્યું છે

(૫) શ્રીમિદ્ધર્મિ (૧ ૩૧-૩૮૪)—આ ૧ પુસ્તક (સ્વ) મોતી ચંદ ગિરધર કાપડિયાએ તૈયાર કર્યું છે

(૬) “શ્રીમોડસ- પ્રકરણ અને ભગવાન હરિભદ્રસૂરિ” —આ ૧ લેખનાં તર્તા આનમોદાગક છે

૧ આ લેખ બે ૦૯ “જૈન ધર્મ પ્રકાશ” (પૃ ૧૫, અ. ૫ ને ૫ ૧)મા વિ સ. ૧ ૧૫મા છપાયો છે

૨ આ પુસ્તક અનુભવવાર ૨૧૪માઈ મહેતા તરફથી વિ સ પ્રસિદ્ધ કરાયું છે

૩ આ પથનિયન પ્ર ચંદના ભાગાતર સહિત “જૈન આત્માનંદ સભા” (ભાવનગર) તરફથી વિ સ ૧૮૮૭મા પ્રાસિદ્ધ કરાયું છે

૪ આ પુસ્તક “જૈન શૈલાગર કૌન્દરન્સ ઓફીસ” (મુબઇ) તરફથી ઇ સ ૧૯૩૩મા છપાયું છે

૫ આ પુસ્તક જે મ પ્ર સ તરફથી ઇ સ. ૧૯૩૯મા પ્રસિદ્ધ કરાયું છે

૬ આ લેખ “સિદ્ધચક્ર” (૫ ૭)મા અક ૧ (૫ ૬-૧૩), અ ૨ (૫ ૩૦-૩૫) અને અ. ૩ (૫ ૪૮-૫૨)મા એમ ત્રણ કાલે વા ૬-૧૦-’૩૮, ૨૩-૧૦-’૩૮ ને ૭-૧૧-’૩૮ના અંગેમા છપાયો છે

(૭) “હરિભદ્રસૂરિનો સમયનિર્ણય” — આ લેખ શ્રી. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે લખ્યો છે.

(૮) “શ્રીહરિભદ્રસૂરિ” — ભાષાનુવાદ સહિતના રમણકૃષ્ણ-રણુમાં આ એના સંપાદક શ્રી. ખુશાલદાસ જગજીવનદાસનું લખાણ છે.

(૯) સમરાકચ્ચકહા (ભા. ૨)ની વેપ્રસ્તાવના (પત્ર ૩-૬) — આ પ્રસ્તાવનાના લેખક પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ દોસી છે.

(૧૦) “પરિચય” (પૃ. ૫૫-૬૪; ૧૧૦-૧૧૩) — ઋતરવાર્થ-સૂત્ર ઉપર પં. મુખસાહે “ગુજરાતી વ્યાખ્યા” રચી છે. એના પ્રારંભમાં એમણે “પરિચય” લખ્યો છે. એમાં પૃ. ૫૫-૬૪માં “હરિભદ્ર” એ નામથી અને પૃ. ૧૧૦-૧૧૩માં “એ કૃતિઓ” એ શીર્ષકપૂર્વક અનુક્રમે હરિભદ્રસૂરિ અને એમની કુપકુપિકા વિષે લખાણ છે.

(૧૧) “જૈન ન્યાયનો વિકાસ” — આ મુનિ (હવે પં.) દુરમર-વિજયજીનો પત્ર છે. એમાં પૃ ૧૨-૧૪માં હરિભદ્રસૂરિ અને એમની ન્યાયવિષયક કૃતિઓ વિષે નિર્દેશ છે.

(૧૨) “શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી” — આ લેખ મુનિ કનક-વિજયજીએ લખ્યો છે.

૧ આ લેખ “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (ભા ૧, અં. ૧, પૃ. ૩૮-૪૨)માં ધીરસ વત્ ૨૪૪૬માં છપાયેલો છે.

૨ આ “શ્રીમદ્દાસીર જૈન વિધાયક” તરફથી ઇ. સ ૧૯૪૧માં છપાયેલું છે.

૩ આ પ્રસ્તાવના મૂળ એ ભાષા સહિત હીરાલાલ દેવચંદ દ્વારા ઇ. સ ૧૯૪૮માં છપાયેલું છે તેમાં આપાયેલી છે.

૪ આ કૃતિની વ્યાખ્યા અને પરિચય સહિતની બીજી આદિતિ “જન સાહિત્ય પ્રકાશન સંમિતિ” C/o. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પડેલી આદિતિ ઇ. સ ૧૯૩૦માં છપાયાદ હતી.

૫ આ લેખ “જ. સ. પ્ર.” (વ. ૭, અં. ૧-૩, પૃ. ૧૧-૨૩)માં ઇ. સ. ૧૯૪૧માં છપાયેલો છે.

૬ આ લેખ “જે. સ. પ્ર.” (વ. ૭, અં. ૧-૩, પૃ. ૨૪-૨૬)માં ઇ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(૧૩) 'ધો.૬૨૧-૩૫-૨૭'ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૨૭)—આ પ્રસ્તાવના મેં ઇ. સ. ૧૯૪૯માં લખી છે.

(૧૪) સમરાધ્યયકલ્પાને અંગેના ડો યાકોબીના ઉપોદ્ધાતનો ગુજરાતી અનુવાદ—આ અનુવાદ કોઈકે કર્યો છે અને એ ઉપાયો છે.

(૪) હિન્દી [૫]

(૧) "હરિભદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય"—આ લેખ જિનવિજયજીએ લખ્યો છે.

(૨) 'ન્યાયક્રમુદ્ધત્ત' (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૮)—આ પ્રસ્તાવનાના લેખક પં. કૈલાસચંદ્ર છે.

(૩) "પ્રારુક્ચન" (પૃ. ૧૦)—અમકલકમન્થત્રયને અંગે આ પ્રારુક્ચન પં. સુખનાથ સંઘવીએ લખ્યું છે.

(૪) "પરિચય" (પૃ. ૪૭-૪૪; ૬૩-૬૫)—'તત્ત્વાર્થસૂત્રનું' વિવેચન પં. સુખનાથ સંઘવીએ લખ્યું છે. એમાં પ્રારંભમાં આ પરિચય છે. પૃ. ૪૬-૫૪માં 'હરિભદ્ર' એ શીર્ષકપૂર્વક હરિભદ્રસૂરિ વિષે

૧ આ પુસ્તક મારી પ્રસ્તાવના સહિત છે. પુ. પ્ર. સં. તારૂંથી ઇ. સ. ૧૯૧૮ના ઉપાયો છે.

૨ આ અનુવાદ "જે. સા. સં." (ખંડ ૩, અં. ૩, પૃ. ૨૮૨-૨૯૪)માં વિ. સં. ૧૯૮૪માં ઉપાયો છે.

૩ આ લેખ "જે. સા. સં." (ભા. ૧, અં. ૧, હિન્દી વિભાગ, પૃ. ૨૧-૫૮)માં વીરસંવત્ ૨૪૪૬માં અર્ધાં વિ. સં. ૧૯૭૬માં ઉપાયો છે.

૪ આ પુસ્તક પ્રસ્તાવના સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૮માં "માણિકચંદ્ર દિ. જેન મંથ-માલા"માં ઉપાયો છે.

૫ આ પુસ્તક 'સં. લે. મં.'માં ઇ. સ. ૧૯૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૬ આ કૃતિ વિવેચન અને પરિચય સહિત "જેનાયાથ" ત્રી અક્ષમાનંદ-જન્મ-સતાબ્દી-રમારક દ્વરે જોડે" તારૂંથી મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૯૬માં ઉપાયેલી છે. આનું ખીલું સંસ્કૃત પદોમાંના પ્રાન્તિમૂલક લખાણથી મુક્ત છે.

અને પૃ. ૯૩-૯૫માં એમની કુપકૃપિકા વિષે લખાયું છે.

(૫) “શ્રીહરિમદસૂરિ” — આ લેખ પં. ઇશ્વરલાલજી જૈને લખ્યો છે.

(૫) અંગ્રેજી [૧૦]

(1) ^૨A Fourth Report of Operations in Search of Sanskrit Mss. in the Bombay Circle, April 1886 to March 1892 : પ્રો. પીટર પિટર્સન.

(2) ^૩An article in “Indian Antiquary” (Vol. II, pp. 247 & 253) : જે. ક્લેટ.

(3) ^૪Dignāga’s Nyāyapraves’a and Haribhadrā’s commentary on it : એન. મિશૈનોવ.

(4) Introduction to ^૫Upamitibhavaprapaṇcākathā : ડૉ. હર્મણ યાકોબી.

(5) ^૬A History of Indian Logic (pp. 152, 154, 160 fn. 6, 206 fn. 4 and 208 fn.) : મહોપાધ્યાય સતીશચન્દ્ર વિદ્યાશુષ્ણ.

(6) Introduction (pp. I-XVII) to ^૭Samarāṅ-

૧ આ લેખ “જે. સ. પ્ર.” (વ. ૭, અં. ૧-૩, પૃ. ૪૨-૫૩)માં ઇ. સ. ૧૯૪૧માં છપાયો છે.

૨ ઇ. સ. ૧૮૮૬-૯૨નો આ હેવાલ JBBRAS (Vol. XVIII, extra number)માં ઇ. સ. ૧૮૯૪માં છપાયો છે.

૩ આ લેખમાં કહ્યું ■ કે ઇ. સ.ની તેરમી સદી સુધી જતી પરંપરા પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્રસૂરિનો સમય ઇ. સ. ૫૨૯ છે.

૪ જુઓ પીરસંવત્ ૨૪૩૮માં પ્રકાશિત “જેનસાસન” (જિવાળીનો વિશિષ્ટ અંક).

૫ પ્રો. પિટર્સન અને ડૉ. યાકોબી દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ “જિમ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા” (મેસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ)માં ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૧૪માં છપાઈ છે.

૬ આ “કલકત્તા વિદ્યાપીઠ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૧માં છપાયેલ છે.

૭ આ કૃતિ “જિમ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા”માં ઇ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

ccakahā' : ડૉ. હર્મલ યાકોબી.

(7) ²A History of Indian Literature (Vol. 2, pp. 465n., 470n., 479f., 485, 488, 489n., 507, 511, 512n., 522f., 526f., 528n., 532, 535f., 561, 574, 579, 583, 584n, 589 and 594n.) : ડૉ. મોરિસ વિન્તર્નિસ.

(8) ²The Bhagavadgītā in the pre- S'aṅkarācārya Jain Sources : શ્રી. પી. કે. ગોડે.

(9) Introductions to ³Anckāntajayapatākā : હીરાભાઈ ર. કાપડિયા.

(10) Introduction to ⁴Dhuttakkhāṇa : ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે.

(૬) જર્મન [૨]

(1) Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft (Vol. XL, p. 94).

(2) ⁵Geschichte der Indischen Litteratur : ડૉ. એમ. વિન્તર્નિસ.

૧ આ ઉપોદ્ધાનમાં ડૉ. યાકોબીએ ૩૦ ચૅ અને ૩૦ ગ્રાના આધારે હરિભદ્રસૂત્રિને ૭૪૧૪૮૧૧૮ રાત્રી કર્યો છે. આના ગુજરાતી અનુવાદ માર્ટિ ગુપ્તે પૃ. ૧૨, ટિ. ૨.

૨ આ “કલકતા વિદ્યાપીઠ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૩માં ઉપાયેલ છે.

૩ આ લેખ “આંધ્રપ્રદેશ પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધનમંદિર” તરફથી પૂનાથી ABORI (Vol. XX, pp. 188-194)માં ઇ. સ. ૧૯૪૦માં ઉપાયેલ છે.

૪ આની મેં સંપાદિત કરેલી આદિતિ બે ખંડમાં અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૪૦માં અને ૧૯૪૭માં ગ્રા. પી. એ.માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૫ આ કૃતિ સિં.લે. મં.માં અંગ્રેજ ઉપોદ્ધાનસંદિત ઇ.સ. ૧૯૪૪માં ઉપાયેલ છે.

૬ આના બીજા ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં લેન સાદિલેનું નિરૂપણ છે. આ કૃતિય ઇ. સ. ૧૯૨૦માં ઉપાયેલ છે.

(૭) ઇટાલિયન [૪]

(1-4) Journal of the Italian Asiatic Society (Vols. 18-21).

આ ગ્રંથો અને લેખોની સૂચી ઉપરથી એ જોઈ શકાય છે કે હરિ-ભદ્રસૂરિનો જીવનકાળ એ સૂરિએ જાતે આલેખ્યો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એમના કોઈ સમસમયી કે નિકટવર્તી વિદ્વાને પણ એમને વિષે થોડુંકંથલું લખ્યું નથી. પ્રાચીન સાધનોમાથી કહ્યાવડી, પ્ર. ચ. અને ચ. પ્ર. એમને વિષે ઠીક ઠીક વિગતો પૂરી પાડે છે. પછી ભલે એમાના કોઈ કોઈ ભાગ હંતકથા કે વૃદ્ધવાદ જેવા જણાય. આના આધારે હું એમની "જીવનરેખા" આલેખું છું. પછી એ આછી ઢો કે ઘેરી, વિશ્વસ્ત ઠરો કે સંશ્લેષ.

પૂર્વસ્થ-જીવન

જન્મભૂમિ અને જન્મદાતા—સદેશ્વરસૂરિએ કહ્યાવડીના પ્રથમ પરિચ્છેદના અંતમાં હારભદ્રસૂરિનો જીવનકાળ આલેખ્યો છે. એમાં 'પિપંગુપ' (૧ પિર્ગુપ) નામની કોઈ બ્રહ્મપુરીના વતની શાંકર-ભટ્ટ અને એમની પત્ની જંગાના પુત્ર તરીકે આ સૂરિવર્ણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉત્તરએસપી (ગા. ૧૦૩૮) ઉપરની દીક્ષા (પત્ર ૪૩૪અ)માં મુનિચન્દ્રસૂરિએ હરિભદ્રસૂરિને 'ચિત્રકૂટ' રચયણના શિખર ઉપરના નિવાસી કહ્યા છે.

૧ મનસુખલાલ કિ. મહેતાએ એમના પૃ ૧૦, દિ. ૧માં નિદેશાયેતા લેખ (પૃ ૧૪૩)માં "ચિતોડ મારવાડનું" કે વાગડ"નું એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે.

૨ રાણવના રક્ષણાર્થે જોડેર કરનાર પંચિની (રાણા હીમસિંહની પત્ની) થી, ભામારા જેવા દાનવીરથી અને રાણા પ્રતાપ જેવા રણવીરથી ઉત્તમત્વ બનેથી જિવાડનો ભૂમિમા 'ચિત્રકૂટ' પર્વત (ચિતોડ ગઢ) આવેલો છે. આ પર્વતને અનેક કૂટ યાને શિખર હોવાથી એનું 'ચિત્રકૂટ' નામ સાર્થક ઠરે છે આ પર્વતની તમેગમા એના જ નામે એવાખાનું 'ચિત્રકૂટ' (ચિતોડ) નજરે એ આજે પણ પેલાની જન્મ-રત કાયાનું બાન કરાવતું 'કલ્પપુર' (ઉદેપુર) પાસે વિવશાન છે. ચિતોડ ગઢ અને

જાતિ—હરિભદ્રસૂરિ વિષેના પ્રગણાનેતા એઓ ‘બ્રાહ્મણ’ જાતિના હોવા જોઈએ એમ લાગે છે.

પુરોહિત—પ્ર. ચ. (પૃ. ૬૨) પ્રમાણે આ સુરિવર્ષ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)ના રાજા જિતારિના પુરોહિત થાય છે. આ રાજા રામ જેવા પ્રભવત્સવ, યુધિષ્ઠિરની જેમ નીતિ-વત્સવ, અસીકની પેઠે દ્વા-વત્સલ અને અર્જુનની માફક રણ-વત્સવ હોવા.

બે ભાણેજ—પ્ર. ચ. (પૃ. ૬૫) અને ચ. પ્ર. (પૃ. ૫૦) પ્રમાણે હરિભદ્રસૂરિને સંસારી અવસ્થામાં હંસ અને પુત્રમહંસ નામના બે ભાણેજ હતા. આ બંને જણે આગળ ઉપર આ સુરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

ભદ્રપરિણામ—પદ્ધતિમાં બકરાના બનિહાનના પ્રસંગને ઉદ્દેશીને કહાવણીમાં બકરાના મુખથી નીચે મુજબની વાતચીત રજૂ કરાઈ છે:—

બકરો—મે સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા રાખી નથી. મેં તમને માટે પ્રાર્થના પણ કરી નથી. વળી હું તો ઘાસથી સંતુષ્ટ છું. (તમારા કથન મુજબ) યદ્યર્થે જેનો વધ કરાય તે સ્વર્ગે જાય છે એ વાત સાચી હાય તો પછી તમે તમારા માતાપિતાનો વધ કેમ કરતા નથી કે જેથી એઓ સ્વર્ગે જાય ?

‘ચિતોડ’ રાકેર વિષે કેટલીક હકીકત જોઈ લીધેલાં છે. ઇતિહાસ (પૃ. ૩૮૫-૩૮૬)માં જણાવે છે ‘હનિઅવસર્જ’ હેમચન્દ્રસૂરિએ સકલાર્હત (એ. ૩૩)માં ચિત્રકૂટને અને જિતપ્રસાદસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પના ૪ ૧૬માં ‘ચિત્રકૂટ’ને અને ૫. ૩૦માં ‘ચિત્રકૂટ’ને ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧ જુઓ પ્ર. ચ. (પ્ર. ૯, પૃ. ૬૨)

૨ પ્ર. ચ. માં ‘મહેન્દ્રસૂરિપ્રણય’ (પૃ. ૧૪૨)માં નિમ્નલિખિત વધ છે:—

“ નાહ સ્વર્ગપલોપભોગતૃપિતો નામ્મયિતસ્ત્વં મયા

સન્નુષ્ટસૂળમયપેન સતત સાધો ! ન યુર્જ તવ ।

સ્વર્ગં યાપ્તિ ચદિ ત્વયા વિનિહતા યદ્દે મુર્ધં પ્રાપ્તિનો

યદં કિં ન ક્યોપિ માતૃપિતૃભિ પુત્રેસ્તથા ચાન્ધવૈઃ ॥ ”

આ વાક્યથી હરિભદ્ર ભદ્રપરિણામી જન્યા એમ કહ્યાવલીમાં કહ્યું છે.

પાંડિત્યનું પ્રદર્શન અને વાદનો નાદ^૧—પ્ર. ચ. (પૃ. ૬૨, ગ્રંથો. ૮) પ્રમાણે જિતાગિના પુરોહિત હરિભદ્ર અગ્નિહોત્રી હતા અને એઓ રાગ્ધના માનીતા હતા એમની બુદ્ધિ અદ્યત્ત કુશળ હતી. એઓ રથોદ નિઘાઓમાં પારંગત જન્યા હતા.^૨ એઓ પોતાને અજ્યેય^૩ વાદી સમજતા હતા. એમને વાદનો નાદ હતો. આથી એઓ દાદાળા, જળ અને નિસ-રણી રાખીને ફરતા હતા.^૪ વળી શાસ્ત્રનો પોતે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો હતો એવી રમિને પેટ ફાટી જાય એ બીકે એઓ પેટ ઉપર મોતાનો પટો બાંધતા હતા. આ ઉપરાંત એઓ ‘જંબૂ’ વૃક્ષની એક વૃત્તને હાથમાં ગાળતા હતા.^૫ આ લતા દ્વારા એઓ એમ સૂચવતા ઇચ્છતા હતા કે

૧ આ હરીકૃત કહ્યાવલીમાં નથી.

૨ હ અગ, આ વેદ, નીમામા, વર્ક, ધર્મસાધ એને પુરાણ એ રથોદ નિધા છે. જુઓ શ્રીકૃષ્ણામગ્નોજનો પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યગ મહ (ભા ૧)નું મારું સ્પષ્ટાકર્ષ (પૃ ૨૧)

૩ ઉચ્ચએશ્વર્ય (ભા ૧૦૦૬)ની મુનિચન્દ્રગુરિહૃત ટીકા (પા ૪૩૪૫)માં કહ્યું છે - પ્રથમ પથારિ જ આઠ વ્યાકરણોનો એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો.

૪ મહ વાદી પાતાળમાં પેલી જલ તો કોદાળી વડે જળીત ખોદી એને બહાર ખેંચી કાઢી એને વાદમાં પ્રવેશ કરાવ એવી રીતે કેઈ વાદી જગાનપમાં ભરાઈ જાય—કુશલ જાય તો જગ વડે એને પટ્ટી બહાર કાઢી હમરાય મોઢી વાદી આકાશમાં આવે તો નિસરણીને કુપયોગ કરી એને નીચે કાઢી એને હમરાય આવે આશયથી હરિભદ્ર દાદાળા વગર ગાળતા હતા.

૫ મેઘાદય રાત્રીએ પોતાના બગનો ગરુ હતો તેઓ દેરી મારી મારી આ ત્રણે નિગાનો રાખતા એમ ચારણોએ કહેવા જુના રાસાઆમ જેવાય છે

૫ ચંદ્ર પ્રૌ (પૃ ૪૯)માં મેઘાળી, જળ, નિતરણી અને પટ્ટાની વાત છ પલ્લુ લગતી દર્શન નથી વિરોધના બાદી ‘સિ જે અ નો આરતિ (૫ ૨૪)માં નીચે મુજબની પંક્તિ છે:—

“દરનાં પાકુવા, પશ્ચમટ્ટીકૃતદર્શનાન્યાનિ પશ્ચમમાધ ડતિ વૃન્વા”

આ અશુદ્ધ જણાય છે એનો અર્થ પૂરોહો સમજવો નથી, પરંતુ અન્ય દર્શનોના પરાસ્ત કર્યા ■ એ મુ્યવવા ‘આજ પર પાવડીઆ રાખતા’ એવું અર્થો મુજબ હોય એમ લાગે છે.

મારા સમાન કોઈ બુદ્ધિશાળી માનવી આ ‘જંબૂ’ દ્વીપમાં નથી.†

ગજરાજનું દર્શન અને જિનમૂર્તિનો ઉપહાસ—આ બેમાંથી એકે પ્રસંગ કહાવણીમાં નથી, પરંતુ પ્ર. ચ. (પૃ. ૬૨-૬૩)માં એ બંને નીચે મુજબ વર્ણવાયા છે—

૮ એક વેળા હરિભદ્ર મુખાસનમાં બેસીને રસ્તા ઉપરથી જતા હતા. એ મુખાસનની આસપાસ અનેક પાઠકા અને જાલચારીઓ હતા. એવામાં એક મહોન્મત્ત હાથી એમની નજરે પડ્યો. એ હાથી દુકાનો અને મકાનોને ભાંગી સોકાને શોકાતુર બનાવતો હતો, દ્વિપદોને અને ચતુષ્પદોને માર્મમાંથી ખસી જવાની ફરજ પાડતો હતો, કાલાદય વડે પશુપંખી તોરેને ખેડ પમાડતો હતો તેમ જ પોતાના મસ્તકને સત્તર ફાવડી મુમટો અને

૧ વિસેસાંબી મા ૨૯૫૨ ઉપરનો કોટપાચ્ચર્ચની ટીકા (પત્ર ૭૧૪)માં તેમ જ ઉત્તરજયલુ (ખ ૩)ની નિમ્નલિપિ (પા. ૧૭૨)ની ‘વાદિવેતાલ’ શાલિ-સૂરિહૃત ‘પાલ્ય ટીકા’ (પત્ર ૨૪૮)માં પેદરાણ વિરે ને દર્શકત પદ્યમાં છે તે જ દર્શકત વિસેસાંબી (પા. ૨૪૫૨)ની ટીકા નામે સિધ્ધહિતા (પત્ર ૬૮૧-૬૮૨)માં મધધારી હેમચન્દ્રસૂરિએ સંભા કહી છે. તે એ છે કે પરિવારક પેદરાણ પે પર લેહાનો પાટો બાધી અને હાથમાં ‘જંબૂ’ રક્ષની સાખા લાભે નગરીમાં બમનો હતો. લોકોને અને પુત્રું કે આ શું ? એવું જવાબ આપેલો : મારું પેદ જ્ઞાન વડે ખૂન બોલે છે તે રૂપે ફાળી ન ભય એથી લેહાનો પાટો મેં બાધ્યો છે અને ‘જંબૂ’ દ્વીપમાં મારો કોઈ પ્રતિવાદી નથી એ દર્શાવવા ‘જંબૂ’ રક્ષની સાખા મેં હાથમાં રાખી છે.

જમવસુદરામનિએ પબ્લિકેસવળાકૃષ્ણ ઉપર ને કલપજતા નામનો સંસ્કૃત રતિ વિ. સ. ૧૧૧૯ કરતા પહેલાં (જિ. ૦ ક્રો. ૦ મા. વિ. ૧, પ. ૭૭)માં વિ. સં. ૧૧૧૯ ની હાથપેથી લેવાનો ઉદ્દેશ છે) રચી છે તેમાં બાંધાતેલીના અધિકારમાં વારીનું લગભગ ઉપર મુજબ વર્ણન છે. આ ઉપરાંત વાદીને માથે અંકુશ લેવાનું અને એના નેહરની જગમગ ધાસની પૂર્ણ લેવાનું સૂચવ્યું છે.

આ સંબંધમાં મેં “Parades of Learning” નામનો એક લેખ લખ્યો હતો તે “Journal of the Oriental Institute” (Vol. I, No. 1)ના છપાવે છે. વિશેષમાં “પાંડિત્યનું પ્રાદર્શન અને વારીનું વર્ણન” નામનો મારો લેખ “કુલચક્રી”ના ૮૯ ૮-૭-૫૧ના અંકના છપાવે છે.

ધોડેશ્વારોને મુજબતો હતો ? એ હાથીને પાસે આવતો જોઈ હુરિભદ્ર સુખાસનમાંથી ઊતરી પડ્યા. એમણે સૂર્યનું પૂજન કર્યું અને એઓ એક જિનમંદિરમાં પેહા.^૨ એમાં એના દરવાજાની કમાન જોવા જતાં એમની નજર જિનેશ્વરની મૂર્તિ ઉપર પડી તેમ થતાં એમણે એના ઉપહાસરૂપે નીચે મુજબનું પદ ઉચ્ચાર્યું :—

‘ વપુરેવ તવાચ્છે સ્પષ્ટં મિષ્ટાન્નમોજનમ્ ।

એન હિ કોટરસંસ્થેઝ્ઞાનૌ સર્ત્તમંશતિ શાઙ્ગલઃ ॥ ’.

અર્થાત્ (હે જિનેશ્વર !) તારું (આ) શરીર જ સ્પષ્ટ કહી આપે છે કે તું મિષ્ટાન્નનું મોજન કરે છે, કેમકે જો જાણના કોટરમાં—એની પોતાણીમાં અગ્નિ હોય તો એ જાડ હીલું જમ ન રહે.

થોડી વારે હાથીને ખીજે રસ્તે જતો રહેલો જોઈ પુરોહિત હુરિભદ્ર પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા.

પ્રતિજ્ઞાનું પાલન—કહ્યાવહીમાં કહ્યું છે કે એક વેળા હુરિભદ્ર તીર્થાટન માટે ઘેરથી નીકળ્યા. એમને પોતાના પાંડિત્યનું પ્રુબ્ધન અભિમાન હતું. એમણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ‘ જેનું કહેલું મારાથી નહિ

૧ પ્રાચીન સુમથળી કેટલીક વાર્તાઓમાં હાથી જાડો બનવાની વાત આવે છે. એ લેણેને લક્ષ્યભીત બનાવે ■ અને એના પંજમાં કોઈ કુમારિકા સપડાતા એને ચરિત્રનાયક ગણાતી તે છે એવી હકીકત જોવામાં આવે છે. કેઈ વાર આ સિવાયના પ્રસંગમાં, વિદ્વેષા હાથીને વશ કર્યાની બાબત જોવાય છે.

૨ “ હરિતના તાઙ્ગમાનોઙ્ગપિ ન ગચ્છેઝૈનમન્દિરમ્ ” એ ઉક્તિ કેવી અસંગત છે તે આ બતાવી આપે છે.

૩ આ ઉત્તરાર્ધ “ કલિકાળસર્વજ્ઞ ” હેમચન્દ્રસૂરિએ અભિધાનચિન્તામણિ-નામમાતા (કાંડ ૪, શ્લોક ૨૧)ની સ્વોપસન્ન વિદ્યાર્થિ (પૃ. ૩૮૧)માં અવતરણરૂપે આપ્યું છે.

‘ શાઙ્ગલ ’ શબ્દ સ્થુલશ (સ. ૨, શ્લોક ૧૭)માં વપરાયો છે.

સમન્વય તેના મારે શિષ્ય થયું ' ૧ આવી પ્રતિજ્ઞા લઈને ફરતા ફરતા તેઓ ' ચિતોડગઢ ' જઈ ચડ્યા. એ સમયે ત્યાં રજિનદત્ત નામના જૈન આચાર્ય મિરાજતા હતા એમને ય્યાકિની નામની જમદત્તગ હતી એ પ્રવર્તિની સાધ્વીને સ્વાખ્યાય પ્રદેશમાં ગભીર સ્વરે કંઈક બોલતી સાલગી હરિભદ્ર એના ઉપાશ્રયના દ્વાર આગળ આવ્યા એ વેળા સાધ્વીના મુખેથી એમણે નીચે મુજબની ગાથા સાલગી :—

“ ચક્કિડુગ દરિપણગ પાગ ચક્કીગ કેસગ ચક્કી)

કમલ ચક્કી કમલ દુચક્કી કેમી ચ ચક્કી ચ ॥ ” ૫

હરિભદ્ર—હે ભગવતી ! તું મહુ ચક્યકે છે ૧ આ ગાથાનો અર્થ જણાવો.

યાકિની—હે નત્સ ! એ કહેવાનો અધિનાર અમારો નથી એ તો ગુરુ મહાગજનો છે

હરિભદ્ર—એઓ કયા છે ?

યાકિની—નસનિમા

૧ આ પ્રતિજ્ઞાનો ઉત્તેજ ઉલ્લેખપથ (આ ૧૦૩) ના ટીકા (૫૪ ૪૩૪અ) માં મુનિચન્દ્રસૂરિએ કર્યો છે આવી પ્રતિજ્ઞા અમરના જમાનાના અનેક વાદીઓ—શાશ્વતિન વગેરે દ્વારા

૨ ઉલ્લેખપથ (આ ૧૦૩૬) નો ઉપર્યુક્ત ટીકા (૫૪ ૪૩૪અ) માં જિન-ભદ્રસૂરિનું નામ અપાયું છે પુ મ સં. (પૃ ૧૦૩) માં તો ' બૃહદ્ ' ગણના જિનભદ્રસૂરિને યાકિની નામની પ્રવર્તિની હતી એના ઉલ્લેખ છે

૩ “ જ રા પ્ર ” (અંક ૧૦૮) માં “ ના પ્રાચીન મહાત્મા ના ” નામના મારા લેખમાં ' યાકિની ' વિષે લેખ છે

૪ ' મહાત્મા ' પદીને લગતી વિધિને માટે તુલા વિધિમાર્ગ પ્રધા (પૃ ૭૧-૭૨)

૫ આ અલ્લેખપથની નિમ્નવૃત્તિની ૪૨૨મી ગાથા છે

૬ ઉપર્યુક્ત ગાથામાં ' ચક ' ' ચક ' પદ અનેક વાર વપરાયું છે એવી એમણે આમ કર્યું

હરિભદ્ર—મને એ જાતાવો.

આ ઉપરથી મહત્તર યાત્રિની એમને જિનદત્તમુરિ પાસે લઈ ગઈ એ સાધ્વીએ ગુરુને પ્રણામ કરી બધી રાત કહી આચાર્યે “ચક્રિયુગ”થી ગર થતી ગાથાનો ૨અર્થ વિસ્તારથી હરિભદ્રને સમજાવ્યો. હરિભદ્રે આચાર્યને પોતાની પ્રતિજ્ઞા કહી ત્યારે તેઓ બોલ્યા : જો એમ છે તો તું આ મહત્તરનો ધર્મપુત્ર થા.

હરિભદ્ર—ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે ?

જિનદત્ત—અહિંસા, મત્ય, અચૌર્ય, અશ્વચૌર્ય, ઇત્યાદિ ધર્મનું સ્વરૂપ છે.

હરિભદ્ર—ધર્મનું કળ શું ?

જિનદત્ત—સકામ વૃત્તિનાગાને દેરનોડ વગેરેની સુખસાહેબી અને નિષ્કામ વૃત્તિનાગાને ભરના ગિરદથી ઉદ્ધવનનું સુખ.

હરિભદ્ર—મને ભરનો વિરહ ગિય છે ?

જિનદત્ત—તો સર્વ પાપમય આચરણોની નિવૃત્તિરૂપ દીક્ષા લે આ સામગ્રી હરિભદ્રે દીક્ષા લીધી અને એઓ પોતાને “યાત્રિનીના ધર્મપુત્ર” તરીકે જોળખાવના લાગ્યા. હરિભદ્ર ભદ્રપગિણીની અને શુદ્ધિશાળી હોવાથી જોનજોતામાં ગીતાર્થ બન્યા.

૧ ચૌ ૩૦ / ૫ ૫૦)માં જિનમત્ નામ ૭

૨ પહેલાં જે ચક્રવર્તીઆ થયા, પછી પાંચ વાસુદેવો, પછી પાંચ ચક્રવર્તીઓ, ત્યાં જાતે એ વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તી, ત્યાર પછી ફરીથી એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તી, પછીથી એક વાસુદેવ અને એ ચક્રવર્તી અને આતે એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તી થયા આમ એક દર બાર ચક્રવર્તી અને નવ વાસુદેવ થયા વાસુદેવને “ચેરાન” તેમ જ “કેળી” પણ કહે છે.

૩ ઉપર એમપર (પા ૧૦૩૯)ના અંતમાં હરિભદ્રમૂર્ચિને પોતે કહ્યું કે “મન્નવિરહ કામગોચર” અર્થાત્ ભવના વિરહને એમને કે મનસારના અંતને ઇચ્છનાર.

સમ તપ તેના મારે શિષ્ય થયું ' ૧ આની પ્રતિજ્ઞા નહિને કૃત્ત્વા કૃત્ત્વા તેઓ ' ચિતોડગઢ ' જઈ ચડ્યા એ સમયે ત્યાં રત્નિનદત્ત નામના જૈન આચાર્ય મિત્રાચરતા હતા એમને યામિની નામની જમદત્તગ હતી એ પ્રવર્તિની સાધ્વાને સ્વાધ્યાય પ્રદેશમા મહાત્મ્ય મારે - છંદ એનતી રાખી હરિભદ્ર એના ઉપાશ્રયના દ્વાર આગમી આવ્યા એ વેળા સાધ્વાના મુખેથી એમણે નીચે મુજબની ગાથા સાંભળી —

“ ચક્ષુઃક હરિષણ્ય પાગ ચક્રાય કમત્ત ચક્ષા ।

કેમવ ચક્ષા કમવ દુઃકર્ષો કમા ચ ચક્ષા ચત્ત ॥ ૫

હરિભ—હે ભગવતી! શુ મનુ ચક્રાય- છંદ આ ગાથાનો અર્થ જણાવે।

યામિની—હ વત્સ! એ મહાવતો અધિ । અમારો નથી એ તો શુદ્ધ મહાગાનનો છે

હરિભદ્ર—એઓ કૃત્ત્વા છે ?

યામિની—નસનિમા

૧ આ પ્રતિજ્ઞાના ૩ તપ ઉપએનપથ (ચા ૧)ની મીઠા (૫૨ ૪૩૪અ)મા મુલિચર-હરિભદ્ર એ છે આની પ્રતિજ્ઞા અચરતા જનાતાના બન્ને પાદી ના—સાર્ગનિત્તિ બતા હતા

૨ ઉપએનપથ (ગા ૧૦ ૯)ની ઉપરુજી મીઠા (૫૨ ૪૩૪અ)ના નિત્ય ભદ્રસૂત્રિનું નામ મળાતું છે પુ અ ન (૫ ૧૦૩)મા તો 'બૃહદ્' ગમ્ભીર નિત્યભદ્રસૂત્રિને યામિની નામની પ્રવર્તિની હતી એમ ઉ તપ છે

૩ ૬ મ પ્ર (અક ૧૦૮)ના “ ક્ષમ પ્રાચીન મદત્તરા તા ” નામના ભાગ લેખના 'યામિની' લિપિ નામ છે

૪ 'મદ્ભગ' પદોને વળી વિધિને માટે ગુણ્ય વિધિમા ૧ પ્રપા (૫ ૭૧ ૭૮)

૫ ના આવરુઅયની નિભવૃત્તિનો ઠરામી તથા

૬ ઉપરુજી ગાથામા 'ચક્ર' 'ચક્ર'પ બન્નેક વાર વપરાયું છે એથી એમને આમ કહ્યું

હરિભદ્ર—મને એ બતાવો.

આ ઉપરથી મત્તરા યાત્રિની એમને જિનન્તસુરિ પાસે લઇ ગઇ એ સાધીએ ગુરુને પ્રણામ કરી અધી વાત કહી આચાર્યે “ચક્રિય” થી ગરૂ ચતી ગાથાનો રૂચર વિસ્તારથી હાંસિલને સમજાવ્યો. હાંસિલે આચાર્યને પોતાની પ્રતિજ્ઞા કહી ત્યારે તેઓ બોલ્યા : જો એમ છે તો તું આ મદતગનો ધર્મપુત્ર થા

હરિભદ્ર—ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે ?

જિનદત્ત—અહિંસા, અત્ય, અચોર્ય, અધ્યયન, અત્યાગિ ધર્મનું સ્વરૂપ છે

હરિભદ્ર—ધર્મનું રૂપ શું ?

જિનદત્ત—સમમ દરિનાગાને દેવો- વગેરેની મુખસાદેખી અને નિષ્કામ દત્તિવાળાને લાનના નિગ્રહથી હિલનનું મુખ

હરિભદ્ર—મને લવનો વિરહ પ્રિય છે ?

જિનદત્ત—તો સર્વ પાપમય આચરણોની નિવૃત્તિરૂપ દીક્ષા લે આ સામગ્રી હરિભદ્રે દીક્ષા લીધી અને એઓ પોતાને ‘યાત્રિનીના ધર્મપુત્ર’ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. હરિભદ્ર ભદ્રપગિણી અને જુદીયાળી હોવાથી જોનજોતામા ગીતાર્થ જન્યા

૧ ચૈત્ર ૩૦ (૫ ૫૦)મા જિનદત્ત નામ

૨ પહેલા બે ચક્રવર્તીના થયા, પછી પાંચ વાસુદેવો, પછી પાંચ ચક્રવર્તીઓ, ત્યાર બાદ ૧૦ વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તી, ત્યાર પછી ફરીથી એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તી, પછીથી એક વાસુદેવ અને બે ચક્રવર્તી અને અંતે એક વાસુદેવ અને ૧૦ ચક્રવર્તી થયા. આમ એક ૧૨ ભાગ ચક્રવર્તી અને નવ વાસુદેવ થયા વાસુદેવે “ગન” તેમ જ “ઓ” શબ્દ કહે છે

૩ હરિએલખય (મા ૧૦૩૬)ના અંતમા હરિભદ્રસુરિએ પેલે મંત્ર છે કે “અરિરુદ્ધ દરમણે” અર્થાત્ લવના વિરહને એને કે મુશ્કેલી અતરે હરિનાર

પ્ર. ચ. (૫ ૬૩-૬૪)મા આ દક્ષીણ અપાઈ છે ખરી, પરંતુ એ કેળીકે ગામનમા જુદી પડે છે એને એ પણ અહીં ૫ ૬૩-૬૪ પ્રમાણે નીચે મુજબ આપુ છું —

એ વેળા અડધી રાતે પુરોહિત હરિભદ્ર રાત્રીનથી પોતાના ઘર ભણી જતા હતા એનામા એમણે એક વૃદ્ધને મધુર અર્થી “ચક્રિયુગ” થી સર ચતી ગાયા બોનતી સામગી

આ ગાથાનો અર્થ હરિભદ્ર સમજી ચકયા નહિ એનો અર્થ જાણવા માટે એમણે એ વૃદ્ધને પૂછ્યું કે તમે ચમચા જેવું શું મહુ વાગ્યો છો ત્યાં ?

વૃદ્ધ—આ -ઈ બીના જાણથી લીધેલા જેવું નથી ?

પુરોહિત—તમારા મ્યનનો અર્થ મારાથી સમજાતો નથી

વૃદ્ધ—જૈન આગમોનો અભ્યાસ કરવાની અમને અનુમતિ છે, નહિ કે એના વિવેચનની માટે જો અર્થ જાણવો હોય તો મારા શુદ્ધ પામે જ

હરિભદ્ર ઘેર આવી રાત્રી માઝમા વિનારી સવાર થતા જ એ પુરોહિત તો જિભ દિરમા ગયા આ ફેરી મૂર્તિ જોઈ એમને જુદો જ ભાવ થયો એઓ બોલ્યા —

“વપુરેવ તવાચ્છ મમવન્ વીતરાગતામ્ ।

ન દિ કોટરસસ્થડગ્નો તર્હર્મવતિ શાન્વલ્ ॥”

અર્થાત્ તારું ઘરી જ મ્હી આપે છે કે હો ભગવાન ! તું ખરેખર વીતરાગ છે, કેમકે જો જાડના કોટરમાં અગ્નિ હોય તો એ લીનુકમ રહે નહિ

એ સમયે એ મહિમા એક જૈન આચાર્ય એમના જોવામા આયા

૧ નવુ લીપાલુ હોય તે ચમચા યાવ આ જાસ હરિભદ્ર ‘તુ નવા નિશાગિરો છે’ જેવું અર્જિત મૂલન છે

૨ ઉવએમપથ (ચા. ૧૦૩)ની ટીકા (પર ૪૩૪અ)મા મુનિચન્દ્રમૂરિએ કહ્યું ॥ કે જિનજિભ જોવાથી હરિભદ્ર વપુરેવ તવાચ્છ થી સર ચતો રચાડ બોલ્યા

એમણે આ પુરોહિતને જોળખ્યા અને કહ્યું : હે અનુપમ બુદ્ધિના નિધાન ! તને કુશળ છે ?

પુરોહિત—હું ક્યાં બુદ્ધિનો નિધાન છું ? એક વૃદ્ધાએ ઉચ્ચારેલી ગાયનો અર્થ (ચે) હું સમજી શક્યો નથી કૃપા કરી એ સમજાવો.

જૈનાચાર્ય—તું જૈન દીક્ષા અગીકાર કર અને આગમેના અભ્યાસ માટેની (યોગ્યતા મેળવના. માટે) તપશ્ચર્યા કરી એ જ્ઞાન મેળવ

પુરોહિત હરિભદ્રે આ ઉપરથી એમની પાસે દીક્ષા લીધી અને આગમેના અભ્યાસ કર્યો.

અમણજીવન

પ્રતિભોધક (ધર્મમાતા), દીક્ષાગુરુ, વિગ્રાગુરુ અને નિશ્ચા-ગુરુ—રાજપુરોહિત હરિભદ્ર મહત્તરા યાકિનીને હાથે પ્રતિભોધ પામ્યા એ બામતમા તેા કહ્યાવણી અને પ્ર. ચ. માં એકવાક્યતા છે વળી હરિભદ્રસૂરિની પોતાની ક્રિટલીક કૃતિઓની અતમાની પ્રુષ્ણિપદ વિચારતા

૧ યાકિનીના ધર્મપુત્ર તરીકેના ઉલ્લેખવળી અન્ય પ્રુષ્ણિકાઓ નાંચે મુજબ છે—
(અ) અ. ૦ ૪૮૦ પંચી સ્વોપસ્ય બાખ્યા (ખ ૬ ૨, પૃ. ૨૪૦) માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે —

“ કૃતિર્ધર્મતો જ્ઞા(ય)ાકિનીમહત્તરાસુનોરાચાર્યસ્ય હરિભદ્રસૂરેઃ ”

(આ) ઉવએસપચની ઉત્તવી ગાથામાં કહ્યું છે કે

“ જાદ્ધિમયહરિયાપ રક્તા પ્તે લ ધર્મપુત્રેણ ।

હરિમહાયરિણ મવવિરહ હચ્છમાણેણ ॥ ૧૦૩૧ ॥ ”

(૪) નિજ્જુતિ સહિત કન્યેશ્વરિય ઉપરની શિષ્યશ્રોધિની ઠીકાના અંતિમ ભાગમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ —

“ મહત્તરાયા યાકિન્યા ધર્મપુત્રેણ ચિન્તિતા ।

આચાર્યહરિમદ્રેણ દીક્રેય શિષ્યવોધિની ॥ ”

(૫) પંચમુક્તમની ઠીકાના અંતિમ ભાગમાં નીચે મુજબના ઉલ્લેખ છે —

“ વિરૂત ચ યાકિનીમહત્તરાસુનોરહરિમદ્રાચાર્ય ”

(૬) લક્ષિતવિસ્તરના અંત (પદ ૧૧૮૫) માં નીચે પ્રમાણે લખાયું છે —

“ કૃતિર્ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસુનોરાચાર્યહરિમદ્રસ્યેતિ ”

પ્ર. ૨. (પૃ. ૬૩-૬૪)માં આ હકીકત અપાઈ છે ખરી, પરંતુ એ કેટલીક ખામીનાં જુદી પડે છે એટલે એ પણ અહીં પૃ. ૬૩-૬૪ પ્રમાણે નીચે મુજબ આપું છું :—

એક વેળા અડધી રાતે પુરોહિત હરિભદ્ર રાજભવનથી પોતાના ઘર ભણી જતા હતા. એવામાં એમણે એક વૃદ્ધને મધુર સ્વરથી “ચક્કિદુંગે”થી રાત્ર ચલી ગાથા બોલતી સાંભળી.

આ ગાથાનો અર્થ હરિભદ્ર સમજી શક્યા નહિ. એનો અર્થ જાણવા માટે એમણે એ વૃદ્ધને પૂછ્યું કે તમે ચક્રચક જેવું શું બહુ વાર બોલ્યા ?

વૃદ્ધ—આ કંઈ બીના જાણ્યથી લીંપેલા જેવું નથી.^૧

પુરોહિત—તમારા કથનનો અર્થ મારાથી સમજાતો નથી.

વૃદ્ધ—જેન આગમોનો અભ્યાસ કરવાની અમને અનુમતિ છે, નહિ કે એના વિવેચનની. માટે જો અર્થ જાણવો હોય તો મારા શુરુજી પાસે જા.

હરિભદ્રે ઘેર આવી રાત માંડમાંડ વિતાવી. સવાર થતાં જ એ પુરોહિત તો જિજ્ઞાસુ દિશમાં ગયા. આ ફેરી મૂર્તિ જોઈ એમને જુદો જ ભાવ થયો. એઓ બોલ્યા :—

“વપુરેવ તવાચ્ચે ભગવન્ ! વીતરાગતામ્ ।

ન હિ કોટરમ્સ્થેઽગ્નો તર્હર્મવતિ શાઙ્ગલઃ ॥”^૨

અર્થાત્ તારું શરીર જ કહી આપે છે કે હે ભગવાન્ ! તું ખરેખર વીતરાગ છે, કેમકે જો જાડના કોટરમાં અગ્નિ હોય તો એ લીકું હાથ રહે નહિ.

એ સમયે એ મંદિરમાં એક જૈન આચાર્ય એમના જોવામાં આવ્યા.

૧ નવું લીંપણ હોય તો ચક્રચક યાચ. આ દ્વારા હરિભદ્ર ‘તું’ નવો નિશાળિયો છે’ એવું અર્જિત સૂચન છે.

૨ ઉવએસપથ (ગા. ૧૦૩૯)ની ટીકા (પૃ. ૪૩૪અ)માં મુનિચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું છે કે જિનગિંજ એવાથી હરિભદ્ર વપુરેવ તવાચ્ચેથી રાત્ર ચતો પ્રકોષ બોલ્યા.

એમણે આ પુરોહિતને ઓળખ્યા અને કહ્યું : હે અનુપમ બુદ્ધિના નિધાન ! તને કુશળ છે ?

પુરોહિત—હું ક્યાં બુદ્ધિનો નિધાન છું ? એક વૃદ્ધાએ ઉચ્ચારેલી ગાથાનો અર્થ (યે) હું સમજી શક્યો નથી. કૃપા કરી એ સમજાવો.

જૈનાચાર્ય—તું જૈન દીક્ષા અંગીકાર કર અને આગમોના અભ્યાસ માટેની (યોગ્યતા મેળવવા માટે) તપશ્ચર્યા કરી એ તાન મેળવ.

પુરોહિત હરિભદ્રે આ ઉપરથી એમની પાસે દીક્ષા લીધી અને આગમોના અભ્યાસ કર્યો.

શ્રમજીવન

પ્રતિબોધક (ધર્મમાતા), હીશ્રાગુરુ, વિશ્રાગુરુ અને નિશ્રા-ગુરુ—રાજપુરોહિત હરિભદ્ર મહત્તરા યાકિનીને હાથે પ્રતિબોધ પામ્યા એ બાળતમાં તો કહાવણી અને પ્ર. ચ.ર્મા એકવાક્યતા છે. વળી હરિભદ્રસૂરિની પોનાની કેટલીક કૃતિઓની અંતમાંની પુષ્પિકા વિચારતાં

૧ યાકિનીના ધર્મપુત્ર તરીકેના ઉલ્લેખવાળી અન્ય પુષ્પિકાઓ નીચે મુજબ છે—

(અ) અ. ૦ જ. ૦ ૪૦ની સ્વોપદ્ય બાખ્યા (ખંડ ૨, પૃ. ૨૪૦)મા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :—

“ કૃતિર્ધર્મતો જા(યા)કિનીમહત્તરાસૂનોરાચાર્યસ્ય હરિમદ્રસૂરે : ”

(આ) ઉવએસપદ્યની છેલ્લી બાધામા કહ્યું છે કે

“ જાહિમમયહરિયાદ રજ્જતા દૃષ્ટે હ ધર્મપુત્રેમ ।

હરિમદ્વાયરિણ મયવિરહં દિગ્દમાણેન ॥ ૧૦૨૧ ॥ ”

(૪) નિજજીવિત સહિત દસવેલાલિય ઉપરની શિષ્યત્રેાધિની દીકાના અંતિમ ભાગમા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :—

“ મહત્તરાયા ચાકિન્યા ધર્મપુત્રેણ ચિન્તિતા ।

આચાર્યહરિભદ્રેણ ટીકેચ શિષ્યવોધિની ॥ ”

(ઈ) પંચસુત્તજની દીકાના અંતિમ ભાગમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ છે :—

“ વિવૃતં ચ યાકિનીમહત્તરાસૂત્રોહરિમદ્વાચાર્યઃ ”

(ઉ) લલિતવિસ્તરના અંત (પત્ર ૧૧૮આ)મા નીચે પ્રમાણે લખાયું છે :—

“ કૃતિર્ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસૂનોરાચાર્યહરિમદ્સ્યોતિ ”

પણ આ પાનનું મર્મર્થ ન થાય છે. દા. ત. અહીં હું આ સૂરિવરે આપરૂપ-
યની જે શિષ્યહિતા નામની ટીકા રચી છે તેની પુષ્ટિકા આપું છું :—

“સમાપ્તા ચેયં શિષ્યહિતા નામ ‘આવરૂપકટીકા’ । દ્વિતિઃ
સિતામ્બરાચાર્યજિનમટનિગદાનુસારિણા ‘વિદ્યાધર’વુલનિલકાચાર્યજિનદત્ત-
શિષ્યસ્ય ધર્મતેઃ જ્ઞાત્રીમહત્તરમૂનોરસ્પમતેરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય ।”

અહીં જે જાણેલી અર્થાત્ યાકિની મદત્તરાના ધર્મપુત્ર તરીકે
હરિભદ્રસૂરિએ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે આ મદત્તરા એમની પ્રતિબોધક છે—
એમની ધર્મમાતા છે એમ સૂચવે છે.

આ પુષ્ટિકા ઉપરથી આપણને નીચે મુજબની જાણતો પણ જાણવા
મળે છે :—

(૧) હરિભદ્રસૂરિ જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય થાય છે.

(૨) એમના કુળનું નામ ‘વિદ્યાધર’ છે.

(૩) જેનાંબર આચાર્ય જિનમટના કથનને હરિભદ્રસૂરિ અનુસર્ણ
છે. આનો અર્થ હું એમ કરું છું કે જિનમટસૂરિએ આવરૂપસય ઉપર
કાંઈ ટીકા રચી હોવાનો જોઈએ અને એનો આશ્રય લઈ હરિભદ્રસૂરિએ
શિષ્યહિતા રચી છે.

(૪) હરિભદ્રસૂરિએ પોતાને ‘અરૂપમનિ’ કહ્યા છે. આ દ્વારા
એમણે પોતાની લઘુતા પ્રદર્શિત કરી છે.

(૫) આવરૂપસયની ટીકા રચાઈ તે સમયે હરિભદ્ર ‘સૂરિ’ પદથી
અલંકૃત હતા.

‘નિગદ’નો અર્થ કેટલાક ‘આગા’ કરે છે. એ એ સાચો જ હોય
તો જિનમટસૂરિ એ સમયે ગરજનાયક હશે. એમના રક્ત્યર્થા હરિભદ્ર-
સૂરિએ શિષ્યહિતા રચી એટલે એઓ એમના ‘નિત્રા-યુગુ’ ગણાય.

કેટલાક જિનમટસૂરિને એમના ‘વિદ્યાયુગુ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

આ સમયમાં પાણીપત્તી ઉપરની હરિભદ્રસૂરિજીન પ્રદેશવ્યાખ્યાના અતર્કી પુષ્પિકા હુ ૨૪૫ ૩૩ છુ —

“મમાતા ચેય પ્રજ્ઞાપનાપ્રદેસ(શ)ગ્યાર્યેતિ ॥ ૭ ॥
 આચાર્યજિનમટસ્ય દિ મમાધુજનસેવિતસ્ય તિ(શિ)શ્યેન ।
 જિનવચનભાવિતમતેર્જીવતસ્તત્પ્રસાદેન ॥ ૧ ॥
 મિલિત પ્રક્ષેપસસ્કારદ્વારેણ(ય) કૃતા સ્ફુટા ।
 આચાર્યહરિભદ્રજ ટીકા પ્રજ્ઞાપનાધુ (૨ પ્રયા) ॥ ૭ ॥

સર્વ હિતાય નિત્ય ॥ ૬

”૧

ઉપર પ્રમાણેની પુષ્પિકા બા આ સ મ મા જે મુખ્ય સરકારની માલિકીની દાથપોથીઓ છે તેમાની પ્રદેશવ્યાખ્યાની દાથપોથીના અતર્કી છે “જિનવચન”થી સર થતી ૨ પ કિતઓ અન્ય કોઇ લલિયાની છે એમ અક્ષરે સરખાનતા બાસે છે. વિશેષમા આ પુષ્પિકા હરિભદ્ર-સૂરિએ પોતે રચી છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન જોઈ છે, કારણ કે આ પ્રદેશ-વ્યાખ્યાની યમુકિત આદિતિના અતર્કી તેમ જ ખબતના ‘સાતિનાથ જ્ઞાનમહાર’ની દાથપોથીના અતર્કી ૧૪ આવી કોઇ પુષ્પિકા નથી

૧ જુઓ ભા. પ્રા. સ. મ. તરફથી ઇ સ ૧૮૭૫મા જ્યારેનું માર્ક જૈન ઉક્તલિખિત પ્રતિઓનું ‘વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર’ (‘Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts’ Vol. XVII, pt I, p 204)

૨ એન. પૂ. ૨૦૪

૩ પ્રદેશવ્યાખ્યા બે કાંકે જણાઈ છે ‘કહેનો જ્ઞાન અગિયાર પમ (૫૬) પૂરતો જો મે “કાલબેનજી સરીમનજી મેવાળ” સંસ્થા’ તરફથી રતવામથી ઇ સ ૧૮૪૭મા જ્યારે છે મીતે જ્ઞાન પ. ૧૨-૩૧ને લગતો છે એ જ. પુ. પ્રા. સ. તરફથી ઇ સ ૧૮૪ મા પ્રકાશિત થયેલો છે

૪ જુઓ સિ જે જ મા ઇ સ ૧૯૪૩મા જ્યારેનું જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિ સંગ્રહ (ભા ૧, પૂ ૧૩૭)

જો અન્ય કોઈએ આ પુષ્પિકા રચી હોય તો તેમના મતે હરિભદ્રસૂરિ જિનભદ્રસૂરિના શિષ્ય છે; બાકી વસ્તુનાં તેમ ન પણ હોય.

સમરાઠ્યવ્યક્ટહા (ભવ ૬)ના અંતમાની પ્રવર્તિન^૧ પ્રમાણે પણ હરિભદ્રસૂરિના (દીક્ષા)ગુરુ જિનદત્તસૂરિ છે. એ હરિભદ્રસૂરિએ પોતાને એમના 'શિષ્યાવધર' કહ્યા છે.

'વિદ્યાધર' કુળ—હરિભદ્રસૂરિના ગુરુ જિનદત્તસૂરિ 'વિદ્યાધર' કુળને વિશે તિલક સમાન હતા એમ આયસ્સય અંગેની શિષ્યશ્રુતાની રપુષ્પિકા ઉપરથી જણી શકાય છે. એ દિશાએ હરિભદ્રસૂરિનું કુળ પણ 'વિદ્યાધર' છે એમ ઠીકી શકાય ખરું, પરંતુ આ કુળથી 'વિદ્યાધરી' શાખા સમજવી કે 'વિદ્યાધર' ગચ્છ સમજવો કે 'વિદ્યાધર' આગ્રાપ કે અન્ય કોઈ લિખ જ વસ્તુ સમજવી તે આપણે હવે વિચારીશું.

પદ્મજોસવણાકૃષ્ણમાની ઘેરાવલીમાં 'વિજ્ઞાનહરી' (વિદ્યાધરી) શાખાનો ઉલ્લેખ છે. આ શાખા આર્થ મુદસ્તિસૂરિના શિષ્યો મુખ્યત્વે સૂરિ અને મુપ્રતિબુદ્ધસૂરિના પાંચ શિષ્યો પૈકી વિદ્યાધર ગોપાલથી નીકળી એમ આ ઘેરાવલીમાં કહ્યું છે.^૨

પ્ર. ચ.માં વૃદ્ધવાદીના પ્રમંથ (પૃ. ૫૪)માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે પાદશિખસૂરિ તેમ જ એમની શિષ્ય-પરંપરામાં થયેલા વૃદ્ધવાદીના ગુરુ

૧ " અવિરહિયનાગર્દમગચરિતયુગધરસ્મ વિરચ્ય એવ ।

જિનદત્તાવરિયસ્સ ઝ હીમાવગવેગ ચરિયંતિ ॥ "

૨ વૃષ્ણો પૃ. ૨૪.

૩ " ઘેરાણં સુદ્વિય-મુષ્પદિવુદ્ધાણં કોદિય-કાર્વંદયાગ 'વગ્રાવચરમ'-
ગુતાળ ઇમે પંથ યેરા અંતેવાસી અદ્વાય્યા અગિણ્યાયા દુલ્લા, તં જહા-યેરે
અઙ્ગદંદરિયે ૧ યેરે વિદગંથે ૨ યેરે વિજ્ઞાહરમોવાલે 'કાસવ'ગુતેગ ૩...ઘેરે-
હિંતો ણં વિજ્ઞાહરમોવાલેહિંતો 'કામવ'ગુતેહિંતો એત્થ ણં 'વિજ્ઞાહરી' સાદા
નિમ્મયા । "

આર્થ સ્કંદિત્વ 'વિદ્યાધર' આભાવમાં યથા છે. વિ. સં. ૧૫૦માં જાકુટિ (જાવડ) શ્રાવકે 'ગિરનાર' ગિરિ ઉપરના નેમિનાથ ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો તે વેળા, વરસાદ પડવાથી જીર્ણુશીર્ણુ થયેલા એક મઠમાંથી નીકળેલી એક પ્રચરિત મળા આવી એના આધારે આમ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે એમ પ્ર. ચ. (પૃ. ૬૧)માં પ્રસાદ્યન્દસૂરિ મૂલ્યે છે.

અહીં 'આભાવ'નો અર્થ શાખા કે ગચ્છ હશે.

પાદલિપ્તસૂરિનો સમય વિક્રમની પહેલી-બીજી સદી હશે એમ જૈન પરંપરા જોતાં લાગે છે.

જૂઝવાદીના ગુરુ આર્થ સ્કંદિત્વ તે 'માથુરી' વાચનાના સૂત્રધાર જ હોય તો તેમનો સમય વિક્રમની ચોથી સદી લગભગનો છે એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે.^૧

આર્થ સ્કંદિત્વનું નામ ઉપર્યુક્ત ચૈરાવશીમાં નથી

પ્ર. ચ.માં વજ્રસ્વામીના પ્રબંધ (શ્લોક. ૧૯૬-૧૯૮)માં કહ્યું છે કે વજ્રસ્વામીના વજ્રસેન વગેરે નામના જે ચાર શિષ્યો હતા તે પૈકી વિદ્યાધર નામના શિષ્યથી 'વિદ્યાધર' ગચ્છ નીકળ્યો.

આમ જે અહીં 'વિદ્યાધરી' શાખા અને 'વિદ્યાધર' ગચ્છના પ્રવર્તકોનાં નામો અપાયાં છે તેની તેમ જ તેમના સમયની લિપ્તતા જોતાં આ શાખા અને આ ગચ્છ તે નિરનિરાળાં છે એમ લાગે છે. મનાતી પરંપરા પ્રમાણે 'વિદ્યાધરી' શાખા વિક્રમની પૂર્વે પહેલી સદીમાં નીકળ્યાનું અને 'વિદ્યાધર' ગચ્છ વિક્રમની બીજી-ત્રીજી સદીમાં નીકળ્યાનું સંભવે છે.

'સતુન્નય' ગિરિ ઉપર એક માસનું અનુશન કરી સંગમ નામના સિદ્ધ મુનિ વિ. સં. ૧૦૬૪માં સ્વર્ગે સંન્યર્થા. એમને એક પ્રાચીન

૧ જુઓ મુનિ (હવે પં.) કલ્યાણવિજયજીનું પુસ્તક વીરનિર્વાણસક્ત લૌર, જૈન કાલગણના (પૃ. ૧૦૪). અહીં 'માથુરી' વાચના વીરસંપત્ ૮૨૭થી ૮૪૦ના ગાળામાં થયાનો ઉલ્લેખ છે.

‘પુરૂરીક’ લેખમાં ‘વિદ્યાધરકુલનભસ્ત્રમૃગાંક’ કથા છે. આ ‘વિદ્યાધર’ કુળમાં હરિભદ્રસૂત્રિ થયા હશે એમ લાગે છે.

જે. પુ. પ્ર. સ. (ભા. ૧, પૃ. ૧૦૨)માં લલિતવિસ્તરની વિ. સં. ૧૧૮૫માં લખાયેલી એક હાયપોથીની રુપ્તિકા છપાઈ છે. એમાં પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂત્રિને ‘સ્વેતાંબરકુલનભસ્ત્રમૃગાંક’ કથા છે. અહીં ‘કુલ’ શબ્દ ‘સંપ્રદાય’ વાચક હોય એમ લાગે છે.

પ્ર. ય. (પ્રમંથ ૮, પૃ. ૬૧)માં પાર્શ્વલિપ્યસૂત્રિ અને કૃદવાહીના ગુરુને ‘વિદ્યાધર’ વંશના નિર્વામક કથા છે.

કૃષ્ણસૂત્રિના વંશજ—અ. જ. પ.ની સ્વોપત્ત વ્યાખ્યા (ખંડ ૧, પૃ. ૮)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“પ્રકરણકરણ દ્યનિચ્છો માર્ગઃ પૂર્વગુરમિથ—કુદાચાર્યાદિભિરસ્મદ્-
ધર્મજૈરાચરિત્ત્વમિતિ”

આ ઉપરથી હરિભદ્રસૂત્રિની પૂર્વે એમની ગુરુપરંપરામાં કૃષ્ણ નામના કોઈ આચાર્ય થઈ ગયા છે અને હરિભદ્રસૂત્રિ એમના વંશજ છે એમ જાણી શકાય છે, પરંતુ આ કૃષ્ણ તે કોણ તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

‘સૂત્રિ’ પદ—ધર્મ—પુરોહિત હરિભદ્રને કર્યા, કરારે અને કોના

૧ જુઓ “પ્રમંથપર્યાયોચન” (પૃ. ૧૮)

૨ આ નીચે મુજબ છે:—

“ઈતિ ચેત્યત્તદમટ્ટીકા સમાપ્તા ॥ કૃતિઃ ચતુર્દશપ્રકરણકર્તુર્નિરહાકસ્ય
‘ચિત્રકૂટાચલ’નિવાસિન. ‘કલિ’કાલાષકારાવહુષ્વમાનાભરત્નપ્રકાશન—
પ્રવીપસ્ય મુણ્દીતનામધેયસ્ય જિનેન્દ્રમદિતસિદ્ધાંતયથાર્થવાદિનઃ ધેતાચરકુલ-
નમસ્તલમૃગાન્સ્ય ધીહૃદિમદ્રસૂત્રેઃ ॥ પ્રંયાપ ગદ્યસલ્લયયા અનુષ્ટુભા તુ ૪૮૦ ॥

વિક્રમસવન્ ૧૧૮૫ પ્રયમાશ્વિનવદિ ૭ મોમે પારિ. ૦ ત્વદ્દેવેન સ્વપરોપ-
કારાય લિખિતેતિ ॥”

૩ આ વ્યાખ્યા (ખંડ ૧, પૃ. ૮)માં સૂચવાયા મુજબ સ્થિત્વેન દિવાકર હરિભદ્રસૂત્રિની પૂર્વે થયા છે.

હાથે ' સૂરિ ' પદ માળ્યુ હતુ તેનો કોઈ સ્થળે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય એમ જણાતુ તથી બહુમા બહુ તો એઓ ક્યારે સૂરિ થયા તે એમની ઈર્ષ દર્શ કૃતિઓમા એમણે આચાર્ય કે સૂરિ તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે તે ઉપરથી તારવી શકાય

શિષ્યો અને તેમનો વધ—આ સળધમા દહ્યાવલીમા નીચે પ્રમાણે લખીકત છે —

હરિભદ્રસૂરિને જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર નામના મે શિષ્યો હતા તેઓ સર્વે સાંઓમા કુશળ હતા એ સમયે ' ચિતોડ ' મા ' બૌદ્ધ ' મતનુ જોર હતુ. હરિભદ્રસૂરિના દેખી કુષ્ટ બૌદ્ધોએ આ બંને શિષ્યોને એકાતમા મારી નાખ્યા હરિભદ્રસૂરિને કોઈક રીતે આ રાતની ખગર પડતા તેમને ખૂમ ગોક થયો અને તેઓ અનશન કરતા તૈયાર થઈ ગયા ગુરુને આ વાતની જાણ થતા તેમણે આ સૂરિને તેમ કરતા અટકાવ્યા છેવટે હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના ગ્રંથરાશિને જ શિષ્યો માની એની સ્થનામા એમણે વિશેષ ઉદયમ કરતા માણો

આ લખીકત કેટલીક વિશેષ નિમિત્તો સહિત પરતુ જુદી રીતે પ્ર. અ (૫ ૬૫-૧૯) મા રજૂ કરાર્થ છે એને એ લૂ અહી નોંધુ છું

૬૦મ અને ૫૦મહામની દીક્ષા અને એમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ—હરિભદ્રસૂરિને સ સારીપણામા હુ સ અને પદમહસ નામના મે ભાણેજ હતા તેઓ સેન્ડો હથિનારો નડે લુદ્ધ કરે એવા, રણવીર હતા એક વેળા એમના સળધાઓએ એમને દર્કશ વચન કહ્યા આથી ત્રિગુણ અને ચિતાપ્રસ્થ થયેના એઓ હરિભદ્રસૂરિ પાસે ગયા એમણે આ સૂરિને પ્રણામ કરી કચ્ચુ કે અમે વાંચી નિરાગ પામ્યા ઝીએ.

હરિભદ્ર—જો તમને મારા ઉપર રાગ હોય તો નિધિપૂર્વક દીક્ષા લો.

હુ સે અને પદમહસે આ વાતની હા પાડી એટલે એમનો ભાવ

જોઈને હરિભદ્રસૂરિએ એમને દીક્ષા આપી. આ બંને મુનિઓ કૃષ્ણાચળના પાડમાં પશુ શુદ્ધ બુદ્ધિ ધરાવના હતા. હરિભદ્રસૂરિએ એમને ન્યાય-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો.

બોદ્ધ તર્કના અધ્યયનાર્થે ગમન—એક વેળા 'હું'એ અને પરમહંસે બોદ્ધોના તર્કશાસ્ત્રનો—એમના દુર્ગમ આગમોનો બોધ મેળવવા માટે બોદ્ધોના નગરમાં જઈ એનો અભ્યાસ કરવાની હરિભદ્રસૂરિ પાસે અનુદા માગી.

હરિભદ્ર—ભાવિ સારું જણાતું નથી, માટે આ વિચાર માંડી વાલો. અહીં પશુ પર મનના જાણકાર આચાર્યો છે તો પછી તેમની પાસે ભણો. કોઈ કુસીન સિધ્ધ ગુરુને છોડીને નિરુપદ્રવ માર્ગે પશુ ન જાય તો પછી દુર્નિમિત્ત જણાતાં તો તે કેમ જ જાય ? અમે સોપદ્રવ કાર્ય માટે અનુદા આપતા નથી.

હંસ—આપનું વાતસલ્ય યુક્ત છે. આપના નામમંત્રના પ્રભાવથી અમને કશી આંચ આવશે નહિ અને એનાથી અમારું પૂરેપૂરું રક્ષણ થશે. આપે અમારું બળ નાનપણમાં જોયું છે. સમર્થ મનુષ્યને અપશુકન થું કરી શકે ? દૂર દેશના શાસ્ત્રોતું યાત્ર મેળવવા અનુદા આપો.

હરિભદ્ર—તમને હિતનાં વચન કહેવાં એ નિર્ણય જણાય છે. જે થવાનું હશે તે થઈ જ. હવે તમને જે રુચે—કાંચે તે કરો.

હંસ અને પરમહંસ તો પોતાના ગુરુના ધૌરવની અને એમના ઉપદેશની અવગણના કરીને અને જૈન વેપને ગુપ્ત રાખીને બોદ્ધોના

૧-૨ હંસ અને પરમહંસનો જણાવેલો મોટો બાને અનુચિત કલ્પનાના રંગે રંગીને “સાધ અને સાધન” એ નામની ચોથી વાર્તા તરીકે જનબિહુએ ૨૪ કથાં છે અને એ “૨૪ મંથરના કાર્યાલય” (અમદાવાદ) તરફથી વીરધર્મની વાતો નામના પુસ્તકમાં ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પ્રકાશિત થયો છે.

ગરે—‘બૌદ્ધ’ મતની રાજધાનીમાં ગયા ત્યાં ‘બૌદ્ધ’ આચાર્ય પાસે
 શ્રી એમણે ‘બૌદ્ધ’ શાસ્ત્રોનો નિશ્ચિત અભ્યાસ કર્યો આ આચાર્ય
 ન દર્શનને અંગે જે જે દૂષણો જતાનતા હતા તેના પરિહારપૂર્વક બૌદ્ધ
 શાસ્ત્રોનો ખડન કરનારી બાબતો તેઓ લખતા હતા ૨ એનામાં એમણે
 ખેતુ કેએક પત્ર લેડી ગયું અને એ અન્યના હાથમાં આવતાં એણે
 ૩ બૌદ્ધઆચાર્યને ખતાવ્યું એમણે કહ્યું કે અહીં કોઈ જૈન મતનો ઉપાસક
 શુના આવ્યો હોય એમ લાગે છે ૪

હુ સાહિની બે પરીક્ષાઓ—બૌદ્ધાચાર્ય એક વેળા પોતાના

૧ જૈન દર્શન (મૂળ ગ્રંથકાર, પૃ ૨૨)માં કહ્યું છે કે “બૌદ્ધોના અનેક
 વિદ્યાપીઠો હતા, જેમાંથી એક વિદ્યાપીઠ તો એવડું મોટું હતું કે જેમાં ૧૫૦૦
 વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા”

‘જેમાં’ શબ્દ ઉપર નીચે સુખબંધુ અહીં ટિપ્પણ છે —

“આ વિદ્યાપીઠના સ્થાન સંબંધે અને તેના કુલપતિ જગદેને લગતી કોઈ
 તત્ત્વની માહિતી મળી શકી નથી કોઈ કહે છે કે “જે બંને શિષ્યો બૌદ્ધાચાર્ય
 પાસે ‘બોદ્ધ’ દેરામાં બાલ્યમાં ગયા હતા” — જુઓ પિટકમાં મહાશયનો ત્રીજો
 સ્કંધ, પૃ ૩૫ (ફલકની પૃ ૨૪૭ની સાક્ષી) એ ઉપરથી ‘બોદ્ધ’ દેરામાં ‘વિદ્યાપીઠ’
 મેવાનું કદબી રાકાય” કૌસલજી લખાણ મૂળ લેખકનું છે

લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્ર વેદે રચેય The Standard Sanskrit English Dictio-
 naryની ૪ ૧૮૮૬ની આવૃત્તિમાં ‘બોદ્ધ’ એવો સંસ્કૃત શબ્દ આપી એથી ‘ટિબેટ’
 શાસ્ત્રી બાળી સુભવે છે એમ કહ્યું છે વિશેષમાં ‘બોદ્ધ’નો અર્થ ‘ભૂતાન’ કરાયો છે
 પાંચથસદમહાલુચ્ચમાં ‘બોદ્ધ’ (સ બોદાન્ત)નો એક અર્થ નેપાળની
 શરેનો પ્રદેશ ‘ભૂતાન’ એમ કરાયો છે ‘બોદ્ધ’નો બીજો અર્થ ‘ભૂતાનનો
 નિવાસી’ કરાયો છે અને એ શબ્દ આકૃત પિંગલમાં છે એમ કહ્યું છે

૨ અં ૩૦ (પૃ ૫૦) પ્રમાણે કપાલિકામાં (૨ કાપરી ઉપર) લખતા હતા

૩ પુ ૩ સ (પૃ ૧૦૫) પ્રમાણે બૌદ્ધોની અધિષ્ઠાત્રી તારાણ વાણ વડે

પત્ર લડાવી એ લેખસાળા (નિરાગ)માં નાખ્યું “ નમો જિનાય ” એમ એના
 ઉપર લખેલું હતું તે બેઈ અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ એ બૌદ્ધઆચાર્યને ખતાવ્યું.

૪ અં ૩૦ (પૃ ૫૦) પ્રમાણે તો પ્રતિરોષના ઇત્યાદિ સંસ્કાર ઉપરથી
 દયાથી જેવા બહાળી મુઠને ખાતરી થઈ કે આ એવાબર જૈન છે

શિષ્યોને ખોનાવી કહ્યું 'તમે દરવાજા આગળ માર્ગમાં એ પ્રજિનવતિ માનુ સ્થાપન કરો. એના મસ્તક ઉપર પગ મૂકી તમારે જનુ જેને આ વાન પસંદ ન હોય તેમણે મારી પામે લણવું નહિ. હું અને પરમદસ સિનામના બીજા બધા નિઘાર્થીઓએ તેમ કહ્યું. આ બે જૈન મુનિઓને લાગ્યું કે પદ્માર્ધ જેવાએ તો જીવનું નેપથ્ય છે તેમ છતાં જૈન ધર્મ નરકના અપ્રતિમ ગગને નહને એમણે એ પ્રતિમાને જનોઈનું ચિહ્ન મ્યું. અને પછી એના ઉપર પગ મૂકી એઓ ગયા. કેટલાક બૌદ્ધો આ જોઈ ગયા તેમને મૂળ ગુસ્સો થયો. ગુરુને વાન મરી તો તમણે કહ્યું. શુદ્ધિશાળી પુરુષો દેવન મસ્તકે પગ ન મૂકે એને એ મે જણે જનોઈનું ચિહ્ન મ્યું તે વ્યાજબી છે. વળી એ મને પહેલી છે એને એમનો નિરોધ કરવો નિષ્ઠ નહિ. હું મીજ રીત એમની પરીક્ષા લઈશ.

રાત પડતા બૌદ્ધાચાર્ય એવો પ્રમથ મોં કે એ બને જન સાધુઓ તેમ જ બીજા બધા નિઘાર્થીઓ જે એરગમા સૂતા હતા ત્યાં ઉપરના

૧ ચ. ૩૦ (૫ પં. ૫)માં કહેલ મ રેખા કરી એવો ઉત્તેજ થયો. ૩૦ (૫ ૧૦૫) પ્રમાણે તો હું ન અને પરમદસમાં જેઓ મારા હતા તેમણે કાન પરથી ખડી લઈ બહારનું (બહારનું)નું ચિહ્ન કર્યું.

બુદ્ધ મને જિન (જેન તીર્થંકર)ની મૂર્તિમાં લેવા શો છે એની પૂરેપૂરી તપાસ અત્યારે થઈ શકે તેમ નથી. કામચલાઉ તપાસ દરમિયાન એમ જાણવા મળે છે કે જિનની ડાહી કાના નાઈ-સુદ્રાવાળી મૂર્તિ જેમ મળે છે તેવી ઘડી બુદ્ધની કોઈ મૂર્તિ જણાતી નથી. બુદ્ધની મૂર્તિ અભય અને નરક સુદ્રાવાળી જેવાય છે. જિનની મૂર્તિ સર્વથા નિવસ્ય મળે છે, જ્યારે બુદ્ધની મૂર્તિ ન તો વસ્ત્ર હોય જ છે જિનની જ મૂર્તિ ને વસ્ત્રસ્થળ ઉપર શીવ સ હોય છે અને વૃષભ હત્યાદિ લા ન જિનની જ મૂર્તિ ને હોય છે. જિનની તેમ જ બુદ્ધની મૂર્તિને પશુ ઉપર દોર છે, પરંતુ બુદ્ધ ઉપર આગળ તરી આવે છે. નાનીનું ગમજ વિકસિત. ઉચ્ચી ઉપરથી અનુમનાય છે. બુદ્ધની મૂર્તિને પિંછાકીની જેમ સ્થાપીથી અડદત કરી હોય તો એ જનોઈના બાસ કરાવ અને ગયા ઉપરના બાપના પડો રેખાએલો બાસ કરાવે.

એમ કહેવાય છે કે બુદ્ધની મૂર્તિ બનાવ્યાં તે પૂર્વે બોધિસત્વ હાથી ૨૨૫, સિંહ ૬૫૫૬ પ્રતીકો અસ્થિત્વમાં આવ્યા હતા.

માળ પરથી નાના નાના ઘસાઓ એક પછી એક ફેંકાવ્યા. બધા વિદ્યાર્થીઓ જાગી ગયા. સૌ ખોતખોતાના કુળદેવતાનું નામ દેવા લાગ્યા. હુંસે અને પરમહંસે જિનનું નામ લીધું ત્યાં તો ‘હીક, આ બે જૈન જણાય છે’ એવો શબ્દ થયો. હુંસ અને પરમહંસ એતી ગયા.

આ સ્થળે હમેશાં છત્રો પડી રહેતા હતાં. તેમાંથી બે છત્રો આ બે જણે લીધાં અને ખેતાના સરીર સાથે બાધ્યાં. પછી એમણે ઉપતા મજલા પરથી જમીન પર પડતું મૂક્યું અને ઉતાવળે પગલે એઓ-આ નગર છોડી ગયા.

હુંસની હત્યા—ગૌદોનો સુભરોને આની જાણ કરાતાં તેમણે આ મનેની પૂંઠ પકડી. તેઓ સમીપ આવી પહોંચતાં હુંસે પરમહંસને કહ્યું : તું આપણા ગુરુ પાસે જજે અને મેં જે એમના વચનની અવગણ કરી તે બદલ મારું ‘મિથ્યા દુષ્ટ’ કહેજે. અહીં પાસેના નગરમાં સૂરપાલ નામે ગામ છે. એ સરખાવતનું રક્ષણ કરે તેવો છે માટે

૧ છત્રીની મદદથી વિમાનમાંથી નીચે કૂદી પડવાના તેમ જ છત્રીસૈન્ય ઉતારવાના જે પ્રબંધ આધુનિક યુગમાં થયો છે અને થાય છે તેની જાણ આ પૂર્વ ભૂમિકા હોય એમ લાગે છે.

૨ ધર્મદાસમણિફત ઉપએસમાલા ઉપર વિ. સ. ૧૭૮૫માં શાન્તિનાથનો રાસ રચનાર રામવિજયમણિએ જે દીક્ષા રચી છે તેમાં રણસિંહ નૃપતિના પૂતાતમા થયે એ નૃપતિની સેનાને આક્રમણમાંથી બચાવતી બતાવી છે એવો ઉલ્લેખ છે.

આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ “બાર સો (૧૨૦૦) વર્ષ ઉપરનું છદ્દ દ્વારા જીતરાણ”. આ લેખ અહીંના-સુરતના “ગુજરાતમિ”. તથા ગુજરાત-દર્પણ”ના તા. ૧૯-૬-૬૧ના અંકમાં છપાયો છે.

૨-૩ મ. ચ. (૫. ૭૦, મે. ૧૪૨)માં ગૌદોની રાજધાની—ગૌદનગર અને એની પાસેના સૂરપાલના નગર વિષે ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એ બિમાથી એકેનું નામ દર્શાવાયું નથી. આ સૂરપાલ તે કાણ તે વિષે પણ મ. ચ. માં કતી માહિતી આપાઈ નથી. આથી આ બાબતોની વિશેષ તપાસ કરવી બાકી રહે છે,

તુ ત્યા જલદી જ હજી તો પગમહત્ત ગયો નથી એટલામા તો મુખડો
આવી ચક્ષા હુંને એમની સાથે મુદ્ધ કવ્વા માડયુ પગ તેઓ એમને
હાથે ધાવ્ય થઈ મૃત્યુ પામ્યા

સૂરપાલ પામે ગમન—આ માલુ પગમહત્તને કોઈ દયાળુ
પુરુષે નાસી જવા સમજવ્યા એટલે એઓ સૂરપાલ પાસે ગયા મુલડો
આ ગજ પાસે આ-વા અને એમણે એને કહ્યું કે આ પગમહત્ત અમને
સોંપી દો.

અનેક વાગ દહેવાયા છતાં અને ધમધાઓ અપાઈ છતાં સૂરપાલે
આ શસ્ત્રાગતને મુલડોને વ્યાધીન કવ્વાની મદ્દમપણે ના પાડી
મુલડોએ ખૂન છદ કરી ત્યારે ગજએ એમના નાયક સાથે પગમહત્તને
વાદ બોલવાનો ન્સ્તો સૂચવ્યો અને કહ્યું કે જો પગમહત્ત આ વાદમા
હારી જાય તો પછી તમને જેમ થોડા લાગે તેમ તમે એની સાથે
વર્તજો

બીજા માથે પરમાહમનો વાદ—મુખડોનો નાયક બોલ્યો
આ પગમહત્તે અમાના છુદ્દેવના મ્તકે પગ મૂક્યો છે એટલે અમારે
એવું મોડું જોવું નથી એ જો વાદમા છુંને તો લસે એ એને મ્થાને
જન પગ તુ જો એ હાજરે તો અમે એને વધ્ય ગણુશું

આ પ્રમાણેની વાતચીત થયા બાદ વાદનો પ્રાગલ્ભ્ય થયો એ સમયે
બીજોની શાસનદેવી તાગ એકાગ્રમા બીને ઘડાના મુખે વાદ કવ્વા
લાગી એથી પગમહત્ત એને જોઈ ચક્રો નહિ વાદવિવાદ ધણા

૧ જુઓ મ. અ. (૫ ૬૮, મ્થા. ૧૦૩).

શ્રીપાલ રાજના વિવિધ ચરિત્રોમા પૂજણ પામે સમગ્ર પુરાણ એવી
હકીકત આવે છે જો ■ જુઓ રત્નશેખરસૂરિને રવેલા અને એમના સિધ્ધે
વિ. સ. ૧૪૨૮મા મધ્યમાદર્શરૂપે લખેલા સિદ્ધચક્રમણી અને સિરિ-
વાલકણનું નિમ્નલિખિત પદ —

દિવસો સુધી ચાલવાથી પરમહંસ કંટાળી ગયો. એમણે જૈનોની શાસનદેવી અંબિકાનું સ્મરણ કર્યું. એણે આવીને તારાની વાત જણાવી અને કહ્યું કે તું પ્રતિવાદીને તારી સમક્ષ આવી વાદ કરવા કહેજે.

ખીજે દિવસે પરમહંસે આ સૂચનાનો અમલ કર્યો. પ્રતિવાદીએ મૌન ધારણ કર્યું એટલે પરમહંસે પકડે ખેંચી કાઢ્યો અને પગ વડે પેલા ધડાના ભૂકે ભૂકા કરી નાખ્યા. પછી એઓ ખીંદોના નામકને ઉદ્દેશીને બોલ્યા : તમે અધમ પડિત છો.

એવામાં સૂરપાલે મુલરોને કહ્યું : ન્યાયમાં વિજય મેળવનારા આ સાધુ પુરુષનો વધ ધમ્મનારા તમો શત્રુઓ છો. તમારે આને પકડીને લઈ જવો હોય તો મને યુદ્ધમાં હરાવો. પછી એમ લલે ખતે.

ખીજી બાજુ રાજાએ પરમહંસને નાસી જવાનું ઇશારતથી સૂચવ્યું અને એમણે તેમ કર્યું.

ધોખીનો વેપ—ઉતાવળા ઉતાવળા પરમહંસ જતા હતા તેવામાં એક ધોખી એમના બેવામાં આવ્યો. મુલરોને નજીક આવેલા જાણી એમણે ધોખીને કહ્યું : અલ્યા નાસ, નાસ; આહતનો મામલો છે. આમ ચાલાકાઈથી ધોખીને નસાડી પરમહંસ એની જગ્યાએ કપડા ધોવા બેઠા. એવામાં એક ધોડેવારે ત્યાં આવી પૂછ્યું : આ ગસ્તે કોઈ પુરુષ

“ યતા સદીમુદ્દેજ જ વહ્ન સવરસાવવ મણ્ણાવિ ।

પૂરેવ્વ કેળ વિ પુત્તલ્યમુદ્દેજ હેલ્લાવ ॥ ૮૬૧ ॥ ”

આ પ્રસંગ માટે જુઓ પં. સ્વલરાજગણિએ વિ સં. ૧૫૧૪માં રચેલા શ્રીપાલચરિત્રનો શ્લોક. કલ્પ, વિ સં. ૧૭૩૮થી ૧૭૪૩ના ગાળામાં ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિ દ્વારા પૂર્ણ કરાયેલો અને વૈમાકરણ ચિનયવિજયગણિ દ્વારા આરંભાયેલો શ્રીપાલ વાળનો નાસ (ખ ડ ક, લલ ૭, ક્રી ૧૪) તેમ જ રાતવિમલસૂરિએ ગદ્યમાં રચેલું અને વિ સં ૧૭૪૫માં મથમાદર્શકે લખાવેલું શ્રીપાલચરિત્ર (પ. ૨૭ આ).

આચો છે? પગમહત્તે પેલા ઘોળીને જનાચો એટલે એલે અને પકડીને સુલટોને મોચો, અને લગ્ગર પાછું વળ્યું.

પરમહંમતું આગમન અને અવગમન—પગમહત્તે હુદિયો જયી ગગ એઓ નિર્ભય થઈને ‘ચિનહટ’ આવી પહોંચ્યા. એમલે ચુરુને—હુજિલ્લાની વદન કહ્યું. આખમા આમુ માધે એમલે પોનાના મોટા મધુ હંતના અવસાનની વાત કહેવા માડી તેમ જગતા કગતા એમનુ હલ્લ લેનાડ જતા એમનુ અવગમન થયું.

હકીકતમાં કેરકાર—અ. પ્ર. (૫ ૫૧) પ્રમાણે ‘ચિનહટ’ના કિશ્નાના બાગણા દફને એની પામે પગમહત્તે સુલ દતા એ લેડને સુલટોએ એમનુ મનક કાપી નાખ્યું અને એઓ એ લઈ ગગ નનારે એમનુ ધડ હુજિલ્લાની લેવામા આન્યું.

પુ. પ્ર. મં. (૫ ૧૦૫) પ્રમાણે આ હકીકત નીચે મુજબ છે —

હંનનુ મધુ થતા પગમહત્તે દોષક નજમમા ગગ અને એ (નાન?)ને શબ્દે ગવા એવામા એમની પૂઠે લાગેતુ નેન્ય આવી પહોંચ્યું એ સૈન્યે, જેને શબ્દે પગમહત્તે જલા હતા તને કહ્યું તુ પલ્લુ મીલોનો લકા છે તો આ આપણા ધર્મના દેવીને તુ અગ્ને માપી દે એલે શનગુમતને આપવા ના પાડી પગમહત્તે કહ્યું. મારો બીલ આચાર્ય નાધ વાદ થતા હો લે નુ એમા લાડુ તો મન મારી નાખવો (વાન કળૂન કનાઈ અને વાદ થતા) બીલોની જીન થઈ અને પગમહત્તે વધ કગવો એમની પુરિચી ખગાપેલી

૧ સ્કંધ યુગિને ૧૦૦ ગિયો હતા એ જલાને પાલકે પલીમા પીલોને મરી નાખ્યા અને સ્કંધકને પણ ત્યારબાદ એ રીને મારી નાખ્યા એમના રૂપિ થી ખરડાવેલા રોહરમને નીચેના પુરુષને ઘાય મની ઉપડી એ નજરના સતના અત પુનમા નાખ્યું લાની પીલોને એ લેતુ તો નન ખ્ય ત અ રે રે આ લે માસ બાઈતુ રોહર જુ છે આ હકીકત ઉત્તર-જયજય (અ ૨)ની સુબિન (૫૦ ૭૬)મા છે એમા કલસ અને નિલસ (નિષન)ના રેખ છે.

૧. જોહતિ (જોહગણ) કોઈક રેનીએ ઉશકુનિકાનુ રૂપ ધારણ કરીને ચિત્રકૂટની પૌષ્પશાળામાં ચૂકી દીધી હુગ્લિદ્રસૂગિએ એ ઝોળાખી. ૪ નિપલા જોવાથી શિષ્યોનું મૃત્યુ થયું છે એમ એમણે જાણ્યું.

હુગ્લિદ્રસૂગિનું પ્રસ્થાન—મ. ચ. (૫ ૭૦) પ્રમાણે એ વિદ્વાન શિષ્યોના અકાળ અવસાનથી ઘણા જ આઘાત પામેલા અને પોતે શિષ્ય વિનાના થવાથી અતિશય ખિન બનેના તેમ જ ખીલો ઉપગમ્ય ૧ શુભે થયેના 'હુગ્લિદ્રસૂગિ' શુનની ગળા લઈ સૂગપાવ ગભના નગરે જવા ઉપડ્યા ત્યાં પહોંચતા એમણે એ ગાનએ પગમહાન્તે બચાવ્યા હતા તે બદલ એ ગાનની પ્રશંસા કરી.

ખીલોના ગુરુ સાથે વાદ—

હુગ્લિદ્રસૂગિ—હે સૂગપાવ ગમ્મ ! ખીલો સાથે વાદ કરવાના મારી ઇચ્છા છે

સૂગપાવ—તીકના ટોળાઓનો પે? ખીલો ધણા છે અને એ બધાને વાદમાં જીતવાનું કામ સહેતું નથી સિવાય કે તમારી પાસે 'ઈ' અન્યેય શક્તિ હોય

૧ આના અપર નામ 'ઝોગો' તેમ જ 'ધર્મદરજ' છે તાચા-ધર્મકણ (સુધર્મધ ૧, અજકથણ ૧, સુત ૨૪ ૫ પકલ) માં એને માટે 'ત્યહરજ' ગળા વપરાયો છે ત્યહરજ એ જૈન મુનિનું વિગ છે એ કવજ/તુના રક્ષણુર્થે મમમા લેરાણુ ઉપરજ છે એથી તે જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ એને પોતાની ખાસે જોવાસે આપ રાખે છે

૨ દેવો અને દેવીઓ ધારે તે પશુ, ૫ ખી ૩ મનુષ્યનુ ૨૫ ધારણ કરી ગઈ છે એવી જૈન માન્યતા છે

૩ જ્યો ૫ ૩૯, ટિ ૧

૪ રતેહરજનો દાડો વાકડાનું હોય છે એને અંતે છેડે દશીઓ હોય છે એ દાડાના પાટા ઉપર કપ- વીટાગેતુ હોય છે એ અંધાને આસન તરીકે કોઈ મહિ વાર ઉપરો ૧ કરાય છે એથી અને નિપલા * મહે છે આજમાલ તે પાટા અને ઝોધ રિયાની નગમા જે કપડ રખાય છે તેને 'નિપદિયુ' કહે છે

હરિભક્તસૂત્રિ—મને આ મિત્ર દેવીની નહાવના છે

આ ચાલણી સૂત્રપાલે એમ ચાલાક દૂતને બોલોના શુરુ પામે મોકલ્યો એણે એની સાથે કહેવડાવ્યુ કે અહીં એક બૌદ્ધ મનનો વિરોધી પડિત આવ્યો છે અને એ પોતાને 'વાદી' કહેવે છે એથી હું લજવાઈ છું તો એને હગવાય એવો પ્રયત્ન ઉપાય ચોજાવો

દૂત પયો અને એણે બૌદ્ધોના શુરુને મગીને સદિતો કહ્યો વાત ચાલતા ચાલતા એમ નક્કી થયુ કે જે હાર તે તપેવા તેલના કુડામા પડે

થોડે દહાડે બૌદ્ધ શુરુ આવી પહોચના સૂત્રપાલે વાદનો પ્રમથ કર્યો બૌદ્ધોના શુરુએ 'આ બધુ અનિત્ય છે' એમ એકાંતે^૧ પ્રતિપાદન કરવા માડયુ હરિભક્તસૂત્રિએ એવુ મુક્તિપૂર્વક ખડન કર્યું આથી એ હારી ગયો અને એ તપેવા તેલના કુડામા પડયો

પોતાના શુરુનો પગલવ અને મૃત્યુ થતા એમના ધાર્યેક પ્રતીક્ષ શિષ્યોએ હરિભક્તસૂત્રિ સાથે વાદ કર્યો, પરંતુ તેઓ પણ હારી ગયા અને તેના કુડામા પડી મગયુ પામ્યા

બીજા શિષ્યોને ગાય ચડયા તેઓ પોતાની શાસનદેવી તાગને ગમે તેમ કહેવા લાગ્યા એ ઉપગથી એ દેવીએ કહ્યુ હું સને અને પગમ હસને નિનપ્રતિમાના મળક ઉપર પત્ર મુગાવી એમને તમે પાપમા પાડવા માગના હતા, પરંતુ એમણે પોતાનું સત્ત્વ ન છેડયુ તેથી હું ગણ થઈ હતી તમારા શુરુએ આ પગદેશથી લજવા આવેનાઓ તાથે જે ખગાન વર્તન ચલાવ્યુ તેથી હું નાનાજ થઈ હતી આજે એને એનો બ સો મળ્યો નહીં મે ઉપેક્ષા કરી છે હજુ પણ તમાગમાથી જેઓ આ કુશુરો પણ લેશે તેમને હું સાથ નહિ આપ ગાદી

૧ 'અનિવચ્યે સર્વે સ્વ કલ્યાણિ મટે જુએ પ્ર. ચ (૫ ૭૨, ૩૦ ૧૬૦-૧૬૫)

ક્રોધના આવેશમાં તમે મને ગમે તેમ કહે છે તેની હું દરકાર કરનાર નથી; તમે શોક તથા તમારે સ્થાનકે પાછા ફરો તો હું તમારા સંકટને સદા દૂર કરતી રહીશ, કેમકે તમે તો મારાં સંતાન છો.

બૌદ્ધોનો હોમ—પ્ર. ચ. (પૃ. ૭૩, શ્લો. ૧૮૦)માં આ સંબંધમાં એવો મતાંતર નોંધાયો છે કે પોતાના શિષ્યોના મૃત્યુથી ગુસ્સે થયેલા હરિભદ્રસૂરિએ મહામંત્રના પ્રભાવથી બૌદ્ધ મતના સાધુઓનું આકર્ષણ કરી તેમને તપેલા તેલમાં હોમી દીધા.

સાતસે બૌદ્ધોનું મૃત્યુ—પ્ર. મ. સં. (પૃ. ૧૦૫)માં નીચે મુજબ ઉકીડત છે :—

નિપદા ભેગાથી શિષ્યોના મૃત્યુથી વાકેફમાર બનેલા હરિભદ્રસૂરિ શૈવ ધ્યાન ધ્યાવા લાગ્યા. બૌદ્ધો ઉપરના ગુસ્સાને લઈને એમણે ઉપાશ્રયની પાછળ તેલની કડાઈ મંડાવી. મંત્રના પ્રભાવથી (ખેંચાયેલા) બૌદ્ધો આકાશમાર્ગે આવી પતંગિયાની પેઠે એ કડાઈમાં પડવા લાગ્યા. સાતસે બૌદ્ધો આ પ્રમાણે મરી ગયા.

૧૪૪૦ બૌદ્ધોનું શકુનિકારૂપે પરિવર્તન, તેમનો હોમ ચૂને મરણ—પ્ર. ચ. (પૃ. ૫૧)માં આ બાબત નીચે મુજબ છે :—

‘ચિત્રકૂટ’માં પરમહંસનું ઘડ બોતાં હરિભદ્રસૂરિએ તેલની કડાઈઓ તૈયાર કરાવી અને અગ્નિ વડે એ તેલ તપાવગામ્યું. ૧૪૪૦ બૌદ્ધોનો હોમ કરવા એમણે તેમને આકાશમાર્ગે ખેંચ્યા. તેઓ શકુનિકા રૂપે તેલની કડાઈઓમાં પડી મરણ પામ્યા.

સૂરિના ક્રોધનું નિવારણ—પ્ર. ચ. (પૃ. ૭૩, શ્લો. ૧૮૧-૧૮૨) પ્રમાણે હરિભદ્રસૂરિના શુદ્ધ જિનભદ્રસૂરિને બૌદ્ધોના નાશની

૧ ‘શકુનિકા’થી કોઈક પક્ષી અભિપ્રેત દોષ એમ જણાય છે. એ સમડી ઉચે. ચંદ સમને એની સ્વપક્ષી માતાએ કૂકડો બનાવી દીધો હતો. તેમ અહીં મંત્રબળ ભેગાથી બૌદ્ધોનું શકુનિકારૂપે ઉપાતર થયું દોષ એમ લાગે છે.

અને પોતાના શિષ્યના પ્રયત્ન કેપની જાણ થતાં એ કેપના નિવારણાર્થે એમણે બે મુનિઓને સમગ્ર દિવસના વૃત્તાંતના ખીજરૂપે ત્રણ ગાથાઓ આપી એમની પાસે મોકલ્યા. એઓ સૂરપાલ રાજાના નગરમાં આવી હરિભદ્રસૂરિને મળ્યા. એમણે કહ્યું કે શુરુએ આ ત્રણ ગાથાઓ બરાબર વિચારી બોવાનું કહેવડાવ્યું છે. જેમ જેમ એઓ ગાથાઓ વિચારતા ગયા તેમ તેમ એમને કેપ શાંત થતો ગયો. પોતે બીહોને મારી નાંખ્યા હતા તે બદલ એમને ઉગ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો. સૂરપાલની અનુમતિ લઈ એમણે તરત જ વિહાર કર્યો અને શુરુ પાસે આવી એમને પગે પડી પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા બોલાવ્યું. શુરુએ તપ કરવા કહ્યું અને એમણે તેમ કરવા માંડ્યું.

આવક દ્વારા સંબોધન—પ્ર. મ. સં. (૫. ૧૦૫) પ્રમાણે આ ઉકીર્ણ નીચે મુજબ છે:—

સાત સો બીહોની હત્યાની જાણ થતાં હરિભદ્રસૂરિના શુરુ જિન-ભદ્રસૂરિએ એક આવકને શિખામણ આપી આ સૂરિ પાસે મોકલ્યો. સૂરિએ એને અંદર આવવા ન દીધો. ત્યારે એણે કહ્યું: “હું આલોચના માટે આપના શુરુ પાસે ગયો અને મેં પ્રાયશ્ચિત્ત માંગ્યું, પણ શુરુએ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે તો કૃપા કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવશો.

હરિભદ્રસૂરિ—તમે શું પાપ કર્યું છે ?

૧ મ. સં. (૫. ૭૩) માં નીચે મુજબ અપાઈ છે:—

“ગુણમેઘ જમિસમ્મા સીદાણન્દા ય તદ્દ મિયા પુત્તા ।

સિદ્ધિ-જાત્તેણિ મહ્-સુમા ધ્વજ-ધણચિરિયો ય વદ-મન્જા ॥ ૧૮૫ ॥

જવ વિજયા ય સહોઝર ધરણો છુચ્છી અ તદ્દ વર્ડ મન્જા ।

સેજ વિસેણા પિચ્છિય-પુત્તા જમ્મમિ સત્તપ્પ ॥ ૧૮૬ ॥

ગુણવન્દ-વાળમન્તર સ્વમરાદ્ધવ મિરિસેજ પાળો અ ।

વગ્ગમ્મ તમો મોક્સોઝ્ઞન્તો અઘરસ સસારો ॥ ૧૮૭ ॥”

શ્રાવક—મેં પચેન્દ્રિય જીવની વિગધના કરી છે એથી હું કુભાઈ છું
હૃન્નિદ્રસૂત્રિ—તમારે મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડશે

શ્રાવક—તો તમારે કેવું ?

હૃન્નિદ્રસૂત્રિ સમજી ગયા કે શુભ જાણી ગયા છે અવસર જોઈને પેલા
આવે કહ્યું કે શુભે કહેવડા યુ છે કે શુભે સમગ્રદિવ્યનુ ચર્ચિત નથી
જાણતા ? એણે એક લવમા લોટનો મનાવેલો ફૂકડો મારી નાખ્યો હતો
તેનું એ લોટમા સંક્રાંત થયેલા વ્યતરે ૨૧ વાગ વેગ ત્રીધુ હતું ^૧

આ સાલજી હૃન્નિદ્રસૂત્રિ બોલ્યોનો વધ કરતા અટકી ગયા સધ
મળતા એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રીધુ અને પછીથી વૈગવ્યરૂપ અમૃતથી પગિ
પૂર્ણ અમરાદિત્યચરિત્ર અયુ

^૧નિરપત્યતા આ એ આખા દેવી દ્વારા માત્ર—મ. ચ.
(૫ ૭૪) પ્રમાણે હૃન્નિદ્રસૂત્રિને એમના શુભે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે
તપશ્ચર્યા કરવાનું કહ્યું તે પ્રમાણે આ સૂત્રિએ તપ કરીને શરીરને શુદ્ધ
બનાવ્યું યુ ખરું, પગલું એમના બે પ્રિય શિષ્યોના વિયોગનો સતાપ આંહો
ન થયો આથી આ દેવીએ ‘તમાગ જોવાએ આમ તોડે કરવો તે
હયિત નથી’ એમ એમને સમજાવવા માડ્યું ત્યાં હૃન્નિદ્રસૂત્રિએ
કહ્યું કે ‘માતા હું નિરપત્ય છું એથી મને કુખ થાય છે શુ
નિર્મળ શુભકુળનો માગથી અત આવશે ? આ મા દેવીએ ઉત્તર આપ્યો
હે સૂત્રિ ! તમાગ લાજમા કુળની વૃદ્ધિ દ્વાગ પુણ્ય હાસલ કરવાનું નથી,
શાઓનો સમૂહ એ જ તમારી સતતિરૂપ છે

આમ બોલી દેવી અદશ્ય થઈ અને હૃન્નિદ્ર સૂત્રિએ ત્રથ ગયવા
તન્ન લક્ષ્ય આપ્યું સૌથી પ્રથમ એમણે સમરાદિત્યચરિત્ર અયુ

^૧ જુઓ પુ. મ. સં. (૫ ૧૦૫ પાનિ ૨૧ ૨૨)

^૨ ગિજ્યરૂપ સત્તાની રહિતપણું

સલ્લિગનો અધિકાર—કહાવણીમા આ સલ્લિગનો અધિકાર નીચે મુજબ અપાયો છે —

હરિભદ્રસૂત્રિના જિનબદ્ધ અને વીગ્લદ્ધ એ નામના બે શિષ્યોને સલ્લિગ કે સલિગ નામે એક પિત્રાઈ (? કાકા) હતો. એ દેવચરુની સંક્રિત કરતો હતો, પણ પેમેટકે એ દુઃખી હતો. મરીયાઈથી કે દાળા જવાથી એ આજીવિકા માટે આમ તેમ લમતો હતો.

એક વેળા એ હરિભદ્રસૂત્રિ પાસે આવ્યો. સૂત્રિએ એને કહ્યું : આ ગ્રંથપત્રી છોડી દે. સલ્લિગે ઉત્તર આપ્યો : તો દીક્ષા આપો જેથી પુણ્યકર્મ હિત સાધી શકું, (હરિભદ્રસૂત્રિ ચૂડામણિ નામના જ્યોતિ-શાસ્ત્રમા પ્રવીણ હતા. એમણે એ જ્ઞાનળે સલ્લિગનું ભાવિ જોઈ) એને અન્યત્ર જવા ના પાડી, અને કહ્યું કે અહીંના જનગમા કઈ કઈ યોગ વેચાયા આવે છે તેની મને ખબર આપતો રહેજે

સલ્લિગે તેમ કરવા માડ્યું. એવામા એક દિવસ ‘ સુવર્ણદ્વીપ ’ થી દેડલાક વેપારીઓ ત્યાં આવ્યા. એમણે સુવર્ણ, ગન્ધે વગેરે સંતાડી મળ્યા હતા. એ કોઈક જાણી જતા યોગાર્થ ગયા. એ વેપારીઓ મળણપિંડીઓ ખરીદી જનગમા એ વેચવા આવ્યા. આ વાત સલ્લિગે હરિભદ્રસૂત્રિને કહી નિમિત્તળે સાલ જોઈ એ ખરીદવા સૂત્રિએ એને કહ્યું. પૈલી મળણપિંડીઓમા સુવર્ણ અને ગન્ધે સંતાડાયેના હતા, પરંતુ સલ્લિગને એની ખબર ન હતી. એથી એ પહેલા તો નાગજ થયો, પણ પછી એ સુવર્ણદ્વીપ મળતા એ વેચી એ પુણ્ય કરાવે. એણે સર્વત્ર દાન દેવા માડ્યું. ખાસ કરીને એણે હરિભદ્રસૂત્રિએ એવા મંથો લખાવવામા પૈસા ખર્ચ્યા

રાત્રે અંધરચંચના—કહાવણીમા મુજબ એક ઉત્તમ ગત્ત સલ્લિગે ઉપાધ્યયમા ગણ્યુ હતું એના પ્રતાપે હરિભદ્રસૂત્રિ ભીત અને પાટી ઉપર ગતો પણ મચની ગયના કરી શકતા એ લખાણ દિવસે ઉતારી લેવાતું

ભોજનસમયનું શખવાદન અને ‘ભવવિરહસૂરિ’ તરીકેની પ્રસિદ્ધિ—હુગિલદ્રસૂત્રિ આહાર વાપરવા એટલે કે ભોજન કરવા બેસતા ત્યારે પેલો લલિત શખ વગાડી યાયકોને ભેગા કરી તેમને મનવાંછિત ભોજન કરાવતો ભોજન કર્યા બાદ એ યાયકો હુગિલદ્રસૂત્રિને પ્રણામ કરતા એટલે એ સૂત્રિ એમને આશીર્વાદ આપતા કે ‘તમે ભવના વિગ્ધમા ઉદયમશાળી ગ્ધો’ આ સામળી તેઓ “ધણુ જીવો ભવવિગ્ધસૂત્રિ” એમ બોલતા અને લઈને હુગિલદ્રસૂત્રિ ‘ભવવિગ્ધસૂત્રિ’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

આક્ષેપ અને એના પરિહાર—હુગિલદ્રસૂત્રિએ રચેલા અષ્ટકપ્રવરણુ ઉપર જિનેશ્વરસૂત્રિએ વિ. સ. ૧૦૮૦મા એક ટીકા સરૂતમા રચી છે એમા નીચે મુજબની કિંવદંતી અપાયેલી છે —

હુગિલદ્રસૂત્રિ ભોજન કરતી વેળા શખવાદનપૂર્વક યાયકોને એકવિત કરી ભોજન અપાવતા અને પછી પેતે ભોજન કરત.

આ ઉપરથી ડેટનાક આધુનિક વિદ્વાનો હુગિલદ્રસૂત્રિને ‘ચૈત્યવાસી’ માનવા પ્રેરામા હતા પરંતુ એ વાત બગાળત નથી એમ કહ્યાવહી ભેતા જણાય છે કેમકે શખવાદન ક્રત્યાદિ કાર્ય તો લલિત કરતો હતો, નહિ કે હુગિલદ્રસૂત્રિ વળી સ્વભાવપરણુમા ચૈત્યવાસીઓની વિરુદ્ધ એ સૂત્રિએ જે સચોટ લખાણ કર્યું છે તે પણ એમના ઉપર ‘ચૈત્યવાસી’ તરીકેનો આક્ષેપ અસ્થાને છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

અષ્ટકપ્રવરણુની ગીમ (૫૪૮૨અ)મા જિનેશ્વરસૂત્રિએ હુગિલદ્રસૂત્રિને ‘સ વિઆપાક્ષિક’ કહ્યા છે ?

કાર્પામિકનું દાન—પ્ર. ચ. (૫ જમ પ્રલો ૨૦૭-૨૧૭)મા કહ્યું છે કે એક વેળા હુગિલદ્રસૂત્રિની નજર કાર્પાસિક નામના લગ્ન જન

૧ વિરોધ માટે જુએ અ જ ૫ (ખ ૨)ના મ રા ઉદાહરણ (૫ ૧૦૦-૧૦૪)

‘ઉપર પડી. એના દાગ પોનાના અથવાગિનો પ્રચાર થને એમ જણાતા એમણે એ કાર્પાનિકને લાગ્ય ચક્રવર્તી વચ્ચેના ચન્દ્રો સંભળાવી તંતુષ્ટ કર્યો. લૌકિક ‘કાન્વાદિ શાસ્ત્રોમા કંઈ નાગ નથી એ બ્યાન પાચ ધૂર્તોની કથા દ્વાન-કુત્તરખાણુ દાગ એમણે એને વિસ્તાનથી નમજવી એ નાજગી કાર્પાસિટ કહ્યુ કે દેભચાન! દ્રવ્ય વિના દાનરૂપ પ્રધાનનાચણા જૈન ધર્મની આગવના દુશ્વીરી રીતે કરી શકુ ?

હવિલદ્રસૂત્રિ—હે ભદ્ર ! ધર્મની આગવનાથી તને પુષ્કળ પેસો મળશે

કાર્પાનિક—એમ હોય તો હું માગ પાનિવાન સાથે અહીં નહું.

હવિલદ્રસૂત્રિ—નાજગી આગથી રીતે દિવને કોઈ પન્દેશી ગામની બહાર થણા કનિયાણા લઈ આવશે એ બધા તારે એની પામેથી ખરીદવા એનો વેપાર કન્વાથી તને પુષ્કળ પેસે મળશે વળી મે જો શાસ્ત્રો ગ્યા છે તેને તારે પુનકારક કન્વાવવા અને ચોચ સાનુઓને એ આપવા જોઈ એ પુનકો લોકમા પ્રચાર પામે

કાર્પાનિક હવિલદ્રસૂત્રિની નવાહ પ્રમાણે વર્ણ એથી એ પેનાદાન થયે અને એણે શાસ્ત્રો લખાની એનું દાન કર્યું

મમાન હકીકત—પૂ. મ. મ. (૫ ૧૦૪)ના નીચે મુજબની હકીકત છે —

હવિલદ્રસૂત્રિએ સિદ્ધાન્તના ન્દસ્થરૂપ ૧૪૦૦ અથો ગ્યા એક વેગા એમને વિચાર આપ્યો કે આ લખાવશે કોણ ? એક ગરીબ વણિક ઉપર એમની નજર પડી એમને એને કહ્યુ ? તુ માગ અથો લખાવ ચુનુની આત્મ મારે પ્રમાણરૂપ છે એમ એ વણિકે કહ્યુ એસે હવિલદ્ર સૂત્રિએ એને ઉપદેશ આપ્યો કે આજે મડપિકા(માડરી)મા જો મધ વડે ઉચ્છિટ થયેના ચાલબાઓ આવે તે લઈ ધનમા એને સાર કરી પછી આવજો એણે તેમ કર્યું એટલે એ સોનાના કન્યા વડે પેનાદાન થયો

રહસ્યપુસ્તકોની પ્રાપ્તિ અને અદ્ભુત સ્તંભમાં સ્થાપના—ચ. પ્ર. (૫ ૫૦)માં કહ્યું છે કે દેવતાઓ પાસેથી હુગ્લિદ્રસૂત્રિને રહસ્યપુસ્તકો મળ્યા હતા તેમણે એ પુસ્તકો દિગ્ગજ આચાર્ય ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થતા જે ચોર્યાશી મઠે છેદાયા હતા તેના ‘ચૌગસી’ (ચોર્યાસી) નામના પ્રાસાદના સ્તંભમાં આદ્યપૂર્વક મૂક્યા આ સ્તંભ વિવિધ ઔપધિઓ વડે એવો બનાવાયો હતો કે એના ઉપર જળનું કે અમિતું ઠંડું જોડ ચાલે નહિ

પુ. પ્ર. સં. (૫ ૧૦૪) પ્રમાણે તો હુગ્લિદ્રસૂત્રિએ એના મથે એક વર્ષિકે રુપ્યપત્રો ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યા હતા અને તે ‘ચિનકૂટ’ ઉપરના પ્રાસાદમાં ઔપધિઓ મેળવીને બનાવેલા સ્તંભમાં મૂક્યા હતા આ સ્તંભ પાણી વડે ગમે (જી જી ૫) તેમ ન હતો, હેલય તેમ ન હતો ? અગ્નિ વડે જાળી શકાય તેમ ન હતો

‘કલિકાલમર્વણ’નું ખિરુદ—ચ. પ્ર. (૫ ૫૦) પ્રમાણે હુગ્લિદ્રસૂત્રિને ‘કલિકાલસર્વચ’નું ખિરુદ મળ્યું હતું

આરાધના અને અનશન—પ્ર. ચ. (૫ ૭૫, શ્લો ૨૨૦—૨૨૧)માં સૂચવાયું છે કે શ્રુતગાનના બળે પોતાનો અતસમય નજીક આવેલો જણી હુગ્લિદ્રસૂત્રિ પોતાના ચુરુ પાસે ગયા શિષ્યોના વિગળનું દુઃખ જૂની જઈ એમણે નિર્ગળ અનશન અગીકાર કર્યું

અવર્ગવાસ—પ્ર. ચ. (૫ ૭૫, શ્લો ૨૨૧)માં કહ્યું છે કે હુગ્લિદ્રસૂત્રિ અતે સ્વર્ગના સુખના અધિકારી બન્યા

‘હરિહદ્ર’નામક મુનિવરો—આપણા ચન્દ્રિનાયકના નામ ગણિ અને ‘હરિહદ્ર’ અત્યંત સુધીમાં થઈ ગયા છે એમની પૂર્વે થઈ ગયેના સૂત્રિઓ—મુનિઓ વિશે અઘાપિ કશું જાણુવા મળ્યું નથી, પરંતુ એમના ઉત્તરમાંની સૂત્રિઓ વૈકી જેઓ નીધપાન જાણ્યા છે તેમને વિદ્યાર્થીક માહિતી મળતી પાવાથી હું થોડું કહું છું

- (૧) 'મૃદ્ધ' ગરુડના માનદેવસૂત્રિના શિષ્ય જિનદેવ ઉપાધ્યાય ના શિષ્ય હરિભદ્રસૂત્રિ. એમણે વિ સં. ૧૧૭૨મા બંધ- મામિત્ત તેમ જ છાસીન યાને આગમિકૃત્યુવિચાર- માર ઉપર સંસ્કૃતમા વિવૃત્તિ ગ્રંથી છે. એમણે પ્રશમરતિ અને ખેતમમાસ ઉપર પણ વૃત્તિ ગ્રંથી છે વિરોધમા એમણે મુદ્ધિવચચરિય અને એયાંસનાથચરિત્ર ગ્રંથા છે
- (૨) 'ચદ્ર' કુળના—'વડ' ગરુડના શ્રીચન્દ્રસૂત્રિના શિષ્ય હરિ- ભદ્રસૂત્રિ. એમણે વિ સં. ૧૨૧૬મા નેમિનાહચરિય રચ્યુ છે
- (૩) 'ચદ્ર' ગરુડના અભયદેવસૂત્રિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂત્રિ એઓ વસુપાવના સમકાલીન બાલચન્દ્રના ગુરુ થાય છે
- (૪) 'નાગેન્દ્ર' ગરુડના અમગચન્દ્રસૂત્રિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂત્રિ એઓ વિજયમેનસૂત્રિના ગુરુ થાય છે
- (૫) 'ચન્દ્ર' ગરુડના ભદ્રેશ્વરસૂત્રિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂત્રિ. એઓ પ્રાન્તિસૂત્રિના ગુરુ થાય છે એમના એક સત્તાનીયે- શ્રીચન્દ્રસૂત્રિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂત્રિએ વિ સં. ૧૨૮૬મા ઉપમિતિભવઅપંચાદ્ધ્યામારોહાર ગ્રંથો છે
- (૬) 'મૃદ્ધ' ગરુડના માનભદ્રના શિષ્ય હરિભદ્રસૂત્રિ એ સૂત્રિના શિષ્ય ધર્મચન્દ્રના કહેવાથી રત્નદેવગણિએ વિ સં. ૧૩૬૩મા વજ્રચરિત્ર ઉપર સંસ્કૃતમા ટીકા રચી છે

ઉત્તર ખંડ : સાહિત્યસેવા

અંથની સંખ્યા—હરિભદ્રસૂરિએ અનેક અંથો રચ્યા છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ૧અલયદેવસૂરિ, ૨મુનિચન્દ્રસૂરિ અને ‘વાઘી’ ઠેઠેવસૂરિ એ ત્રણ આચાર્યના મત મુજબ હરિભદ્રસૂરિએ ૧,૪૦૦ અંથો રચ્યા છે. વિશેષમાં લલિતવિસ્તરાની ૪ વિ. સં. ૧૧૮૫માં લખાયેલી હાથપોથીમાં પણ અંતમાં ૧,૪૦૦ અંથો રચ્યાની વાત છે. ૧ રાજશેખરસૂરિનું કહેવું આથી લિખ છે. એમના કથન પ્રમાણે હરિભદ્રસૂરિએ ૧,૪૪૦ અંથોની રચના કરી છે. ૧ જ્ઞાનશેખરસૂરિએ

૧ જુઓ પંચાસમ (પં. ૧૯, ગા. ૪૪)ની દીક્ષા (પદ્મ ૩૦૧ આ).

૨ જુઓ ઉવચ્ચેસપચની દીક્ષા (પદ્મ ૪૩૪ આ).

૩ જુઓ સ્થાલાદરનાકર (ભા. ૧, પૃ. ૮૧).

૪ જુઓ જૈ. પુ. મ. સં. (પૃ. ૧૦૨).

૫ આ ઉપરાંતના કલ્પેજો તરીકે જુઓ મુનિચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૫૨માં રચેલું અમમચરિત્ર (સર્ગ ૧, શ્લો. ૯૯), જિનદત્તસૂરિદત્ત ગણુપસહસ્રચમ (ગા. ૫૫), મધુનસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૪માં રચેલ સમસાહિત્યસંક્ષેપની પ્રસારિત (શ્લો. ૯૦), મુનિદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૨માં રચેલું અને મધુનસૂરિએ શોધેલું શાન્તિનાથચરિત્ર (સર્ગ ૧, શ્લો. ૪), મ. ચ. (પૃ. ૭૪, શ્લો. ૨૦૫), ગુણસ્તનસૂરિદત્ત તર્કરૂપસ્ય-દીપિકા (પદ્મ ૧૨૫), કુલમંડનગણિએ વિ. સં. ૧૪૪૩માં રચેલો વિચારા-મૃતસંઘડ અને ઉર્ધ્વનન્દનગણિએ વિ. સં. ૧૬૭૩માં રચેલી મધ્યાહ્ન-ચ્યાખ્યાનપદ્ધતિ.

૬ જુઓ ચ. મ. (પૃ. ૫૨).

૭ મન મુખસાલ કિ. મહેતાએ વંદિતુમુત (ગા. ૪૭)ની રત્તિ નામે અથંદીપિકામાં નીચે મુજબ કલ્પેજ ઠેવાવું કહ્યું છે —

“ ૧૪૪૪પ્રકાશકૃત્ત શ્રીદર્શિમદ્ધાલોપ્યાદુર્લભિતવિસ્તરાવામ્ ”

“ દે. ભા. જૈ. પુ. સં. ૨૪૫ ” વરદથી લલિતવિસ્તરાની આરૂતિ (પદ્મ ૨૦૧ આ)માં તો ૧૪૪૪નો અંક નથી. એ છમાવજો રહી મધ્યે ભાગે છે.

અને ૧ વિગત-૧૬મી સૂત્રિએ એમનાથી પણ આગળ વધી પ્રથમી સ પ્લા ૧,૪૪૪ની દર્શાવી છે ૨

અથા વિષે પ્રાચીન નામનિર્દેશ—હરિભદ્રસૂત્રિએ કયા કયા પ્રથો ૨૨થા છે એની નોંધ પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન લેખકોએ આપી છે તેમા આપણે અહીં પ્રાચીન નોંધો વિચારીશુ

(૧) ગણુહરસહસ્રયગ ઉપ- મુખતિગણિએ વિ સ ૧૨૮૫ મા સ રૂતમા બૃહદ્વૃત્તિ ૨થો છે મા ૫૫ની વૃત્તિમા એમણે હરિભદ્ર સૂત્રિની રૂતિઓ ગણુની છે અહીંના (સુગતના) “ શીતલવાડી ’ ના લકાગ્ની પચામેક વર્ષ ઉપ- વખાયેલી ૧૩૯ ૫ની એક હાથપોથી (૫૧ ૧૦૦અ)મા પ્રસ્તુત પાક છે એ અશત અશુદ્ધ હોઈ એ સુધારી ૫૦૮ સધિ ન કગઈ હોય ત્ના તેમ જ ગેવેા દઈ હુ આપુ છુ —

“ પદ્મવસ્તુક-રૂપદશપદ-પદ્માસકા-હરક-વાદ્યક-વિંશિકા-નાકતત્ત્વ-નિળય-ધમધિન્દુ-યોગધિન્દુ - યોગદૃષ્ટિસમુચય-દર્શનસમતિકા - નાનાચિત્રક - બૃહદ્ગિમધ્યાત્વમથન - પદ્મસૂત્રક-સમૃત્તાત્માનુસાસન - સમૃતતૈલવન્દનમાધ્ય - અનકાતત્ત્વપત્રાકા-અનકાન્તાવાદપ્રવેશક-પરલોકસિદ્ધિ-વમલામરિસિદ્ધિ-શાસ્ત્ર વાર્તાસમુચયાદિપ્રમરણાના તથા આવદ્યકરૂતિ-દર્શવૈકલિક્ત્વદૂરૂતિ-અધુરૂતિ-આપનિર્ચુચિરૂતિ-પિષ્ટનિર્ચુચિરૂતિ-ગીવામિગમ-પ્રજાપનોપાત્તરૂતિ-અનકાન્ત જયવતાકારૂતિ ચૈત્યવન્દનરૂતિ અનુયોગદ્ધારૂતિ-નાન્દરૂતિ સમ્પ્રદહ્વીરૂતિ-ક્ષેનમમાસરૂતિ - શાસ્ત્રવાર્તાસમુચયરૂતિ અર્હચ્છાચૂઢામણિ - સમરાદલચરિત-વધાવાકાદિશાસ્ત્રાણાં ગાવ ’ ૩

૧ જુઓ ઉપદેશમાસાદ (૨૮અ ૩ વ્યાખ્યાન ૩૦)

૨ ‘ અચવ ’ ગચ્છની એક પદાવલીમા તેમ જ દ્વકમાક ચાલુન્દ ખરતર ગરછ પદાવલીમા ૧૪૪૪નો ઉલ્લેખ ■

૩ આ જ પાક ગણુહરસહસ્રયગની પદ્મમંદિરગણિન્ત રીના (૫૧ ૨૬અ ૨૭અ)મા છે અહીં આપણેના નામોની અમરસિદ્ધિ હમે રૂચી પુ ૫૦મા છે

આમ અહીં ૩૮ કૃતિઓ ગણાવાઈ છે. તેમાં ૨૧ને ' પ્રકરણ ' કહી છે. તેથીસ મૂળ કૃતિ છે, બ્યારે પંદર વૃત્તિરૂપ કૃતિ છે.

પ્ર. ચ. (પ્રબંધ ૯)માં નિમ્નલિખિત બે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :—

૧. કિતવકથાનકપંચક (૫. ૭૫).

૨. સમરાકલિચરિત્ર (૫. ૭૪).

ચ. પ્ર. (૫. ૫૨)માં નીચે પ્રમાણે ૧૧૧ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે :—

૧. અનેકાંતજયપતાકા

૨. અણક

૩. નાણાયતક

૪. ન્યાયાવતારવૃત્તિ

૫. પંચલિંગી

૬. પંચવસ્તુક

૭. પંચસૂત્રક

૮. પંચાશત

૯-૧૦૮. ૧૧૦૦ શતક

૧૦૯. આવકમજાપિત

૧૧૦. ઘોડશક

૧૧૧. સમરાકલિચરિત્ર

ગણાકરસાદસયગ ઉપરની પદ્યમંદિરવિષ્ણુએ વિ. સ. ૧૬૭૬માં રચેલી સંગૃહીત ટીકામાં ૨૩ મૂળ ગ્રંથો અને ૧૫ વિવરણાત્મક કૃતિઓ એમ ૩૮નો ઉલ્લેખ છે. એના નામો હું અહીં અકારાદિ ક્રમે આપું છું :—

૧ "સિ. જી. ગ્રં." માં મળ્યું-ધકોશના નામથી છપાયેલા પુસ્તક-
(૫. ૨૧) માં પણ " ૧૦૦ શતક " નો ઉલ્લેખ છે.

૧ અનુયોગદ્વાનૃત્તિ, ૨ અજ.પ, ૩ અજ.પૃત્તિ, ૪ અનેકાતવાદપ્રવેશક, ૫ અર્હન્ત્રીચૂગમણિ, ૬ અષ્ટક, ૭ આવશ્યકવૃત્તિ, ૮ ઉપદેશપદ, ૯ આધનિર્ણયકૃત્તિ, ૧૦ કથામિથ, ૧૧ ક્ષેત્રમાનવૃત્તિ, ૧૨ ચૈત્યનદનવૃત્તિ, ૧૩ છવાભિગમવૃત્તિ, ૧૪ દર્શનસાતતિકા, ૧૫ દશવૈકાલિકમૃદુદૃત્તિ, ૧૬ દશવૈકાલિકલઘુદૃત્તિ, ૧૭ ધર્મખિન્દુ, ૧૮ ધર્મલાભસિદ્ધિ, ૧૯ નદિવૃત્તિ, ૨૦ નાનાચિત્રક, ૨૧ પચ વચ્ચુક, ૨૨ પચમુત્રક, ૨૩ પચાચક, ૨૪ પચસૌકસિદ્ધિ, ૨૫ પિંડનિર્ણયકૃત્તિ, ૨૬ પ્રતાપનોપાગવૃત્તિ, ૨૭ બુદ્ધિમિથ્યાત્વમથન, ૨૮ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૨૯ યોગખિન્દુ, ૩૦ સૌકતત્ત્વનિર્ણય, ૩૧ વિશિકા, ૩૨ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, ૩૩ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયવૃત્તિ, ૩૪ પોડશક, ૩૫ સસૃત ચૈત્યવદનલાઘ્ય, ૩૬ સસૃતાત્માનુશાસન, ૩૭ સમદર્શીવૃત્તિ અને ૩૮ સમગદિત્યન્તિ

કેટલાક આધુનિક લેખકોએ પણ હુગ્લિસૂત્રિના મથોની સૂચી આપી છે જેમકે મ કિ મહેતા, મ ન દેસી, પ હુગ્લોર્વિદદાસ, મુનિ (હાલ પ) કન્યાલુવિજયજી, પ બેચન્દાસ અને સ્વ મો દેશાઈ મે પણ અ.જ.પ. (ખડ ૧)ના અંગેજી ઉપોદ્ધાત (૫ ૨૮-૨૯) મા એક સૂચી આપી છે અને એને અંગેના મુધાગવધાગ ખડ ૨ના ઉપોદ્ધાતમા દર્શાવ્યા છે આ ઉપગત પોડશકપ્રકરણની 'પ્રતાવના' (૫ ૨૧-૨૭)મા મે એક સૂચી આપી થોડીક વિગતો પણ જૂ કરી છે આધુનિક લેખકોમા ત્રીથો પ્રથમ સૂચી આપનાર મ કિ મહેતા હોવાથી અને એમની સૂચી મ ન દેસીએ ધર્મખિન્દુના અનુવાદની પ્રતાવનામા આપેલી હોવાથી તેમજ આ અનુવાદની સૂચીનો પ. હુગ્લોર્વિદદાસે અને કન્યાલુવિજયજીએ ઉપયોગ કર્યો હોવાથી એ સૂચી જેવી છે તેની અહીં હુ આપુ છું, ફક્ત પહેલી ચોવીસ વૃત્તિઓમા જે સૌથી આગળ 'શ્રી' શબ્દ છે તે હુ જતો કરુ છું —

(૧) દશવૈકાલિકલઘુદૃત્તિ, (૨) દશવૈકાલિકમૃદુદૃત્તિ, (૩) નદી

સૂત્રનિધિવૃત્તિ, (૪) આવશ્યકસૂત્ર ઉપર શિખરિતા ટીકા (૧૫૬૬
 વૃત્તિ), (૫) પ્રતાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા (લઘુવૃત્તિ), (૬) જ છુદ્દીપ-
 સમહણી, (૭) જ છુદ્દીપપ્રગટિટીકા, (૮) ચૈત્યવદનવૃત્તિ, (૯)
 લલિતવિસ્તર (ચૈત્યવદનમૃદ્દવૃત્તિ), (૧૦) કર્પૂંગલિધિમુખાપિત-
 કાવ્ય, (૧૧) ધૂર્તાખ્યાન, (૧૨) મુનિપતિચરિત્ર, (૧૩) સમગદિત્ય-
 ચરિત્ર, (૧૪) પચવસ્તુ, સ્વોપત વૃત્તિ, (૧૫) પચસૂત્ર, સ્વોપત વૃત્તિ,
 (૧૬) અષ્ટક, (૧૭) પોડશક, (૧૮) પચાશક, (૧૯) આવકધર્મ-
 વિધિ, (૨૦) ધર્મખિન્દુ, (૨૧) યોગખિન્દુ, સ્વોપત વૃત્તિ, (૨૨) યોગ-
 દષ્ટિસમુચ્ચય, સ્વોપત વૃત્તિ, (૨૩) યોગવિશતિ, (૨૪) ન્યાયપ્રવેશક-
 સૂત્ર, સ્વોપત વૃત્તિ, (૨૫) ન્યાયાવતાગવૃત્તિ, (૨૬) ન્યાયવિનિશ્ચય,
 (૨૭) ધર્મસમહણી, (૨૮) વેદળાલ્પતાનિગાકગણુ, (૨૯) પદ્ધર્શન
 સમુચ્ચય, (૩૦) પદ્ધર્શની, (૩૧) અનેકાત્વાદપ્રવેશ, (૩૨) અનેકાત-
 ન્યપતાકા, સ્વોપત વૃત્તિ, (૩૩) લોકતત્ત્વનિર્ણય, (૩૪) ઉપદેશપદ,
 (૩૫) અનેકાતપ્રપદ, (૩૬) લઘુક્લેશમાસ, (૩૭) તત્ત્વાર્થલઘુવૃત્તિ,
 (૩૮) શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, સ્વોપત વૃત્તિ, (૩૯) રાનાદિત્રાપકગણુ,
 (૪૦) દર્શનસતરી (સમશ્લેષસપ્તતિકા), (૪૧) દેવેન્દ્રનગેન્દ્ર-
 પ્રકગણુ, (૪૨) યનિદ્વિનૃત્તા, (૪૩) યોગશતક, (૪૪) લમશુદ્ધિ,
 (૪૫) સર્વતસિદ્ધિ, (૪૬) બોધપ્રકરણુ, (૪૭) અનુયોગદ્વારસૂત્ર
 લઘુવૃત્તિ, (૪૮) સસાગદાવાગ્વૃત્તિ, (૪૯) વ્યવહારકલ્પ, (૫૦)
 પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, (૫૧) દ્વિજવદનચપેટા, (૫૨) ક્ષમાવલીખીજ, (૫૩)
 રાનપચકપિરગણુ, (૫૪) વીગસ્તવ, (૫૫) આવકન્યાપિટીકા, (૫૬)
 પ્રશમગતિટીકા, (૫૭) વીગગદકથા, (૫૮) કર્મગતવૃત્તિ, (૫૯)
 લઘુસમહણી, (૬૦) જીવાલિગમલઘુવૃત્તિ અને (૬૧) મહાનિશીથ
 મૂળ (ઉદ્ભૂત)

આર્જો જે કૃતિ ઉપર સ્વોપત વૃત્તિ છે તેનો અંક લિખ દર્શાવાયો
 નથી જેથી મૂળ લખાણ એ પ્રમાણે છે તે જણી શકાય, એ લિખ
 ગણુએ તો કૃતિની સંખ્યા ૬૮ (૬૧ + ૭)ની ગણ

મ દિ મદેન એ ઉપર પ્રમાણેની સૂચી આપ્યા ગાદ ૩૮મી કૃતિનું નામપૂર્વક, ૪૦માનુ માધુઆમાચારી અને ૪૪મનુ લક્ષકુંડલિકા નામાતર હાય એમ લાગે છે એમ કહ્યું છે વિરોધમા એમણે નીચે સુચના નામોને આવકધર્મવિવિના ધર્મયો દોવાની સલાવના કરી છે —

(૧) આવકધર્મતત્ત્વ, (૨) આવકપ્રમાણિ, (૩) આવક-સામાચારી અને (૪) આવકધર્મપ્રકરણ.

એમણે એ વાતનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે કે મે જે યાદી આપી છે તેમાના દોઢમથના કર્તા અન્ય હરિભદ્રસૂત્રિ પણ હાય આવી ગીતે અન્ય લેખકોએ પણ કેટલીક કૃતિને સ દિધ તેમ જ જાત જણાવી છે એનો સમગ્ર ખ્યાલ આવે તે માટે હરિભદ્રસૂત્રિને નામે ખની ૩ ખોગી ગીતે ચકાવાયેલી કૃતિઓની સૂચી અકાગદિ કમે હાય તુલ તો અહીં આપુ છું અને એમા જે નામાતર છે તે જાણતનુ તેમ જ જાત ઉ સેજોના નિગસનનુ કાર્ય હું આગળ ઉપર હાય ધગવાનુ મણુ છું —

૧ અનુયોગશાસ્ત્ર(સૂત્ર)નધુવૃત્તિ

૨ અનુયોગશાસ્ત્રવિવૃત્તિ

૩ અનેકાતજયપનાકા

૪ અનેકાતજયપનાકાવૃત્તિ

૫ અનેકાતજયપનાકામદ્ધોત
દાપિકા

૬ અનેકાતપ્રવૃત્તિ

૭ અનેકાતપ્રવેશ

૮ અનેકાતવાદપ્રવેશ(ક)

૯ અનેકાતસિદ્ધિ

૧૦ અર્હવ્યૂકામણિ

૧૧ અર્હવ્યૂકામણિ

૧૨ અર્હક(પ્રકરણ)

૧૩ આત્મસિદ્ધિ

૧૪ આત્માનુશાસન

૧૫ આવશ્યક(સૂત્ર)નૃહવૃત્તિ

૧૬ આવશ્યક(સૂત્ર)નધુવૃત્તિ

૧૭ આવશ્યકવૃત્તિ

૧૮ ઉપદેશપદ

૧૯ ઉપદેશપ્રકરણ

૨૦ ઉવએસપથ [ઉપદેશપદ]

૨૧ ઓધનિર્મુક્તિવૃત્તિ

૨૨ કથાકોશ

૨૩ કપૂરકાવ્ય

૨૪ કર્મસ્તવવૃત્તિ

૨૫ કિતવકથાનકપંચક

૨૬ કુલકો

૨૭ કુમાવલીબીજ

૨૮ ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ

૨૯ ચતુર્વિંશતિસ્તુતિ

૩૦ ચતુર્વિંશતિસ્તુતિટીકા

૩૧ ચૈત્યવંદનલાખ્ય (સં.)

૩૨ ચૈત્યવંદનવૃત્તિ (લક્ષિત-
વિસ્તાર)

*૩૩ જમદિજુકિચ્ચ [યતિદિન-
કૃત્ય]

*૩૪ જમ્બુદીવસંગદણી [જમ્બુ-
દીપસંગદણી]

૩૫ જમ્બુ(બુ)દીપપ્રાપ્તિટીકા

૩૬ જમ્બુ(બુ)દીપસંગદણી

*૩૭ જસહરચરિય [યશોધર-
ચરિત]

*૩૮ જિજ્ઞુહરૂપકિમાધોત

[જિનગૃહપ્રતિમાસ્તોત્ર]

૩૯ જિનગૃહપ્રતિમાસ્તોત્ર

૪૦ જિનસ્તવ

૪૧ જીવા(જીવા)લિગમ(સૂત્ર)-
લઘુવૃત્તિ

*૪૨ જોગસયગ [યોગશતક]

૪૩ જ્ઞાનપંચકવિવરણુ

૪૪ જ્ઞાનાદિત્ય(પ્રકરણુ)

૪૫ કુપકુપિકા

*૪૬ તત્ત્વપયાસગ [તત્ત્વપ્રકાશક]

૪૭ તત્ત્વજ્ઞાનગિણી

૪૮ તત્ત્વપ્રકાશક

૪૯ તત્ત્વાર્થ(સૂત્ર)લઘુવૃત્તિ
(કુપકુપિકા)

૫૦ ત્રિલગીસાર

*૫૧ દર્શનસત્તરિ [દર્શનસત્તરિ]

*૫૨ દર્શનસુદ્ધિ [દર્શનશુદ્ધિ]

*૫૩ દર્શનસત્તરિ [દર્શન-
સત્તરિ]

૫૪ દર્શનશુદ્ધિ(પ્રકરણુ)

૫૫ દર્શનસત્તરિ(કા)

- ૫૬ દશવૈકાલિક (સૂત્ર) મૃદ્ધ-
વૃત્તિ (શિષ્યબોધિની)
- ૫૭ દશવૈકાલિક (સૂત્ર) સ્વધૃત્તિ
- ૫૮ દશવૈકાલિકાવચૂરિ
- ૫૯ દ્વિકપ્રદા (શાસ્ત્રવાર્તા-
સમુચ્ચયટીકા)
- ૬૦ દિનશુદ્ધિ
- *૬૧ દેવિન્દનરમ્બપચરણ
[દેવેન્દનરમેન્દ્રપ્રકરણ]
- ૬૨ દેવેન્દનરમેન્દ્રિન્દ્રપ્રકરણ
- ૬૩ દ્વિજવદનચપેટા (વેદાંકુશ)
- *૬૪ ધર્મસંગ્રહણી [ધર્મ-
સંગ્રહણી]
- ૬૫ ધર્મખિન્દુ
- ૬૬ ધર્મલાલસિદ્ધિ
- ૬૭ ધર્મસંગ્રહણી
- ૬૮ ધર્મસાર
- ૬૯ ધર્મસ્યારટીકા
- *૭૦ ધૂતકખાણુ [ધૂતખ્યાન]
- ૭૧ ધૂતખ્યાન
- ૭૨ ધ્યાનચતકવૃત્તિ
- ૭૩ નંદી (દિ) ટીકા
- ૭૪ નંદીસૂત્રસ્વધૃત્તિ (નંદ-
ધ્યનવૃત્તિ)
- *૭૫ નાણાધર્મ [જ્ઞાનાદિન્ય]
- *૭૬ નાણાચિત્રપચરણ [નાના-
ચિત્રપ્રકરણ]
- *૭૭ નાણાપંચગવદ્ખાણુ
[જ્ઞાનપંચકવ્યાખ્યાન]
- *૭૮ નાણાવત્તક [જ્ઞાનપત્રક]
- ૭૯ નાનાચિત્રક
- ૮૦ નાનાચિત્રપ્રકરણ
- ૮૧ જૂનત્વનિગમ (સોકનત્વ-
નિર્ણય)
- ૮૨ ન્યાયપ્રવેશકવ્યાખ્યા
(શિષ્યહિતા)
- ૮૩ ન્યાયવિનિશ્ચય
- ૮૪ ન્યાયામૃતતરંગિણી
- ૮૫ ન્યાયાવનારવૃત્તિ
- *૮૬ પંચકાણુગ [પંચસ્થાનક]
- *૮૭ પંચનિયંત્રી [પંચનિ-
ર્મત્તી]
- ૮૮ પંચનિર્મત્તી
- ૮૯ પંચલિંગી
- *૯૦ પંચવન્ધુગ [પંચવસ્તુક]
- ૯૧ પંચવસ્તુક
- ૯૨ પંચવસ્તુકટીકા
- ૯૩ પંચસંગ્રહ

- ८४ पंचरसक
 ८५ पंचरसकव्याख्या
 ८६ पंचस्थानक
 ८७ पंचाशक
 ८८ पंचाशत्
 ८९ पंचासग [पंचासक]
 १०० परलोकसिद्धि
 १०१ पिंडनिर्मुक्तिवृत्ति
 १०२ प्रज्ञापना (सूत्र) प्रदेश-
 व्याख्या
 १०३ प्रज्ञापनोपांगवृत्ति
 १०४ प्रतिष्ठाकल्प
 १०५ प्रदेशटीका (श्रवणलिगम-
 वृत्ति)
 १०६ प्रदेशव्याख्या (प्रज्ञापना-
 वृत्ति)
 १०७ प्रशमरतिटीका
 १०८ शृङ्गभिर्यात्वम(मं)थन
 १०९ भौतिकप्रतिषेध
 ११० स्नापनासिद्धि
 १११ लावार्थमात्रावेदिनी
 ११२ मुनिवचनयुग्म [मुनिपति-
 यरित]
 ११३ मुनिपतियरित(न)
 ११४ यतिस्मिन्कृत्य
 ११५ यशोधरयरित(न)
 ११६ योगदृष्टिसमुच्चय
 ११७ योगदृष्टिसमुच्चयवृत्ति
 ११८ योगनिन्दु
 ११९ योगनिन्दुटीका
 १२० योगविंशति
 १२१ योगशतक
 १२२ लज्जकुंडलिका [लज्जकुंड-
 लिका]
 १२३ लज्जमुद्धि [लज्जमुद्धि]
 १२४ लज्जकुंडलिका
 १२५ लज्जमुद्धि
 १२६ लघुलेखसभास
 १२७ लघुसंमेलण
 १२८ ललितचित्राश
 १२९ लोकतत्त्वनिर्णय (नृत्त-
 निगम)
 १३० लोकनिन्दु
 १३१ वर्गद्वयवृत्ति
 १३२ विंशतिविंशिका
 १३३ विंशिका
 १३४ विभाषणग्रन्थ [विमान-
 नरकेन्द्र]
 १३५ विमाननरकेन्द्र

- १३६ विषादस्य कथाप्यवृत्ति
 *१३७ वीरत्यय [वीरस्तन]
 १३८ वीरस्तन
 १३९ वीरगदकथा
 *१४० वीररीतिया [विशति
 विशिका]
 १४१ वेदभाष्यतानिगदकथ
 १४२ व्यवहारकथ
 १४३ शतशतक
 १४४ शाश्वतनिनभतव
 १४५ शास्त्रवाताभिमुख्यय
 १४६ शास्त्रवाताभिमुख्ययगीता
 १४७ शिष्यभेदिनी (दशवै-
 कालिकटीका)
 १४८ शिष्यद्वितीया
 १४९ आवकधर्मतन
 १५० आवकधर्मप्रकथ
 १५१ आवकधर्मविधिप्रकथ
 १५२ आवकधर्मसमाप्त
 १५३ आवकधर्मसमाप्तवृत्ति
 १५४ आवकप्रवृत्ति
 १५५ आवकप्रवृत्तिटीका
 १५६ आवकसमाप्तारी

- १५७ पञ्चदशनिनसमुच्चय
 १५८ पञ्चदशनी
 १५९ पौंडरीक (उक्त्यु)
 १६० म सागदा-या (नन) स्तुति
 १६१ सञ्ज्ञकृत्यैत्यवदनभाष्य
 १६२ सञ्ज्ञातमातुशासन
 १६३ सञ्ज्ञितय (प) यासि (?)
 १६४ सञ्ज्ञावृत्ति
 *१६५ समगदकथययि [समग-
 दित्यययि]
 १६६ समगदकथययि (ययि)
 १६७ समगदकथययि
 १६८ सञ्ज्ञयासितति [?]
 १६९ सञ्ज्ञाप्रकथ
 १७० सञ्ज्ञासप्तति
 *१७१ सञ्ज्ञासप्तति (री)
 [सञ्ज्ञासप्तति]
 *१७२ सञ्ज्ञाप्रकथ [सञ्ज्ञा-
 प्रकथ]
 *१७३ समगदकथययि [समगद-
 कथययि]
 १७४ समगदकथययि (का)
 १७५ सर्वज्ञसिद्धि
 १७६ सर्वज्ञसिद्धिगीता

૧૭૭ સાધુપ્રવચનસારપ્રકરણ	૧૮૧ સાસયજિજ્ઞાસ [શાશ્વત- જિનસ્તવ]
૧૭૮ સાધુસામાયારી	૧૮૨ સ્તવ
૧૭૯ સાવગધભ્રમવિહિપદ્યરણ [આવકધર્મવિધિપ્રકરણ]	૧૮૩ સ્યાદાદક્રમોદયપરિહાર
૧૮૦ સાવગધભ્રમસમાસ [આવક- ધર્મસમાસ]	૧૮૪ હિંસાજીક
	૧૮૫ હિંસાજીકાવચૂરિ

અહીં જે નામો મેં આપ્યાં છે તે દરેક લિખ લિખ કૃતિનું જ છે એમ નથી. કેટલીક કૃતિનાં એક કરતાં વધારે નામ છે.

જે કેટલીક કૃતિઓ જ. મ.માં છે એ નામે તેમ જ એના સંસ્કૃત નામે પણ તોંધાઈ છે. આ સંસ્કૃત નામ મેં જ. મ. નામની સાથે સાથે કૌંસમાં આપવા ઉપરાંત જુદું પણ આપ્યું છે. જ. મ.માં કૃતિ એ દર્શાવવા મેં એ નામ આગળ 'ફદડી' જેવું ચિહ્ન રાખ્યું છે.

કેટલાંક નામોમાં નહિ જેવો ફરક છે તે મેં કૌંસ દ્વારા દર્શાવ્યો છે અને એ જ નામાંતરને મેં અલગ સ્થાન આપ્યું નથી.

કેટલાક આગમોનાં નામના અંતમાં 'સૂત્ર' શબ્દ કોઈ કોઈ તરફથી વપરાયો છે. એ વાત મેં કૌંસ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે.

કેટલાંક નામને અંતે 'પ્રકરણ' શબ્દનો પ્રયોગ કેટલાકે કર્યો છે. એનું મેં કૌંસ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યું છે.

દીકા, વૃત્તિ, વિવરણ, વ્યાખ્યા ઇત્યાદિ એકબીજાનાં પર્યાય છે એથી એથી યુક્ત નામો લિખ લિખ મેં ગણાવ્યાં નથી.

કોઈ કોઈ નામો અશુદ્ધ છે, પણ એ સુધારી શકાયાં નથી. કોઈક નામ તો તદ્દન ખોટું છે. ઇ. વ. ક્ષમાવહલીબીજ. એ નામની કોઈ જ કૃતિ નથી, છતાં એ પણ મેં નોંધ્યું છે જેથી આગળ ઉપર એનું નિરસન થઈ શકે.

હારિભદ્રોય કૃતિઓના અંક યાને એની મુદ્રા—યાદિની મહત્તગતા ધર્મસત્ત્વ તરીકે નુવિખ્યાત હરિભદ્રસૂત્રિએ પોતાની દેટનીક કૃતિના અંતમા 'વિગ્દ' શબ્દ અને કેટલીકના અંતમા 'ભા-વિગ્દ' નો પ્રયોગ કર્યો છે. 'યોગબિન્દુની સ્વોપત ગણાતી વૃત્તિના અંતમા નીચે મુજબ ઉ લેખ છે :—

“વિરહ ક્વિ ચ મગવત યાહારેમ્સૂરે સ્વપ્રકરણાદ્યપ્રયોતક ક્વિ”

૨શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્ચયની દિક્ષમદા નામની સ્વોપત દીકાના અંતમા એ મતલબનો ઉલેખ છે કે આથી કરીને ગ્રન્થકારે 'ભવવિગ્દ' ગ્રન્થે અત્યંત અનુગમ, સર્વનુ કલ્યાણ અને 'અસન્ધામૃયા' ભાષાના વિષયનુ ભાષ્યપાણુ દલા. આ ઉપરથી 'ભવવિગ્દ' એમની દેટનીક કૃતિના અંતમા જોવાય છે તેનુ કાગણુ સમજાય છે

હરિભદ્રસૂત્રિની નીચે મુજબની કૃતિઓ ૩ 'વિગ્દ' અંક યાને મુદ્રાથી અ કિત છે—

અ. ૧૮.૫, અષ્ટક-પ્રકરણુ, ઉપએસપથ, ધર્મસ ગણણી, ધર્મબિન્દુ, પંચવત્સુગની દીકા, પંચાસગ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગબિન્દુ, ભવિત-

૧ સ્વોપત ગણાતી વૃત્તિ સહિત આજ સુધે ૧૬૧૬ રો હરિગિ સુઆલિએ કર્યું છે અને એ “લે ધ મ સ” તરફથી ૬ સ ૧૦૧૧મા છપાયું છે

૨ આ મૂળ કૃતિ દિક્ષમદા સહિત “વિજયદેવસૂરસચ સરથા ગોરીજી જૈન ઉપાધ્યય” મુબઈ તરફથી ૬ સ ૧૯૨૦મા છપાવાનું છે

૩ 'વિરહ' થી અ કિત કૃતિઓને લગતા પ્રસ્તુત ઉલેખો મુનિ (હાલ ૫) કે-પાણુવિજયજીએ ધર્મમગણણી (ભા ૨)ના “પરિચય” (પા ૧૬આ-૨૧આ)મા આપ્યા છે આ પૂર્વે ૫ હરોત્તવિદલાએ પણ હરિભદ્ર-સૂરિચરિત્ર (પૃ ૩૧-૩૨)મા આ જાતના ઉલેખો નોખ્યા છે

વિસ્તાર, પીગત્થા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, પોડશક, સંતાપદાવાનવ-
સ્તુતિ અને સંખેદપથગણ

પ્ર. ચ. (૫ ૭૪, શ્લો. ૨૦૬) પ્રમાણે તો હનિલદ્રસૂત્રિની તમામ કૃતિઓ ‘વિગ્દ’ પદ્ધતિ અંકિત છે, અને એ ‘વિગ્દ’થી અંકિત કરવાનું કારણ અતિશય હૃદયાલિંગમ જે શિષ્યોનો વિગ્દ છે ‘વિગ્દ’ પદ સગળતાથી—અર્થની જે ચતાણુ કર્યા વિના જ્યાં આપી શકાયું—લવ, દુઃખ કે પાપ સાથે જોડી શકાય ત્યાં હનિલદ્રસૂત્રિએ આપ્યું એથી અથવા તો વિગ્દવાળી પંક્તિ કે પદ લુપ્ત થયેલ હોવાથી સર્વ કૃતિમા નથી એમ કલ્પના કરાય છે

સ્વતંત્ર કૃતિઓ અને સ્વોપજીવિત વિવરણો

(૩-૫) રચનેકાન્તજયપતાકા અને એની સ્વોપજીવિત વ્યાખ્યા

હનિલદ્રસૂત્રિએ પોતાની તમામ કૃતિના નામ પાછા નથી. કેટલીકના નામ તો એમની એ કૃતિના ટીકાકારે અને કેટલીકના એમની કૃતિનો ઉલ્લેખ કરનારે પોળ્યા છે સદ્ગણ્ય પ્રસ્તુત કૃતિનું નામ અંકકારે

૧ આ કૃતિ હનિલદ્રસૂત્રિની જ છે એમ માનવા માટે સખળ આધાર નજીવો બાકી રહે છે

૨ શેઠ મનસુખજીભટ્ટભટ્ટ (અમદાવાદ) તરફથી કેવળ મૂળ છપાવાયું છે મૂળ કૃતિના પ્રથમ પ્રશ્ન અધિકારો અને ચોથાનો ચારો ભાગ સ્વોપજીવિત વ્યાખ્યા સહિત “ય જી. મ” તરફથી વીરસવળ ૨૪૩૬મી ૨૪૩૭મા પ્રકાશિત થયા છે મૂળ એની સંપૂર્ણ સ્વોપજીવિત વ્યાખ્યા તેમ જ એના ઉપરના સુનિયંત્રિત વિવરણ સહિત જે ખંડમાં “જા. પૌ. મ.”મા અનુક્રમે ૬૬ સ ૧૯૪૦ અને ૬૭ ૧૯૪૭મા છપાયું છે પ્રથમ ખંડમાં ચાર અધિકાર છે અને દ્વિતીય ખંડમાં બાકીના જે અધિકારો છે આ બંને ખંડનું સંપાદન મે. મુર્તી છે પ્રથમ ખંડમાં મારો અંગ્રેજીમાં સંખ્યાયેલ ઉપોદ્ધાત છપાયો છે દ્વિતીય ખંડમાં મારા વિસ્તૃત (૫ ૯-૧૨૮) અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતની સાથે સાથે મારા અંગ્રેજી ટિપ્પણોને પણ સ્થાન અપાયું છે

જાતે દર્શાવ્યું છે^૧ એવું જ નહિ પણ એને ‘પ્રકરણ’ તરીકે નિર્દેશ્ય છે આ પ્રકરણ સત્ત્વમા મુખ્યતાના ગણમા ગ્યાયું છે પ્રાગભમા દસ પદો છે અને અતમા પણ દસ પદો છે હરિભદ્રસૂત્રિની જે કેટલીક રૂતિઓ ‘વિગદ’ અથવા અકિત છે તેમાની એક તે આ અ.જ.પ. છે એમની કેટલીક રૂતિઓના નામના અતમા સમાન શબ્દ છે, જ્યારે આ રૂતિ એ ગીતે અજોડ છે, એમ ‘પતાકા’ અત્ વાળા એમની બીજી ઐર્ધ રૂતિ નથી એમની પૂર્વેની ઐર્ધ રૂતિના નામના અતમા ‘પતાકા’ શબ્દ હોય-પછી તે બીજી રૂતિ કા ન હોય તે એ વાત જાણવામા નથી

આ રૂતિ એના અષ્ટક-પ્રકરણ આદિની પેઠે પઞ્ચિમાયુસૂચક નથી, એમા વિષયને વ્યક્ત કરે એવું એવું નામ છે એમા જૈન દર્શનનો-ન્યાયનો અતિમહત્વનો વિષય નામે ‘અનેખાન્તવાદ’ યાને ‘સ્વાકાદ’નું નિરૂપણ છે હરિભદ્રસૂત્રિના સમાનમા આ જૈનોના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તની કેટલાક બીજો વગેરે તરફથી ખોટી રીતે આલેપો કાગ ઠેકડી થતી હતી અને એ બીજી આદિની તરફ જળમા ભોળા જનને સપડાતા હતા તેમના મક્ષણાર્થે અશ્વત્થિત આલેપોના પ્રતિકારરૂપે આ અનુપમ રૂતિ હરિ ભદ્રસૂત્રિએ ગચી છે આ રૂતિની ગ્યના જૈન ન્યાયના કેટલાક અવ્યાસીએને રુદુર્ગમ જણાય છે

ધર્મકીર્તિરૂતિ એમાજીવાર્તિક ઉપર મનો-ધન દિકૃત મનો

૧ જુઓ દસમું પદ

૨ વિનારો ગુર્વાચલીનું નિર્નસિખિન વદ્યુ પદ —

“હરિમદ્સૂરિચિન્તા શ્રોમદનેશ્વન્તજયવનાકાવ્યા ।

અચન્નગા વિનુપાનામપ્યવુના દુર્ગમા ચેડગ્ર ॥ ૬૮ ॥”

૩ આને કેટલીક ચાર વાર્તિક તરીકે જોવામાવાર છે જો ત જુઓ અ.જ.પ. (ખંડ ૧ પૃ ૧૦૫ પાનિ ૨૧) એમા ૧૪૫૨રૂ કારિકાઓ છે એ ચાર વિભાગમા વિગ્રહ કરાયું છે

રથનંદિની નામની સંસ્કૃતમા પેટીકા છે આનો અભ્યાસ કર્યો બાદ આ કૃતિ (અ.જ.પ.)નું પાન કરીને તો એ નુગમ થઈ પડે વળી આ કૃતિના અજ્ઞાસના પ્રવેશકાગની ગૂઝ માટે એની એક અન્ય કૃતિ પણ હુગ્લિસૂત્રિએ જ્યો છે એનું નામ 'અનેકાન્તવાદપ્રવેશ' છે અને એ નામ પણ આ અર્થનું ઘોતન કરે છે

અનેકાન્તવાદ ઉપર અવાગનવાન ખૂબ જ પ્રહાર થતા હશે એમ લાગે છે, નહિ તો આ આચાર્યવર એને અંગે ક્યારેય સ્વનંદ કૃતિઓ જ્યો ખબર ? દુર્ભાગ્યે આ ચારે કૃતિઓ આજે મળતી નથી

આ પ્રમાણુવાર્તિક એ પ્રમાણુસમુચ્ચય ઉપરની કીમ છે એમા છ અધિકારને બદલે પહેલા ત્રણ જ અધિકારોનું વિવરણ છે વળી એની સ્વોપકા વૃત્તિને પણ અ.જ.પ. (ખંડ ૧, પૃ ૨૦૦ અને ખંડ ૨ પૃ ૫, ૧૧૨ અને ૨૧૮)મા 'વાર્તિક' કહેવ છે

આ પ્રમાણુવાર્તિકનું સંપાદન રાદુન સાંકૃત્યાચને કયું છે આ વાર્તિક મનોરથનંદિની સહિત JBORSમા નીચે મુજબ આક હાલે છપાવાયું છે —

Vol XXIV, pt 3 & pt 4 Vol XXV, pt 1, pt 2 & pts 3 4 Vol XXVI pt 1 pt 2 & pt 3

અન્ય વિવરણાદિ માટે હુગ્લે અ.જ.પ. (ખંડ ૨, પૃ ૨૮૮)

૧ આ પેટીકા અ.જ.પ. અને ખાસ ખીને એની સ્વોપકા વ્યાખ્યા સમજવામા ધણી સહાયક થઈ પડે તેમ છે

૨ આ કૃતિ ટિપ્પણ સહિત "દેમચન્દ્રાચાર્ય" મથાવરી મા ઈ સ ૧૮૧૮મા પ્રમુક્તિ જ્ઞાઈ છે

■ આથી નીચે મુજબની કૃતિઓ અભિપ્રેત છે —

અ.જ.પ., અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, અનેકાન્તમિદ્ધિ અને સ્વાદ્વાદકુચોદયપરિહાર.

અનેકાન્તમિદ્ધિ અને સ્વાદ્વાદૃશ્યોદયપરિહાર એ બે કૃતિઓના દર્શનથી આપણે આજે વંચિન છીએ; તેમ છતાં, નહિ બહુ નાની^૧ કે નહિ બહુ મોટી એવી અ.જ.પ. નામની આ કૃતિ એવી નમન છે કે એકલી એ દ્વાગ પણ આપણે અનેકાન્તવાદનો '૬૪૮' ફગાવી એને મન ઊડતો નાખી મૂકીએ તેમ છીએ.

અધિકાગ્રે—અ.જ.પ. ૭^૨ અધિ.ાગ્રેમા વિલક્ષ્ણ છે આ ૭૭ જેના વિશિષ્ટ નામે પ્રથેકાગ્ર તરફથી દર્શાવાયા નથી. ક્રમ્ત જેના ૮૪ નામ એમણે સ્વોપન વ્યાખ્યાના આપ્યા છે. પ્રથમ અધિકાગ્રુ' નામ 'નદસદૃશ્યવસ્તુવક્ત્ર્યતા' છે અને બીજા અધિકાગ્રુ' નામ 'નિત્યાનિત્યવગ્તુ' છે એમ પહેલા અને બીજા અધિકાગ્રની સ્વોપન વ્યાખ્યાની પુષ્પિકા લેતા જણાય છે ત્રીજા અધિકાગ્રુ નામ 'મામાન્યનિગેય-વાદ', 'નાયાનુ' 'અભિવાખ્યાનલિવાપ્પ', 'પાયમાનુ' ૪૪ 'યોગાયાગમનવાદ' અને ૭૬૫નુ 'મુક્તિવાદ' છે એમ મુનિચન્દ્રસૂત્રિદ્વા આ વ્યાખ્યાના દિષ્પજૂકની તે તે અધિકાગ્રની પુષ્પિકાના અનુક્રમે ખડ ૧ના પૃ. ૩૧૬ અને ૪૦૩ અને ખંડ ૨ના પૃ. ૧૦૩ ને ૨૩૮ લેતા જણાય છે.

પ્રતિપાદ્ય વિપવનુ' સ્વચન—કેટલાક પ્રથકારે પોતાની કૃતિમા

૧ જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૭૧) પ્રમાણે અ.જ.પ.નાં પ્રંથ ૩૫૦૦ ૨૭૧૬ જેવડા છે

૨ આ સખ્દ ૩૪મઠે સ્વોપન વ્યાખ્યા (ખંડ ૧, પૃ. ૬૬ અને ૧૩૪)મા વાપર્યો છે

૩ તે 'સેનાગાર'મનસાદ અને મુક્તિવાદ મળાને એક અધિગર જાણીએ તેા પાય થય.

૪ અ.જ.પ. જેવા લક્ષ્યોમા એક તૃતીયાસ જેટલી બૌદ્ધ ગર્થા આવે છે. એ ઉપરથી હરિભદ્રસૂત્રિયે 'બૌદ્ધ' દર્શનનો કેવો અને કેટલો તલ્લખ્યો અગ્ર સ દર્શો તેનો ખ્યાલ આવે છે

ઈ દેવતાને માટે એવા વિરોધો વાપરે છે કે જેથી પ્રતિપાદ વિષયનું સૂચન થાય. હંબ્રિલ્સરિએ આવી પ્રથા અપનાવી છે એમ એની ઇટલીક કૃતિઓનો પ્રાગ્લ વેતા જણાય છે. ઇ. ત. અ. જ. પ. મા સદ્ભૂતવસ્તુવાદી એવું વિગણ્ય એમણે એમના ઇટ દેવ શ્રમણ લગવાન મહાનીગ્ગામી માટે વાપર્યું છે. એવી રીતે યોગને અંગેના પ્રંધો પૈકી યોગદ્વિસમુચ્ચયમા અયોગ અને યોગિગમ્ય અને યોગખિન્દુમાં યોગીન્દ્રવન્દિત, પદ્મગ્નિસમુચ્ચયમા સર્વજ્ઞ અને મર્વજ્ઞસિદ્ધિમા શતિલાયકતાલિદ્ધિર્મૂર્તિ વિરોપજો એમણે યોજ્યા છે.

વિષય—મંગળાયગ્નરૂપ પ્રથમ પદ્યથી વિખૂ પિત પ્રથમ અધિકાર (પૃ. ૧૧-૩૫)મા સમગ્ર પૂર્વ પક્ષ ગ્રૂ દર્શાયો છે. અનેકાન્તવાદની વિવિધ બામતોને ઉદ્દેશીને અને એથી તો એની પછીના લગભગ બધા અધિકારો નિગમનનું જ કાર્ય કરે છે. પ્રથમ અધિકારમા મુખ્ય પાત્ર બામતોનો નિર્દેશ છે, અને એ દરેક એક અધિકારમા નિરૂપણનો વિષય બને છે. પહેલી બામત એના નિગમનપૂર્વક પ્રથમ અધિકારમા ચર્ચાઈ છે મેં પ્રકાશનની અનુકૂળતાને લક્ષીને આ કૃતિ બે ખંડમા વિભક્ત કરી છે. પ્રથમ ખંડમાં સ્વોપજ વ્યાખ્યામા ઇટલીક પ્રાસંગિક હકીકતો અપાઈ છે. જેમકે પ્રથમ ખંડમા અવગ્રહ (પૃ. ૧૭૫ છ.), પ્રત્યક્ષ અને નિર્વિકલ્પકત્વનું સ્વરૂપ (પૃ. ૨૨૯ છ.), સમવાયનું નિગમન (પૃ. ૯૩-૯૪) અને સ્ફોટનો ઘટસ્ફોટ (પૃ. ૩૯૧ છ.). અપોહનો વિષય (પૃ. ૩૩૮ છ.)મા આલેખાયો છે. છેલ્લા અધિકારમા 'તપ' સબધી જૈન વક્તવ્ય ગ્રૂ કરાયું છે. દેહદમન એ કઈ જૈન તપનું ક્ષેત્ર નથી ઇન્દ્રિયો અને મનની ગ્વાલાવિક પ્રવૃત્તિઓ (વ્યાપારો) રૂડી રીતે ચાલતી હોય તેને હગ્ગત ન પહેંચે એવી રીતે તપશ્ચર્યા કરવી એમ સ્પષ્ટપણે કહેવાયું છે શુભ લાવનાઓ પણ તપશ્ચર્યાનો એક પ્રકાર છે એમ કહી બીજા ખંડ (પૃ. ૨૧૮-૨૧૯)મા એનું સ્વરૂપ વિચારાયું છે.

મૂળ—અ.જ.પ.ની વ્યના કયા અથને આધારે ધર્મ છે તે બાબત વિષે હરિભદ્રસૂત્રિએ કે મુનિચંદ્રસૂત્રિએ કશું કહ્યું નથી એકાન્તવાદના નિગ્ગસનરૂપે હરિભદ્રસૂત્રિની પૂર્વે થયેલા વિમુઘવરોએ કૃતિઓ ગ્રંથી છે એમ હરિભદ્રસૂત્રિ જાતે કહે છે અને વાત ખરી છે, કેમકે આ વિષય તો કંઈ નહિ તો છેક મહાવીરગ્રામીના સમ્યક્થી ચર્ચાનો આગ્રહ છે તેમ જતા સિદ્ધએન દિનાકગૃત મચ્છપચરણુનો રીતે—છે લો ક. (કાડ) અ.જ.પ.ની વ્યનાના મૂળરૂપ હોય એમ લાગે છે

પ્રણેતા—અતમા અપાયેલી પુષ્પિકા પ્રમાણે અ.જ.પ. એ શ્વેત લિપ્તુ હરિભદ્રાચાર્યની કૃતિ છે આવશ્યકતાથી લઘુવૃત્તિની પુષ્પિકા પણ આની પેઠે પ્રણેતાનું નામ પૂરું પાડે છે શા.વા.મ.ના ઉપાન્થ (૬૮૮મા) પદમા કર્તાએ પોતાનું નામ આપ્યું છે

શૈલી—અ.જ.પ. અને એની સ્વોપત વ્યાખ્યા સળા સરૂત બાપામા વૈનાકગણને મોભે એમ સંક્ષેપમા ગ્રંથાર્થ છે વિચારસંણી સ્પષ્ટ અને તર્કબદ્ધ છે દેટલીક વાગ દેતુઓની શુષ્પયા નજર પડે છે વિષયને વિશદ બનાવવા માટે ઉદાહરણો અપાયા છે અને આપોનો નિર્દેશ કરાયો છે આમ આમો વાપનાગ જૈન મથકારોમા એઓ સૌથી પ્રથમ હોય એમ લાગે છે પ્રસંગના જિઘાન તેમ જ પૂર્ણકૃતિની સમાનતાને લઈને દેટલીક વાગ સમાન શબ્દ—યુગ્મોનો પ્રયોગ કરાયો છે પ્રાગભમા ને અતમા પદો છે તેમ ઠાઈ ઠાઈ વાગ વચ્ચે પણ છે, પણ મોટે ભાગે એ અવનગ્ધરૂપ છે

ઉલ્લેખ—સિદ્ધલેખચન્દ્ર (૨-૨-૮૭)ની સ્વોપત જૃઠકૃતિ (પૃ ૧૫૭)મા “સાચી સત્ત્વનેઽન્તઃપ્રવર્તમાણા કૃતિરાચાર્યહરિમદ્રસ્યા ચાર્યહરિમદેન વા” એવો ઉલ્લેખ છે

વ્યાખ્યા ન્યાદિ—અ.જ.પ. ઉપગ હરિભદ્રસૂત્રિએ જે સરૂતમા વ્યાખ્યા ગ્રંથી છે તેને અનેકાનનજયપનાકાદ્યોતદીપિમા

તરીકે એ વિપરના મુનિચન્દ્રસૂરિદ્વિત વિવરણની-વૃત્તિટિપ્પણકની પુષ્પિકામાં ઓળખાવાઈ છે.^૧ ૮૨૫૦ શ્લોક જેવડી આ વ્યાખ્યામાં વચ્ચેવચ્ચે કેટલીક વાર પછો છે અને એ તો મોટે ભાગે અવનરણ છે એટલે એકંદર રીતે વિચારતાં આ વ્યાખ્યા મુખ્યત્વે મઘમાં છે. આ વ્યાખ્યા મૂળને વિશદ બનાવે છે. એમાં રહેલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવાઈ છે. વ્યાખ્યામાં ઝંગર, દિફ્ફરિકા અને લોટક એવા 'દેસિય' (દેશ્ય) શબ્દો છે.^૩

' અંધકારે આ વ્યાખ્યામાં મૂળ કૃતિને 'સૂત્ર' તરીકે અને એના પ્રયોજાને-પોતાને 'આચાર્ય' તરીકે ઓળખાવેલ છે.

પ્રયોજનાદિત્રય—અ.જ.પ.ની સ્વોપન ૧ વ્યાખ્યામાં 'આદિ વાક્ય'થી 'પ્રયોજન, અભિધિય અને સંબંધનું' પ્રતિપાદન કરાયું છે. આ પ્રથા હરિભદ્રસૂરિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકા (૫.૧૧)માં, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય (શ્લો. ૧)ની સ્વોપન વૃત્તિમાં તેમ જ શા.વા.સં. (કા. ૧)માં પણ અપનાવી છે. 'વાચસ્પતિ, અમનંતવીર્ય, ૧૦ પ્રમાચન્દ્ર અને વાદી ૧૧ દેવસૂરિને આ મત માન્ય છે.

૧ જુઓ અ.જ.પ. (ખંડ ૨, પૃ. ૨૩૮).

૨ એજન (ખંડ ૨)નો ઉપોદ્ધાત (૫. ૨૦).

૩ જુઓ ઉપર્યુક્ત ઉપોદ્ધાત (૫. ૨૧).

૪ જુઓ અ.જ.પ. (ખંડ ૧, પૃ. ૧૬૩).

૫ એજન (ખંડ ૧, પૃ. ૨ અને ખંડ ૨, પૃ. ૨૬ તથા ૯૮).

૬ અ.જ.પ. (ખંડ ૧, પૃ. ૩)માં 'પ્રયોજનાદિ' ઉલ્લેખ છે.

૭ જુઓ અ.જ.પ. (ખંડ ૨, પૃ. ૨૪૭)માનું મારું અંગ્રેજી ટિપ્પણ.

૮-૧૧ આ સંબંધમાં જુઓ એ પ્રત્યેક અંધકારની તે તે કૃતિ.

અતિદેશ—અ.જ.પ.ની સ્વોપસ વ્યાખ્યામા ‘અનેકાન્ત-
મિદિ, રઆત્મમિદિ, મર્વશસિદ્ધિ અને એની ૪ટીકા તેમ જ
‘વ્યાદાદકૃત્યોપરિહારનો નિર્દેશ છે મર્વશમિદ્ધિમા ભાવના-
સિદ્ધિનો નિર્દેશ છે એ હિનામે આ તમામ અતિદિષ્ટ ૪તિઓ
કગતા વ્યાખ્યા પછીથી ગ્યાડ છે એમ અનુમનાય લલિતવિસ્તર
(પૃ ૭૫અ)મા ‘અન્યત્ર’ ૬ ગ અ.જ.પ.નુ સૂચન છે એમ એની
પંજિકામા મુનિચન્દ્રસૂત્રિએ કહ્યું છે

વિવરણુ યાને વૃત્તિ-ટિપ્પણુક—અ.જ.પ. અને એની
સ્વોપસ વ્યાખ્યાને ઉદેશીને વાદી દેવસૂત્રિના ગુરુ મુનિચન્દ્રસૂત્રિએ
સરૂતમા બે હમગ શ્લોક જેવકુ વિવરણુ યાને વૃત્તિ-ટિપ્પણુક ગચ્છુ
છે આ ટિપ્પણુક એટલે કંઈ વ્યાખ્યાના દરેક અક્ષરુ’ વિશદીકરણુ
એમ નહિ, એ તો વ્યાખ્યાના ધણાખગ દુર્બોધ રચણા ઉપગ પ્રકાશ પાડે
છે, કેમકે જેટલીક વાગ ટિપ્પણુકકાગ સપ્રદાયનો અભાવ હોવાથી સ્પષ્ટી
કગણુ શક્ય નથી એમ કહે છે

ટિપ્પણુકમા જેટનાક આયોનો પચ્ચ નિર્દેશ છે ‘એમા ‘દાસી-
ગર્દભ’ આયનો જે ઉ લેખ છે તે નોધપાત છે ટિપ્પણુકમા મૂળ
લેખકને ઉચ્ચતકાગ અને વ્યાખ્યાને ‘વૃત્તિ કર્દભ છે આને લઈને

૧ વૃત્તિ અ.જ.પ. (ખંડ ૧, પૃ ૨૧૩)

૨ એગન (ખંડ ૨, પૃ ૨૧૮)

૩ એગન (ખંડ ૨, પૃ ૪૬)

૪ એગન (ખંડ ૧, પૃ ૬ અને ૧૧૬)

૫ એગન (ખંડ ૧, પૃ ૨૬૬)

૬ એગન (ખંડ ૨, પૃ ૧૭૮)

૭ એગન (ખંડ ૧, પૃ ૩૮)

૮ એગન (ખંડ ૧, પૃ ૫)

કે ૧૯૧૧ અન્ય કોઈ કારણસર અનેકાન્તજયપતાકોદ્યોતદીપિકાને મુમતિગણિએ ‘ અનેકાન્તજયપતાકાવૃત્તિ ’ તરફ ઓળખાવી છે. ’

આ ટિપ્પણક વિ. સં. ૧૧૭૧માં રચાયું છે એમ જૈ.સા.સં.૬. (પૃ. ૨૪૨)માં ઉલ્લેખ છે પરંતુ એ માટેનો આધાર જાણુવો બાકી રહે છે. જિ.ર.કો. (વિ. ૧, પૃ. ૯)માં આ ટિપ્પણકની વિ. સં. ૧૧૭૧માં લખાયેલી એક હાથપોથીની નોંધ છે

(૧૦૧) લાવાર્થમાત્રાવેદિની

અ.જ.પ.ની આ સંસ્કૃત વૃત્તિ છે. ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાના અંતમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :—

“ દીક્ષાપ્યેપાડવર્ણિકા માત્રાર્થમાત્રાવેદિની નામ તસ્યૈવૈતિ ”

આનો અર્થ પરાખર સમજાયો નથી. શુ સ્વોપસ વ્યાખ્યાને જ ‘ લાવાર્થમાત્રાવેદિની ’ નામની કહી છે કે એ અર્થસૂચક અવચૂર્ણિ છે ?

ભાં. પ્રા. સં. મં.માં અ.જ.પ.ની અવચૂર્ણિની ૪૧ પત્રની એક અશુદ્ધ હાથપોથી છે. શુ આ કૃત્તાની પોતાની રચના છે ? લખાણ સામાન્ય કોટિનું અને તે પાણુ કેટલેક સ્થળે અસંગત જણાય છે એટલે આવો પ્રશ્ન ઊઠે છે.

(૬) અનેકાન્તપ્રવચ્છ

આ કૃતિ વિષે કશું ખાસ જાણવામાં નથી; સિવ ય કે મ. કિ. મહેતાએ અને એમના પછીના કેટલાક લેખકોએ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૭-૮) ૧ અનેકાન્તવાદપ્રવેશ

આ ગદ્યાત્મક કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે. એનો ત્રયાત્ર ૭૨૦ શ્લોકનો છે. એમાં મુખ્યત્વે નીચે મુજબના પાંચ વિષયોનું નિરૂપણ છે :—

૧ આ કૃતિ છપાયેલી છે. જુઓ પૃ. ૬૧, ટિ. ૨

(૧) સદસત્ત્વવાદ, (૨) નિઃચાનિત્યત્વવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષત્વવાદ, (૪) અભિલાષ્યાનભિલાષ્યવાદ અને (૫) મોક્ષવાદ.

પ્રારંભમાં અજ્ઞેનોના આ વિષયોને અજ્ઞેના વિચારે રજૂ કરાયા છે. એનું 'ખ'ડન આ કૃતિનો મોટો ભાગ રોકે છે.

અ.જ.પ. જેવા દુર્ગમ મનાતા ગ્રંથનું સાધારણ જુદું ધરાવનારી વ્યક્તિ સુગમતાથી અધ્યયન કરી શકે એ આશયથી આ કૃતિ રચાઈ સાગે છે. આ કૃતિ અ.જ.પ.ના સંક્ષેપરૂપ જણાય છે. એમાં 'યોગાચાર'નો અધિકાર નથી કે જે અ.જ.પ.માં છે. અ.જ.પ.ના વિવિધ શબ્દો દેટલી ચે વાર આ અનેકાન્તવાદપ્રવેશમાં નજરે પડે છે. આનો અન્ય રીતે પણ વિચાર થઈ શકે. અનેકાન્તવાદ જેવા મહત્ત્વના વિષયનો પ્રાથમિક અભ્યાસ કરવા માટેની પ્રવેશિકા તે અનેકાન્તવાદપ્રવેશ છે. એનો અભ્યાસ કરાયા બાદ અ.જ.પ.નું અધ્યયન અરણ બને.

પદ્ધત્શનિસમુચ્ચય (શ્લો. ૫૮)ની ટીકા નામે તત્ત્વશુદ્ધ્ય-દીપિકા (પત્ર ૧૦૭અ)માં ગુણરત્નસૂરિએ જે અનેકાન્તપ્રવેશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જ આ અનેકાન્તવાદપ્રવેશ હોવા ભેદીએ અને છે એમ ભાસે છે. આને જ કેટલાક અનેકાન્તવાદપ્રવેશક કહે છે. આ નામ દિગ્નાગજીત ન્યાયપ્રવેશકનું સ્મરણ કરાવે છે.

રિપ્પણક—અનેકાન્તવાદપ્રવેશ ઉપર કોઈકનું સંસ્કૃતમાં રિપ્પણક છે અને એ પ્રચલિત છે.

ભાષાંતર—અનેકાન્તવાદપ્રવેશનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વ. મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદીએ ઇ. સ. ૧૮૯૮માં તૈયાર કર્યું હતું.

૧ જુઓ પ. ૧૧, ટિ. ૨.

૨ આ ભાષાંતર વડોદરાના કેળવણીખાતા તરફથી ઇ. સ. ૧૮૯૬માં છપાવાયું છે.

(૬) અનેકાન્તસિદ્ધિ

આ કૃતિ આજે કોઈ સ્થળે મળતી હોય એમ જણાતું નથી.^૧ અ.જ.પ.ની સ્વોપદ્યા વ્યાખ્યા (ખંડ ૧, પૃ. ૨૬૩)માં આ વિશે ઉલ્લેખ છે એટલું જ નહિ પણ નીચે મુજબની પંક્તિ એમાંથી ઉદ્ધૃત કરાઈ છે :—

“નાચિનાત્ સ્વભાવદ્વયાચિદ્વયમાવઃ, મવન્નપિ દ્વયમાવંઽચિનાદેક-
સ્વભાવતયા તુલ્ય એવ સ્યાત્.”

આ ઉપરથી બે ખાખત ફલિત થાય છે :—

(૧) અનેકાન્તસિદ્ધિની રચના સંસ્કૃતમાં હોય એમ લાગે છે.

(૨) અનેકાન્તસિદ્ધિ એ નામ વિચારતાં એમાં અનેકાન્તવાદની સિદ્ધિ કરાઈ હશે એમ લાગે છે, જો એમ જ હોય તો અનેકાન્તવાદને અંગેની આ ત્રીજી કૃતિ હરિભદ્રસૂરિએ રચી આ જૈનોના પ્રાણુભૂત સિદ્ધાન્તનું સમર્થન અને પ્રકાશન કરેલ છે એમ કહી શકાય.

જેમ આ કૃતિના અંતમાં ‘સિદ્ધિ’ શબ્દ છે તેમ હારિભદ્રીય ગણાતી અન્ય કૃતિઓમાં પણ છે. જેમકે આત્મસિદ્ધિ, પરલોક-સિદ્ધિ, ભાવનાસિદ્ધિ અને સર્વજ્ઞસિદ્ધિ. આ નામો ત. સૂ.ની ઉપર દેવનાંદિએ યાને પૂજ્યપાદે રચેલી ટીકા નામે સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરેનું સ્મરણ કરાવે છે.

(૧૦-૧૧) અહિંચ્છીચૂડામણિ

ધનપાલે અહિંચ્છીચૂડામણિના આધારે હોજ રાજ્યને ઉત્તર આખો

૧ નિ.ર.કે. (વિ. ૧)માં કોઈ કોઈ અનુષ્ઠુપ્ધ કૃતિની નોંધ છે પરંતુ એમાં આ કૃતિની નોંધ નથી. એમ. કૃષ્ણમાચારિયરે History of Classical Sanskrit Literatureમાં જોન તેમ જ અજેન સંસ્કૃત કૃતિઓ વિશે લખ્યું છે. એમાં હરિભદ્રસૂરિની એકે કૃતિ નોંધાયેલી હોય એમ જણાતું નથી.

હતો એવો ઉ નેખ મળે છે ગુ તે જ કૃતિ તે આ છે ? અર્હ-ચૂડા
મણિ એ નામથી એક કૃતિની નોવ મુમતિમણિએ લીધી છે આ
કૃતિ પાટણના લડાગમા આજે પણ હતાત છે એમ જૈનદર્શનને
અંગેના “મૂળ પ્રથકાગ્ર-શ્રીહિલદ્રસૂરિ” (૫ ૧૦૦)મા લેખ છે
પણ જિ.૦ ૨૦ કો.૦મા તો આની નોધ નથી અર્હ-ચૂડામણિમાર
નામથી એક પાઠ્ય કૃતિ પનાકારે પ્રકાશિત થઈ છે ? એ જ પ્રકાશન
ઉપન્યા ફરીથી આ કૃતિ જૈન સામુદ્રિકના પાઠ્ય થયેા નામના
પુસ્તકમા પાઠ્યમા તથ તરીકે ૫ ૩૨૫-૩૩૬મા જણાઈ છે એમા
ઉત્ત પદો છે એમા અનેક અશુદ્ધિઓ જોવાય છે એમ લાગે છે કે જાણે
સંપાદક પાઠ્ય લાપાથી અપરિચિત હોય આ સંપાદકે “સંપાદકીય
નિવેદન” (૫ ૨૦)મા ઉપર્યુક્ત પનાકાર પ્રકાશનને અંગે કહ્યું છે કે
અર્હ-ચૂડામણિમાર “ઘણી જ અશુદ્ધ રીતે” જણાવાયેા છે જો
આ વાત ખરી હોય તો એ પનાકાર પ્રકાશનની થી કિંમત ? મારી સામે
તો આ બીજી વાત જણાયેલી જ કૃતિ છે એના કર્તા તરીકે સંપાદકે
ભદ્રમાધુસ્વામીનો ઉલેખ કર્યો છે, પરંતુ એ માટે કોઈ આધાર આપે
નથી વળી આ ભદ્રમાધુસ્વામી તે મેણુ તે પણ કહ્યું નથી

આ કૃતિનું પ્રથમ પદ નીચે મુજબ અશુદ્ધ સ્વરૂપે જણાયું છે —

૧ જિ.૨ કો.૧ (વિ ૧)મા આની નોધ નથી આ કૃતિ સગીક વિ સ
૧૯૯૩મા મહાવીર મથમાલા મા મુજિવાથી જણાવાઈ છે એના ઉપરથી
એને જૈન સામુદ્રિકના પાઠ્ય એવોમા સ્થાન અપાયું છે

૨ આ પુસ્તક થી મારામાઈ મસિન લ નવામે ઈ સ ૧૯૪૭મા
પ્રસિદ્ધ થયું છે એમા નીચે મુજબની પાઠ્ય કૃતિઓ મુજસાતી અનુવદ સંહિત
અપાઈ છે —

સામુદ્રિકતિપક હાસલ જન સામુદ્રિકસાસ હાસલ અને
અર્હ-ચૂડામણિમાર (પા.૦૫મા)

પરંતુ પુસ્તકમા નિરવૃત્ત વિષયસૂત્રી અપાઈ છે

“ નમિત્તુ જિણં સુરગણચૂડામણિનિરણસોહિન્યજુગલં ।

इय चूडामणिसारं कहिय मझ नाणदीरम्भं ॥ ”

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ગ્રંથકાર જ્ઞાનદીપ નામનો ચૂડામણિસાર કહેવા ઈચ્છે છે. આનો અર્થ એ થયો કે ‘ચૂડા-મણિ એ દોઢ મોટી કૃતિ હોવી જોઈએ.

જૈન સામુદિકના પાંચ ગ્રંથોના આશુખ (પૃ. ૧૪-૧૫)માં કહ્યું છે કે શકસંવત્ ૧૦૦૦ કરતાં પહેલા થયેલા વસંતરાજે વસંત-રાજશકુનમા અને, શકસંવત્ ૯૬૪માં લખાયેલા રાજમૃગાંકમાં ચૂડામણિનો ઉલ્લેખ છે. શકસંવત્. ૧૦૯૭માં લખાયેલાં નરપતિ- (જયચર્યા)માં વસંતરાજ (શકુન) અને ચૂડામણિ એ બંનેનો ઉલ્લેખ છે.

પાર્શ્વચન્દ્રકૃત હસ્તકાંડનો વિષય તે અર્હચૂડામણિસારનો વિષય છે અને એ વિષયનો વિસ્તૃત ગ્રંથ તે ચંદ્રોન્મીલન છે એમ “ સંપાદકાધ નિવેદન ” (પૃ. ૮)માં ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં અહીં એમ કહેવાયું છે કે વાચક મેઘવિજયકૃત “ હસ્તસંજીવનમાં ચૂડામણિની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ છે.”

અર્હચૂડામણિસારનો ગુજરાતી અનુવાદ છપાયો છે.^૧

(૧૨) ^૩અષ્ટક-મકરજી

પદ્યની સંખ્યા-જેમ ઋગ્વેદમાં આઠ અષ્ટકો છે અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં ત્રણ છે તેમ આ ‘ વિરહ ’થી અંકિત સંસ્કૃત કૃતિ બત્રીસ

૧ આ સંપાદકમાં જુઓ લી.સં.સા.ઈ. (પૃ. ૨૧૫, ૨૨૦ અને ૨૨૧) તેમ જ પા. ભા. સા. (પૃ. ૧૭૧-૧૭૨)

૨ જુઓ પૃ. ૭૦, ટિ. ૨.

■ ભીમસી માણેકે હીરાલાલ ઇંસરાજના મૂળ તેમ જ જિનેશ્વરસુરિ-કૃત દીકાના ગુજરાતી સારસા સંહિત આ કૃતિ ઈ. સ. ૧૯૦૦માં મુબઈથી પ્રસિદ્ધ કરી છે. મનસુખભાઈ બચુભાઈએ જિનેશ્વરસુરિ-કૃત દીકા સંહિત મૂળ

અણકોના સમુદરૂપ છે છે-વા અણક સિવાનના બાટીના બધા અણકોમાં આક આક પછો છે, છે-વામાં દસ છે આમ આ કૃતિમાં એ ૬૨ ૨૫૮ પછો છે આ કૃતિને ‘અણક’ પણ કહે છે એનું પંચિમાણુ ૨૬૬ શ્લોકનું દર્શાવાયું છે

જેમ આ કૃતિનું નામ પછની સખ્યાને આભારી છે તેમ પંથા-સંગ, વીસવીસિયા, સયગ અને ચોડશકને અંગે પણ કહી શકાય તેમ છે

નામ—૩૨મા અણકના અંતિમ પદમાં કર્તાએ આ કૃતિને ‘અણક નામનું પ્રકરણ’ કહેલ છે જિનેશ્વરસૂરિએ આ પ્રકરણ (શ્લોક ૨)ની ટીકાના પ્રાગલભા આ કૃતિનો ‘અણક’ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે

વિ સ ૧૯૧૮મા અમદાવાદથી પ્રકાશિત કર્યું છે “લૈ ધ મ સ” તરફથી વિ સ ૧૯૧૮મા કેવળ મૂળ છપાવાયું છે “આ સ” દ્વારા જ સ. ૧૯૧૮મા ચરોત્રવિજયજિહ્વિત જ્ઞાનસાગરની સાથે આ અષ્ટકમકરણ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે

મકનજી નૂડાએ જે ન્યાયાવતાર ગુજરાતી અનુવાદ સંદિત બહાર પાડ્યો છે તેમાં ‘વાદાટક’ નામનું ભારતી અષ્ટક ગુજરાતી અનુવાદ સંદિત છપાવાયું છે આ ‘વાદાટક’ મારા ગુજરાતી બાવાવર સંદિત “ય લૈ મ” તરફથી ઇ સ ૧૯૩૨મા આર્પિતદર્શનદીપિકા સંદિત છપાયેલ જૈન-તત્ત્વમહીપના પૃ ૧૯૦-૧૯૧મા પ્રસિદ્ધ કરાયું છે “શ્રીમદ્વાવીર જૈન વિલાસ” (મુળઈ) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૧મા મૂળનો એકેક શ્લોક અને જેની સાથે સાથે શ્રી પુરાણદાસ જગજીવને કહેલો ગુજરાતી અનુવાદ, મૂળ શ્લોકોની અકારાદિ કમે સુની તેમ જ ગુજરાતી મરવાવના સાથે પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે

“જ કે મ્ને સરથા” તરફથી ઇ સ. ૧૯૩૦મા ‘શ્રીમદ્દુર્ગાચરિત્ર પ્રવરણાન્નિમુચય’ નામથી જે આઠ કૃતિઓ છપાવેલ છે તેમાં આ એથી છે બાકીની કૃતિ તે તત્ત્વવાર્થાધિમમસૂત્ર, તત્ત્વવાર્થપરિશદ્ધ, ન્યાયાવતાર, જ્ઞાનમાર, યદદર્શનમુચ્યય (રાજચોખરીય) યદદર્શન-સમુચ્યય (હરિભદ્રીય) અને મમાણનયતત્ત્વવાલોડાવકાર ॥

અષ્ટકોના નામ અને વિષય - અષ્ટકપ્રકરણની કોઈ 'ઈ' હાથપોથીમા બનીસે અષ્ટકોના નામ અપાયા નથી પણ પહેલા સોળ અષ્ટકોના જ નામ મળે છે આ પ્રકરણની જિનેશ્વરસૂત્રિત ટીકામા તો બનીસેના નામ જોવાય છે એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરોત્તર ક્રમની સકાગણતા પણ જાણુવા મળે છે એના આધારે દરેક અષ્ટકના અતમા જે 'અષ્ટક' શબ્દ છે તે ૨૮મા અષ્ટકના નામમા ગાખી અને અન્યને બાજુએ રાખતા એ નામો નીચે પ્રમાણે અપાય —

(૧) મહાદેવ, (૨) સ્નાન, (૩) પૂજા, (૪) અગ્નિકાંડિકા, (૫) ભિક્ષા, (૬) સર્વસંપત્તિકાં ભિક્ષા, (૭) પ્રવ્રજનભોજન, (૮) પ્રત્યાખ્યાન, (૯) જ્ઞાન, (૧૦) વૈગય, (૧૧) તપસ, (૧૨) વાદ, (૧૩) ધર્મવાદ, (૧૪) એકાતનિત્યપક્ષમ કન, (૧૫) એકાન્તાનિત્યપક્ષમ કન, (૧૬) નિત્યાનિત્યપક્ષમ કન, (૧૭) માસભક્ષણ દ્વય, (૧૮) માસભક્ષકમતદ્વય, (૧૯) મલપાનદ્વય, (૨૦) મૈથુનદ્વય, (૨૧) સુદમણુકચાશ્રય, (૨૨) લાવણુકિવિચાર, (૨૩) શાસનમાલિન્યનિષેધ, (૨૪) પુર્યાનુન ધિપુર્ય, (૨૫) પુર્યાનુન ધિપુર્યપ્રધાનફલ, (૨૬) તીર્થદ્રુદાનમહત્વસિદ્ધિ, (૨૭) તીર્થદ્રુદાનનિષ્ફલતાપરિહાર, (૨૮) રાગ્યાદિશનેકપિ તીર્થકૃતો દોષાભાવપ્રતિપાદનાટકમ્, (૨૯) સામાયિકસ્વરૂપનિરૂપણ, (૩૦) એલચાન, (૩૧) તીર્થદ્રુદેશના અને (૩૨) મોક્ષસ્વરૂપનિરૂપણ

મૂળની એક હાથપોથીમા દેવ, દીક્ષા, પિંક, યમ, આત્મનિત્યવાદ અને ક્ષણિકવાદ એ પ્રમાણે અષ્ટક ૧, ૪, ૬, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ના નામ જોવાય છે

૧ જુઓ DCGCM (Vol. XVIII, pt. 1, p 198)

૨ રાગ્યાદિતુ દાન દેવા છતા તીર્થ કરને દોષ લાગતો નથી એ બાબત

૩ જુઓ DCGCM (Vol XVIII, pt 1, p 198)

આ ઉપરથી અષ્ટક-પ્રકરણમાં વિષયોનું વર્ગીકરણ છે એ વાત તરીકે આવે છે. એમાં આવેલે તેમ જ અમલોને ઉપયોગી બનાવવાનું નિરૂપણ છે. વળી એમાં એકાંત નિઃસંવાદ, એકાંત અનિન્યવાદ તેમ જ નિઃસંવાદ વિષે દાર્શનિક ચર્ચાઓ છે અને આ હકીકત તો અષ્ટક ૧૪-૧૬નાં નામો પણ કહી આપે છે.

આ ત્રણ અષ્ટકો સિવાયનાં અષ્ટકોનો વિચાર કરીશું તો બીજાનો કે પ્રથમ અષ્ટકમાં રાત્ર, દેવ અને મોહથી સર્વથા જે મુક્ત હોય તે 'મહાદેવ' કહેવાય એવી રીતે મહાદેવનું સ્વરૂપ વર્ણવાયું છે. એમ સામે છે કે આ અષ્ટક બેઠેને 'કલિં' હિમચન્દ્રસૂત્રિએ ૪૪ પદ્યનું સંસ્કૃતમાં 'મહાદેવસ્તોત્ર ચ્યુ' છે અને એવી રીતે આમમોહાદ્યે વિ. સં. ૧૯૮૪માં ૩૨ પદ્યમાં અષ્ટકખિન્દુ ચ્યુ' છે.^૧

બીજા અષ્ટકમાં દ્રવ્ય-જ્ઞાન (બાહ્ય જ્ઞાન) અને બાવચનાત (આધ્યાત્મિક જ્ઞાન)નું નિરૂપણ છે.

ત્રીજા અષ્ટકમાં અષ્ટપુષ્પી પૂજના એ પ્રકારે દર્શાવાયા છે. એમાં પાંચ મહાવ્રતો, ગુરુમંત્રિ, તપ અને જ્ઞાનને 'મનુષ્ય' સાથે 'બાવ-પુષ્પ' કહ્યાં છે.

ચોથા અષ્ટકમાં બાવામિકાવિકાનું વર્ણન છે. અહીં કર્મને ધ્યાન, સદ્બાવનાને આકૃતિ અને ધર્મધ્યાનને અમિ કહેય છે. આના બીજા

૧ મૂળ કૃતિ, જેના મુજબની બાવાંતર તેમ જ મૂળના પ્રત્યેક સંસ્કૃત પદ્યને સમગ્ર મુજબની ૧૯૩૫ બાવાંતર સંદિગ્ધ "શ્રીમાંથદેવ જ્ઞેન સમા" તારકીય ઈ. સ. ૧૯૦૧માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. વગર આ રીતે, પીતરામ-સ્તોત્ર તથા આ બંનેના મધ્યમક તેમ જ મધ્યમક મુજબની અનુવાદો ઉપરાંત કુમાર્ય તારકીય જિનેન્દ્રસ્તોત્રના અને રત્નાકરચંદ્રચંદ્રસિદ્ધિના મુજબની મધ્યમક અનુવાદ સંદિગ્ધ સ્તોત્રમાં વિગતવાર ૨૧૬ તારકીય ઈ. સ. ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

પદમાં શિવધર્મોત્તરનો ઉલ્લેખ છે અને ત્રીજા પદ તરીકે એ કૃતિમાંથી એક અવતરણ અપાયું છે. છઠ્ઠું પદ મહાભારતના વનપર્વ (અ. ૨) - માંથી ઉદ્ધૃત કરાયું છે. એના કર્તા તરીકે મૂળમાં 'મહાત્મા' નો અને જિનેશ્વરસૂરિદ્વિતીકા (પત્ર ૨૨આ)માં વ્યાસનો ઉલ્લેખ છે. આ સંમંધમાં જિનેશ્વરસૂરિએ એમ કહ્યું છે કે વ્યાસ મિથ્યાદષ્ટિ હોવા છતાં એમને 'મહાત્મા' કહ્યા છે તે અન્યને સંમત બાળતણું અનુકરણ-માત્ર છે તેમ જ પોતાની મધ્યસ્થતાનું એ દોષ છે એટલે દુષ્ટ નથી.

પાંચમા અષ્ટકમાં સર્વસંપત્કરી લિપ્તા, પૌરુષણી લિક્ષા અને નૃતિ-લિક્ષા એમ લિક્ષાના ત્રણ પ્રકારો સૂચવાયા છે, અને છઠ્ઠા અષ્ટકમાં આના પ્રથમ પ્રકારનું નિરૂપણ છે.

., 'સર્વસંપત્કરી' માટેનો પાછલ શબ્દ 'સર્વસંપત્કરી' છે અને એ જોગસયગ (ગા. ૮૧)માં વપરાયો છે.

સાતમા અષ્ટકમાં સાધુઓએ શા માટે પ્રવ્રજન જોજન કરવું તે વિચારાયું છે.

આઠમા અષ્ટકમાં સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ એમ બે પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનનો અધિકાર છે.

નવમા અષ્ટકમાં (૧) વિષયના પ્રતિલાસરૂપ, (૨) આત્માની પરિણતિથી યુક્ત અને (૩) તત્ત્વના સંવેદનરૂપ એમ જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો વર્ણવાયા છે.

દસમા અષ્ટકમાં (૧) આર્ત ધ્યાનપૂર્વકનું, (૨) મોહગર્ભિત અને (૩) સદ્જ્ઞાનથી યુક્ત એમ ત્રણ પ્રકારના વૈગમ્યનું વિવેચન છે.

અગિયારમા અષ્ટકમાં 'તપ દુઃખાત્મક છે' એ કૃતકનું ખંડન છે. આ વિષય અ.જ.પ. (ખંડ ૨, પૃ. ૨૧૮-૨૧૯)માં વિચારાયો છે.

બારમા અષ્ટકમાં વાદના (૧) શુદ્ધ વાદ, (૨) વિવાદ અને (૩) ધર્મવાદનું કથન છે અને તેના અષ્ટકમાં ધર્મવાદનું સરૂપ આલેખાયું છે.

‘ માન પ્રાણીનુ અગ છે એ માટે માત્ર ખવાય ’ એવા ૧ અતિ તાર્કિક (મોદ) ના કથનનું અત્તન્મા અટકમા ખડન છે

ચૌદમાથી મોળમા અટકનો વિષય ૫. ૭૪મા સૂચવાયો હોવાથી અહીં એ દર્શાવાયો નથી

અદાગમા અટકમા મનુષ્યમૃતિ (અ પ) ના ૨નો ૧૬, ૫૫, ૨૭ અને ૩૫ (પૂર્વાર્ધમા લિખતા છે) અનુક્રમે ૨, ૩, ૫ અને ૭ તરીકે ગણુ કરાયા છે આ અટકમા ‘ માત્રલક્ષણુમાં દોષ નથી ’ એ માન્યતાનુ નિગ્ગસન કરાણુ છે

ઓગણીમમા અટકમા મદિગપાનના દૂષણુ સમન્વતી વેગા કોઈ એક સધિની પૌનાણિક માન્યતા મુજ્જની કયા અપાર્ધ છે

વીતમા અટકમા ‘ અષ્ટાસ્યર્થમા દોષ નથી ’ એ કથનનો પ્રતિમા કરાયો છે

એકવીસમા અટકમા ‘ ધર્મનો વિચાર સૂક્ષ્મ જુદિએ કરવો ’ એમ કહ્યુ છે

બાવીસમા અટકમા ભાષની શુદ્ધિ કોની મણાય એ વાત વિચારાઈ છે

ત્રેવીસમા અટકમા શાસનની અવનતિ કરનાગ્ને અને એની પ્રભાવતા કરનાગ્ને શુ શુ ફળ મળે એ બાગત આસેખાઈ છે

ચોતીસમા અટકમા પુરુષાનુમધી પુરુષને અધિમા છે. એમા પુરુષાનુમધી ૫૫, પાપાનુમધી ૫૫ અને પાપાનુમધી પુરુષને ૫૫ વિચાર કરાયો છે.

પચ્ચીસમા અટકમા પુરુષાનુમધી પુરુષનુ ફળ દર્શાવાયું છે અને મહાવીર્યામીના જીવનમાથી એમણે લીધેલા અભિમદની દહીકત અપાર્ધ છે

જીવીસમા અણકમા ‘બોધિસત્ત્વ’ અપનિમિત્ત મન મહાદાન કહેવાય કે તીર્થ કગ્તુ ?’ એ વિષય ચર્ચાઓ છે

સત્તાનીસમા અણકમા ‘દાન એ ધર્મ’નું અર્થ છે’ અને અપવાદરૂપે સાધુઓ પણ દાન ઈર્ષી થકે એના ઉદાહરણરૂપે મહાત્મી-સ્વામીએ દેવ દુનનું આદાણને દાન કર્યું હતું એ બાબત દર્શાવાઈ છે

અઠ્ઠાવીસમા અણકમા ‘ગળ્ય એ પાપ’નું કાગણું છે વાસ્તે એનું દાન ન દેતું’ એ વાતનો પ્રતિષેધ કરાયો છે તેમ કગ્તી વેળા લમ અને શિલ્પનું નિરૂપણ એ ‘તીર્થ કગ’-નામકર્મનો વિપાક છે એમ કહ્યું છે

આગણીસમા અણકમા પ્રથમ પદ્યમાં મહાત્માએને ‘વાસી-ચદન’ની ઉપમા અપાઈ છે એમના શરીરને ઘેઈ વાસલા વડે છેટે કે કોઈ એ શરીર ઉપર ચદનનો લેપ કરે તો પણ એઓ સમદર્શિતા સાચી ગામે

ત્રીસમા અણકમા કેવલજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, એ મેળવવાના ઉપાય અને આત્મામાં જ કેવલજ્ઞાન છે, નહિ કે બહાર એ બાબતો વિચારાઈ છે

૧ આ વિશેષણ માટે જુઓ મારો લેખ “વાસીચદનકથા” આ લેખ ‘લેન’ (ધર્મપુષ્પાક વ ૪૬, અ ૫)માં વિ સ ૨૦૦૩માં (તા ૧૧-૬-૪૭)માં છપાયા છે વાસીચદનકથાનો બાવાય મહા-ભારત (આશ્વિનર્વ અ ૧૧૦, મ્યો ૧૪ તેમ જ શાન્તિપર્વ અ ૬, મ્યો ૨૫)નું સ્મરણ કરાવે છે આ બને રમણે તેમ જ અહિંયુદ્ધ-ચક્ષુ’ણિતા (૧૫, ૧૫)માં પણ નિમ્નનિખિત મ્લોકાંશ લેવાય છે —

“વાસીચ તદ્વગ્નિ વાહુ ચદનેનૈકમુક્ત”

૨ એસ કે જેન્સનકે શાન્તિપર્વના સંપાદન (૫ ૧૪૦)માં મિલિન્ડ પગ્ડ (૯ ૨૫ Treckner, p ૩૮૩)માંથી નીચે મુજબનું દિગ્ગણ સ્મર્યું છે એમ જે એ ડી પુસ ૧૬૨ વરફથી જાણવા મળ્યું છે —

“एक चे बाह बासिया तच्छेय्य कुपितमनसा ।

एक चो बाह गणेन भास्मिपेय्य पमोदिता ।

ममुस्ति पण्डितो नाल्य रागो अस्मि न विब्वति ।

पदनी समन्विता ते तादिन्य समणा मम ॥”

એકનીસમા અણકમા તીર્થંક- 'નામકર્મના ઉદ્ધવને લઈને તીર્થંક-
દેશના દે છે એમ કહ્યું છે બીજા પત્રમા 'વગ્બોધિ'નો ઉલ્લેખ છે

બીજીસમા અણકમા મોક્ષનુચ્ચ વર્ણનાયુ છે અને ત્યાં 'લોક-
ભોગવવાના નથી એટલે મુખ નથી' એ દલીલનું ખડન કરાયું છે

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ અષ્ટકપ્રકરણ જૈન આચાર્ય-
વિચાર ઉપર પ્રમુખ પ્રકાશ પાડે છે, અને એ પ્રાથમિક પાઠ્ય-
પુસ્તકની ગંભીર મારે તેમ છે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારું એ તત્ત્વ
સાધન છે આધુનિક યુગમા કેલાક સંધાસાઓમા આ અષ્ટકપ્રકરણનું
સવિશેષ પડન પાડન કરાવું જોવાય છે

ઉદ્ધરણ-આપણે જોઈ ગયા તેમ મહાભારત, મનુસ્મૃતિ અને
શિવધર્મોત્તર એ કૃતિઓમાથી પછી ઉદ્ધૃત કરી આ અષ્ટકપ્રકરણમા
તેને સ્થાન અપાયું છે એવી રીતે 'ધર્મવાદ' નામના તેગમા અણકમા
પાંચમા પદ તરીકે ન્યાયાવતારનો બીજો 'લોક' ગૂંથા લેવાયો છે
અને એના ચોથા પદમા આ ન્યાયાવતારના કર્તા તરીકે 'મહામતિ'-
નો ઉલ્લેખ છે જિનેશ્વરજીએ આની વૃત્તિમા આ 'મહામતિ'
એટલે ચિદસેન દિવાકર એમ કહ્યું છે

જેમ લલિતવિસ્તર (પૃ ૨૦૦)મા અને તત્ત્વ સૂત્ર (સબધ
કાન્ધિ ૧૧)ની લાગિલકીની ટીકા (પૃ ૭)મા 'વગ્બોધિ'નો
ઉલ્લેખ છે તેમ આ અષ્ટકપ્રકરણ (અ ૩૧, શ્લો ૨)મા પણ છે

મહત્ત્વ-આ અષ્ટકપ્રકરણનું મહત્ત્વ ઘણું છે વીસમા અણકના
શ્લો ૭-૮ સૂચક (૧, ૩, ૪)ની ટીકામા શીલાકચૂડિએ, દમમા
અણકના શ્લો ૧-૭ અ. ૪. પ. અને એની સ્વોપપત્તિ વ્યાખ્યા ઉપરના
પોતાના ટિપ્પણક (ખડ ૨, પૃ ૨૩૭)મા મુનિચન્દ્રજીએ અને અ
૧૨, શ્લો ૪ અન્યયોગવ્યવસ્થાદેહદ્વાનિગિમ (શ્લો ૧૦)ની ટીકા
નામે સ્વાદ્વાદમંજરીમા મલ્લિએ ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આમ આ કૃતિ
મોક્ષમા મેડી નવા સૈકાથી તો આદ્યપાન બની જ છે

વિવરણો - વિ. સં. ૧૦૮૦ પૂર્વે અષ્ટકપ્રકરણ ઉપર કોઈક ટીકા રચી હતી. આ બાબત જિનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૮૦માં અષ્ટકપ્રકરણ ઉપર-એના 'તપોડષ્ટક' નામના અષ્ટક ઉપર ટીકા રચતાં જે નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ પણ ૪૯આમાં કર્યો છે તે ઉપરથી ક્ષિત થાય છે :-

“અન્યે ત્વિદમષ્ટકમેવં વ્યાચસતે”

જિનેશ્વરસૂરિએ ટીકામાં જે પાંચ અવતરણો આપ્યાં છે તેનું પ્રતિસંસ્કૃત યાને સંસ્કૃત રૂપાંતર અર્થાત્ છાયા નવાંગવૃત્તિકાર અભય-દેવસૂરિએ તૈયાર કરેલ છે.

અનુકરણ--આયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ જે બત્રીસ અષ્ટકોના સમહરપે વજ્ઞાનસાર યાને અષ્ટકપ્રકરણ કિંવા અષ્ટકદ્વાવિંશત રચેલ છે તે આ હારિભદ્રીય અષ્ટકપ્રકરણના અનુકરણરૂપ છે અને એ દ્વારા પ્રેરણા પામી યોજાયેલ છે એમ લાગે છે. જ્ઞાનસારનાં બત્રીસ અષ્ટકોના નામ એના અંતમાં આવતા 'અષ્ટક' શબ્દને બાજુએ રાખતાં નીચે પ્રમાણે રજૂ થઈ શકે :-

(૧) પૂર્ણ, (૨) મમ, (૩) સ્થિરતા, (૪) મોહ, (૫) જ્ઞાન,
(૬) શમ, (૭) ઇન્દ્રિયજવ, (૮) ત્યાગ, (૯) ક્રિયા, (૧૦) તપ્તિ,
(૧૧) નિર્લેપ, (૧૨) નિરપદ, (૧૩) મૌન, (૧૪) વિદ્યા,
(૧૫) વિવેક, (૧૬) માધ્યસ્થ, (૧૭) નિર્મલ્ય, (૧૮) અનાત્મ-
શંકા, (૧૯) તત્ત્વદષ્ટિ, (૨૦) સર્વસમૃદ્ધિ, (૨૧) કર્મવિપાક-
ચિન્તન, (૨૨) લવોદ્દેગ, (૨૩) લોકસંચાલન, (૨૪) શાસ્ત્ર,

૧ આ ટીકા ૬૭ મુદ્દાં તો મળી આવ્યાનું બાણનામાં નથી.

૨ આ મુદ્રિત છે. જુઓ પૃ. ૭૧, દિ. ૩.

૩ આ મુદ્રિત કૃતિએ પરિચય મેં યશોદાઇનમાં આપ્યો છે.

(૨૫) પરિગ્રહ, (૨૬) અનુલવ, (૨૭) યોગ, (૨૮) નિયાગ, (૨૯) લાવપૂજા, (૩૦) ધ્યાન; (૩૧) વપસ્ અને (૩૨) સર્વ-ન્યાયયણુ.

વ્યાખ્યાનો—અષ્ટકપ્રકરણને અનુલક્ષીને આમમોહારકે એકંદરે ૫૫ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. એ લિપિબદ્ધ કરાયાં છે ખરાં પણ એ અર્થાં હપાયાં નથી;^૧ દસ જ હપાયાં છે.^૨

ભાષાન્તરે (અનુવાદ)—હીરાલાલ હંસરાજે મૂળ કૃતિનું ભાષાન્તર અને સાથે સાથે જિનેશ્વરચરિત્ર દીકાનો સારાંશ જે ગુજરાતીમાં તૈયાર કરેલ હતો તે હપાવાયો છે.^૩

‘વાદાષ્ટક’નું ગુજરાતી ભાષાન્તર હપાયું છે.^૪ આહુતિદર્શન-દીપિકા (પૃ. ૧૯૦)માં આ ‘વાદાષ્ટક’ અને એનાં પૃ. ૧૯૦-૧૯૧માં આનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ અપાયો છે. ૩૨ અષ્ટકોનો વારાફરતી એકેક શ્લોક લઈ એનો શ્રી. ખુશાલદાસ જગજીવને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે.^૫

(૧૩) આત્મચિદ્ધિ

આ કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી.^૬ વળી એમથી દોષ કૃતિમાં અવનબ્ધ

૧ જુઓ આ. સુ. (પૃ. ૧૨૪ અને ૧૨૬).

૨ આક્રમા “મલાખ્યાનાષ્ટક”ના આઠ પદ્યને હરેશને આમમોહારકે ગુજરાતીમાં જે દસ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તે “માનનાં ગ્રંથા”ના નામથી “શ્રીમીઠાભાઈ ક્રમામૃત” જેન પેટી” વરફી ૧૫૮૧/૯૪થી વિ. સં. ૨૦૧૪માં હપાવાયાં છે.

૩ જુઓ પૃ. ૭૧, દિ. ૩.

૪ જુઓ પૃ. ૭૧, દિ. ૩.

૫ આ અનુવાદ હપાયો છે. જુઓ પૃ. ૭૧, દિ. ૩.

૬ જિ.ર.કે.માં આની નોંધ નથી.

અપામાનું પણ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ અ.જ.પ. (ખંડ ૨)ની સ્વોપત વ્યાખ્યા (પૃ. ૨૧૮)માં છે. આ ઉપરથી આ કૃતિ આ વ્યાખ્યા કરતાં પહેલી રચાઈ છે એ વાત ફલિત થાય છે.

આત્માની સિદ્ધિને વિષય ધર્મસંગ્રહણીમાં વિસ્તારથી તેમ જ એનું લક્ષણ વગેરે બાબત દસણસુદ્ધિ (ગા. ૫૬-૬૭)માં પણ ચર્ચાયેલ છે.

(૧૪ અને ૧૬૨) આત્માનુશાસન

ભુમતિગણિએ સંસ્કૃતઆત્માનુશાસન એ નામથી જે કૃતિ નોંધી છે તેને જ હું અહીં આત્માનુશાસન તરીકે ઓળખાવું છું. ‘આત્માનુશાસન’ તેમ જ ‘અપ્યાણસાસણુ’ નામની જે વિવિધ કૃતિઓ જોવાય છે તે પૈકી એકમાં એના કરતાં તરીકે હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ નથી.

સમાનનામક કૃતિઓ—સંસ્કૃતમાં નીચે મુજબની આત્માનુશાસન નામની કૃતિઓ રચાઈ છે :—

૧. દિગંબર જિનસેનના શિષ્ય ગુણુલદે વિ. સુ. ૬૩૫ની આસપાસમાં ૨૭૦ શ્લોકમાં આત્માનુશાસન નામની કૃતિ રચી છે.^૧ એના ઉપર પ્રભાચન્દ્રની દીક્ષા છે અને મૂળનો અંગ્રેજી અનુવાદ થયેલો છે.^૨

૨. પાર્શ્વનાથે વિ. સ. ૧૦૪૨માં કે ૧૦૫૨માં પ્રાયઃ ૭૭

૧ આ મૂળ કૃતિ “સનાતન જૈન ગ્રંથમૅલા”માં પ્રંધાક ૧ તરીકે છપાઈ છે.

૨ Sacred Books of the Jainsમાં સંસ્કૃત દીક્ષા તેમ જ જગમદશલાલ જૈનના અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત મૂળ કૃતિ ઈ. સ. ૧૯૨૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

પદોમા ^૧આત્માનુશાસન ગ્રંથ છે એનો રહિંદીમા તેમજ ગુરુગતીમા અનુવાદ થયેલ છે ^૩

- ૩ એક અઘાતકર્તૃક આત્માનુશાસન છે એના ઉપર તટ્ટા- મા ટીકા છે

ભાડાનિક નેમિચન્દ્રે જ મ મા ૧૬૧ પદોમા અપ્યાણુ- સારણુ (આત્માનુશાસન)ની ગ્યના કરી છે હુએ DCGCM (Vol XVIII, pt ૧, pp 246-247)

રત્નસિંહસૂત્રિએ ૪ પદોમા સમૃતમા આત્માનુશાસ્તિકુલક ગ્રંથ છે

દોષ દે આત્માનુશાસનાદિકુલક ગ્રંથ છે

રત્નસિંહસૂત્રિએ જ મ મા ૫૬ પદમા અપ્યાણસાસણકુલય (આત્માનુશાસનકુલક) ગ્રંથ છે

આ વિચારતા એમ લાગે છે કે જો હુગિલસૂત્રિએ તટ્ટામા આત્માનુશાસન ગ્રંથ જ લેય તો એ નામની કૃતિ ગ્યનાના જોનોમા એઓ પ્રથમ છે

(૧૯) ઉપદેશામ્બરણ

આ ઉપદેશામ્બરણ નામની જ કૃતિ હોને એમ લાગે છે.

૧ આ કૃતિ ગુરુસતી અનુવાદ સંદિત આચાર્યશ્રીના બ્યાગ્યાનાના પરિશિષ્ટ તરીકે " જી ૦ પુ ૦ પ્ર ૦ સ ૦ " તરફથી મુરતથી વિ સ ૨૦૦૬મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૨ આ દિન્દી અનુવાદ સંદિત મૂળ કૃતિ એનાજનક નાદર હસ્તાથી વિ સ ૧૯૩૧મા પ્રસિદ્ધ કરી છે વિશેષ માટે હુએ DCGCM (Vol. XVIII, pt ૧, pp 243-246)

૩ આને અમે ષ્ટલીક બાળતે ડે શ્રીઆચાર્યશ્રીમસૂત્ર (અ ૪) ના મારા 'અમવચન' (૪ ૧-૭)મા આપી છે

(૨૦ અને ૧૮) 'ઉવએસપય [ઉપદેશપદ]

આ કૃતિ ૮૮.મ.માં ૧૦૩૯ પછી (ગાથા)માં 'આર્ધા' છંદમાં રચાયેલી છે. એનું પદિમાણુ ૧૧૫૦ શ્લોક જેવું છે. એના કોઈ વિભાગો પડ્યા નથી. આ ધર્મકથાનુયોગને અંગેની કૃતિમાં મુખ્યત્વે આત્માની ઉત્તતિ કરવામાં સદાપક એવો ઉપદેશ અપાયો છે. એમાં મનુષ્ય-ભવની દુર્લભતા રહસ્ય મુપ્રસિદ્ધ દર્શાવેલા દ્વારા દર્શાવાઈ છે.

૧ આ મૂળ કૃતિ નિગ્નલિખિત સાત કૃતિએ સહિત "શ્રીપંચાશક-ધર્મમંત્રાણી ઉપદેશપદ-ઉપદેશમાળા-જીવસમાસ-કર્મપ્રકૃતિ-વંચમંત્ર-વ્યોતિષ્ઠારદશ-વેશપદ (મૂલમાળા) "ના નામથી "જ. કે. એ. સંસ્થા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં છપાવાઈ છે :—

૫"આસમ, ધમસંગદણી, ઉવએસમાલા, જીવસમાસ, કરમપયટિ, ૫"વસંગદ અને જોઇસકરંદમ.

વિશેષમાં એમાં પ્રથમ તો "રા. સા. શેઠ વસનજી ત્રીકમજી જે. પી. ત્રંપમાલા"ના દસમા મણકા તરીકે ઉપદેશપદ એ નામથી 'શ્રીમંત્રી' છુદ્ધિ સુધીનો (ગા. ૨૭ અને એની ટીકા પૂરતો ૫૮ ૬૩આ સુધીનો) ભાગ મુખ્યસંપ્રદાયિની ટીકા તેમ જ આ જાનેના ગુજરાતી અનુવાદપૂર્વક "શ્રીજનધર્મવિદ્યાપ્રચારકવર્મ" (પાલીતાણા) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૯માં છપાયો છે. મુતિચન્દ્રસુરિદ્વિત રીત સહિત મૂળ "મુ. કે. જી. મો. મા."માં બે ભાગમાં અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૨૩માં અને ઈ. સ. ૧૯૨૫માં છપાયું છે.

ઉવએસપયમાંની ગાથાઓનો અક્ષરાદિ ક્રમ નીચે મુજબની નવ કૃતિઓના પણ અક્ષરાદિ ક્રમ સહિત "જ. કે. એ. સંસ્થા" તરફથી "શ્રીપંચાશક-વચ્ચરતુ-ધર્મસપ્તદશી-કર્મપ્રકૃતિ-વંચસપ્ત-જીવસમાસ-વ્યોતિષ્ઠારદશ-વેશપદ-ઉપદેશમાળા પ્રવચનસારોદ્ધારણામ્ અક્ષરાલિક્રમ"ના નામથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલી કૃતિમાં અપાયો છે :—

ઉવએસમાલા, કરમપયટિ, જીવસમાસ, જોઇસકરંદમ, ધમસંગદણી, ૫"વસંગદ, ૫"વસંગદ, ૫"આસમ અને ૫"વસંગદસાનુષ્ઠાન.

૨ ઉત્તરજ્ઞાનપદ (ગા. ૩)ની નિગ્નલુપ્તિ (ગા. ૧૬૦, પન ૧૪૫આ)માં કોજન, પારા, ધાન્ય, જુગાર, શન, સ્વપ્ન, ચક્ર, ચર્મ, ઘોસરી અને પરમાણુ એમ દસ દર્શાવે છે. આના સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમંજરી (ગુચક ૧, શ્લો. ૪) માં સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૨-૧૫).

ત્યાગ વાદ જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, 'ચ્યા' પ્રકારની બુદ્ધિ અને એના ઉદાહરણો, બુદ્ધિના કારણો, બહુની પરીક્ષા, રોહિણીની યાત્રે પાચ ચોખ્ખાની કથા, મહાગિરિ અને 'મૂક' નાનૃત્તાત, દ્રવ્યાત્મા અને ભાવાત્મા, મોહત્વ નિરૂપણ, ચૈત્યદ્રવ્ય, જીર્ણી, જિનધર્મ વગેરેના દટ્ટાત, શુરુકુલવાસ, ઉપવાસ તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણ લેના-આપવાની ગત એમ વિવિધ જ્ઞાનનો આલેખાર્હ છે

વિશેષમા પદ્ય ૮૫૮-૮૮૫મા વા ચાર્થ, મહાવ ચાર્થ અને ઐદ પર્નાર્થનું નિરૂપણ છે

આ સમગ્ર કૃતિનો સાનાય હૃદયગમ ગીતે નાવાચાર્થ યજોવિભવ્ય ગણિત ૨ ઉદ્યમેસરહસ્તમા જોવા મળે છે

મંદલના—આ સપૂર્ણ કૃતિ કઈ સર્વાંતે હરિભદ્રસૂત્રીની ગ્યના નથી એમણે કેલીક પ્રાચીન કૃતિઓમાના પદો આમા નણી લીધા છે દા ત ગા ૫ એ ઉત્તરજ્ઞપણુની નિબજીતિની ગા ૧૬૦ છે, ગા ૪૦-૫૧ એ નંદીની ગા ૬૩-૭૪ છે, અને ગા ૧૬૪ એ મમ્મજપથરણુના નીળ કડુ (કાડ)નું પડમુ પદ્ય છે.

અતિદેગ—ઉદ્યમેમપથની ગ્યના લલિતવિસ્તરો પૂર્વે થઈ છે, 'મ' આ લલિતવિસ્તરની મુનિચન્દ્રસૂત્રિન ૫ જિહ્વા (૫૧ ૧૮ આ)મા 'અનન' થી આ કૃતિનો નિર્વસ કગયો છે

૧ ઔત્પતિકા વૈનચિકા, ઝર્ગિકા અને પારિણમિકા એ (અનુત નિચિત) મતિન ચાર પ્રકારો છે. આના સ્વરૂપાર્હિ માટ જુઓ આર્હત-દર્શનદીપિકા (૫ ૨૧૭-૨૨૬)

૨ આ ૨૦૬ ગાથામા જ મ.મા સ્વારેલી કૃતિ સ્વોપન સસૃત વિવરણ સહિત મનમુખવાર્હ લખુવાઈએ નિ સ ૧૯૬૭મા પ્રસિદ્ધ કરી છે એમા પ્રારભમા સસૃતમા વિષયસૂચી છે. આનો પરિચય મે યજોદોહનમા આપ્યો છે.

વિવરણ—ઉચ્ચેસપથ ઉપર વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૫૩-
માં સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. એની પ્રશસ્તિ પાર્શ્વલગણિએ રચી છે
અને એનો પ્રથમાદર્શ આમ્રદેવે લખ્યો છે. જેસલમેરના લંગરમાં
આની વિ. સં. ૧૧૯૩માં લખાયેલી હાથપોથી છે. લે. ભાં. થં. સુ.
(૫. ૬-૭)માં આ ટીકાના આદિમ અને અંતિમ ભાગો અપાયા છે
અને એ તો વિ. સં. ૧૨૧૨માં લખાયેલી હાથપોથીમાંથી છે.

રામચન્દ્રગણિની સહાયતાથી મુનિચન્દ્રસૂરિએ ઉચ્ચેસપથ ઉપર
વિ. સં. ૧૧૭૪માં મુખસંબોધના નામની સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા
રચી છે. એમાં એમણે અર્થદષ્ટિએ ગઢન એવી દોષકની ટીકાનો નિર્દેશ
કર્યો છે. શું આ ટીકા તે જ વર્ધમાનસૂરિદ્વિત ટીકા છે? મુખ-
સંબોધનામાં મૂળમાં જે ઉદાહરણોનું સૂચન છે તેના સ્પષ્ટીકરણ
તરીકે ટીકાકારે મોટે ભાગે પાછવમાં કયાઓ આપી છે.

ઉચ્ચેસપથ ઉપર એક અસાતકર્તૃક ટીકા પણ છે.

અનુવાદ—ઉચ્ચેસપથ તેમ જ એના ઉપરની મુખસંબોધના
વ્યાખ્યાના કાર્મિકી ભુદ્ધિ સુધીના ભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ “જેન
ધર્મવિદ્યાપ્રસારક વર્ગ” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૯માં છપાયો છે.

(૨૨) કથાકોશ

આ કથાઓના સંગ્રહરૂપ કૃતિ હશે. જેમકે હરિપેશુકૃત ચમુદ્વૃત-
કથાકોશ. પ્રત્યુત્કૃતિની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી,
લોકે એની નોંધ સુગતિગણિએ અને સર્વગુજરાતિએ પણ ગ૦સ૦સ૦ની
ટીકામાં લીધી છે.

૧ આ મુદ્રિત છે. ભુવંશ ૫. ૮૩, ટિ. ૧.

૨ આ “સિ. જે. થં.”માં ઈ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રેકાસિત કરાયો છે અને
એનું સંપાદન ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યેએ કર્યું છે.

(૨૩) કુર્પૂરકાવ્ય

મ કિ મહેતાએ આ દૃતિ નોધી છે સુ યજ્ઞ્યેનના શિષ્ય હુગિ-
(હુગિય) ત કુર્પૂરકાવ્યને તો બુવથી હુગિલ સુગિની દૃતિ ગણી
દેવાઈ નધી ?

(૨૪) કિતવકથાનકપચક

આ કુતવકથાપુ જ ઉસે એસે એનો આગળ ઉપર વિચાર
કરાશે

(૨૬અ અને ૨૬) રકૃણય [કૃણક]

૫ હુગેવિંદાસે કુવમનો ઉ લેખ કર્યો છે મ બોહુપયરના
(અધિ ૧) મા ગા ૨૮૦-૨૯૮ રૂપે અભાનકૃણય છે એ હુગિલ
સુગિ જ ઉતે આવી રીતે ખીજ પળ કુવયો ઉને

૫ બેચગદાસના મતે (૫ ૧૦૦) કુવકાના કર્તા અન હુગિલ છે

(૨૭) ક્ષમાવહલીખીજ

અ.પ્ર.ગાની નિમ્નલિખિત પદ્ધતિને અર્થ ન ગમનયો દોવાથી
મ કિ મહેતા વગેરેએ આનો એક દૃતિ તરીકે ઉ લેખ કર્યો છે, બાકી
ખરી રીતે તો એ સમરાદિત્યચરિત્ર (સમરાકાવ્યચરિય) ના
વિશેષણરૂપ છે —

“સમરાદિત્યચરિત્ર નમ્ય શાસ્ત્ર ક્ષમાવહવાન કૃતમ્”

આનો અર્થ એ છે કે ક્ષમારૂપ વેવના ખીજ જોડુ નવીન શાસ્ત્ર નામે
સમરાદિત્યચરિત્ર (હુગિલસુગિએ) ન્યુ

૧ આ ૧૭૦ મલમા રચાયેલી દૃતિ 'જિનસાવસ્થારિત્વ રીકા સહિત
“લે ધ મ સ તરફથી છે સ ૧૯૧૯મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૨ આના અર્થ તેમ જ કેટલા કુવમ(કુવક)ના ઉદ્દેશ્ય વારે માટે
જુઓ ૫૬. લા. આ. (૫ ૧૩૦ ૧૩૧) વિશેષમા જ મ મા રચાયેલા
સોળ કુવયો * માગ્યેદ્વરક મથમાવા ના સાતમા રત્ન તરીકે વિ સ
૨૦૧૫મા * કુલકમ્બોદ * ના નામથી કાપાયેલી દૃતિમા અપાવા છે

(૨૯-૩૦) ચતુર્વિંશતિસ્તવ અને એની વૃત્તિ

૫. બેચગદામે આ બનેલી નોંધ લીધી છે અને સવાદી ઉલ્લેખ તરીકે એ કેશવલાલ મોદીના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૫૦૦મા આ અન્ય હરિભદ્રની કૃતિ છે એમ કહ્યું છે.

(૩૧) ચૈત્યવંદનભાષ્ય

૫. હરગોવિંદદામે આનો નોંધ લીધી છે. ૫. બેચગદાસે એને સંસ્કૃત કૃતિ કહી છે એ કસેટે Jain onomasticon (૫ ૬)મા આનો ઉલ્લેખ કર્યાનું ૫. હરગોવિંદદાસે કહ્યું છે.

(૩૩ અને ૧૧૪) જઠરિણકિન્નર [યતિદિનકૃત્ય]

મ. કિ. મહેતાએ યતિદિનકૃત્યની નોંધ લીધી છે. એ કૃતિ પાછરમા હોય તો એનું નામ જઠરિણકિન્નર હોય. આ હિસાબે મેં એનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૩૪-૩૬) જંબુદ્વીપસંગ્રહણી [જંબુદ્વીપસંગ્રહણી]

પ્રો. પિટર્સને નીચે હેવાલ (૫ ૨૮૪)મા તેમ જ પ્રથમ હેવાલ (૫. ૮૯)મા આમાથી એક પદ આપ્યું છે એ બનેલો અ ક ૨૮ છે. બને અર્થદષ્ટિએ એક છે પણ શબ્દ-ગ્યના ભિન્ન છે આમા 'જંબુ'દ્વીપ વિશે અધિકાર હોય એમ લાગે છે. શુ' આ બનેલો એક જ કર્તા છે? અને તે પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂત્રિ છે? પ્રભાનંદ સૂત્રિએ વિ. સ. ૧૩૯૦મા સરકૃતમા જે ટીકા ગવી છે તેમા હરિભદ્રને પોતાના ગુરુ કહ્યા છે

(૩૭ અને ૧૧૫) જસહરચરિય [યશોધરચરિત]

ક્ષમાકલ્યાણે વિ સ ૧૮૩૯મા ગદ્યમા સરકૃતમા 'યશોધર-ચરિત ગ્યુ છે એમા એમણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે હરિભદ્ર

મુનીન્દ્રે પ્રાનૃતમાં તેમ જ અન્યે સંસ્કૃતમાં પદમાં યજ્ઞોધરચરિત્ર ગ્રંથે છે. માણિક્ય(દેવ)સૂત્રિએ પણ સંસ્કૃતમાં પદમાં ચૌદ મર્ગમાં જે યજ્ઞોધરચરિત્ર ગ્રંથું છે^૧ તેમાં આ વિષય પર લખનાર તરીકે હરિભદ્રસૂત્રિનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ આ ગ્રંથના સંસ્કૃતમાં કે પાછામાં છે તે જાણવા માટે કશું કહી નથી વળી આ બંને ઉલ્લેખોથી પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂત્રિ જ અભિપ્રેત છે કે કેમ તેનો પણ નિર્ણય કંઈ માટે વિરોધ સાધનની અપેક્ષા ગ્રંથે છે આથી અભારે તો હું એટલું જ કહીશ કે સૌમદેવે સંસ્કૃતમાં શકસંવત્ ૮૮૧માં “યજ્ઞસ્તિલક્ષ્મણ” અને પુષ્પદતે “અપભ્રંશ”માં ગજસહુરચરિત્ર ગ્રંથ છે અને એમાં યજ્ઞોધર નૃપતિતુ ચંદ્રિ આલેખાયું છે. વળી મ૦ ચ૦ (ભવ ૪, પૃ ૨૮૬ ઈ.)માં જે યજ્ઞોધરનું ચંદ્રિ છે તે તો આ નથી^૨

(૩૮-૩૯) “જિજ્ઞહુરપડિમાધાત [જિનનૃહપ્રતિમાસ્તોત્ર]

આ જ મમાં સાત પદોમાં ગ્યામેયું સ્તોત્ર સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ એ ત્રણે લોકમાં ગ્રહેલી જિનપ્રતિમાઓ વિષે નિર્દેશ કરે છે “નમિઙ્ગ સર્વજિને”થી એનો પ્રારંભ થાય છે અને એના અંતમાં

૧ આ કૃતિ હરિરાલાલ હસરને ઇ સ ૧૮૧૦માં સપ્તદિવ મ્હી પ્રકાશિત કરી છે

૨ આ કૃતિ સ્વતસાગરકૃત શીઘ્ર સંહિત “મળ્યમાલા”માં ઈ સ ૧૬૦૧માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૩ આ કૃતિ “કરભ જૈન ગ્રંથમાલા”માં ઈ સ. ૧૯૦૧માં છપાયાઈ છે એનું સંપાદન ડૉ. પી. જેન. વૈદે કર્યું છે

૪ જિ.ર.કો. (વિ ૧, પૃ ૩૧૬-૩૨૦)માં “યજ્ઞોધર ચરિત્ર”ના નામથી ૨૨ કૃતિઓ નોંધાયેલી છે

૫ આ સ્તોત્ર “વિજયદાનસૂરિ ચિરીત્ર”માં મ્હા. ૨૦ તરીકે જે રવાધ્યાયદોહન છપાયું છે તેના પૃ ૧૭૮-૧૭૯માં પૂરેપૂરું અપાયું છે

“મવવિરહ કુણ્ડ મલ્લાણ” એવી પ કૃતિ છે એમ લાગે છે કે અહીં ‘લવવિન્દ’નો પ્રયોગ બોધ આ કૃતિ પ્રત્યુત હુન્નિદ્રસૂગિની છે એમ એના સ પાદકો માને છે શ્રીવિજયકચ્છસૂગિએ આ મોનનુ નામ શાશ્વતજિનસ્તવ ગાથુ છે એના પ્રથમ પદમા “વુચ્છ જિન-સ્તિણ” અને અ તિમ પદમા “જિનહરાણ નિયર” એમ ઉ લેખ છે એ બેતા જિણકિત્તણ કે જિણહરકિત્તણ જેવુ નામ કતારને અલિપ્રેત હોય એમ લાગે છે.

(૪૦) જિનસ્તવ યાને (૧૮૨) સ્તવ

આને ‘સ્તવ’ પણ કહે છે એટલે એ નામે એનો આગળ ઉપર વિચાર કરો.

(૪૨ અને ૧૦૧) જોગસયગ [યોગશતક]

આ લઘુ કૃતિ જ. મ મા ‘આર્વા’ છંદમા ૧૦૧ પદોમા ગ્યાયેલી છે. એના આઘ અને અ તિમ પદ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે.

“નમિસ્મ જોગિનાહ મુજોગસન્દસગ મહાવીર ।

વોચ્છામિ જોગલેસ જોગજ્ઞવણાણસારેણ ॥”

“તા દય આણાજોગે જડયવ્વમજોગમલ્લિકા સમ્મ ।

एसो जिय मवविरहो सिद्धीए सया अविरहो य ॥”

આ કૃતિની અન્ન ૭ કૃતિની સાથે ભોગી એવી એક જ હાથપોથી મળી આવી છે એના ૫૧ ૫૫આ-૬૫આમા પ્રસ્તુત કૃતિ છે

૧ આ કૃતિ “યોગશતક” ના નામથી “ગુજરાત વિદ્યાસભા”એ અમદાવાદથી ઈ સ ૧૯૫૬મા પ્રકાશિત કરી છે એમા મૂળ કૃતિ એ ઇન્દુકલા હીરાચ દ બેરીના ગુજરાતી શ્લોકાર્થ, સમજૂતી અને પ્રસ્તાવના સહિત અષ્ટાઈ છે પ્રારંભમા બ લાવના શાન્તિનાથના બ ડાલની તાલ્ય પીચ પ્રતિના ૫૫આ ૫૫ની પ્રતિકૃતિ છે આ કૃતિનુ ટૂ પાદન એ ઇન્દુકલાએ કર્યું છે

આધાર—શુ આ કૃતિ જોગજયપુ (યોગાધ્યયન)નામના દોઢ પ્રકરણને આધારે યોજાઈ છે ?

વિષય—આ કૃતિનો વિષય યોગભિન્દુ સાથે ખૂબ મળતો આવે છે. આ યોગભિન્દુની જાણે નાનકડી આવૃત્તિ ન હોય તેવી લાગે છે. એમાં નિશ્ચય-યોગ અને વ્યવહાર-યોગ, યોગના અધિકારી, અપુનર્ગન્ધક, અનુધાન, સાધકે શુ કરવું તે માટેના યાજ અને આત્મિક ઉપાયો, આત્મનિરીક્ષણ, ચિત્તની ચિત્તતા તેમ જ આદ્યાગદિની ચર્ચા-‘સર્વ-સંપન્કરી’ લિક્ષા એમ વિવિધ વાચ્યો આલેખાઈ છે. દૃઢમા કહું તો સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ જેમ થાય તે સૂચવાયું છે

(૪૨અ) જ્ઞાનચિત્રિકા

આ નામ પ્રો. ચિટર્સને એવા હેવાવમા આપ્યું છે પણ એ ભૂલ હોય એમ લાગે છે. એ નાણાચિત્તપયરણ જ હોય જોઈએ

(૪૩) માનયંચકવિવરણ

નાણપંચગવક્ષ્યાણુને નામે ઓળખાવાતી કૃતિ તે જ આ હોય જો એમ જ હોય તો એ કૃતિનો પૃ. ૧૧૦મા વિચાર કરાયો છે. ૫ બેચન્દસે પૃ ૧૦૦મા આને અન્ય હુગ્લિદ્રની કૃતિ કહી છે.

(૪૪) જ્ઞાનાદિત્ય(પ્રકરણ)

આ જ નાણાચિત્તપયરણ હોય એમ લાગે છે. એમ ન જ હોય તો ૫ બેચન્દસ એને પૃ ૧૦૦મા અન્ય હુગ્લિદ્રની કૃતિ કહે છે તે વિચારવું ધરે

(૪૭) તત્ત્વતરંગિણી

‘અન્તર’ ગ્રંથની જેનીક વ્યક્તિએ આને હુગ્લિદ્રસૂત્રિની કૃતિ ગણી છે, પરંતુ ધર્મસામગ્રણિએ પચ્ચાપ્તપરિક્ષામા એનું ખડન

કર્તુ છે આ હકીમત ડો ભાગ્યન્દરે ઈ સ ૧૮૮૩ ૮૪ના એમના હેવાલ (પૃ ૧૫૨)મા નોધી છે

(૫૦) ત્રિભગીસાર

આ દૃતિ ક્ષેત્રે નોધ્યાનુ ૫ કલ્યાણવિજયજીએ કહ્યું છે

ત્રિભગીસાર નામની એક દૃતિ જિ. ૨. કો. (વિ ૧, ૫ ૧૬૧)મા નોધાઈ છે આના કર્તા તરીકે સૈદ્ધાન્તિક નેમિચન્દ્રનો ઉલ્લેખ કરી આ દૃતિના નીચે મુજબ ૭ અરો દર્શાવી એના કર્તા ભિન્ન ભિન્ન હોવાનું સૂચવાયું છે —

નામ	ગાથા	કર્તા
૧આસ્રવ-ત્રિભગી	૬૩	શ્રુતમુનિ
બધત્રિભગી	૪૪	માધવચન્દ્ર (નેમિચન્દ્રના શિષ્ય)
ઉદયોદીગણત્રિભગી	૭૩	નેમિચન્દ્ર
રાત્તાત્રિભગી	૩૫	„
સત્વરથાનત્રિભગી	૩૭	કનકનંદિ
૨ભાવત્રિભગી	૧૧૬	શ્રુતમુનિ

હવે કહે ત્રિભગીસૂત્ર તરીકે ઓળખાવાતી એ બધેઉદય-ત્રિભગી (બધેતુલ્યત્રિભગી) નામની દૃતિ ૬૫ ગાથામા આ છે આ હવે કહેને તો જુનથી હાન્નિદ્ર માની નહિ લેનાયા હોય ?

૧ ૨ આ બંને દૃતિઓ “ મા દિ નૈ મ મા ૨૦મા પ્રથાક તરીકે પ્રકાશિત થયેલી છે

૩ વિ ૧૫વિમળવરે વાનરવિંની દીપ સાહિત આ દૃતિ નૈ આ સ ” તરફથી વિ ૨ ૧૯૭૪મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

(૫૨ અને ૫૪) ૧૬મા મુદ્ધિ [દર્શનમુદ્ધિ] યાને

(૫૩ અને ૫૫) દરિમણુસત્તરિ [દર્શનમુદ્ધિ]

આ ૭૦ ગ્રાંથમા જ. મ મા ગ્રાંથની નાનકડી તૃતિ વિષયની દૃષ્ટિએ ઘણી મહત્વની છે, કમક એમા જૈન દર્શનના પાયારૂપે અને નણુ ન્તોમા અમ્ર મણુના મ્તરૂપ દર્શનનુ યાને સમ્યક્ત્વનુ અર્થાત્ સાચો શ્રદ્ધાનુ અને એની નિર્મળતાનુ નિરૂપણુ છે. આ ઉપરથી આ તૃતિના નીચે મુજબ નામો યોજી શકાય —

૬૦સણુમત્તરિ, દરિસણુમત્તરિ અને મમ્મત્તસત્તરિ.

આ તૃતિનો મુખ્ય વિષય સમ્યક્ત્વ છે ગા ૫૬-૬૭ આત્માના અસ્તિત્વ અને એના લક્ષણો પર પ્રકાશ પાડે છે. આ વિષય આત્મમિદ્ધિ અને ધર્મસંગણુણીમા પણ છે.^૧

ગા ૫૬ કોઈ પ્રાચીન મુનિવર્ષની તૃતિમાથી ઉદ્ભૂત કર્યાનું મથ કાગ પોતે કહે છે. આ મુનિવર્ષ તે કોણુ એ જાણવામા નથી. વિગેય નવાઈની વાત તો એ છે કે આ મમ્મ તૃતિ ઉપર વિવગ્નુ ગ્રંથના સંધતિનકશુગિ પ્રણેતાના નામથી અગત જણાય છે, જોકે એમણે હરિભક્તસૂરિનું કુતરૂપાણુનો તો આ પોતાની ટીકા નામે તત્ત્વકૌમુદી (૫૧ ૩૧આ-૪૬અ)મા મૂતદેવ વગેરે ખાસ વૂર્તોની કથા આપની વેળા ઉપયોગ કર્યો છે એમ લાસે છે આથી ત્રણ ઉદ્ભવે છે કે શુ આ તૃતિના કર્તા હરિભક્તસૂરિ નથી અથવા જો તેઓ છે જ તો એમનુ નામ કેમ વિવગ્નુકારે આપ્યુ નયો ?

૧ સંધતિસમ્પરિક્ત ટીકા સહિત આ તૃતિ સમ્યક્ત્વમુદ્ધિના નામથી “ દે લા જૈ. પુ સગ્યા ” તરફથી ઈ સ ૧૯૧૩મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૨ આત્માના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને એ આત્માના સ્વાત્મ પર જિનશ્રદ્ધામણિ હાથમળે વિગેનાં (ના ૧૫૪૮-૧૫૬૯)ના વિસ્તારથી નિરૂપણ કયુ છે

વિવરણ—કંસણસુઠિ ઉપર અનેક ટીકાઓ ગ્યાઈ છે. આ સૌમા ‘રુદ્રપ્રતીય’ ગચ્છના ગુણુતેજગચ્છગિના શિષ્ય સંઘતિલક-સૂત્રિએ ૭૭૧૧ શ્લોક જેવડી જે પદીકા સંસ્કૃતમા વિ સ. ૧૪૨૨મા ગ્યા છે તે એમા આવતી કથાર વચેરેને લઈને ખાસ ધ્યાન ખેચે છે એ ટીકાનું નામ તત્ત્વકૌમુદી છે

ગુણુનિધાનસૂત્રિના શિષ્યે એક અવચૂતિ ગ્યાનો જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, ૫ ૪૨૬)મા ઉલેખ છે, પણ સાથે સાથે આ સંઘતિલક-સૂત્રિત ટીકા તો નથી એમ પ્રશ્ન ખડો ઉગવાયો છે

કેવેન્દ્રે (૨) કોઈ ટીકા ગ્યા છે.

વળી ‘તપા’ ગચ્છના સુનિસુન્દસૂત્રિના શિષ્ય જિનમ કનગણિએ ૩૫૭ શ્લોક જેવડી એક ટીકા ગ્યા છે

કોઈકની અવચૂતિ છે.

બાલાવમોઘ—‘તપા’ ગચ્છના ઉપાધ્યાય શાન્તિયન્ત્રના શિષ્ય રત્નયન્ત્રગણિએ વિ સ. ૧૬૭૬મા બાલાવમોઘ ગ્યા છે

ભાપાંતર—આ કૃતિની મહત્તા જોતા એનું સ્પષ્ટીકનયુપૂર્વક ભાપાતર થવું ઘટે.

સામ્ય—અકેધસૂત્રિના શિષ્ય તિનકસૂત્રિએ દર્શનશુઠિ ગ્યા છે. વળી ૨૦૬ ગાથામા “સમ્યક્ત્વપ્રકગ્ણુ” ના નામે પણ ઓળખાવાતી કંસણસુઠિ ચંદ્રપ્રભે ગ્યા છે અને એના ઉપર દેવભદ્રની પદીકા છે.

૧ આ સુદિત છે જુઓ પૃ ૯૨, ટિ ૧

૨ આમા ‘ધૂતાખ્યાન’ છે વિશેષમા આ ટીકામા જે વીસ પાઠ્ય કથાઓ છે એના નામાદિ માટે જુઓ મારી કૃતિ નામે ૫૧. ભા. મા. (પૃ. ૧૨૫).

૩ આ ટીકા સહિત મૂળ કૃતિ હીરાલાલ દસગજ તરફથી ઈ સ ૧૯૧૩ મા છપાવાઈ છે

(૫૩૨) “દશ્મિષ્ણુમત્તરિ [દર્શનમ્પ્રતિ] યાને

(૧૭૮ અ અને ૧૫૨) માવગધમ્પગરણ [આવકધર્મપ્રકરણ]

આ નામ ઉપન્યો તો આ રૂતિ ૭૦ પછીમા પાછયમા નમ્યક્તવના નિરૂપણાર્થે ગ્યાયેલી હોવાનું અનુમનાય, ૫૦ તુ આમા તો ૮૦ મંઠમા ૧૦૦ પછી છે એમ પ. ભાં. મં. સુ. (૫ ૬૩) તેમ જ એની મુદ્રિત આવૃત્તિમાના અંતિમ પછની ૧૨૦ની નખ્યા જોના જણાય છે આના આઘ પઘ ઠાગ મધકાગે નક્ષેપમા આવક-વર્મ દર્શાવવાની પ્રતિદા કરી છે આ વાત તો કીક છે, કેમકે સમ્યક્તવ એ જૈન જીવનનો પ્રાણ છે એટલે એ વિચરને આવક-ધર્મના નિરૂપણમા ગ્યાન દોઈ શકે મુદ્રિત આવૃત્તિમા જે “માવગધમ્પગરણ” નામ છે તે જ યથાર્થ છે એનું દશ્મિષ્ણુમત્તરિ નામ તો એની પૂર્વોક્ત રૂતિ નામે સામ્ય ધગવે છે, ૫૦ તુ આ રૂતિ લિખ છે આની પછેના દશ્મિષ્ણુમુદ્ધિને અંગે જે વિવિધ ટીકાઓ ગણાવી છે તેમા મંથતિવક્ત્રુગિ સિવાયના મુનિવરોની ટીકા દશ્મિષ્ણુમુદ્ધિની જ છે કે આ સમાનનામક રૂતિની છ તેની તપાસ મ્ત્રી બાબત નહ છે, એનો નિર્ણય તો હાથપોથીઓ જોયા વિચાર્યા પછી થઈ શકે

જિં ૨૦ કે ૧૦ (વિ ૧, ૫ ૧૬૭)મા મુનિયન્ત્રુગિત દર્શનમ્પ્રતિષ્ઠા અને એની અવચૂનિ વિશે તોવ છે

(૬૦) દિનશુદ્ધિ

દેશમતિવક્ત્રુગિની રૂપાથી રૂનતોખન્ત્રુગિએ જ મ મા ૧૪૪

૧ આ રૂતિ “જ કે મ્ત્ર સરવ” તરફથી ૧ સ. ૧૪૨૬મા ૨ મંકલોનો સમુદય જે નામથી પ્રતિષ્ઠ કરાયે છે તે ત્રિદિશયરણ સંદોષ (૫૨ ૧—)મા હાઈ છે એના અંતમા “ [દર્શન દર્શનમ્પ્રતિ મુદ્ર] માવગધમ્પગરણ મન્ત્ર” દર્શાય છે

પદમા પદ્મસુદ્ધિદીપિકા (દિનશુદ્ધિદીપિકા) ચાને દિણસુદ્ધિ-
પદ્મવિયા (દિનશુદ્ધિપદ્મદીપિકા) નામની એક કૃતિ ગ્ચી છે
આની એક લાયખોથી વિ સ ૧૫૩૬મા લખાયેલી છે અને એ મળે
છે હન્નિલદ્રના નામના જે વિવિધ મુનિઓ થયા છે તે પૈકી એકના
નામે દિનશુદ્ધિ નામની કૃતિ જિ. ૨. કો.મા તો નોધાઈ નથી

(૬૧-૬૨) ૨ દેવિન્દનરન્દ્રપયરણુ [દેવેન્દનરકેન્દ્રપદ્મરણુ]

મ કિ મહંતાએ અને એમના અનુગ્રામી લેખકએ આ કૃતિનો
૭ લેખ કર્યો છે આ નામથી ઓળખાતી કૃતિ જ મ મા ૩૭૮ આર્યામઃ
ગ્યાયેલી છે એનું નામ વિમાણુનરદિગ્મ છે એમ એ જોતા જણાય
છે એના કર્તાનું નામ જાણવામા નથી ગા ૧-૧૨૭મા નગ્કે દ્રનો અને
બાકીની ગાથામા દેવેન્દ્રકનો અધિકાર છે આ દ્વાગ દેવેના વિમાનોનો
અને નાગેના નન્કાવાસનો વિસ્તૃત પરિચય અપાયો છે આગમેમા
તેમ જ અન્યન નહિ જણાતી એવી કેટલીક બાબતો આ કૃતિમા છે

વિવરણુ—મલયગિરિસૂરિએ આ કૃતિ ઉપર ટીકા ગ્ચી છે એમ
સ ગાહણી (ગા ૨૬૩) ઉપરની એમની ટીકા (પૃ ૧૦૬આ) જોતા
જણાય છે, પણ એ હજી સુધી તો મળી આવી નથી મુનિચન્દ્રસૂરિએ
વિ સ ૧૧૮૬મા સંસ્કૃતમા વૃત્તિ ગ્ચી છે અને એ ૭૭પાયેલી છે

૧ દિનશુદ્ધિપદ્મદીપિકા નામની સંસ્કૃત કૃતિ ૨ નરોખરસૂરિએ રચ્યાનો
અને એ બીમસી મારેકે વિ સ ૧૬૭૪મા પ્રકાશિત કથાનો ઉદ્દેશ
જિ. ૨. કો. (વિ ૧ પૃ ૧૭૪)મા છે

૨ આ પાછલ કૃતિ જે આ સ તરફથી મુનિચન્દ્રસૂરિએ
વિ સ ૧૧૮૬મા સંસ્કૃતમા રચી વૃત્તિ સહિત ઈ સ ૧૦૨૨મા
છપાવાઈ છે

૩ જુઓ ટિ ૨

(૬૩) દ્વિજવદનચપેટા કિંવા (૬૩અ) દ્વિજવદનચપેટિકા

જિ૦ ૨૦ કો૦ (વિ ૧, પૃ ૧૮૫) માં ક્ષર્ધ એક હરિભદ્રને નામે દ્વિજવદનચપેટિકા તેમ જ એની અત્તાતકર્તૃક ટીકા નોધાઈ છે. અહીં આ કૃતિનું વેદાકૃષ્ણ એનું અપર નામ અપાયું છે. ‘ પ્રાણધુના મુખે તમાચો ’ એવા અર્થસૂચક આ કૃતિમાં વૈદિક હિંદુઓની ટેટલીક માન્યતાઓને વખોડી કાઢવામાં આવી છે.

હિમચન્દ્રસૂત્રિએ આ નામની એક ‘ કૃતિ ન્યાયુ ક્રેનાક માને છે. બુદ્ધિરૂપનિકામાં દ્વિજવદનવજ્રસૂચી નામની કૃતિની નોધ છે. અન્વયોપના નામ ઉપર વજ્રસૂચીને અને ચીનના ‘ ટલાક નિયાન્કોના કથન મુજબ એ કૃતિના કર્તા કે સત્ત્વ તરીકે ધર્મકાર્તિને ઉલેખ કરાય છે. આ કૃતિ પણ વેદિક મત યોની આલોચનારૂપ છે.

(૬૪ અને ૬૭) ‘ ધર્મમસંગાહણી [ધર્મમંત્રાહણી]

નામ—‘ ધર્મમસંગાહણી ’ એ નામ કર્તાએ ચોતે આ કૃતિના નીચ પદમાં દર્શાવ્યું છે.

પરિમાણુ, ભાષા હત્યાદિ—આમાં એમ્ ૬૭ ૧૬૩૬ પદો છે એ જ મ મા આર્યામાં ન્યાયા છે.

૧ આ કૃતિ હિમચન્દ્રસૂત્ર તરફથી પાઠણની ઈ સં ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધિત થઈ છે.

૨ આ કૃતિ અનમગિસ્ત્રિસ્ટિત વિવરણ સહિત ‘ કે લા બે પુ સર્યા તરફથી બે બાજમાં અનુક્રમે ઈ સં ૧૯૧૬ અને ઈ સં ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધિ કરાઈ છે. વળી ઉવચ્ચેસપચ્ય પ્રલાદિ કૃતિઓની સાથે સાથે આ મૂળ કૃતિ ‘ જ કે મ્વે સર્યા તરફથી ઈ સં ૧૯૨૮માં છપાવાઈ છે. જુઓ પૃ ૮૩, ટિ ૧) વિશેષમાં આ ‘ જ કે મ્વે સર્યા એ ઉવચ્ચે-અપચ્ય વારે નવ કૃતિઓની અમરોદિ ક્રમપૂર્વકની અનુક્રમણિકાઓની સાથે સાથે આ ધર્મમસંગાહણીની પણ અનુક્રમણિકા ઈ સં ૧૯૨૯માં છપાવી છે (જુઓ પૃ ૮૩, ટિ ૧)

વિષય—આ દ્રવ્યાનુયોગને લગતી કૃતિ છે એમા તાર્કિક શૈલીએ દાર્શનિક માળતો ચર્ચાઈ છે ચારાંક આદિના મતોના નિગ્ગસનપૂર્વક જીવની સિદ્ધિ અને જૈન દષ્ટિએ એના રસ્વરૂપનું નિરૂપણ એ આ અનુપમ કૃતિનો મુખ્ય વિષય છે એ દ્વારા જીવની અનાદિ-અનંતના, પદ્ધતિકામિતા, અમૂર્તતા, પરિણામિતા, દેહવ્યાપિતા, ગાતૃતા, કર્તૃતા અને ભોક્તૃતા વિચારનાઈ છે લગભગ પ્રાગ્ લમા ગા ૨૦મા ધર્મની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ અપાઈ છે —

“ ધારેદ્ દુર્ગતીર્ણ પદ્મન્તમપ્પાણય જતા તેષ ।

ધમ્મા પિ સિલ્લગર્તદ્ વ સત્તત વરણા સમસ્સાઆ ॥ ૨૦ ॥ ”

આ બાદ ધર્મને અંગ વ્યવહાર દષ્ટિએ તેમ જ નિશ્ચય-દષ્ટિએ વિચાર કરતા ગા ૨૬મા શૈલેશી અવસ્થામા—ચૌદમા અર્થાત્ અંતિમ ગુણુસ્થાનમા ધર્મ છે અને એ પૂર્વેના ગુણુસ્થાનમા ગહેન વ્યક્તિ દ્વારા કરાતું ધર્મનું સેવન તે આ ધર્મની પ્રાપ્તિમા સહાયક છે એ બાબત વિચારાઈ છે ગા ૨૭મા ધર્મના નામ આપના, દવ્ય, ક્ષેન, માળ અને ભાન એ ૪ નિષ્કેપનો ઉલ્લેખ છે

અવાતર વિષયો તરીકે આક પ્રકારના મોંતું નિરૂપણ (ગા ૬૦૬-૬૦૭) સરગત્વની પ્રાપ્તિ એના પ્રકારો તેમ જ એના લક્ષણો (ગા ૭૮-૮૧૪), જ્ઞાનના પાચ પ્રકારો મત્યાપિ (ગા ૮૧૫-૮૫૫), સાધુઓના મહાવ્રતો (ગા ૮૫૬-૮૬૧) સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ (ગા ૧૧૪૬-૧૧૬૬) અને સુખિમા સુખ (ગા ૧૩૭૬-૧૩૮૫) એ બાબતો હાથ ધરાઈ છે

સગવણાત્ ગા ૨૮૯-૩૩૦મા સમવાયનું નિગ્ગસન છે

ગા ૮૧૮-૮૨૦મા તત્ત્વાર્થશ્રુતના આઠ સૂત્રનો અનેકાત-દષ્ટિએ વિચાર કરાયો છે

૧-૨ આ વિષય આત્મસિદ્ધિ અને દસણસુદ્ધિમા પણ છે

મા ૯૨૬-૯૩૫મા ચોરીની નિર્દોષતાનો પણ જૂઠું કરી મા ૯૩૬-૯૫૧મા એનું ખંડન કરાયું છે

આ ઉપગત કર્તૃત્વવાદ, એકાન્તનિત્યવાદ, એકાન્તશુદ્ધિવાદ અને અતીતવાદના ખંડન, સામાન્ય, બાહ્યાર્થ અને વસ્તુદિ ઉપકન્થોની સિદ્ધિ, વૈદિક દિસાનું નિગ્ગ્ન, અપતોની સંદોષતા તેમ જ ઉપયોગવાદ એ બાબતોને પણ સ્થાન અપાયું છે

મા ૫૪૩ એ દસવેવાસિય (અ ૪)નું ખીજું પદ છે.

ઉદ્દેશ્ય—પદ ૧૧૫૯ (પ૪ ૩૮૫આ)મા રેવણાદિકેન્દ્રનેા અને પદ ૧૩૫૧ (પ૪ ૪૪૦આ)મા પશુજીવિ અર્થાત વિચારે પશુજીવિનેા ઉલેખ છે. ૭૫મા પદમા ‘ઉવિ’ શબ્દ છે. એનો અર્થ મત્તયગિગ્નિએ ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’મા એમ કયો છે

અન્યયોગવ્યવસ્થેદદ્દશત્રિગિહા (શ્લો ૬) ઉપગની સ્વાદ્વાદ મંજરી (પ ૨૬, B S P. Series)મા મલ્લિયેએ ધર્મ-સંગ્રહણિ અને એના કર્તા વિષે ઉલેખ કર્યો છે ‘મવધારી’ રાજરોખગ્નિએ પદ્મશર્નિસમુચ્ચય (શ્લો. ૧૯)મા ધર્મ-સંગ્રહણિને પ્રમાણભીમાંમા, પ્રમાણોક્તિસમુચ્ચય, નયચક્ર-વાલતર્ક, વ્યાદ્વાદકલિકા. પ્રમેયપક્ષમાર્તંડ અને તત્ત્વાર્થના નિર્દેશપૂર્વક એને તેમ જ આ બધી રૂતિઓને “તર્કોધ” કહી છે

લલિતવિસ્તરની પદિકા (પ૪ ૬૪આ)મા ‘ધર્મસંગ્રહણીકા’ કહે છે’ એવા ઉલેખપૂર્વક ધર્મસંગ્રહણીનું ૬૪૩મું પદ મુનિચન્દ્રગ્નિએ આપ્યું છે

વિવરણ—મત્તયગિગ્નિએ સરૂતમા ધર્મસંગ્રહણી ઉપર

વિક્રતાપૂર્ણ વિવિધ ન્યુ છે એનું પગિમાણ ૧૧૦૦૦ મેટ્રિક લેવડું છે. એમા એમણે અનેક વ્યક્તિઓ અને કૃતિઓના નામ આપ્યા છે એમાથી ૮ રંગસાક નામ અહીં નજર કડું છું—

‘અર્ચટ (ભદ્ર) (પન ૧૮૫આ), ધર્મકીર્તિ (પન ૬૯અ ઇ), પામરવામી (પન ૩૦આ), પુરુષચન્દ્ર (પન ૩૦આ), પ્રતાકગુપ્ત (પન ૪૦૩આ ને ૪૦૮અ), ઉમ વનાદી (પન ૨૬૦અ), વગ્નુચિ (પન ૨૮૩અ), વ્યાહિ (પન ૩૦આ) અને શાકટાયન (પન ૧૪૪અ)

પન ૭૭આ ધર્મસાગની પોતે એની ૮ટીકા, પન ૭૭આમા પાણિનિદૃત પ્રાકૃતસાક્ષણ અને પન ૬૯અમા ધર્મકીર્તિનિદૃત ‘વિજ્ઞાનનયપ્રસ્થાનનો નિર્દેશ છે

નિં ૨૦ કો ૦ (વિ ૧, ૫ ૧૬૪)મા ‘અનાતકર્ત્તક’ કહીને પછી સભવત હિલિદ્રસુનિદૃત એવા ઉલેખપર્વક ધર્મમંત્રાણીની નોધ કરી એને અગે હિમચન્દ્રસુનિદૃત દિપ્પણ, ‘મયધારી’ હિમસુગિના શિખે એની કૃતિ અને અનાતકર્ત્તક દિપ્પણનો ઉલેખ કરાવેલ છે

૧ આ ચિવરામુનો ઉલેખ મયચગિરિસુરિએ નન્દી (સુન)ની રક્તિ (પ)મા તેમ જ એમણે રચેલા અન્યમિરીય વ્યાકરણમા કર્યો છે

૨ વિરોધ માટે જુઓ અ.જ.પ. (ખ.૬ ૨)નો ઉપોદ્ધાત (૫ ૨૧)

૩-૭ આ મહાનુભાવો વિરે આચળ ઉપર ઉપખંડ”મા વિચાર મરાયો છે

૮ પંચમંગાક (ગા ૮)ની દીમા (પ. ૧૧આ)મા પણ મયચ ગિરિસુરિએ ધર્મમંત્ર ઉપરની પોતાની દીકાના ઉલેખ મર્યો છે

૯ આ કૃતિ કોઈ રચણેથી પ્રમશિત થઈ હોવાનું નાણુવામા નથી મયચગિરિસુરિએ એમાથી એક અવતરણ આપ્યું છે જુઓ અ.જ.પ. (ખ.૬ ૨)નો ઉપોદ્ધાત (૫ ૮૨)

(૬૫) ધર્મખિન્દુ

આ કૃતિના નામના અતમા જેમ 'ખિન્દુ' શબ્દ છે તેમ આ ગ્રંથકારની યોગખિન્દુ નામની કૃતિમાં તેમ જ લેખકખિન્દુ એમની જ કૃતિ હોય તો તેમાં પણ છે આ નામો હેતુખિન્દુ નામની યોગ કૃતિ ઉપરથી ગુરુઓ ઉરો અપામૃત અનુભવખિન્દુતુ આ નામો રમણ્ય કૃગવે છે

વિભાગાદિ—આ મુખ્યતઃ ત્રણમાં નખાયેલી અને આ અધ્યાયોમાં વિલકત કૃગવેલી સરૂત કૃતિ છે એનો પ્રાગ્લ પદ્યો થાય છે અને એની રાલી સુનાતમ છે એ સૂત્રો જેમ જેમ ઉત્પાતા બધ તેમ તેમ એમાંથી મળી અર્થરૂપ તા નીમળતા બધ છે

નિષય—અ ૧મા સામાન્ય ગૃહસ્થનો અને અ ૨મા વિશિષ્ટ ગૃહસ્થનો ધર્મ સમજાવાયો છે વિરોપમાં આ બીજા અધ્યાયમાં ધાર્મિક ઉપદેશ કેમ આપવો એનું નિરૂપણ છે અ ૩મા આવના મનો અને એને લગતા અતિયા તુ અરૂપ આલેખાયુ છે અ ૩, સૂ ૧૮મા સામાયિક દશાવમાથિ, પૌગધાપવાસ અને અતિથિમ વિભાગને 'શિક્ષાપદ' કહ્યા છે અ ૪ અને ૫ ઉપરથી જન શ્રમજોના જીવનના ખ્યાલ આવે અ ૪ સૂ ૩-૨૦મા દીક્ષાર્થીની અને દીક્ષા આપનાની મોઝના વિન નિરૂપણ છે અ ૬મા બે પ્રકારના જન શ્રમજોના અધિમા છે અ ૭ ધર્મના ફળ દર્શાવે છે અને અ ૮ સિદ્ધિ ૨૨૫

૧ આ મૂળ કૃતિનું મુનિચન્દ્રસૂરિદ્વ ટીમ સર્વજન સંપાદન ડો લુઈજિ સુ માલિઅ કુતુ ઉત્તુ અને એ બિબ્લિયોથેકા ઈન્ડિયા મા ૬ ત ૧૯૧૨મા છપાવાયુ હતુ ઈ સ ૧૯૧૦મા આ દેશવિજ્ઞાન વિદ્યાન યોગખિન્દુની મસ્તાવનામાં કહ્યુ હતુ કે જો આ સ તરફથી સગી મૂળ વિ સ ૧૯૦૭મા છપાવાયુ છે આ સ તરફથી સગી નજ ઈ સ ૧૯૦૪મા પ્રગણિત થયુ છે

નહી કર છે આમ આ રૂતિ મુખ્યત્વે ‘ચન્દ્રકન્ધાનુભોગ’ને અનુ-
લક્ષીને વ્યાજ છે

અ ૨, સૂ ૩૩મા કહ્યું છે કે શ્રુતધર્મ અનેક હોવાથી એની પરીક્ષા
થતી ધટે એ પરીક્ષાના ઉપાય તરીકે સુવર્ણની જેમ એને અંગે કપ,
તાપ અને હેદની ખામત સૂ ૩૪-૩૭મા વિચાર્યા છે

હસયેયાલિથ (અ ૧૦)મા લિમ્બુ (સાચા શ્રમણ)નું ગ્વરૂપ
આલેખાયું છે એને લગતી નિજભુતિની મા ૩૫૦મા સુવર્ણવું
દર્શાવે છે. મા ૩૫૧મા સુવર્ણના આઠ ગુણો ગણાવાયા છે મા ૩૫૨મા
સુવર્ણની કપ, તાપ, હેદ અને તાડન એમ ચાર પરીક્ષાઓથી શુદ્ધિ
વિચાર્યા છે, અને મા ૩૫૩મા એનો લિમ્બુ સાથે સંબંધ યોગ્યો
છે આ ઉપરથી શ્રુત-ધર્મની ત્રિવિધ પરીક્ષાને વિચાર સફળો હશે

નામોદ્દેશ્ય—અ. ૪ (૫૧ પદ્ય-૫૮મા, આ ૨)મા નિગન-
સિખિત અજ્ઞેન વ્યક્તિઓના નામ છે :—

૧હીગકલક, ૨નામદ, ૩વસુ, ૪વાયુ, ૫વા મીઠિ, ૬વિધ,
૭વ્યાસ, ૮સમ્રાટ, ૯સિદ્ધસેન અને ૧૦સુગુરુ.

દીક્ષા લેનાર ને દેનારની યોગ્યતા—ધર્મખિન્દુ (અ. ૪)મા
નીચ સૂત્રમા દીક્ષા લેનારમા આર્થ દેશમા જન્મ ધૃત્યાદિ સોળ
ગુણો ગણાના છે એની રીતે યોગ્ય સૂત્રમા દીક્ષા આપનાર ગુરુની
યોગ્યતા તરીકે એમનામા એમણે વિધિપૂર્વક લીધેલી દીક્ષા ધૃત્યાદિ
૫૬૦ રૂપો હોના જોઈએ એમ કહ્યું છે આ દિવર્ગ-પક્ષ છે
એને અંગેના અપનાદની હકીકત પાત્રમા સૂત્રમા છે એમા કહ્યું છે કે

૧ ૮ આ મહાનુભાવો વિશે ‘હૃષ્ય ૮’ મા વિચાર કરાયો છે

૯ સુનિચન્દ્રસૂત્રિએ એમને ‘નોતિકાર’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે

૧૦ એમના વિશે ‘હૃષ્ય ૬’મા એ નોંધ લીધો છે

ઉપર ગણાવેના શુદ્ધોમા નોથા લાગ જોટની ન્યૂનતા હોય તો એ મધ્યમ દ્રોણિની લાયકાત ગણાય, અને જો અડધોઅડધ ન્યૂનતા હોય તો એ વચન્ય દ્રોણિની લાયકાત ગણાય આ મધ્યમા ઉપરુન દન અનુભોના મન ગૂઠ કગરા છે એ દેને એકમ મળી ખણે વાદવિવાદ કન્યા હોય એ રીતે ઉપરકત છુ અહીં આપું છું:—

વાયુ—શુદ્ધો પૂરેપૂરો હોવા ન જોઈએ, કેમકે જે કાર્ય નમ્ર શુદ્ધો હોય તો ન સિદ્ધ થાય તેમ હોય તે અડધા શુદ્ધોથી ચે સિદ્ધ ન જ થાય, જો એમ નહિ માનીએ તો કાગળ અને કાર્યની વ્યવસ્થાનો મર્યાદાનો નાશ થાય અડધાપડધા કાગળોથી જો કાર્ય થતુ હોય તો સમસ્ત કાગળોની નામગીનો ખપ ગો જોશે ?

વાસ્તીકિ—પ્રવાદી વાયુ ! તમારું આમ કહેવું હીક નથી, કેમકે શુદ્ધગદિત વ્યગ્નિમા દ્રોષક રીતે શયુ ઉદભવે છે

વાયુ—દ્રોષક રીતે એટલે ?

વાસ્તીકિ—નિર્મળ્ય વ્યગ્નિમા ગદેલી ચોખતાને લઈને

વાયુ—દાખલો આપી આ સમજાવો.

વાસ્તીકિ—જેમ દ્રોષ ન તુ નિર્મળ્ય દેવા બા વિશિષ્ટ કાર્યના કાગળરૂપ શુદ્ધોને પામે-મેશવે છે તેમ જો વિશિષ્ટ કાર્યના કાગળરૂપ શુદ્ધો ન હોય તો પણ ઓઈ રીતે વિશિષ્ટ કાર્યને પામને ત્યારે સો વિસાધ આવશે ? તું ઓઈ દ્રવિને એકાએક ગાળ્યાદિનો લાભ થઈ જતો નથી ? આથી તો દુ કદુ છુ કે શુદ્ધરૂપ વિશિષ્ટ કાગળ વિના પણ કાર્યની ઉપત્તિ ઓઈક વાન થાન છે

વ્યાગ—વાસ્તીકિ ! તમારું આ કથન નકામું છે

વાસ્તીકિ—કઈ કાગળ ?

અ્યામ—શુભાચારી એટલે ગ્વાભાવિક— તુરંત શુભની પ્રથમ અભિધિ હોય તો ખીજ (વિગેય) શુભનો અવશ્ય અભાવ હોય છે, કારણ કે કાર્યનો વ્યવહાર પોતાને અનુરૂપ કારણપૂર્વક હોય છે. એક કાર્યનું કારણ ખીજ કાર્યનું કારણ બની શકે નહિ. ધકાનું કારણ જે મારી છે તે પટના તંતુઓ ઉપજ ન કરી શકે.

સમ્રાટ—આ વાત બગબગ નથી, કેમકે યોગ્યતાના સંભવથી એકરૂપની સિદ્ધિ થાય છે—ખરેખર યોગ્યતાથી જ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નાગદ—સમ્રાટ ! તમારી આ વાત વજુદ વિનાની છે.

સમ્રાટ—કારણ કહેતો ?

નાગદ—હા, માલગો. યોગ્યતારૂપ શુભાચારી ખીજ શુભ ભલે ઉદભવે, પરંતુ ઉદ્ભૂત શુભનો સંભવ નથી. કેવળ યોગ્યતાથી સમસ્ત કાર્ય થતુ નથી. વિશિષ્ટ યોગ્યતા હોય તો જ ઉત્કર્ષ સધાય.

વસુ—પૂર્વ પૂર્વ શુભો ઉત્તર ઉત્તર શુભોના આરંભક છે એથી કરીને શુભનો ઉત્કર્ષ થાય છે. નિર્બીજ કાર્ય કદાપિ થતુ નથી. સામાન્ય શુભ હોય તો વિરોધ શુભ થાય. કેવળ યોગ્યતાથી વિરોધ શુભ પ્રાપ્ત થતા નથી.

દ્વીગકદબક—કાર્યાપણ એટલે હલકા રૂપાના જેટલા ધનવાળા વ્યક્તિ ખીજ ધણા કાર્યાપણરૂપ હલકું નાણુ મેળવે તેથી એ થોડી જ ક્રાંતિધ્વજ યાને કરોડપતિ કહેવાવાની છે ? ક્રાંતિધ્વજ થતા તો ધણી વાન લાગે અને એટલો વખત એ વ્યક્તિ જીવે એવો સંભવ કેટલો ? ઉચ્ચ શુભો તો યોગ્યતાથી જ આવી શકે.

નાગદ—દ્વીગકદબક ! તમે તો મ્હન મતને મળતા થાઓ છો.

વિધ—ક્ષીગ્કદબ્ધ ! તમારી વાત સાચી નથી. કારણકે જેટલી અર્થ પૂજવાળી વ્યક્તિ લાઝોદ્યથી જોતજોતામાં ‘કોટિધ્વજ’ના વ્યવહારને લાયક બને ઘણા નાના ગુણોથી મોટા ગુણુ દિપત થવાનો સભવ છે

અમ્રાર્—તમે તો માગ પક્ષના લાગો છો.

મુગ્ધુ—કોઈ ગુણમાં ઓછાથી હોય તોપણ ગુણની બહુલતા હોય, અને એ જ બહુલતા વાસ્તવિક યોગ્યતા છે

મિદ્ધસેન—આ બધી લાજબદ શા માટે ? બધું બગાડ થતે છે—બધેમેસતુ છે પુરપના પગક્રમ વડે તિલ્લ થનામ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ વ્યવહારોને વિષે જે બ્યાગ નિમિત્તપણે ઉપપન્ન અર્થાત્ થતુ બુદ્ધિધાણીઓએ ઉપેક્ષ્ય છે તે બધું થતુ છે—ઉપપન્ન જ ઉપપન્ન કદો કે યોગ્ય કદો એ એક જ છે

આનો ઉપસહાર ક્રમતા હરિભદ્રસૂત્રિએ કહ્યું છે કે અસાધ્યગ્ય ગુણો અ પ હોય તોપણ તે કન્યાણના ઉત્કર્ષને સાધ છે

આનો ઉપસહાર ક્રમતા મુનિચન્દ્રસૂત્રિ કહે છે કે વાયુ, વાત્મોદિ, જ્ઞાન, અમ્રાર્, નાગ્દ, વશ્તુ અને ક્ષીગ્કદબ્ધ એક-ખીજના મનનુ ખડન કર્તુ છે એટલે એનુ ખડન કરવાનો અમારો વિચાર નથી. વળી વિધ, મુગ્ધુ અને શિદ્ધેન અસાધ્યગ્ય ગુણનો અનાદર કરી યોગ્યતાને ગ્રીકાર છે તો એ યોગ્ય નથી, કેમકે કેવળ યોગ્યતાથી પન્નિપૂર્ણ કાર્ય થાય નહિ બે અન્યથા હોય તે શમ્ભાનગથી એમણે અમારો જ મન ગ્રીકાર્યો છે

પૌર્વાપર્થ—અ ૪, સૂ ૩ (૫૧૫૪ આ) યોગાન્દ્રિગમુચ્ચય (ગ્લો ૧૦)ની સ્વોપન ટીકા (૫૧ ૪અ)માં ઉદ્ગત કન્યા છે એ ઉપ-થી ધર્મગિન્દુ આ સ્વોપન ટીકા પૂર્વે રચવાનું શ્લિષ થાય છે

વિવરણ—મુનિચન્દ્રસૂરિએ ધર્મખિન્દુ ઉપન સંસ્કૃતમાં ૩૦૦૦ શ્લોક જેવડ વિગણુ રચ્યુ છે અને એ ૧૮પાવાયુ છે આની મળ તહિતની એક તાડપત્રીય પ્રતિ વિ સ ૧૧૮૧માં લખાયેલી છે

વ્યાખ્યાનો—જેમ અષ્ટકપ્રકરણને ઉદ્દેશીને આગમોદ્ધાનકે વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે તેમ આ ધર્મખિન્દુને અંગે ૨૨ વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે આ લખી તો લેનાવા છે, પરંતુ એ અમુદ્રિત છે

ઇટાલિયન ભાષાંતર—ડૉ મુઆલિએ યોગખિન્દુની ઇ સ ૧૬૧૦માં લખેલી પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે ધર્મખિન્દુનો રપછીકગણ પૂર્વકતો મારો ઇટાલિયન અનુવાદ “જર્નલ ઓફ ધિ ઇટાલિયન એશિયાટિક સોસાયટી”માં હાપવા માટે મુદ્રણાલય પર મોકલ્યો છે અ ૧-૩ પૂનતો “પ્રથમ ભાગ પુ ૨૧માં પ્રકાશિત થયો છે, બાકીનો ભાગ ચાલુ વર્ષમાં હપાશે

શુજરાતી અનુવાદ—ધર્મખિન્દુના વિવિધ અનુવાદો જેવાય છે —

(૧) રામચન્દ્ર દીનાનાથ શાસ્ત્રીએ ભાષાતર કર્યાનું કહેનાય છે

(૨) શાંતિસાગરે જૂની ઢબે શુજરાતી અનુવાદ કર્યો હોય એમ ધર્મખિન્દુની મ ન દોશીની ઇ સ ૧૮૧૨ની પ્રસ્તાવના જેતા લાસે છે ત્યાં નીચે મુજબ ઉલેખ છે —

“શ્રીહરિચન્દ્રસૂરિવ્રત ધર્મખિન્દુ ગ્રંથ મૂળ રીકા તથા ભાષાતર સાથે શ્રીશાંતિસાગરજી તરફથી પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.”

કદાચ એમ પણ હોય કે શાંતિસાગરજી અનુવાદક ન હોય અને એમના ઉપદેશથી આ પ્રકાશન થયું હોય અથવા નગરે જેવા મળે તો નિર્ણય થઈ શકે

(૩) ધર્મખિન્દુનુ શુદ્ધગતી ભાષાતઃ ભાષાર્થપૂર્વક શ્રી. મણિલાલ નયુભાઈ દોશીએ કર્યું છે. એ મૂળ સહિત “જૈન પત્ર ઓફિસ” તન્દ્રથો ગ્ર. ભગુભાઈ કૃતેત્વદ કારભારીએ ઈ. સ. ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત કર્યું છે

(૪) કોઈકે મૂળ નેમ જ એની મુનિયન્દ્રસૂત્રિ કૃત ટીકાનુ શુદ્ધગતીમાં ભાષાતર કર્યું છે. આ મૂળ અને આ ટીકા સહિત “જી. આ. સ.” એ વિ. સં. ૧૯૬૭માં છપાવ્યું છે, પગંતુ ભાષાતરકર્તાનું નામ આપ્યું નથી.

(૫) શ્રી. મણિલાલ નયુભાઈ દોશીએ ધર્મખિન્દુ (અ. ૧-૩)ને શુદ્ધગતી અનુવાદ કર્યો છે. એ એટલી મૂળ કૃતિ સહિત શ્રાવકધર્મ એ નામથી એમના તરફથી પ્રથમ ભાગ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૯માં છપાવાયો છે. ત્યાં પછી બીજો ભાગ બહાનુ પડ્યો હોય તો તેની મને ખબર નથી

(૬૬) ધર્મભાષાસિદ્ધિ

આ કૃતિનો ઉલ્લેખ મુમનિત્રણિએ કર્યો છે. શ્રી. વેમરે એમના બીજા હેવાલ (પૃ. ૯૮૭)માં આ કૃતિની નોંધ લીધી છે. જિ. ૨. કે. ૧. માં આની કશી નોંધ નથી

(૬૮-૬૯) ધર્મસારપ્રકરણ અને એની સ્વોપમ ટીકા

ધર્મસાર નામની કૃતિ સરકૃતમાં કે પાછળમાં અને તે પછી ગદ્યમાં કે પદ્યમાં ગ્યાર્હ છે એ બાબતવાતુ કોઈ માધન હોય તો તે ચન્દ્રગિરિ પંચસંગ્રહ (ગ્રા. ૮) ઉપની મવયગિગિરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧૧આ)માંની નિમ્નલિખિત ૫ કિંત છે —

“અત્ત ઇવોક્તં હરિમદ્સૂત્રિણા ધર્મસારપ્રકરણે-” સાધ્યવ્યાધિનમમેવ તત્” इति ॥ ”

આ કૃતિની એક હાયપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી. હુનિબ્રસુગિએ આ કૃતિ ગ્રંથી છે એમ માનના માટે નો આધાર છે એમ કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો ઉત્તર ઉપર્યુક્ત ઉલેખ પૂરા પાડે છે વિશેષમા આ કૃતિની નોધ મલયગિગિસુગિએ ધમ્મસંગાહુણી (ગા ૪)ની ટીકા (પન ૭અ)મા નીચે મુજબ લીધી છે —

“યથા ચાપુરુષાર્થતા અર્થગમયોસ્તથા ધર્મસારટીમાયામભિદિતમેતિ નેહ પ્રતન્યતે”

આ ઉલેખ ઉપરથી એમ અનુમનાય છે કે ધર્મસાન્ની ગ્યના હુનિબ્રસુગિએ કરી છે અને એની ટીકા મલયગિગિસુગિએ ગ્રંથી છે.

વિષય-ધર્મસાર એ નામ વિચારતા એમ લાગે છે કે એમા ધર્મનો સાન સમજવાયો હો. એમા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ વિષે તેમ જ પ્રસંગવશાત્ ક્વલિ સમુદ્ધાત વિષે નિરૂપણ હશે એમ લાગે છે.

વિચરણ-ધર્મમારના ઉપન મૂલટીકા એટલે કે પહેલવહેલી ટીકા ને ઓ પછી હોય તો તે હુનિબ્રસુગિની છે અને તે પછી સંક્રાન્તમા ગદ્યમા છે એમ કેવેન્ડ્રસુગિના છાન્નીઈ (ગા ૧૬)ની એપન ટીકા (પ. ૧૧૧)-ગત નિમ્નલિખિત ઉલેખ ઉપરથી જાણી શકાન છે —

“યદાહ ધર્મસારમૂલટીકાયાં મગવાન્ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ —

‘મનોવચસી તદા ન વ્યાપારયતિ પ્રયાજનાભારાત’”

આ પ્રસંગ વિચારતા એમ લાગે છે કે ક્વલિ સમુદ્ધાતનો અધિકાર ધર્મસારમા આવતો હો

ધમ્મસંગાહુણી (ગા ૪) ઉપન્ની મલયગિગિસુગિની ટીકા (પન ૭અ)મા ધર્મસાર પન આ સુગિએ ગ્યેની ટીકાનો ઉલેખ છે આમ ને ધર્મસાર ઉપન મલયગિગિસુગિની ટીકા છે તે આ જ

ધર્મસાર હોયો જોઈએ, અને એ દિનામે ધર્મમાર(પ્રકરણ)
ઉપગ્ની બીજી ટીકા તે મહાગિરિસૂત્રિની છે

નામમાખ્ય—ન્યાયકંદલીની ગાંગોખગ્નિત્વ ટીકાના અત-
મા જે નિમ્નલિખિત પદ છે એ ઉપન્યા નણી શકાય છે કે ‘મયધારી’
દેવપ્રભસૂત્રિએ પાંડવાયનચરિત્ર તેમ જ ધર્મમાર ન્યા છે —

“તત્ત્વમિકો દેવપ્રભસૂરિ કિલ પાંડવાયનચારત્મ ।

શ્રીધર્મસારશાસ્ત્ર ચ નિર્મમે મુક્તિનુગતિલ્ક ॥ ૧૨ ॥”

(૭૦ અને ૭૧) ર્ધુત્તકખાણ [ધૂર્તાખ્યાન]

ભાષા—આ મમત્ત દૃતિમા રવનગણરૂપે સાત પદો સમૃત્તમા
છે એ બાદ કરતા બાકીના તમામ પદો જ મ મા છે આ પાછલ
પદોમા પણ પાચ તો રવનગણ છે

આખ્યાનકો અને એના નામ—આ દૃતિમા પાચ આખ્યાનકો
છે એની પદસખ્યા અનકમે ૮૩, ૭૫, ૯૮, ૯૪ અને ૧૦૫ છે આ
પૈકી છેત્રુ પદ તો આ આખ્યાનકના કર્તા હરિભદ્રસૂત્રિના કોઈ પ્રશ સંકે
ગોળધુ હોય એમ જણાય છે

ઉપર્યુક્ત પાચ આખ્યાનકના નામ તે તે આખ્યાનકના મુખ્ય પાત્રના

૧ આ આખ્યાન સિ હે ■ મા હે સ ૧૯૪૨મા નકાશિત
કરાયું છે એત્રુ સ પાત્રન નિર્નવિન્યજ્જએ કર્યું છે અને એના સમીઆત્મક
અભ્યાસરૂપે અમર લેખ ના એ એન ઉપાધ્યેએ લખ્યો છે આ સ રકરણમા
અધતિલકસૂરિદેવ તત્ત્વકોસુદીગલ સ રકૃત ‘ધૂર્તાખ્યાન’ અને મૂળ(૧)ના
મધ્યાત્મક અનુવાદરૂપે લોકભાષામા જૂની ગજસતીમા રચાયેલી અપાતકવૃં
ધૂર્તાખ્યાનકથા અપાયા છે

૨-૩ આમ જે બાર અવતરણ છે તેના મૂળનો નિર્દેશ જ પાદક
મહારાજે કે । જે એન ઉપાધ્યેએ કર્યો નથી

નામ ઉપન્યાસ ગણાયા છે. મૂલસિની (મલતી) વાને ૧ મૂલદેવ, કંડરીય (કંડરીક), એનાસાદ (એનાપાદ), સસ (સશ) અને ખડવાણા (ખડવાના) એ આ મુખ્ય પાત્રના-ધૂર્તશિરોમણિએના નામ છે. પહેલા ચાગ પુનઃ-ધૂર્ત પાયસે પાયસે ધૂર્તના નાયક છે, અને છેલ્લી ખડવાણા એ આ-ધૂર્ત પાયસે ધૂર્તાણી (ધૂતારી)ની મુખી છે.

નિર્દેશ—હુન્નિલકસૂત્રિએ જાતે આ કૃતિને ૨૭૭-પ્રથમ પદ્યમાં તેમ જ પાયસ આખ્યાનકના ૧૦૨માં પદ્યમાં કુત્તકખાણુ તરીકે નિર્દેશી છે.

કૃષ્ણ (લા ૩)ની કૃતિ (૫ ૭૦૦)માં “આખ્યાનકાનિ ધૂતાવ્યાનકારીનિ” એવો જે ઉલ્લેખ છે તે આ કૃતિને જ ઉદ્દેશીને હશે એમ લાગે છે. ૫૦ ચંદ્ર (શૃંગ, સ્લોક ૨૧૧)માં કિંતવકથાનાક-પંચક તરીકે જે કૃતિનો ઉલ્લેખ છે તે તો કુત્તકખાણુ જ છે. વિરોમાં એમનો ૨૦૬મો સ્લોક અપ પન્વિર્તનપૂર્વક પાયસ આખ્યાનકના ૧૦૦માં પદ્ય તરીકે જોનાય છે એથી આ અનુમાન પુષ્ટિ પામે છે.

વિષય—નંદિક કિન્દુએની હાલ્યાસ્પદ પૌનાણિ માન્યતાઓની-ગણાઓની દેકડી કબાતા આશયથી આ કૃતિ રચાઈ છે, અને એમાં ગદ્યકાવ્ય અસાધાન્ય સફળતા મળી છે. ‘ચિનકૂટ’ કુર્ગમાં ગદીને સમક નના ગાંધી હુન્નિલકસૂત્રિએ આ કથાની લાન્તીય ‘ચાખખા’ સાહિત્યમાં અમૂલ્ય ઉમેરો કર્યો છે. ઝડપેદના ‘મહુકસૂત’ અને એતરેય સાહિત્યમાની શુન જેપની પ્રયા એ આ જાતના લાન્તીય

૧ મૂલદેવ નામના ધૂતની કથા આવસસયની સુવિષ્ટ (લા ૧ ૫ ૫૪૬)માં છે.

૨ જુઓ ૫ ૧ અને ૨૨

૩ કિંતવ એટલે ધૂર્ત

સાહિત્યના પ્રાચીનતમ નમૂનાઓ છે આ દિશામાં ‘ વ્યાજ સ્તુતિ ’ના લેખકોનો પણ—અલ મગ્યાસીઓનો પણ ફાળો છે અમાના હાપા અને ભોમ સગતના ચાળખા જૂની ગુજરાતીમાં આ અતનુ સાહિત્ય જૂઠું કર છે આધુનિક સમયમાં આવું કાર્ય ‘ સુન્દરમ્ ’ તરફથી ‘ કડવી વાણી ’ દ્વારા કરાયું છે સ્વ રમણભાઈ નીલકંઠે એમના પત્ની લેડી વિદ્યાગૌરીની મહાયનાપૂર્વક ગ્યેલા હાસ્યમ દ્વિર-ની પણ અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે એમાં ‘ satire ’ વિશે એક અ શ્રેષ્ઠ લેખનો સાગશ અપાયો છે

૫ એચગદ્યસે ૫ ૧૦૦માં આ હુત્તરકૃષ્ણાજીના કર્તા તરીકે અન્ય હરિભદ્રનો ઉ લેખ કર્યો છે તો તે માટે વિચાર થવો ઘટે

(૭૭ અને ૪૩) નાણુપ ચગવદ્ધખાણુ [જ્ઞાનપંથકવ્યાખ્યાન]

આ પાઠ્ય કૃતિમાં ૨૬ પદો છે અને એ દ્વારા જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનું નિરૂપણ કરાયું છે માથા ૧-૧૦માં મતિજ્ઞાનનું, ૧૧-૨૮માં શ્રુતજ્ઞાનનું, ૧૯-૨૨માં અવધિજ્ઞાનનું ૨૩મીમાં મન પરાયજ્ઞાનનું અને ૨૪-૨૫માં ધ્યેયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે અતિમ માથામાં વિષય અને પ્રયત્નના નામ વિશે ઉ લેખ છે અહીં જોઈ ‘ હરિભદ્રચરિત્ર ’ એવું નામ અપાયું છે હતા આ હરિભદ્ર તે પ્રત્યુત છે કેમ તે વિચારનું આડી ગદ્ય છે

સમયસુન્દર ઉપાધ્યાયે રગાહાસહસ્તી (૫૬ ૬૫૮-૬૮૩)માં

૧ સંસ્કૃતમાં આ અતનુ સાહિત્ય કેવું છે એનો ચિતાર વિવિધ સંસ્કૃત કૃતિઓ જોઈ જઈ ૧ એસ કે ડેવે Satirical Poems in Sanskrit નામન લેખમાં આપ્યો છે આ લખ Indian Culture (Vol VIII No 1 pp ૧૬)માં છપાયે છે

૨ આ કૃતિમાં લગભગ ૭૦૦ પદો જ મ મા છે ત્યારે આ ૧ સંસ્કૃતમાં છે એથી જ એવું આ સમય નામ આપ્યું છે બાકી મ યમરે તેમ જીભજોએ પણ એનો માથાસપસવી તરીકે કવ્યેષ દર્શ્યો છે આની રચના વિ સ ૧૬૮૧માં થઈ છે

સમગ્ર કૃતિ ઉદ્ધૃત કરી છે એટલે આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૮૬ની
 ની તો છે જ, પણ તે કેટલી પ્રાચીન છે તે જાણવા માટે તો અન્ય
 ની આવશ્યકતા રહે છે. ઉપર્યુક્ત પદો પૈકી ૬૬૪મું પદ તે નંદીનું
 , ૬૬૨મું તે ૮૪મું અને ૬૭૦મું તે ૮૮મું પદ છે એમ નંદીના
 પદો અહીં ગૂંથી લેવાયાં છે.

૬૬ અને ૮૦) ૧નાણાચિત્તપયરણ [નાનાચિત્તપ્રકરણ]

નામ—આ જ. મ.માં ૮૧ ગાથામાં રચાયેલી નાનકડી કૃતિની ખીજ
 ૨ “નાણાચિત્તે લોષ” થી શરૂ થાય છે. એથી એતું ઉપર
 મનું નામ યોગ્ય હોય એમ લાગે છે. દેહાક આ કૃતિને
 પ્રાકૃત, નાણાચિત્તક, નાનાચિત્તક, નાનાચિત્તિકા, જ્ઞાન-
 ત્રેકા તેમ જ જ્ઞાનાદિત્ય પણ કહે છે. આ કૃતિમાં એના કર્તાત્વ
 નથી.

વિષય—પહેલી ગાથામાં જિનને નમન કરતી વેળા એમને ધર્મરૂપ
 થીને માટે કપપટ કલા છે. આ ગાથામાં સંક્ષેપથી ધર્મ-વિશેષ
 ની પ્રતિષ્ઠા કરાઈ છે. ખીજી ગાથામાં કહ્યું છે કે વિવિધ
 રના ચિત્તવાળા લોકની મતિ બતમતના પાખંડીઓએ મોહિત
 છે અને એથી એઓ દુઃખી છે તો એ દુઃખ દૂર કરવા
 રનો ધર્મ છે. ‘ધર્મ ધર્મ’ એમ અનેક રીતે કહેવાય છે, પરંતુ

૧ “જ્ઞ. કે. ધ્વ. સંસ્થા” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં છપાયેલા સિરિપથ-
 સંદેહાલમાં ૧૮ પથરણ પાઠ્યમ્મ અને ૧૦ પ્રકરણ સંસ્કૃતમાં છપાયા છે.
 ૧ પદ. ૨૭-૩૨માત્ર ૧૦મું પથરણ તે નાણાચિત્તપયરણ છે અંતમાં
 નાચિત્તકપ્રકરણ સમાપ્ત” એવો ઉલ્લેખ છે.

૨ “નાણાચિત્તે લોષ નાણાપાસદિમોહમર્ષ”

દુક્ષ નિવ્વાદેત સન્નિવૃણસિયો ધમ્મો ॥ ૨ ॥”

ધર્મની પગેલા સુવર્ણની જેમ નજી રીતે થતી ઘટે ? આ ધર્મ અહિંસામય હોવો ઘટે. એ બાબત અહીં વિનાશ્ય સમજવાઈ છે ગા ૧૨મા ધર્મ, તપ, સાધુ, અને મુનિના, ગા ૧૩મા અમણ, બ્રાહ્મણ, તાપસ અને પગિવાજઠના અને ગા ૫૫મા તીર્થ તથા ગા ૭૧મા દીક્ષિતના (અને એ દ્વાગ ભાવ કુડ, ભાવ-અત્રિ વગેરેના) લક્ષણો અપાયા છે ગા ૩૧, ૩૮, ૪૦ ઇ-યાદિમ કહ્યું છે કે દયા એ જ સાત છે, નહિ કે જળ, જટા, મુડણ, વંકલના વસ્ત્રો, અમિષ, રૂપ યામિ તપ, મૃતિકા, સેવાલાદિનું ભક્ષણ કે અગ્નિયાદિમા વાસ ' સસ્ત્રીત બોલવાથી શુ ? ' એ બાબત ગા ૨૧-૨૨મા દર્શાવાઈ છે ગા ૫૧મા પાત્ર પ્રકાશના શૌચનો નિર્દેશ છે ગા. ૧૯મા વેદ, વ્યાકરણ, (મહા) ભારત, રામાયણ અને પુરાણને અને ગા ૪૬મા ગંગા, યમુના પુષ્કર અને પ્રભાસનો ઉલ્લેખ છે ગા ૫૮મા કહ્યું છે કે અહિંસાદિ પાળનારને ઘેર બેઠા ગંગા છે ગા ૭૭મા એ બાબત છે કે જેમ સર્વ નદીઓ કમે કરીને સમુદ્રમા પડે છે તેમ સર્વ ધર્મો ભગવતી અહિંસામા સમાય છે

(૭૮ અને ૪૩અ) નાણાયત્રક [? જ્ઞાનપત્રક]

આ નાણાયિત્રપત્રકનું નામાત્મ વર્ણાય છે જુઓ પ ૧૧૧

(૭૮) નાનાચિત્રક અને (૮૦અ) નાનાચિત્રક

આ નાણાયિત્રપત્રકને

૧ આ સળધમા જુઓ ધર્મખિન્દુ (અ ર સ ૨૩-૨૭ અને ખંચવત્સુગ (ગા ૧૦૨૦-૧૦૨૩)

૨ આ બાજુ ભાકગ સળગતા દોષ અને માથા ઉપર સૂચનો તરંગ પડતા દોષ એમ પાત્ર પ્રકારનો અગ્નિ સદન ધરો તે ' પચામિ તપ ' આ પ્રમાણેની હાજીવ દેખવિન્ય હિંએ વિ સ ૧૬૩રમા સસ્ત્રીતમા રમેલા પાર્શ્વનાથચરિત્ર (સ પ યો ૧૯)મા છે

(૮૧) નૃતત્ત્વનિગમ યાને

(૧૨૯) લોકતત્ત્વનિર્ણય

નામ—આ સંસ્કૃતમાં ૧૪૭ પદ્યમાં વિવિધ જાતોમાં રચાયેલી કૃતિ છે. એના પ્રારંભિક પદ્યમાં એનું નામ નૃતત્ત્વનિગમ નજરે પડે છે. તેમ છતાં આ કૃતિ લોકતત્ત્વનિર્ણય એ નામથી જાણીતી બની છે. આ નામાંતર પુષ્પિકામાં અપાયેલું છે. હરિભદ્રસૂરિના ઉત્તરવર્તી કાંઈ અંચકારે આ કૃતિનો નામનિર્દેશ કર્યો હોય તો તે શી રીતે કર્યો છે અને એ કરનાર કેટલા પ્રાચીન છે એ બાબતો જણાવે લોકતત્ત્વનિર્ણય નામ ક્યારેથી પ્રચલિત બન્યું તેનો નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપી શકાય. જે પુષ્પિકા એ અંચકારની જ કલમથી ઉદ્ભવેલી હોય તો અંચકારને બંને નામ અભિપ્રેત હતા એમ કહેવાય. વળી ‘નૃતત્ત્વનિગમ’ એ નામ ખરી રીતે ‘લોકતત્ત્વનિર્ણય’ જેવો શબ્દ-પ્રયોગ પદ્યમાં ઉતારાયો નહિ હોય તેથી પણ ચોખ્ખું હોય. જે એમ જ હોય તો આ કૃતિનું વાસ્તવિક નામ લોકતત્ત્વનિર્ણય ગણાય.

પદ્મશનિસમુચ્ચય (શ્લો. ૧)ની તર્કરહસ્યદીપિકા નામની દીકા (પૃષ્ઠ ૪૨૫)માં “તદુક્તં પૂજ્યહરિભદ્રસૂરિભિરેવ લોકતત્ત્વનિર્ણયે” એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નીચે મુજબના બે પદો અપાયા છે એટલે મોડામાં મોડી વિક્રમની પંદરમી સદીમાં તો આ કૃતિ લોકતત્ત્વનિર્ણય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી એમ કહી શકાય:—

૧ આ કૃતિ લોકતત્ત્વનિર્ણય એ નામથી “જે. ઇ. મ. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૨માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. વળી આ ડૉ. લુઇજિ મુઆલિના ઈટાલિયન ભાષાતર સહિત “*Giornale della Società Asiatica Italiana*” (*Journal of the Italian Asiatic Society*)માં ઈ. સ. ૧૯૦૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એનું સંપાદન ડૉ. મુઆલિએ કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષાતર સાથે આ લોકતત્ત્વનિર્ણય “ઉસનિજ્જ્ઞાનેન દી લામ્બેરી સિરીઝ”માં અંચાક ૧૦ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૦૧માં છપાયે છે.

“વન્ધુર્ન ન સ ભગવાન્ સ્પિતોઽપિ નાન્યે
 સાક્ષાન્ન ટ્ઠચર એકત્રો(મો)ઽપિ ચૈવામ્ ।
 શ્રુત્વા વચ ગુચરિત્ત વ પૃથગ્વિશેષ
 વીર ગુણાતિશયલોલતયા શ્રિતા સ્મ ॥”

“પક્ષપાતો ન મે હીરે ન દ્વેષ કપિલાદિયુ ।
 શુક્તિમદ્ વચન વક્ષ્ય તસ્ય વાર્ય પરિગ્રહ ॥”

વિલાગ—ઇ સ ૧૬૨૧ની આવૃત્તિમા આ કૃતિ નશ્વ વિભાગો
 મા વિભક્ત કરાઈ છે એ નણેના પદોની સખ્યા અનુક્રમે ૭૫, ૩૫
 અને ૩૭ની રખાઈ છે આમ કુલે ૧૪૭ પદો છે આ આવૃત્તિમા
 બીજા વિલાગમા ઉપનિષદોમાથી જે અવતરણો અપાયા છે તેને એક
 પદ તરીકે ગણેના છે

વિષય—પ્રથમ વિલાગના શ્લો ૨૩-૩૧મા નીચે મુજબના
 અંગેન દેવોનો નામનિર્દેશ છે —

અનન (અગ્નિ), આર્યા (અર્બિત્ર), ઇન્દ્ર, અશ્વિ, વિનાયક,
 વિષ્ણુ, શંકર, શંભુ, સુર્ય, સોમ, કૃત્તિક અને હસ્ત.

અહીં શંકર અને ઇન્દ્ર વચ્ચે ભેદ ગણાયો છે

હરિભદ્રસૂરિએ ઉપર્યુક્ત દેવોના કૃત્યોની નિન્દા કરી છે^૧ એ
 વાત ખરી, પરંતુ આ સૂરિએ જે યાદ દેવ વાસ્તવિક રીતે સ પૂર્ણપણે
 વીનગત હોય તેને—પછી લાલેને એનું નામ અશ્વિ, વિષ્ણુ, શંકર કે
 હર કા ન હોય તેને નમન કર્યું છે અને એ રીતે પોતાના સમભાવને
 પ્રકટ કર્યો છે.

૧ અષ્ટકમકુરુષ્કમાનુ “મહાદેવાદક” સમજવના જિનેશ્વરસૂરિને
 અંગેન દેવોનો પરિચય અંગેન ત્રયોને આધારે આપ્યો છે હિંદુસ્તાનના
 દેવોમા પણ આ જાતની સામગ્રી પોતામાં છે

પ્રથમ વિભાગમાં શ્લો. ૪૨-૭૫ દ્વારા સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આલેખતી યેના એની ઉત્પત્તિ વિશેની વિવિધ માન્યતાઓ રજૂ કરાઈ છે.

બીજા વિભાગના શ્લો. ૧-૧૧માં આત્માનું સ્વરૂપ વિચારાયું છે. શ્લો. ૧૨-૩૫માં અજૈન દ્રષ્ટિએ કર્મના સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ છે. અહીં જોયો સ્વભાવ, નિયતિ કે પરિણામને અધટિત મહત્ત્વ આપે છે તેમના વિચારો દર્શાવાયા છે.

ત્રીજા વિભાગના શ્લો. ૧-૩૭માં અજૈન મંતવ્યોનું નિરૂપણ છે.

સંતુલન—આ નાનકડી કૃતિના જટલાક શ્લોકો ભગવદ્ગીતા સાથે મળતા આવે છે:

નૃસિંહનિગમ	ભગવદ્ગીતા
ભાગ ૧ શ્લો. ૫૨	અ. ૧૩ શ્લો. ૧
„ ૧ „ ૫૩	„ ૧૫ „ ૧
„ ૨ „ ૨	„ ૧૫ „ ૧૬
„ ૨ „ ૬	„ ૫ „ ૧૪
„ ૨ „ ૮	„ ૨ „ ૨૩
„ ૨ „ ૯	„ ૨ „ ૨૪
„ ૨ „ ૧૩	„ ૬ „ ૫

પ્રથમ વિભાગના શ્લો. ૭૦ ને ૭૧ સાંખ્યકારિકામાં અનુક્રમે શ્લો. ૨૨ અને ૩ તરીકે નજરે પડે છે. બીજા વિભાગના પ્રારંભિક ભાગ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (અ. ૩, શ્લો. ૧૫) સાથે અને ‘યસ્માન્ પરં’ થી શરૂ થતું પછી આ ઉપનિષદ (અ. ૩, શ્લો. ૯) સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

૧ પુરુષ એવેદ સર્વં યદ્ ભૂતં જન્મ મા(ય)મ્યમ્ ।
ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદન્નૈનાતિરોદતિ ॥ ”

“યદેવતિ ચલેજતિ યદ્ દૂરે યદુ ભન્તિકે ।

યદન્નરસ્ય સર્વસ્ય યદુ સર્વત્યાસ્ય વાચ(ત):”

આ પદ્ય ઈશાવાસ્વ ઉપનિષદ્ (શ્લો. ૫)માં યદ્ ને બદલે તદ્ એવા પરિવર્તનપૂર્વક લેવાય છે. “एव एव मूलात्मा तदा सर्वं प्रकीर्यते”ની પૂર્વાર્ધે બ્રહ્મખિન્દુ (શ્લો. ૧૨) સાથે મળતો આવે છે. પ્રથમ વિભાગના પ્રથમ પદ્યનું “न ह्यासवादा नभसः पतन्ति” એ ચરણુ અ. ૪, પ. (ખંડ ૧)ની રવોપમ વ્યાખ્યા (પૃ. ૨૧૨) સાથે સરખાવી શકાય. બીજા વિભાગનો “एतावानेव लोकांश्च”થી શરૂ થતો ૩૩મો શ્લોક ૪૬૬શ્લોકસમુચ્ચયનો ૮૧મો શ્લોક છે.

સ્વયં અને ન્યાય—પ્રથમ વિભાગના ૧૯મા પદ્યમા કોઈકે મુદયર્થ લીધાની વાત છે. આ દ્વિભાગના ૪૬મા પદ્યમાં ‘‘ललमभन’’ ન્યાયનો ઉલ્લેખ છે.

અવતરણુ—તદ્દર્શિહસ્થદીપિકા (પત્ર ૪અ)માં આ લોકાકાલ્પ-નિર્ણયના પ્રથમ વિભાગના શ્લોક ૩૨ અને ૩૩ ઉકૃત કરાયા છે. આ પદ્યો મેં પૃ. ૧૧૪માં આપ્યાં છે. એના બીજા ભાગનો “कः कष्टकृता प्रकरोति तत्स्थ” થી શરૂ થતો ૨૧મો શ્લોક તેમ જ ૨૨મો શ્લોક તો ૨૦ દીઠા પત્ર પંચામાં અને ૬અમાં છે. આ ૨૧મો શ્લોક સલિતવિસ્તરણની પંજિકા (પત્ર ૧૮અ-૧૮આ)માં પણ છે.

ઈલાસિયન ભાષાંતર—આ ૨૭પાણું છે ખરું, જો કે એ જોઈ જાયતો મને મુયોગ મળ્યો નથી.

ભાષાંતર—આ કૃતિનું મુગ્ધાતી ભાષાંતર થયેલું છે અને એ ૨૭પાણું છે.

૧ આની સમજૂતી માટે જુઓ અ.જ.પ. (ખંડ ૨)ના મારા અંગ્રેજી ટિપ્પણો (પૃ. ૨૯૦).

૨ જુઓ પૃ. ૧૧૩, ટિ. ૧.

૩ જુઓ પૃ. ૧૧૩, ટિ. ૧.

(૮૩) ન્યાયવિનિશ્ચય

આ નામની કૃતિ અકલકે રચી છે^૧ અને અનંતવીરો તેમ જ વાદિગજસુરિએ એકેકે ટીકાથી એને વિષ્ણુપિત કરી છે. મ. કિ. મહેતાના કથન મુજબ હરિભદ્રસુરિએ આ નામની કોઈ કૃતિ રચી પણ હોય તો પણ એની એકે હાથપોથી કોઈ ગથજે હોય એમ અણુવામા નથી.

(૮૪) ન્યાયામૃતતરંગિણી

સ્વ. કેશવલાલ મોદીના કથન પ્રમાણે પં. ભેચરદાસે આ કૃતિ નોધી છે. ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ રનયોપદેશ ઉપર ન્યાયામૃતતરંગિણી નામની સ્વોપજ ટીકા રચી છે. એનો તો અહીં જૂલધી ઉલ્લેખ થયો નહિ હોય ?

(૮૬ અને ૮૬) પંચકાણુગ [પંચસ્થાનક]

આ કૃતિની નોંધ^૨ અમ્યાહ્વાર્યાખ્યાનમાના નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખને આભારી છે :—

“અન્યૈઃ શ્રીહરિભદ્રસુરિપ્રમુલૈર્દ્વાદશઘાડ્યમુખઃ શ્રીપદસ્થાનકે—

તકોસ સદ્ધિ પન્ના ચન્ના તીસ દસટ્ટ પગ દસર્ગ ।

દસ-નવ-તિ-દુ-પગદ્ધ ચ ત્રિણગદ્ધ ચારસવિમેય ॥”

આ અવતન્ધુ જોતા તો આ કૃતિ પદમા જ૦ મ૦મા તો નહિ હોય એવો પ્રશ્ન ઝકુરે છે.

૧ આ કૃતિ લઘીયજ્ઞેય અને પ્રમાણ્યસંચિત સહિત અકલક-ચંદ્રચંદ્ર એ નામથી “સિ. જી. મં.”મા ઇ. સ. ૧૯૩૯મા છપાવાઈ છે.

૨ ભાવપ્રભસુરિકૃત પચાસ સહિત આ કૃતિ ખીજ નવ કૃતિઓ સહિત “જી. ધ. મ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૫મા “ન્યાયાચાર્યશ્રીયશો-વિજયકૃત ૩ ધમાલા”ના નામથી છપાવાઈ છે.

૩ આ કૃતિ સમયસુંદરના ગિપ્પી હર્ષનંદન વિ. સં. ૧૯૭૩મા રચ્યાનુ મનાય છે.

(૮૭ ૮૮) પંચનિઘંઠી [પંચનિઘંઠી]

આની નોંધ પ હરજોર્વિદ્ધસે લીધી છે પાચ નિમ્ન યોના ગ્રંથ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી અને 'પંચનિઘંઠી' તરીકે ઓળખાનાલી પાંદન કૃતિ અભયદેવસૂત્રિએ જે ગ્રંથી છે તે તો મુખસિદ્ધ છે પણ આ કૃતિની તો એકે હાથપોથી જિં ૦ ૨૦ કોઠા નોંધાઈ નથી તો શુ આ નામની કોઈ કૃતિ જ હરિભદ્રસૂત્રિએ ગ્રંથી નથી કે એ ગ્રંથી હાથ તો આજે એ નાશ પામી છે.

(૮૯) પંચલિંગી

અ. પ્ર. (૫ ૫૨)મા આનો ઉલ્લેખ છે જિનેશ્વ-સૂત્રિએ ૧૦૧ માથામા જે 'પંચલિંગી' ગ્રંથી છે તેને તો બૂવથી હરિભદ્રીય કૃતિ ગણી લેવાઈ નથી ને ?

(૯૦-૯૧) પંચવત્સુગ [પંચવત્સુક] અને એની

(૯૦) સ્ત્રોતપદ શિષ્યહિતા

વિભાગ—૧૭૧૪ પદોમા ૪ મ મા ગ્યાનેયુ પંચવત્સુગ પાચ પ્રકરણોમા ત્રિભક્ત છે એ દરેકને 'વત્સુ' (વત્સુ) કહ્યું છે પાચ વત્સુમા અનુક્રમે ૨૨૮, ૩૧૧, ૪૦૧, ૪૩૪ અને ૮૫૦ માથા છે

વિષય— એકે વત્સુમા અનુક્રમે (૧) હીક્ષાની વિધિ, (૨) જન

૧ આ કૃતિ અવનૂતિ સંપિત 'જે આ સ.' તરફથી બિ સ ૧૬૪૦ મા છપાવાઈ છે

૨ લિનપતિફલ સંસ્કૃત દીપ્ત સંપિત આ કૃતિ " લિનતમુરિયા લિન પુસ્તકોપાર ૬૮ " તરફથી મુદ્રતથી ઈ સ ૧૬૧૬મા છપાઈ છે.

૩ આ મૂળ કૃતિ સ્ત્રોતપદ શિષ્ય સંપિત " દે લા જે પુ સંસ્કૃત તરફથી ઈ સ ૧૬૨૭મા છપાવઈ છે એના અવતમા મૂળ પૃથક્ અલપુ ૭ ઈ સ. ૧૬૨૬મા 'જ કે ૩૬ સંસ્કૃત' તરફથી જે 'જેઆસુમ' વદિ દસ મથાના પદોની અકાશદિ કમે સૂચી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમા પંચવત્સુગના પદોની ૫૫ ભાગદિ કમે સૂચી છપાઈ છે મુન્દ ૫ ૮૩ ટિ ૧

અમણીની દિનચર્યા, (૩) ઉપસ્થાન (ગરજ્વાસ), (૪) અમણીના ઉપકરણો તેમ જ (૫) તપશ્ચર્યા, અનુસૂચિ અને સંલેખના એમ પાંચ મુખ્ય અધિકારો છે. વિષયાનુક્રમમાં પ્રવ્રજ્યા-વિધાન, પ્રતિદિનક્રિયા-વસ્તુ, ઉપસ્થાપના-વસ્તુ, અનુગા-વસ્તુ અને સંલેખના-વસ્તુ એમ પાંચ અધિકારના નામ અપાયા છે.

ખીજ વત્થુની ગા. ૧૨૦-૧૨૩માં જીર્ણ રોક અને એક ખીજ રોકની કથાનો નિર્દેશ છે. આ કથા એવોપમ વૃત્તિ (પત્ર ૫/આ-૫૬અ)માં અપાઈ છે.

ત્રીજ વત્થુમાં પૃથ્વીકાચથી માડીને વનરપતિકાચ સુધીના પાંચે પ્રકારના સ્થાવરોમાં જીવની સિદ્ધિ કગઈ છે.

ચોથા વત્થુની ગા. ૧૬૦-૧૬૩માં (ગા. ૧૦૨૦-૧૦૨૩)માં ધર્મને અંગે સુવર્ણની પેઠે કપ, તાપ અને છેદનો વિચાર કગાયો છે. આ બાળનમાં ધર્મખિન્દુ (અ. ૧, સુ. ૧૩૪-૪૩)માં તેમ જ નાણા-ચિત્તપયરજીમાં પણ છે.

આથા વત્થુમાંથી ત્રણ પદ્યો સ્વાદ્વાદમંજરી (અન્યથોગવ્યચ્છેદ-દ્વાત્રશિકાના શ્લો. ૩૨ની ટીકા)માં અપાયા છે.

જોગવિહારજી—ખીજ વત્થુની ૩૭૧મી ગાથામાં જોગવિહારજીનો ઉલ્લેખ છે. આ જોગવિહારજી વીસવીસિયામાની ૧૭મી વીસિયા તો નથી? જિનપ્રભસૂગિએ વિ. સં ૧૩૬૩માં પૂર્ણ કરેલી વિહિમગ્ગપવા (પ. ૫૮-૬૨)માં ૬૮ પદ્યોનું જોગવિહારજી ઉદ્ધૃત કર્યું છે. શું તે આ જ વૃત્તિ છે?

રજોહરજી—આનું પ્રયોજન આથા વત્થુ (ગા. ૮૧૫)માં દર્યાવાયુ છે. એનું માપ ગા. ૮૧૪માં દર્યાવાયુ છે.

વિશેષતા—પંચવત્યુગની એ વિશેષતા નોંધપાત્ર છે:—

(૧) પ્રાચીન કૃતિઓમાં પંચવત્યુગના વિષયોનો અધિકાર છે, પરંતુ એ સર્વેનું નાર્થિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ તો આ જ કૃતિમાં મીઠી પ્રથમ નજરે પડે છે.

(૨) આ કૃતિમાં થય-પરિણામ (અવપગ્નિ) વગેરે પાદુઓનો વિષય થયયો છે.

ઉલ્લેખ—મધ્યાત્મવ્યાખ્યાનમાં પંચવત્યુગનો ઉલ્લેખ છે.

વિવરણ—કર્તાએ પોતે સંસ્કૃતમાં ૫૦૫૦ શ્લોક જેવડી રચના વૃત્તિ રચી છે અને એનું નામ 'શિશ્યહિતા રાખ્યું છે. એમાં વિવિધ અવતરણો છે. આ વૃત્તિ (૫૫ શ્લોક)માં "તમ પિતાનામદે" થી શરૂ થતી અને "વિજયિનાયજોગાન્તયે" થી પૂર્ણ થતી પદ્યોના અ. જ, પ,ની રચના વ્યાખ્યા (૫. ૨)માં નજરે પડે છે. ગા. ૧૧૧૦-માં થયપરિણામનો ઉલ્લેખ છે. તેને એની કૃતિમાં 'પ્રાકૃતવિશેષ' કહેલ છે.

સંક્ષેપ (૨માર્ગપરિશુદ્ધિ)—'આપાચાર' યશોવિજય-ગણિએ ૩૨૦ આયોમાં સંસ્કૃતમાં માર્ગપરિશુદ્ધિ નામની કૃતિ રચી છે. એ પંચવત્યુગના સંક્ષેપરૂપ છે.

ભાષાંતર—આગમોદ્ધારકે પંચવત્યુગનું સુગમતામાં ભાષાંતર કર્યું છે.

૧ આ નામ ઉત્તરભાગમાં આલુઓએમદાર, અણરસથ અને ન્યાયપ્રવેશકની રીકા માટે પણ યોજેલું છે.

૨ આ કૃતિ "ગુ. ૬. લે. એ. આ."માં વીરસંવન ૨૪૪૬માં (ઈ. સ. ૧૬૨૦માં) લખાઈ છે.

૩ આ ભાષાંતર "જ. કે. એ. સંસ્થા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૭૦માં પ્રકાશિત છે.

(૯૩) પંચસંગ્રહ

જૈ. સા. સં. ધ. (પૃ. ૧૬૨)મા આની નોંધ છે. પં. હરગોવિંદ-
દાસે પૃ. ૨૬માં આ વિષે એમ કહ્યું છે કે આ સુપ્રસિદ્ધ પ્રંથ છે અને
એના ઉપર મલ્લઘગિરિસૂરિની ટીકા છે. મને તો જૈ. સા. સં. ધ. માનો
ઉલ્લેખ ભ્રાંત જણાય છે, કેમકે આ સૂરિની ટીકાથી અલંકૃત
પંચસંગ્રહ (પંચસંગહ) તો ચન્દ્રર્પિની કૃતિ છે. વિશેષમા આ
નામની ટેટલીક દિગંબરીય કૃતિઓ પણ છે.

(૯૬ અને ૯૭) પંચાસગ [પંચાશક]

૧૯ વિભાગ—આ ‘આર્વા’ હંદમા ૪૦ મંમ રચાયેલી
કૃતિ ૧૯ વિભાગોમાં વિભક્ત છે. બીજા અને ૧૯મા વિભાગ સિવાયના
બાકીના ૧૭ વિભાગોમાં પચાસ પચાસ પદો છે, જ્યારે બીજા અને
૧૯મા વિભાગમાં ચુગ્માલીસ ચુગ્માલીસ પદો છે. આને લઈને તો
આ પ્રત્યેક વિભાગને તેમ જ સંપૂર્ણ કૃતિને પણ પંચાસગ
(સં. પંચાશક) કહે છે. ટેટલાકનું એવું સૂચન છે કે જેમ વીસ-
વીસિયામાં વીસ વીસિયા છે અને પોડશકમા સોળ પોડશક છે તેમ
પંચાસગમાં પચાસ ‘પંચાસમ’ ભેવાં જોઈએ, પરંતુ આ દલીલ
વ્યાજબી નથી, કેમકે આદ્યક્રમકરણમા આક જ અદ્યક નથી, પરંતુ
હર છે તેનું કેમ ?

૧ આ મૂળ કૃતિ અભયદેવસુરિકૃત સંસ્કૃત જ્ઞાન નામે શિષ્યલિતા
સહિત “જૈ. ધ. મ. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૨મા છપાવાઈ છે. એકલું મૂળ
“જ. કે. મે. સં. રથા” તરફથી અન્ય સાત ગ્રંથોની સાથે ઈ. સ. ૧૯૨૮મા અને
એના પછીનો અક્ષરાર્થ ક્રમ અન્ય નવના એવા ક્રમ સાથે આ જ સં. રથા તરફથી
ઈ. સ. ૧૯૨૯મા પ્રકાશિત થયેલ છે. વિશેષમા અભયદેવસુરિકૃત જ્ઞાન સહિત
મૂળ “જ. કે. મે. સં. રથા” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૧મા છપાનારું છે. આમા
સંસ્કૃતમા વિષયાનુક્રમ, મૂળમાંના ચૂંટી કદાચેલા પદો અને અભયદેવસુરિકૃત
જ્ઞાનગત અવતરણોની સૂચી અભાવેલા છે.

૨ શું પ્રથમથી જ ૪૪ પદો હશે કે ૭ પદ લુપ્ત થયા છે ?

વિષય—અ એક પ ચામગનુ નામ એના વિષયનુ દોત્ર છે તેમા
૧૬૧, ૧૭મા, ૧૮મા અને ૧૯મા પ ચાસગના નામ સરૂતમા છે અને
બાકીનાના બ મ મા છે અહીં તેા દુ એ આધારે સુજગતી નામે ૨૦૦
કરુ છુ —

(૧) શ્રાવક-ધર્મની વિધિ, (૨) દીક્ષાનુ વિધાન, (૩) ચત્ત
વદનની વિધિ, (૪) પૂજનની વિધિ, (૫) પ્રત્યાખ્યાનની વિધિ, (૬)
સ્તવની વિધિ, (૭) જ્ઞાનચેત્ત્વ મનાવવાની વિધિ, (૮) પ્રતિગતી
વિધિ, (૯) યાત્રાની વિધિ, (૧૦) ઉપાસકની પ્રતિમાઓની વિધિ,
(૧૧) સાધુ-ધર્મની વિધિ (૧૨) સામાન્યારી, (૧૩) રૂપિકની વિધિ,
(૧૪) શીલામની વિધિ, (૧૫) આસોચનાની વિધિ, (૧૬) પ્રાય
શ્રિતની વિધિ, (૧૭) ગિયનાગિયતાદિક પ યાને સ્થિતાસ્થિત વિધિ,
(૧૮) સાધુઓની પ્રતિમાઓ અને (૧૯) તપની વિધિ

વિગ્રિહ પ્રયોગ—પંચામગ (પ ૧૯, આ ૪૦)મા ‘રેસિમિ’
એવો પ્રયોગ છે કે જે મમરાધ-ચચરિય (યાત્રી, પ ૧૫૭)મા
પણ છે આ પ્રયોગ ચિદહેમચન્ડ (૮-૪-૪૦૫)મા નિર્દેશાયો
છે ૨ શિષ્યહિતા (પન ૩૦૦આ)મા “રેસિમિ મિ નિમિત્ત” એવો
ઉલ્લેખ છે

સમાનતા—ત્રીસવીસિયા માધ પંચાસગના ન્યાસ પદો
મળતા આવે છે થોડા ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે —

પ ચાસગ આ ૧૦૩-૧૦૪-વીમવીમિયા (રી ૬ આ
૭-૮) = વિમેમા ૦ (આ ૧૦૦૨-૧૦૦૩)

૧ વડ્ડમાદિ ૪૨ મરાથી સહિત આહાર લેવો એ બાબત અહીં
વિચારાઈ છે

૨ જુએ સુજગતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ (પ ૨૪૬-૨૪૭)

પંચાસગ ગા ૪૧ ૫૦ = વીસવીમિયા (ની ૬, ગા ૧૧ ૨૦)

„ ગા ૪૪૭ = „ (વી ૧૦, ગા ૧)

„ ગા ૫૧૩ = „ (વી ૧૧, ગા. ૨)

= દસમેયાલિય-નિર્ગુતિ (ગા ૩૧૪)

જે ૧ નિર્વાણકલિકા છપાયેલી છે તેની સાથે આત્મા પંચાસગના ડેહાક પદો અર્થદૃષ્ટિએ સમાનતા ધરાવે છે પ્રથમ પંચાસગ (ગા ૩) અને “તત્ત્વચરણ મમત” એ ઉપેખ તત્ત્વાર્થશ્રુત (અ ૧) ના બીજા સૂત્ર પ્રાકૃતિકગ્ણ છે

૨ ચૈત્યવંદણુમહાભામગ પંચાસગની ગાથાઓ-ચૈત્યવંદણુમહાભામમા પંચાસગની ૮ નીક ગાથાઓ અલગશ અને કેટલીક કે ઈ દેશગપૂર્વક લેવાન છે આ આપણે અહીં વિચારીશુ

પંચાસગ ૮ની	ગા ૨	=	ચૈત્યવંતી ગા ૧૬૪
„ „	ગા ૩ ને ૪	=	ચૈત્યવંતી ગા ૧૭૪ ને ૧૭૬
„ „	ગા ૧૦	=	ચૈત્યવંતી ગા ૧૫૩
„ „	ગા ૧૭ ૨૧	=	ચૈત્યવંતી ગા ૨૩૬ ૨૪૦
„ „	ગા ૨૨	=	ચૈત્યવંતી ગા ૨૪૩
„ „	ગા ૩૪ ૩૬	=	ચૈત્યવંતી ગા ૮૧૦ ૮૧૨ (કે ઈકે કેન્દ્ર સાથે)
„ ૮ની	ગા ૪૦	=	ચૈત્યવંતી ગા ૨૦૧

૧ આના મર્ત્ય પાતલિપ્તસૂરિ ૯ અમ અન્ન સપાન ના ગા બ અંગેરીનુ માનતુ છે આ મત ઈ સ ૧૯૨૬ગા મુનિ મોહનનાસજ નેત્ર અથમાવા”મા છપાઈ છે

૨ આ ૯૨૨ ગાથાની કૃતિ શાંતિસૂરિ-૨ થી છે એ જે ગા સ ૧ તરફથી વિ સ ૧૯૭૭મા સંસ્કૃત છાયા સંલિત છપાઈ છે

વિષય—પ્રત્યેક પંચાસગનુ નામ એના વિપનતુ ઘોતક છે તેમા ૧૬૧, ૧૭મા, ૧૮મા અને ૧૯મા પંચાસગના નામ સંસ્કૃતમા છે અને બાકીનાના જ મ મા છે અહીં તે ૬ એ આધારે ગુજરાતી નામો ગૂં કરે છું :—

(૧) શ્રાવક-ધર્મની વિધિ, (૨) દીક્ષાનુ વિધાન, (૩) ચેત્ય વદનની વિધિ, (૪) પૂજની વિધિ, (૫) પ્રત્યાખ્યાનની વિધિ, (૬) સ્નાનની વિધિ, (૭) જિનચેત્ય મનાવવાની વિધિ, (૮) પ્રતિનની વિધિ, (૯) ચાનાની વિધિ, (૧૦) ઉપાસકની પ્રતિમાઓની વિધિ, (૧૧) સાધુ-ધર્મની વિધિ, (૧૨) સામાચારી, (૧૩) પિંડની વિધિ, (૧૪) શીલામની વિધિ, (૧૫) આલોચનાની વિધિ, (૧૬) પ્રામ શ્રિતની વિધિ, (૧૭) સ્થિતાસ્થિતાદિક૮૫ વાને સ્થિતાગ્ધિત વિધિ, (૧૮) સાધુઓની પ્રતિમાઓ અને (૧૯) તપની વિધિ

વિનિષ્ઠ પ્રયોગ—પંચાસગ (પ. ૧૯, ગા ૪૦)મા ‘રેતિમિ’ એવો પ્રયોગ છે કે જે સમરાધ્યચરિય (યાત્રી, પૃ ૧૫૭)મા પણ છે આ પ્રયોગ સિદ્ધહેમચન્દ્ર (૮-૪-૪૨૫)મા નિર્દેશાયે છે ૨ શિષ્યહિતા (પન ૩૦૦આ)મા “રેતિમિ મિ વિમિત” એવો ઉલ્લેખ છે

સમાનતા—વીસવીસિયા સાથે પંચાસગના શ્રવાક પદો મળતા આવે છે ચોડાક ઉદ્ધવગ્ધો નીચે મુજબ છે —

પંચાસગ ગા ૧૨૩-૧૨૪=વીસવીસિયા (ની ૬, ગા ૭-૮)=વિસેસાં (ગા ૧૨૦૨-૧૨૦૩)

૧ ઉગ્રમાદિ ૪૨ દોરોથી સંહિત આધાર લેવા એ જાણત અહીં વિચારાઈ છે

૨ જુઆ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ (૫ ૨૪૬-૨૪૭)

પંચાસગ (પં. ૧૯, ગા. ૪૦)મા ‘મો’ છે. શિષ્યહિતા (પત્ર ૩૦૦આ)મા “ ‘મો’ નિપાતઃ પૂરણાર્થઃ ” એમ કહ્યું છે.

વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય યશોદેવે વિ. સં. ૧૧૭૭- માં ૧ પ્રથમ પંચાસગ પૂરતી ૪૦ મંઝા રચુવિષ્ણુ રચી છે અને તેમ કરવામા શિષ્યહિતાનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ પોતે આ ચુવિષ્ય (પત્ર ૧, ગા. ૨)મા કહ્યું છે.

જિ.ર.કે. (વિ. ૧, પૃ. ૨૩૧)મા પંચાસગ ઉપર હરિભદ્રની ટીકા તેમ જ એક અસાતકર્ત્તક ટીકાની નોંધ છે. આ અસાતકર્ત્તક ટીકાની એક હાથપોથી જે વિ. સં. ૧૨૨૪મા લખાઈ છે તે મળે છે. એના કર્તા અભયદેવસૂરિ તો નથી ને ?

વ્યાખ્યાનો—પંચાસગ ઉપર અહીં (સુરત)મા આગમોદ્ધારકે બાવન વ્યાખ્યાનો ગુજગતીમા વિ. સં. ૨૦૦૧મા આપ્યા હતા તે લિપિબદ્ધ કરાયાં છે, પરંતુ છપાવાયા નથી.

ભાષાંતર—“ ઔશીપ્રતિક્રમણુ-સૂત્ર પ્રબોધ-ટીકા ” (ભા. ૧)માં મોઘા પનિશિષ્ટ તરીકે નીચ્છુ પંચાસગ ગુજગતી ભાષાત્ સહિત અપાયું છે.

ગુજરાતી સારાંશ—“ શ્રીખમણોપાસક-ધર્મ અથવા શ્રી-પંચાસક-શાસ્ત્ર-સાનાશ ”ના નામથી પં. ચંદ્રસાગરમણિ (હવે સગિ)

૧ જિ.ર.કે. (વિ. ૧, પૃ. ૨૩૧)મા ત્રણ પંચાસગનાં હરિભાષા પદ્ય તેજાત છે.

૨ આ ચુવિષ્ય “ દે લા જે નુ સરથા ” તરફથી ઉ. સં. ૧૯૫૨મા સરદારમા ઉપોદ્ધાવ અને પાચ પરિશિષ્ટો સહિત છપાવાઈ છે

૩ “ જેન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ ” તરફથી ગુજલેથી આ કૃતિ મી. સ. ૧૦૫૧ના ઉત્તરાર્ધમા પ્રસિદ્ધ થઈ છે

પંચામગ ૬ની ૧મા ૩૩ ૩૪ = ચેષ્ટાબંધી મા ૧૭૭/૪૮

, મા ૩૭ = ચેષ્ટાબંધી મા ૧૭૦

, મા ૪૧ = ચેષ્ટાબંધી મા ૮૧૫

, ૮ની મા ૧૩ - ૪૫બંધી મા ૧૧૦ (૧૬ પાદ બંધપૂર્વક)

, ૧૨ની મા ૫ = નંદાબંધી મા ૬૫૭

, ૧૬ની મા ૩ = ચેષ્ટાબંધી મા ૩૮૫

ચં. ૫બંધી મા ૧૮૦ ૧૮૧ હુન્નિલ્લસુન્નિ કન્ના પ્રાચીન વર્ણનાય છે
પંચાસગ ૧૨ની મા ૧૦ ૧૩ તે આયસસયની નિત્યજીવિત્તિની
મા ૬૮૬ ૬૮૭ તેમ જ ૧૫૦૫ ૬ છે

યોગશાસ્ત્રની સ્વોપપન્ન વ્યાખ્યા અતઃ પંચાસગ-પંચાસગ
(૫ ૨)ની મા ૮-૧૦ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૩) નીસ્વોપપન્ન વ્યાખ્યા (પત્ર
૨૩૩આ)મા અને નીચ પંચામગની મા ૧૭-૨૧ આ સ્વોપપન્ન
વ્યાખ્યા (૫૧ ૨૧૩આ)મા નજરે પડે છે

વિચરણ—અમયદવસુગ્મિએ પંચામગ ઉપ- ૭૪/૦ સ્લો-
નેવડી સમુદ્ધમા શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિ વિ સ ૧૧૦૪મા નથી છે
અને એ હપાઈ છે *

પંચામગના (૫ ૧, મા ૨૫)ની વૃત્તિ (૫૧ ૧૦આ)મા
નીચે મુજબનો જ ઉલેખ છે એ ઉપ-થી શિષ્યહિતાની પૂર્વે કોઈ
પંચામગ ઉપ- વ્યાખ્યા નથી હોતી જોઈએ એમ લાગે છે, જોકે
પ્રશસિ (સ્લો ૫) એ અનુમાનને બાધક વર્ણનાય છે —

“ અન્ય નર્ત્તિકનિર્દેશ કૃત્વા ” મા ‘નિવસત ઇતિ વ્યાખ્યાન્ત ”

૧ આ જય વીરરાવ થી રાસ થતા મુત્તની આદ્ય એ આશાએ છે આ
સ બંધમા લલિતવિસ્તરના વિચાર કરી વેળા આ વિરે દુ યાદ મ્હોગ
૨ જુએ ૫ ૧૨૧, ટિ ૧

પંચાસગ (પ ૧૯, ગા ૮૦)મા ‘મો’ છે શિષ્યહિતા (પ૧ ૩૦૦આ)મા “ ‘મો’ નિવાત પૂરણ્ય ” એમ કહ્યું છે

વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રશૂઘ્નિના શિષ્ય યસોદેવે વિ સ ૧૧૭૦- મા ‘પ્રથમ પંચાસગ પૂનતી જ૦ મંમા રયુણિયુ ગ્ધી છે અને તેમ કવવામા શિષ્યહિતાનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ પોતે આ યુણિયુ (પ૧ ૧, ગા ૨)મા કહ્યું છે

જિ.ર.કો. (વિ ૧, પૃ ૨૩૧)મા પંચાસગ ઉપન હુગિલદ્રની ટીકા તેમ જ એક અસાતકર્ત્તક ટીકાની નોંધ છે આ અસાતકર્ત્તક ટીકાની એક હાથપોથી જે વિ સ ૧૨૨૪મા લખાઈ છે તે મળે છે એના કતાં અલયદેવશૂઘ્નિ તો નથી ને ?

વ્યાખ્યાનો—પંચાસગ ઉપન આતી (મુન્ત)મા આગનોદ્ધાન્ક પાવન વ્યાખ્યાનો ગુજગતીમા વિ સ ૨૦૦૧મા આપના હતા તે સિપિગદ્ધ કન્યા છે, પન્તુ છપાવાયા નથી

ભાષાંતર—“ ઔશ્રીપ્રતિકમયુ-સન પ્રબોધ-ટીકા ” (ભા ૧)મા ગોથા પગિશિષ્ટ તરીકે રીઠ્ઠુ પચામગ ગુજગતી ભાષાતન સહિત અપાયું છે

ગુજરાતી મારાંજા—“ શ્રીશ્રમલ્લોપારાક-ધર્મ અથવા શ્રી-પચાસક-શાસ્ત્ર-સાનાશ ”ના નામથી પ ચન્દ્રસાગરગણિ (હવે સુનિ)

૧ જિ.ર.કો. (વિ ૧ પૃ ૨૩૧)મા નહુ પચાસગના ઉલ્લેખ છે પણ તે ભ્રાત છે

૨ આ યુણિયુ ‘ફે’ લા જ પૃ સરથા તરફથી ઈ સ ૧૯૫૨મા સંગૃહતમા ઉમેરવાત અને પાત્ર પરિશિષ્ટો સહિત છપાવાઈ છે

૩ ‘લૈન સાહિત્ય વિમાસ મંડળ તરફથી મુબદ્ધી આ પ્રતિ ઈ સ ૧૯૫૧ના હનરાઈમા પ્રસિદ્ધ થઈ છે

તત્કથી પ્રથમ વિભાગ તરીકે પદલા ચાગ પચાસગોનો સાગશ
ગુજગતીમા તૈયાગ કનચેલો તે છપાયો છે ૧. અતમા વિષયાનુક્રમ છે

(૧૦૦) પરલોકસિદ્ધિ

મુમતિગણિએ આ કૃતિ નોધી છે પ્રો વેગના બીજા ઉવાવ (૫
૬૮૭)મા આનો ઉલેખ છે ૫ બેચગદમે ૫ ૧૦૦મા આને અન્ય
હિન્નિદની કૃતિ કહી છે

(૧૦૪) પ્રતિષ્ઠાકંઠપ

પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂત્રિએ આ નામની એક કૃતિ ગી છે એમ
પ્રો વેગના બીજા ઉવાવ (૫ ૬૮૭)ને આધારે ક્રેલાક માને
છે આની કોઈ તાથપોથી અસાગ નુધી તે મળી આવી નથી એટલું જ
નહિ, યનુ પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂત્રિના નામે લેખપૂર્વક આ કૃતિમાથી
ગોઈ અવનગણુ પણુ મોઈએ આણુ દોષ એમ માસ જણવામા નથી
ગ. સ. મ. ઉપગ પદ્યમ દિની સક્ષિપ્ત દીકા છે એમા ૫૪
૫૬અમા ‘વાચક ઉમાસ્વાનિકૃત પ્રતિષ્ઠાકંઠપ’ એના નિર્દેશપૂર્વક
એમાથી એક સરસ્વતમા અવનગણુ અપાણુ છે વિશેષમા ૫૪ ૫૬અ ૫૬
આમા ‘આયંગ્રદ્રસૂત્રિત પ્રતિષ્ઠાકંઠ ૫’ એવા ઉલેખપૂર્વક આ અનુપ
લબ્ધ કૃતિમાથી ૮૦ મંમમા ગ્યામેના ચાગ પઘો ઉદ્ધૃત કન્યા છે,

૧ આ સારાશ પ્રથમ મુકે કહે સિદ્ધથક’ મા છપાવાયે હતો ભાર
બાદ એ ફરીથી શ્રીસિદ્ધથક સાતિત્વ નચાર સમિતિ’ તરફથી ઈ સ
૧૯૪૪મા પ્રાનિત કરાયે છે

૨ એકસન્ધિની નિજઅધિતા (૭, ૧૬ ૧૦, ૬)માથી તેમ જ
નેમિચ દ્રક્ત પ્રતિષ્ઠાકંઠ (૧, ૩)માથી અવતરણુ આપનાર અને
તત્ત્વાર્થવાજવાતિકના કર્તાથી નિજ આવકે પ્રતિષ્ઠાકંઠ ૨૨૦ છે
અદરાધરે, ધનેશ્વરસરિના સિધ્ધ અન્દ્રસૂત્રિએ તેમ જ વિધાવિચ્ચે ૧૯
આ નામની કૃતિ રની છે વિશેષ માટે જુનો મારો લેખ “પ્રતિષ્ઠાકંઠ
નામની કૃતિએ” આ લેખ “આ પ્ર” (પુ ૫૦, અ ૭)મા છપાયો છે

પરંતુ હર્ષિલદ્રસૂત્રિ કૃત પ્રતિષ્ઠાકલ્પમાથી કશું જે અવતરણ અપાયું નથી. વળી ૫૧ ૨૬અ-૨૬આમાં હર્ષિલદ્રસૂત્રિની કૃતિઓ ગણાવતી વેળા પણ આ પ્રતિષ્ઠાકલ્પનો ઉલ્લેખ નથી.

ગુણગુણસૂત્રિએ પ્રતિષ્ઠાકલ્પ નામની કૃતિ ગ્રંથી છે અને એની એક હાથપોથી ભા.પ્રા.સ.મ.માં છે, પરંતુ અત્યારે એ મારી સામે નથી. આ કૃતિ પ્રસ્તુત હર્ષિલદ્રસૂત્રિના પ્રતિષ્ઠાકલ્પને આધારે ચોખ્ખું છે એમ એક મુનિનગ પાસે જે મેં સાલણ્ય છે તેનો નિર્ણય કર્વે માફી પડે છે.

વાચક સકલયદ્રે પ્રતિષ્ઠાકલ્પ ગ્રંથો છે એ મૂળ પુસ્તક તો મેં જોયું નથી, પરંતુ એનું જે ગુજગતી ભાષાતર હપાયું છે તેના અંતમાં હર્ષિલદ્રસૂત્રિ કૃત પ્રતિષ્ઠાકલ્પનો ઉલ્લેખ છે સાથે સાથે અહીં કહ્યું છે કે વિજ્ઞાનપ્રવાય (વિદ્યાપ્રનાદ) પુલ્વમાથી ભદ્રબાહુરવામી-એ પ્રતિષ્ઠાકલ્પ ઉદ્ધૃત કર્યો હતો તેમાથી જગન્નયદ્રસૂત્રિએ ઉદ્ધૃત કર્યો અને તેમાથી આ સકલયદ્ર ઉદ્ધૃત કર્યો છે અહીં રથામાચાર્ય, 'ઠલિ કાલસર્વર' હેમચંદ્રસૂત્રિ અને ગુણગુણસૂત્રિ (૨ ગુણગુણ) સૂત્રિ એ નસુના ગ્રંથોના પ્રતિષ્ઠાકલ્પ સાથે સકલયદ્ર પોતાની કૃતિ મેળવી અને તોળી એવો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉલ્લેખ જો સાચો હોય અને એ પ્રસ્તુત હર્ષિલદ્રસૂત્રિ સાથે સળધ ધગવતો હોય તો પ્રસ્તુત હર્ષિલદ્રસૂત્રિએ ભદ્રબાહુરવામીએ, રથામાચાર્ય અને ચાર્ય સમુદ્રસૂત્રિએ ગ્રંથેલ પ્રતિષ્ઠાકલ્પનો ઉપયોગ કર્યો હોવો એમ કહેવાન.

(૧૦૮) જૃહન્મિથ્યાત્વમ(મ)થન

સુગતિગણિએ આ કૃતિ નોધી છે એનું નામ જોતા એમ લાગે છે કે એમાં મહામિથ્યાત્વનું નિરૂપણ તેમ જ ખડન હતો.

(૧૦૯) બોદિકપ્રતિષેધ

૧ બોદિક 'નો અર્થ 'દિગ્બર' થાત છે આ કૃતિમા 'દિગ્બરોના મતનુ અંકન છે. આ કૃતિને છવાક બોદિક-નિરાકરણ કહે છે. ૫. ભા. ૩. સ્. (૫. ૫)મા આનો ઉલેખ છે. આ કૃતિની પાટલુ, વડોદરા, નુગલ એમ અન્યાન્ય ગથલે હાથપોથીઓ છે અધી (મુન્ત)ના જ્ઞાનનક પુસ્તકાલયમા બોદિકપ્રતિષેધની અરુદ અને નથ પાનાની નની લખાયેથી હાથપોથી છે. એનો ક્રમાંક ૧૨૬૦ છે. એનો પ્રાં સિક ભાગ કંઈક સુધારી હુ નીચે મુજબ આપુ ■ —

“ધ્રી શસ્ત્રેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ।

ઠદ્દ બોદિકા ચૈવલ્લાનદિવાચરતીર્યકરવચ્ચનપવિપરીતમનવગ્ગન્તસ્તદુપ-
દિષ્ટમનનંભવસન્જાતકર્મવનદ્રાવાનલ નાપુધર્મ નિરાચિરિત્વ કથ પૂર્વપથ
મુત્યાપયન્તિ ।”

અતમા નીચે પ્રમાણે ઉલેખ છે —

“તત્સમાદ્ વિવાદગોચરાપ્તા મિથ્યાદૃશ્યા ચોદિકા ચલનકપાનમુલ્લવચ્ચિ-
કાવિધર્મસાધનાનખ્યુપગમે સતિ સત્ત્વાપપદ્યતં હેતુત્વાલ્લકુનિકાદિવન્ મુક્ત-
ચલ્લિકાદે સ્વધર્મોપકરણદિવ પ્રતિપાદિ(ત)મેવેતિ ચોદિકપ્રતિષેધ સમાત
કૃતિરિય હરિભદ્રસૂત્રે શ્લોક ૧૧”

૧ 'દિગ્બર' શબ્દના પર્યાયો પૈકી આ એક છે એને માટે પાઠ્યમા 'બોદિક' શબ્દ છે આ શબ્દ વિશેષા. (આ ૨૫૫૨)મા વપરાયો છે એના બીજા પર્યાયોની નોંધ મે “‘સ્ત્રોતાબર’ અને ‘દિગ્બર’ શબ્દના પર્યાયો” એ નામના મારા લેખમા લીધી છે આ લેખ “ને સ મ” (૧. ૫, અ ૩)મા છપાયો છે

૨ ન્યાયાચાર્ય ચરોત્તરિચ્ચમણિએ દિક્ષુષ્ટ-ચોર્યાસી-બોલ નામની કૃતિમા દિગ્બરના મતબોની આગચના કરી છે ઉત્તરજગદયણુ (અ ૩)ની વિવિધુત્તિ (આ ૧૭)ની પાઠ્ય ટીકામાથી આ લીકે લીધી હોય, એમ લાગે છે ન્યાયાચાર્યની ઉપકૃત્ત કૃતિ ચૂલ્કર આલિત્ય સંચલના મધ્યમ વિભાગ (૫ ૫૭૨-૫૮૭)મા ઇ સ ૧૯૩૬મા છપાઈ છે

આ બંને ઉલ્લેખ વિચારતાં એમ જણાય છે કે આ કૃતિ સંસ્કૃતમા ગદ્યમા ૯૧ શ્લોક જેવડી રચાયેલી છે. એમાં શ્વેતાળર મુનિએ ધર્મોપકરણ તરીકે જે ગળાણુ, પાત્ર, મુહુપત્તિ વગેરે રાખે છે તેના સામે દિગંબરા તરફથી થતા આક્ષેપનો આમાં પરિહાર છે.

(૧૧૦) ભાવનાસિદ્ધિ

૧૧

આ કૃતિ કઈ ભાષામાં-સંસ્કૃતમા કે જ. મ.માં અને તે પણ ગદ્યમાં કે પદ્યમા રચાઈ છે એમ પ્રશ્ન રહે છે. સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (પત્ર ૧૧)માં વૈરાગ્ય વિષે વિસ્તારથી નિરૂપણ ભાવનાસિદ્ધિમા અપાયાનો ઉલ્લેખ છે. આ સિપરથી એમ ભાસે છે કે આમા મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને મુશ્કેલ એમ ચાર ભાવનાને અધિકાર હશે. કદાચ એમાં સુપ્રસિદ્ધ બાગ ભાવનાઓનું નિરૂપણ હશે.

(૧૧૨-૧૧૩) મુણિધમ્ચરિત્ર [મુનિપતિચરિત્ર (૩)]

હિન્દુદેવતા શિષ્ય હિન્દુસૂત્રિએ આ ૬૪૬ ગાથામા રચ્યું છે. મ. ડિ મહેતાએ આની નોંધ લીધી છે. પં. બેચબ્રહ્મણે પૃ. ૧૦૦-મા આને અન્ય હિન્દુસૂત્રની કૃતિ ગણી છે તે ઉપરુક્ત ચર્ચા હશે. જામૂનાએ વિ. સ. ૧૦૦૫મા સંસ્કૃતમા મુનિપતિચરિત્ર રચ્યું છે.

(૧૧૪) યતિદિનકૃત્ય

હિન્દુસૂત્રિએ આ નામની કૃતિ રચ્યાનું મ. ડિ. મહેતાએ કહ્યું છે. પ. બેચબ્રહ્મણે પૃ ૧૦૦મા કહ્યું છે કે આના કર્તા પ્રચલિત હિન્દુસૂત્ર નહિ પણ હિન્દુસૂત્ર (૨) છે અને પાટણમા આની પ્રત છે. હિન્દુસૂત્રની ૫૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિની નોંધ જિ. ર. કે. (વિ. ૧, પૃ. ૩૧૭)મા છે. જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૧૦૦)મા આનો ઉલ્લેખ છે. કેટલાક આને યતિદિનચર્યા તરીકે ઓળખાવે છે. આ કૃતિનું નામ જોતા હે હ

એમ બાણી છે કે એમા જૈન શ્રમણોએ અને શ્રમણીઓએ દિવસના શું શું ધાર્મિક કાર્ય કરવું જોઈએ તે દર્શાવાયું છે.

૫. કલ્યાણવિગ્નયજીએ કહ્યું છે કે આ ચતિદિનકૃત્યને જ પ્રતિ-ક્રમણવિધિપ્રકાશમાં સાધુદિનકૃત્ય કહેલ છે.

૮ ચતિદિનકૃત્ય કિંવા ચતિદિનચર્યા નામની કૃત્તીક કૃતિઓ સંસ્કૃત અને પાઠ્યમાં છે:

દેવસૂરિએ ૩૬૬ ગ્રાથમાં ૪૦ મંત્રો^૧ તેમ જ કાલકાચાર્યના સંતાનીય રભાવદેવસૂરિએ અને યશોવિજયે આ નામની એકેક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે. એક અત્તાતકર્ણક કૃતિ પણ આ નામની છે.

(૧૧૫) યશોધરચરિત(૩)

આ કૃતિ જો પાઠ્યમાં મુદ્રાય તે એની નોંધ મેં “જસહરચરિય” તરીકે પૃ. ૮૭-૮૮માં લીધી છે.

(૧૧૬) ઓગાદ્દિસમુચ્ચય અને

એની (૧૧૭) સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ

જેમ આ કૃતિના અંતમાં ‘સમુચ્ચય’ શબ્દ છે તેમ હરિભદ્રસૂરિની ખીજી બે કૃતિઓ નામે રા. વા. સ. અને પદ્મશર્માસમુચ્ચયમાં પણ છે. આ નામે દિરનામૃત પ્રમાણસમુચ્ચયને આભારી હશે.

૧ આગું નામ જઈ દિવ્યચરિયા છે.

૨ એમણે રચેલી કૃતિને કેટલાક દિનચર્યા તેમ જ ચતિસામાચારી પણ કહે છે.

૩ આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત “દ. લા. જ. પુ. સંસ્થા” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૨માં છપાવાઈ છે. આના આયુષ્યમાં ડૉ. સુઆલિની જે અંગ્રેજ પ્રતાવના વિરોધી હતા તે વેળાએ બુદ્ધિ આશ્રિતમાં લેવાય છે. “જન મંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં આ મૂળ કૃતિ સ્ત્રીક પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. મૂળની એક દાષપોથી વિ. સં. ૧૯૧૬માં લખાયેલી મને છે.

વિષય—૨૨૬ પદોમા સંસ્કૃતમાં રચાયેલા યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં યોગના ઇચ્છા-યોગ, શાસ્ત્ર-યોગ અને સામર્થ્ય-યોગ એ ત્રણ પ્રકારો તેમ જ સામર્થ્ય-યોગના ધર્મ-સંન્યાસ અને યોગ-સંન્યાસ એમ બે ઉપપ્રકારો વિષે નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ એમાં મિત્રા, તારા, ખલા, દીપ્રા, સિધ્ધિ, કાંતા, પ્રભા અને પરા એમ આઠ દષ્ટિઓનો વિષય વિસ્તારથી ચર્ચાયો છે.

ચોથી દષ્ટિના નિરૂપણમાં વેદસંવેદ્યપદ (શ્લો. ૭૦-૭૪), અવેદ્યસંવેદ્યપદ (શ્લો. ૭૫-૮૫), કુતર્કનિન્દા (શ્લો. ૮૬-૯૭), સર્વગતત્વ અને સર્વશોમા અભેદ (શ્લો. ૧૦૨-૧૩૩), સર્વગદેશના (શ્લો. ૧૩૪-૧૩૮) અને સર્વગવાદ (શ્લો. ૧૩૯-૧૪૦) એમ વિવિધ અધિકારો છે.

અંતમાં (૧) જોત્ર-યોગી, (૨) કુલ-યોગી, (૩) પ્રવૃત્ત-ચક્ર-યોગી અને (૪) નિષ્પત્ર-યોગી એમ ચાર પ્રકારના યોગીઓનું વર્ણન છે.

આ કૃતિ યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસના અધિકારીઓના લક્ષ્યો રજૂ કરે છે.

અપૂર્વતા—હરિભદ્રસૂત્રિની પૂર્વે કોઈ જૈન ગ્રંથકારે મિના ઇત્યાદિ આઠ દષ્ટિની બાબત આલેખી હોય તો તેમની એ કૃતિ આજે મળતી નથી એટલે ઉપલબ્ધ સાહિત્યની અપેક્ષાએ તો આ દિશામાં હરિભદ્રસૂત્રિએ પહેલ કરી છે એન કહેવાય. આ આઠ દષ્ટિનો વિષય ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ પોતાની ‘દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા’ની ૨૧મીથી ૨૪મી દ્વાત્રિંશિકાઓમાં તેમ જ ગુજરાતી કૃતિ નામે ૨આઠ યોગદષ્ટિની સંજ્ઞાયામાં ઘણી સુંદર રીતે રજૂ કર્યો

૧ આ “જે. ધ. પ્ર. સ.” તરફથી દીકા સહિત વિ. સં. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૨ આ ગૂર્જર સાહિત્ય સંચય (પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૩૩૦-૩૪૧)-માં શ્રી. બાવડદ ગોપાલજી તરફથી ઇંગ્લીશી ઈ સ ૧૯૩૬માં છપાયેલ છે. આ અન્યત્ર પણ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. જુઓ પૃ. ૧૩૪.

છે. ન્યાયવિચારદ ન્યાયતીર્થ મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજીએ આ વિષય
‘આધ્યાત્મભત્તરવાલોક’માં સંસ્કૃતમાં તેમ જ એના રમણીકરણરૂપ
ગુજરાતી વિવેચનમાં અર્પ્યો છે.

હારદ્વિષ્ણુકતા—આધ્યાત્મિક વિકાસનો યોગની દૃષ્ટિએ હરિભદ્ર-
સૂરિ પૂર્વે કોઈ જૈન કૃતિમાં વિચાર કરાયો હોય તો તે કૃતિ મળતી
નથી. એમના પૂર્વજામી ગ્રંથકાસેએ તો ચૌદ ગુપ્તસ્થાનો, ધ્યાનના ચાર
પ્રકારો, સંસારી જીવની ત્રણ અવસ્થાઓ, પાંચ ધર્મો, પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ
બાબતો વિચારી છે.

યોગવિષયક કૃતિઓ—હરિભદ્રસૂરિએ યોગને અંગે એક જ
કૃતિ અને એની સંસ્કૃત સ્વોપદ વૃત્તિ રચીને સતોષ માન્યો નથી, પરંતુ
એમણે યોગને અંગે ‘યોગખિન્દુ’ અને ‘યોગશતક’ એમ બે
સ્વતંત્ર કૃતિઓ રચી છે અને વિશેષમાં ‘વીસવીસિયાની ૧૭મા
વીસિયા’ નામે ‘એકવિંશતીવીસિયા’માં તેમ જ ‘યોગશતક’માં આ
વિષય આલેખ્યો છે.

વિવરણ—૧૧૭૫ શ્લોક જેવડી સ્વોપદ ‘વૃત્તિથી યો. દ. સ.
અલંકૃત છે. સોમમુદરસૂરિના સિધ્ધ શાધુરાગવૃદ્ધિએ ૪૫૦
શ્લોકપ્રમાણ ટીકા સંસ્કૃતમાં રચી છે. આ ટીકા અપ્રસિદ્ધ છે.

૧ આ કૃતિ અભયચંદ બચવાનદાસ આધી તરફથી સ્વ. ચૌ.નીચંદ
અવેરચંદ મહેતાનાં અંગ્રેજી ભાષાંતર અને વિવરણ સંપાદિત છે. સ. ૧૯૨૦માં
મસિદ્દ કરાઈ છે.

૨ આ કૃતિ છપાવેલી છે. જુઓ પૃ. ૧૩૪, દિ. ૪.

૩ આ માટે જુઓ પૃ. ૮૬-૯૦ અને ૧૩૮.

૪ જુઓ પૃ. ૧૪૧-૧૪૮.

૫ આના પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૧૦-૧૧૪.

૬ આ વૃત્તિ છપાઈ છે. જુઓ પૃ. ૧૩૦, દિ. ૩.

અવતરણ—ચો. દ. સ.ના શ્લો. ૩-૧૧ લલિતવિસ્તરા
(પન ૧૫અ)મા નજરે પડે છે.

ઉલ્લેખ ધ્યાન—ચો. દ. સ. (શ્લો. ૧૦)ની સ્વોપસ વૃત્તિ
(પન ૪અ)મા ધર્મખિન્દુ (અ. ૪)નું નીચું પદ અપાયુ છે.
ચો. દ. સ. (શ્લો. ૧)ની સ્વોપસ વૃત્તિમા ‘યોગાનિર્ણયનો તેમ જ
શ્લો. ૧૬ની વૃત્તિ (પન ૬અ)મા ‘ભગવત-ચતન્જલિ, ૨‘અધુ’
ભગવદ્દત અને ૪‘સદત’ ભાસ્કરનો ઉલ્લેખ છે. વિરોધમા આ
સ્વોપસ વૃત્તિમા ‘અનેક રથને ૧‘યોગાચાર્ય’નો ઉલ્લેખ છે. આ
‘યોગાચાર્ય’ જૈન છે, પણ એઓ કોણ છે તે બાબતુ જાણી રહે છે.

નિમ્નલિખિત પદ ભગવદ્ગીતા (અ. ૧૦)ના ૭આથા પદનું
રમણ્ય કાવે છે.—

“શુદ્ધિર્જ્ઞાનમસમોહશ્ચિવિધો ધોવ દિવ્યતે ।

તદ્ગદાત્ સર્વકર્માણિ શિશ્યન્તે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧૨૦ ॥”

ભાષાંતર—ચો. દ. સ.ના શ્લો. ૯૦, ૮૯૧, ૮૭, ૮૮ અને
૧૩૨-૧૫૦નું આ ક્રમે ગુજગતી ભાષાત ૫. બેચગદસે કયું છે.”

૧ જુઓ “ઉપખ ૬”.

૨ એજન

૩ એજન.

૪ એજન

૫ જુઓ શ્લો. ૧૪, ૧૯, ૨૨ અને ૩૫ની વૃત્તિ

૧ ‘યોગાચાર્ય’ વિષે લલિતવિસ્તરા (પ. ૪૨અ)મા ઉલ્લેખ
છે, પરંતુ એથી તે ચતન્જલિ વારના નુદે સ છે વિશેષ માટે જુઓ
“ઉપખ ૬”

૭ “શુદ્ધિર્જ્ઞાનમસમોહ દ્યમા માય દા સમ ।

સુરા દુરા મનોદયાનો મય ચામયમેવ ચ ॥૫૫”

૮ આ ૯૧મા શ્લો.મા હાથી અડધીને માટે છે કે અડધા વિના એ
કુતકનો ઉલ્લેખ છે

૯ જુઓ ‘જૈન દર્શન’ (પૃ ૪૭-૪૧)

સુમનોનંદિની બૃહત્ દીકા યાને વિવેચન—વ મ કિ મહેનાના પુનઃ ભગવાનાસ મન મુખભાર્ષ મહેનાએ આ વિવેચન કર્યું છે^૧ ભગલામ ૮૦૦ પૃષ્ઠી આ કૃતિ છે મૂળ શ્લોકનો દોહગા ગુજગતીમા અનુવાદ, શ્લોકનો અક્ષરશ્ચ ગુજગતીમા અર્થ, એના ઉપગતી હાન્ગિલદ્રીન વૃત્તિનો ગુજગતી અનુવાદ, મૂળ શ્લોક અને એના ઉપગતી કૃતિના આશયને ઉદ્દેશીને “સુમનોનંદિની બૃહત્ દીકા” એ નામથી સવિસ્તર વિવેચન તેમ જ પ્રચુત કૃતિના પ્રયે- અધિકાન્ના અતમા એના સામ્યપે ગુજગતી પદો એ પ્રમાણેની પચાગી ચોગના પૂર્વક મૂળ કૃતિ ગુજગતી ઉપોદ્ધાત અને વિષયાનુક્રમણિમા તેમ જ પરિશિષ્ટ તરીકે “આઠ યોગદશિની અન્નાય” સહિત પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે^૨ અનુવાદ, અર્થ, વિવેચન, સામ્યપે પદો અને ઉપોદ્ધાત ડો ભગવાનદાસ મન મુખભાર્ષ મહેનાએ તૈયાર કરેલા છે

(૧૧૮) યોગાભિન્દુ અને એની (૧૧૯) સ્વોપશ્ન (?) વૃત્તિ

વિષય—આ ‘અનુષ્ટુભ્’ છદમા સરૂતમા પરજ પદોમા ગ્યાયેતી કૃતિનો વિષય ‘અધ્યાત્મ’ છે એમા મહેશ્વગ્વાદીઓ અને

૧ શ્રી મન મુખલાલ તારાચંદ મહેતા તરફથી મુબઈથી એ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે જુઓ દિ ૨

૨ આ પ્રકાશનનું નામ ‘યોગદશિસુઅચમ સવિવેચન’ રખાયું છે એ શ્રી મન મુખલાલ તારાચંદ મહેતા તરફથી ઈ સ ૧૯૫૦મા પ્રસિદ્ધ કરાયું છે પાછલા પૃષ્ઠા ઉપર તેમ જ મુખપૃષ્ઠ ઉપર આઠ દશિતુ ચક્ર અપાયું છે

૩ આમા ત્રીસ આકૃતિ અને સોળ કોષ્ટક છે

૪ સ્વોપશ્ન ગણાતી વૃત્તિસહિત આ કૃતિનું સ પાદન ડો. સુઆસિને કર્યું છે અને એ “લૈ મ પ્ર સ” તરફથી ઈ સ ૧૯૧૧મા છપાયું છે “લૈન ત્ર મ પ્રસારક સમા” તરફથી પણ આ વૃત્તિ સહિત મૂળ ઈ સ ૧૯૪૦મા છપાવાયું છે મૂળ કૃતિ અન્નવંદ પણ છપાઈ છે જુઓ પૃ ૧૩૭ દિ ૨

પુરુષાર્થતવાદીઓના મતોનું નિગ્ગસન છે. વળી આ કૃતિમા યોગનો પ્રભાવ, યોગની જૂમિકા તરીકે પૂર્વસેવા (શ્લોક ૧૦૯ થી), વિધ, ગર, અનનુબન, તદ્દેતુ અને અમૃત એમ પાંચ પ્રકારના અનુધ્યાન, (શ્લોક ૧૫૫), શાસ્ત્રોની પ્રશસા, ત્રયાપ્રવૃત્તિ કળ્પ, અપૂર્વ કળ્પ અને અનિવૃત્તિ કળ્પ એમ ત્રણ કળ્પોની સમજણપૂર્વક સમ્યક્ત્વ, વિગતિ અને મોક્ષ એમ વિવિધ બાળતો આલેખાર્થ છે. જૈન દૃષ્ટિએ આત્માનું સ્વરૂપ પણ અહીં વિચારાયું છે. વળી સ્વભાવ, કાળ વગેરે કાર્યની સિદ્ધિમા ત્રયા સુધી કાળ્પજૂત છે એ અહીં દર્શાવાયું છે. ધર્મ-સંગઠણી આત્માના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને કાળ વગેરે પાંચ કાળ્પોની બાળત ગા. વા. મ. (શ્લોક ૧૦૬ ૧૯૩)મા છે.

યો. દ. સ. માથે મંતુલન—આ કૃતિનો યો. દ. સ. સાથે સબધ છે ખરો, પરંતુ આ બે કૃતિમા આધ્યાત્મિક વિકાસના નિરૂપણમા બેદ છે. આધ્યાત્મિક વિકાસ ક્યારે શરૂ થાય એનો ઉત્તર યોગબિન્દુમા એમ અપાયો છે કે મોહની શક્તિમા ઘટ ડો થતા આ કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે અને જેમ જેમ મોહનું બળ ઘટતું જાય છે તેમ તેમ આત્માની ઉત્તિ થતી જાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની પાંચ જૂમિકા છે (૧) અધ્યાત્મ (૨) ભાવના (૩) ધ્યાન, (૪) સમતા અને (૫) વૃત્તિસંયમ. શ્લોક ૪૧ અને ૪૨મા સૂચવાયા સુજ્ઞ પત્તજલિએ પહેલી ચાર જૂમિકાઓને ‘સપ્રસાત’ અને પાંચમીને ‘અસપ્રસાત’ કહી છે.

યો. દ. સ.મા આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્વેની અવસ્થાનો ‘ઝોધદૃષ્ટિ’ તરીકે ઉલેખ છે. એમા ઉત્તરોત્તર વિકાસ ઉદાહરણપૂર્વક સમજાવાયો છે. યો. દ. સ.મા યોગની સાધનાનો ક્રમસર માર્ગ દર્શાવાયો છે, જ્યારે યોગબિન્દુમા વાસ્તવિક યોગ કયો યોગનું સત્ સ્વરૂપ શું છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી યોગનું તાર્કિક દૃષ્ટિએ સમર્થન કરાયું છે.

ઉદ્દેશ્ય—શ્લો. ૧૦૦ અને ૨૦૦માં કર્તાએ જોગેન્દ્રના મતનો અને શ્લો. ૩૦૦માં રક્ષાવાલીનના મતનો નિર્દેશ કર્યો છે. એમ લાગે છે કે શ્લો. ૩૦૧-૩૦૭ દાસાલીનની કોઈક કૃતિમાધી ઉદ્ધત કથા છે. શ્લો. ૧૧૬માં ‘આન્નિન્દ્રવિની-ચાર’ ન્યાયનો ઉલ્લેખ છે. શ્લો. ૩૦૪ની સ્વોપ્પાદનાવી વૃત્તિ (પત્ર ૫૩આ)માં ‘તીગદર્શિશકુનિ’ ન્યાયનો ઉલ્લેખ છે.

સમાનતા—યોગબિન્દુના શ્લો. ૩૪૫ ને ૩૪૬ વીસવીસિયા (વી. ૭, ગા. ૩-૫) સાથે આર્થિક દૃષ્ટિએ સમાનતા ધરાવે છે.

ઉદ્દેશ્ય—યોગબિન્દુના શ્લો. ૧૨૬-૧૩૦ ધર્મબિન્દુ (અ. ૧, સ. ૧૪)ની મુનિચન્દ્રસૂત્રિના ટીકા (પત્ર ૬આ)માં, શ્લો. ૪૪૬ પરદર્શનસમુચ્ચય (શ્લો. ૪૧)ની ટીકા નામે તર્કશત્રુત્થદીપિકા (પત્ર ૪૨અ)માં (કર્તા તરીકે વિન્ધ્યાવાસીના ઉલ્લેખપૂર્વક) અને શ્લો. ૪૫૦ આ ટીકા (પત્ર ૪૭અ)માં આમુગ્નિના પદ્ય તરીકે નોંધાયેલ છે. યોગબિન્દુની સ્વોપ્પાદનાવી ટીકામાં આ પૈકી છેલ્લા બે પદ્યોના કર્તાના નામ બ્રહ્માવાચા નથી; ફક્ત પહેલા માટે “અય પરઃ” એવો ઉલ્લેખ છે.

પૌર્વાપર્ય—યોગબિન્દુ (શ્લો. ૮૩)માં કાર્દની સિદ્ધિ માટે જે ઉપાય દાન્યોનો નિર્દેશ છે તે ઉપગ્રથી આ પૂર્વે ટીકાકારને મતે ગાંધ્યાંસંસંમાં જેનું નિરૂપણ કરાધાર્વ રવિન આમ છે.

૧ લલિતવિસ્તારા (પ. ૪૫અ)માં એમને વિરે ઉલ્લેખ છે જુઓ “ઉપખંડ”.

૨ એમને વિરેની માહિતી માટે જુઓ “ઉપખંડ”.

૩ આ વિષય અ.જ.પ., વીસવીસિયા (વીસિયા ૪, ગા. ૧૪-૧૫) અને અ રાત લોકેતરવનિર્ણય (ભા. ૨, શ્લો. ૧૭-૨૦ અને ૨૮-૩૦)માં તેમ જ શાંભાવોગ (શ્લો. ૧૬૬-૧૬૭) અને એની સ્વોપ્પાદના વૃત્તિમાં ચર્ચાયો.

વિવરણ—૩૬૨૦ શ્લોક જેવડી અને ‘સદ્યોમચિન્તામણિ’થી સરૂ થતી ટીકા ‘સ્વેપત્ર’ મનાય છે ખરી. પરંતુ એની ઉપાંત્ય પંક્તિમાં “ભગવતઃ શ્રીહરિમદ્સૂરેઃ” એવો ઉલ્લેખ છે તેનું દેખ ? શું આ પ્રક્ષિપ્ત પાક છે ? શું હરિભદ્રસૂરિ જેવા સમર્થ અને વિવેકી સૂરિ પોતાને ‘લગવાન’ કહે ખરા ?

એ ગમે તે હો, પણ શ્લો.૧ની આ ટીકામાં આગ્રહી અને નિષ્પક્ષ-આતીનાં વર્તન ઉપર પ્રકાશ પાડનારું નીચે મુજબનું પદ છે :—

“આગ્રહી વત નિગીવતિ યુક્તિં તન યન તસ્ય મત્તિર્નિવિષ્ટા ।
નિષ્પક્ષપાતસ્ય તુ યુક્તિર્ચન ઘન તસ્ય મત્તિરેતિ નિવેશમ્ ॥”

આ યોગવાસિષ્ઠ (ન્યાય-પ્રકરણ)ના નિમ્નલિખિત પદનું સ્મરણ કરાવે છે :—

“અપિ પૌરુષમાદેયં શાંભે ચેદ્ યુક્તિબોધકમ્ ।
અન્યત્ ત્વાર્પમપિ ત્યાજ્ય માપ્યં ન્યાય્યૈકરોચિનમ્ ॥
યુક્તિયુક્તમુપાદેયં ધવનં ચાલ્લકાદપિ ।
અન્યત્ તૂળમિવ ત્યાજ્યતપ્યુક્તં જ્ઞાનજન્મના ॥”

લાપાંતર—મૂળ કૃતિનું લાપાતર ગ્રા. માણીલાલ ન. કિવેદીએ કર્યું છે.^૧ આ યોગાભિન્દુના લાપાંતરરૂપે ગુજરાતી અર્થ અને ગુજરાતી વિવેચન સ્વ. બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના શિષ્ય શ્રીમદ્બુદ્ધિસાગર-સૂરિએ કરેલ છે. એમણે વિવેચનનું નામ ‘બુદ્ધિસાગર’ રાખ્યું છે.

મુનિચન્દ્રસૂરિએ યોગાભિન્દુ ઉપર ટીકા રચ્યાનું જો કહેવાય છે તે શુ સાચી વાત છે ?

૧ આ “વ૦ દે૦ કે૦” તરફથી ઈ. સ. ૧૮૯૯માં છપાયું છે.

૨-૩ આ અર્થ અને વિવેચન મૂળ સહિત “સુખસાગરજી ગ્રંથમાલા”ના ત્રીજા મણકા વરીકે “બુદ્ધિસાગર જૈન જ્ઞાનમંદિર” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

(૧૦૦) યોગવિંગતિ

મ કિ મહેતાએ આની નોધ લીધી છે આ વીસવીસિયા (વા. ૧૭) હશે

(૧૨૧) યોગશતક

અ. પ્ર.મા આની નોધ છે એમ પ. હુગોવિંદારે અને કૃદ્યાણુવિજયણએ કહ્યું છે પરંતુ એની જે આવૃત્તિમા તો એવો નિર્દેશ નથી પણ દળ મુધી તો આ સરકૃત કૃતિ દોષ તો તેની એકે હાથપોથી મળી આવી નથી યોગશત નામની એક વૈદ્યની કૃતિ છે આ ઉપગત જોગસયગ નામની એક પાછલ કૃતિ છે ૨ "નમિન્મ જોગિનાદ" થી એ શરૂ થાય છે (જુઓ ૫ ૮૯-૯૦) શુ એ જ પ્રસ્તુત કૃતિ છે ?

હરિભદ્રસૂરિને નામે યોગખાવાતી આ કૃતિમા ૧૦૧ શ્લોક છે એટલે આ આચાર્યે ગ્યેલા શતકમાની એ એક ગરુડ

યોગશત નામની એક અગ્રાત કૃતિ પચુ છે

(૧૦૩ અને ૧૨૫) લગ્નશુદ્ધિ ૩ [લગ્નશુદ્ધિ] થાને

(૧૨૨ અને ૧૨૪) લગ્નકુંડલિયા ૪ [લગ્નકુંડલિયા]

આ કૃતિ જ મ મા ૧૩૩ ગાથામા ગ્યાયેલી છે એનો વિષય જ્યોતિષ ॥ અને એ લગ્ન પૂરતો મર્મદિત છે

કર્તૃત્વ—આ કૃતિની ૧૩૨મી ગાથામા 'હરિભદ્ર' એવો ઉલ્લેખ

૧ ગાથી "ક્રી જ સ" તરફથી અને "સિ જે મ" મા છપાયેલી એ જ આવૃત્તિઓ સમજવાની છે

૨ જૈ. અ. (૫ ૧૧૩)મા જે ૧૦૧ ગાથાની યોગશતકની નોધ છે તે જ આ છે

૩ આ કૃતિ ભીમસિંહ માણેકે [વ સ ૧૯૭૪મા છપાવી હતી. ત્યાર બાદ સુમાવિજયગણિએ જે ૬ સ ૧૯૪૧મા છપાવી છે

૪ આની ખલાતમાની એક તાત્પર્ય નોધ પ્રતિમા આ નામ છે

છે. આ ઉપરથી આ કોઈક હરિભદ્રની કૃતિ છે એટલું જ કહી શકાય. કુલમંડનગણિએ વિ. સં. ૧૪૪૩માં ‘વિચારામૃતસં’ગ્રહની રચના કરી છે. એમાં (પૃ. ૧૧)માં એમણે આ કૃતિનો લગ્નશુદ્ધિ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ આ તેમ જ અ. જ. ૫.ના કર્તા તરીકે પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂરિનો અને એમના સમય તરીકે પુલ્વના ઉલ્લેખ પછી ૫૫ વર્ષનો અર્થાત્ વીરસંવત્ ૧૦૫૫નો ઉલ્લેખ કર્યો છે^૧ એટલે એમના મતે તો આ કૃતિ પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂરિની જ છે.

શૈલસંવત્ ૧૨૧૪ અર્થાત્ વિ. સં. ૧૩૪૬માં રચાદ્વાદમંજરી રચનાગ મલિયેણસૂત્રિના ગુરુ ઉદયપ્રભસૂરિએ ‘આરંભસિદ્ધિ’ પાત્ર વિમર્શમાં રચી છે. એના ઉપર હેમડંસગણિએ વિ. સં. ૧૫૧૪-૧૫૧૫માં ‘મુખીશૃંગાર’ નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં આપી છે. એમાં એમણે ‘કારાવચસ્ત’થી શરૂ થતી ગાથા આપી છે અને એના કર્તા તરીકે હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ગાથા લગ્નશુદ્ધિમાં રાત્રી ગાયા તરીકે જાણાય છે.

પાઠાંતરો—ખંભાતમાંની ઉપર્યુક્ત તાકપત્રીય પ્રતિનો તેમ જ લીમસિંહ માણેક તરફથી પ્રકાશિત આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરી મુનિશ્રી કાંતિવિજયે “લગ્નશુદ્ધિના પાઠાંતરો” એ નામનો પેલેખ લખ્યો છે.

૧ આને ‘વિચારસં’મય પણ કહે છે. કેટલાક એને સિદ્ધાન્તાભાષકોદ્ધાર પણ કહે છે.

૨ પ્રસ્તુત પંક્તિ ત્રિગ્ગી પ્રમાણે છે —

ધર્મમજ્જાપ્યનેશ્વરન્તમવપનાત્તા-પદ્મવસ્તુકોપદેશપદ-સ્વચ્છશુદ્ધિ-લોકતત્ત્વનિર્ણય-યોગ-વિન્દુ-ધર્મવિન્દુ પચ્ચાશક-પોટશકાટકાદિમ્મલ્લગાનિ ચતુરંશઃ(શત)મિતાનિ પૂર્વશ્રુતવ્યવ-ચ્છેદકાલાનંતર પચ્ચાશતા ગર્થે દિવ ગૈ શીહરિમદ્ધર્મિરિચિરવિતાનિ”

૩-૪ મૂળ મુખીશૃંગાર સહિત “લગ્નશુદ્ધિસૂરીશ્વર જેન મંથમાલા”માં છાપીયી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં છપાયું છે.

૫ આ પેલેખ “જે. સ. મ.” (જ. જ. અ. ૧૩)માં લખ્યો છે.

(૧૨૬) લઘુદ્વેષસમાસ

આ મૂળ કૃતિ મ. કિ. મહેતાએ નોધી છે. એ જો નોંધ સાચી હોય તો આ ગણિતાનુયોગની કૃતિ ગણાય.

(૧૨૭) લઘુસંગ્રહણી

મ. કિ. મહેતાએ આ નોધી છે. આ જ જ્યૈષ્ઠીપસંગ્રહણી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. પં. હરગોવિંદદાસે તો એને અભિન ગણી જ છે.

(૧૨૮) લોકતત્ત્વનિષ્ણધિ

આ કૃતિનું અપર નામ નૃતત્ત્વનિગમ હોવાથી એ નામે એનો પરિચય અપાયો છે.^૧

(૧૩૦) લોકબિન્દુ

પ્રો. વેળરે ખીખ હેવાલ (પૃ. ૯૮૭)માં આની નોંધ લીધી છે.

(૧૩૨) વિંશતિવિંશિકા યાને (૧૩૩) વિંશિકા

આ કૃતિ તે વીસવીસિયા જ છે એટલે એનો પરિચય એ જ નામે અપાયો છે. જુઓ પૃ. ૧૪૧-૧૪૮.

(૧૩૪-૧૩૫) વિમાણનરંદન [વિમાનનરંદન]

આ કૃતિ દેવેન્દ્રનરંદનપ્રકરણ તરીકે ઓળખાવાતી હોવાથી એ કૃતિ માટે પૃ. ૯૫ જોવું.

(૧૩૭-૧૩૮) વીરતથ્ય [વીરસ્તવ]

આ કૃતિના અંતમાં નીચે મુજબનો પંક્તિ છે એમ મ. કિ. મહેતાએ એમના લેખ (પૃ. ૧૭૭)માં કહ્યું છે :—

“ગુર્જ દંદે મયણવિરહં તાસ નાદં પિ વીરં”

આ સળધમા પ કૃત્યાણુવિજયજીએ “અંશકાગ-પગિય” (પન ૧૮અ)મા કહ્યું છે કે આ જ નજી પદ્મની સ્તુતિને ‘વિગ્ધ’ વડે અંકિત જોઈ નિસ્તુતિમ (નજી યોધ-વાળા) પોતાના મતની પુષ્ટિ માટે આને હંગિલદ્રસૂગિત જ્યના ગણે છે, પરંતુ ‘વિગ્ધ’ અંક સિવાય આ કૃતિને હંગિલદ્રીય માનવાનું કોઈ કાગણું નથી વળી હંગિલદ્રસૂગિતની કૃતિઓમા ‘વિગ્ધ’ અંક જોવાય છે, પરંતુ એટલાથી જ એ બધી કૃતિઓ એમની જ છે એમ થોડું સિદ્ધ થાય તેમ છે, કેમકે વ્યાપ્તિને અભાવ છે.

(૧૩૯) વીરાંગદકથા

આની એક હાથપોથી ભા. ગ્રા સ મ મા છે એને અંગેની મારી નોધ મારી પાસે નથી, એ તો આ સરસ પાસે વર્ષો થયા છપાયા વિનાની ગૂંધેલી છે જી. અ. વગેરેમા પ્રશ્નાર્થપૂર્વક આની નોધ છે. ૫ બેચરદાસે ૫ ૧૦૦મા આને અન્ય હંગિલદ્રની કૃતિ કહી છે.

(૧૪૦) વીસવીસિયા [વિંશતિવિંશિકા]

વિભાગ અને પદ્યસંખ્યા—જ મ મા પદ્યમા ગ્યાયેલી અને ‘વિંશિકા’ તરીકે અન્ય નોધાયેલી આ કૃતિ વીસ વિભાગોમા વિભક્ત છે પ્રત્યેક વિભાગમા અસલ વીસ વીસ પદ્યો હોવાથી એ દરેકને ‘વીસિયા’ કહે છે આજે તો ચૌદમી વીસિયા પૂરેપૂરી મળતી નથી; રૂંકત ૮૮ જ પદ્યો મળે છે તેમ છતાં સમગ્ર કૃતિને ‘વીસવીસિયા’ કહે છે

વીસિયાનાં નામ—પહેલી વીસિયા (ગા ૧૧ ૧૫)મા વીસે

૧ કેવળ મૂળ અન્યાન્ય મુનિવરોની વિવિધ કૃતિઓ સંહિત ‘જ ક એ સરસા’ (સ્તલ્પગ) તરફથી ઈ સ ૧૯૨૪માં છપાયું છે મો અલ્પમ્ દ્વારા સંપાદિત આ મૂળ કૃતિ ઈ સ ૧૯૩૨મા પ્રકાશિત થઈ છે એમા પણ ચૌદમી વીસિયાના છ જ પદ્યો છે આ સમગ્ર કૃતિની સંસ્કૃત છાયા, અંગ્રેજી ટિપ્પણે સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના અને સંસ્કૃતમા એક પરિશિષ્ટ વડે આ આવૃત્તિ શોભે છે

વીસિયાના સાન્ન્યર્થક નામ છે અને એ ઉપગ્રથી આ કૃતિના વિષયનો પણ ખ્યાલ આવે છે એ કે વી. ચમુન્નકગ્ની આવૃત્તિમા ૧૫મી વીસિયાનું નામ ષાષ્ટમ્યા છે, અને એ સિવાયની વીસિયાના નામો સસ્ત્રુતમા બોવાય છે.^૧ એ દરેક સસ્ત્રુત નામના અતમા 'વિશિકા' શબ્દ છે તે બાજુએ ચમ્પતા એ નામો નીચે પ્રમાણે ગ્રંથ થઈ શકે —

(૧) અધિકાર, (૨) અનાદિ, (૩) કુલનીતિ, (૪) ચમ્પ-
ચન્વિર્ત, (૫) બીજાદિ, (૬) સદ્ધર્મ, (૭) દાન, (૮) પૂજા-
વિધિ, (૯) આવક ધર્મ, (૧૦) આવક-પ્રતિમા, (૧૧) યતિ ધર્મ,
(૧૨) શિક્ષા, (૧૩) ભિક્ષા, (૧૪) તદતનાય-શુદ્ધ લિંગ, (૧૫)
આલોચણા (આલોચના), (૧૬) પ્રાવશિત, (૧૭) યોગવિધાન,
(૧૮) દેવચાન, (૧૯) ભિક્ષુ વિશક્તિ અને (૨૦) સિદ્ધ-સુખ

વિષય—જેકે વીસિયાઓના નામ ઉપગ્રથી તે તે વીસિયાના વિષયની આખી માય છે, છતાં કેટલીક વિશેષ બાજુએ દર્શાવવા માટે અહીં હું એ વાત વીસિયાદીક વિચારું છું.

પ્રથમ વીસિયાની ગા ૩-૧૦માંના વિષયનો સાગર અથવાયર્થ યથોપનિષદગણિએ સાદી ત્રણસો ગાથાનું અંતવન (દાન ૪, ગા ૧૧-૧૬)મા આપ્યો છે ગા ૧૧-૧૫ વીસિયાઓના નામ પૂર્ણ પાડે છે

બીજી વીસિયામા જન્મ અનાદિ છે, એ પાંચ અસ્તિકાઓનું બનેલું છે અને એના માર્ગ ગ્યનાન નથી એ બાજુએ ગ્રંથ કર્મ છે છેલ્લી બાજુનું નૃત્યનિગમમા પણ બોવાય છે

ત્રીજી વીસિયાનો વિષય કુલાચાર અને દેશાચાર છે આમાંના

૧ યોગદર્શન તથા યોગવિશિકાના પરિચય (૫ ૪, ટિ.)મા ત્રણ નામો સસ્ત્રુતમા છે તેમા કુલનીતિએકવર્મ, ચરમપ્રમાર્ગ, દાનવિધિ અને સિદ્ધ એમ ૩, ૪, ૫ અને ૧૦ એ ક્રમાંકવાળા વીસિયાના નામોમા દેર છે

દેટલાક તો આજે હાત બન્યા છે. નવોદાના પ્રથમ સમાગમ-સમયના વસ્ત્રના પ્રદર્શનની જે વાત અણુઓગદાર (ગા. ૭૩, પૃ. ૧૩૭આ)-માં 'ત્રીડનક'ના ઉદ્ઘાટનમાં છે તે તેમ જ 'ગાહ્યાસત્તસર્ધ'માં જે વિવિધ રીતરિવાજો દર્શાવાયા છે તે અહીં વિચારી શકાય.

ગોપી વીસિયામાં ચરમ-પરિવર્તનો અધિકાર છે. ચરમ-પરિવર્તને 'અપુનર્બન્ધક' અને 'નિવૃત્તાધિકારપ્રવૃત્તિ' પણ કહે છે. આ અવસ્થા દરમિયાન મનુષ્યની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ મોક્ષની પ્રાપ્તિને અર્થે હોય છે. ગા. ૧૪-૧૫માં પાંચ સમવાયિ-કારણોને ઉલ્લેખ છે. આ બાબત તો અન્યથા પણ આ અંશકારે નિર્દેશ છે.

પાંચમી વીસિયામાં ધાર્મિક જીવનને વૃક્ષ સાથે સરખાવાયું છે.

છઠી વીસિયામાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ છે.

સાતમી વીસિયાના વિષય તરીકે ત્રણ પ્રકારના ધનની વાત છે. (૧) સમ્યજ્ઞાનની, (૨) નિર્ભયતાની અને (૩) ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ઉપગો-ગિતાની. જ્ઞાનના દાતા અને જ્ઞાનના પ્રાહ્લકનું સ્વરૂપ અહીં વિચારાણું છે. અભયધનની શ્રેષ્ઠ દાન તરીકે પ્રશંસા કરાઈ છે. ત્રીજા પ્રકારનું દાન એટલે અશનાદિનું દાન. આ દાન કરનારે ન્યાય વડે ધન ઉપાર્જન કર્યું હોયું જોઈએ તો એ શુદ્ધ દાન ગણાય. અનુકંપા-દાન ઇષ્ટ છે. ભગવાને તીર્થંકર-મહાવીરસ્વામીએ બ્રાહ્મણને દેવદૂધનું દાન દીધું હતું એ વાત અહીં અપાઈ છે.

આઠમી વીસિયામાં દેવની પૂજા અને એના ભેદે અને ઉપભોક્તાની ઉકીકત છે.

નવમી વીસિયા શ્રાવણના ધર્મ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એમાં શ્રાવકનાં બાર મનોનો ઉલ્લેખ છે.

૧ આના પ્રકારાન પોરે માટે જુઓ પા. ૧૪૨-૧૪૬).

૨ જુઓ પા. ૬. સ. ૨૧. વા. સ. ઇત્યાદિ.

દસમી વીસિયામાં આવકોની પ્રતિમાનું વર્ણન છે. એ પ્રતિમાઓનાં નામ ‘પ્રતિમા’ શબ્દને બાજુએ રાખતાં નીચે મુજબ છે :—

(૧) દર્શન, (૨) મન, (૩) સામાયિક, (૪) પોષ્ય, (૫) પ્રતિમા, (૬) અબલ, (૭) સચિત્ત, (૮) આરંભ, (૯) પ્રેમ, (૧૦) ઉદ્દિષ્ટવર્તક અને (૧૧) શ્રમણુભૂત.

આ પ્રતિમાઓ અનુક્રમે એક માસ, બે માસ એમ છેલ્લી અગિયાર માસ વહેન કરાય છે.

અગિયારમી વીસિયા સાધુ-જીવનનો ખ્યાલ આપે છે.

બારમી વીસિયામાં ધર્મને ‘રાજ્ય’ સાથે અને સાચા શ્રમણને ‘રાજા’ સાથે સરખાવાયા છે. ધાર્મિક શિક્ષણ એ આ વીસિયાનો મુખ્ય સૂર છે.

તેરમી વીસિયા એ સાધુ-સાધ્વીઓએ બિજા લેતી વેળા જે ૪૨ દોષો વર્તવા જોઈએ તે હકીકત પૂરી પાડે છે. આ બાબત પંચાસગ્રમાંના ‘પિંકવિદિ’ નામના પંચાસગ્રમાં લેવાય છે.

ચૌદમી વીસિયામાં શુદ્ધ રીતે બિજા દ્વારા મેળવેલા આહારમા વિઘ્નરૂપ બનતી બાબતોનો નિર્દેશ છે.

પંદરમી વીસિયાનો વિષય આલોચના છે.

સોળમી વીસિયામાં આચરિતોનો અધિકાર છે.

સત્તરમી વીસિયાનો વિષય ‘યોગ’ છે. એની ગા. ૧માં કહ્યું છે કે મૌક્ષિ લઈ જનારી પ્રવૃત્તિ તે ‘યોગ’ છે. ગા. ૨માં યોગના પાંચ પ્રકારો ગણાવાયા છે. એમાંના પહેલા બે તે “કર્મ-યોગ” છે; બાકીના ત્રણ ‘જ્ઞાન-યોગ’ છે. આ પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદો અને એ પ્રત્યેક ભેદના ચાર ચાર ઉપભેદો છે. આમ યોગ ૮૦ જાનનો છે. ગા. ૮માં અનુક્રમાં, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમનો નિર્દેશ છે.^૧ ગા. ૧૪માં

૧ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણરૂપ આસ્તિક્ય હત્યાદિના અહીં પદ્માનુપૂર્ણાએ હલોળ છે. એનો હલોળ લક્ષણર્થસૂત્ર (અ. ૧, સૂ. ૨)ની હારિભદ્રીય રીત (પર્વ ૨૦)માં પણ છે.

કહ્યું છે કે તીર્થની રક્ષાના નામે અશુદ્ધ પ્રયા માણુ શાખવાથી તીર્થનો ઉરહેદ થાય છે.^૧ ગા. ૧૭-૨૦માં શુદ્ધ આચરણના ચાર પ્રકારો ગણાવાયા છે. આ વીસિયામાં આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રાથમિક ભૂમિકાને બદલે આગળ ઉપરની ભૂમિકાનો વિચાર કરાયો છે.

અદારમાં વીસિયાનો વિષય દેવસંપાદન યાને સર્વગતા છે.

સિદ્ધ થયા પૂર્વેની અનુપ્ય તરીકેની અવસ્થાને લક્ષીને સિદ્ધના વિવિધ પ્રકારો પાડી એ બાબત યોગાણીસમી વીસિયામાં વર્ણવાઈ છે. ગા. ૧-૧૨માં એનો દેહ એના એ જ લવમાં એ જ દેહે મુક્તિ મેળવવામાં બાધક બનતો નથી એ બાબત સચોટ રીતે રજૂ કરાઈ છે.

વીસમી વીસિયામાં સિદ્ધના સુખનું વર્ણન છે. આ બાબત ધમ્મસંગહુણી (ગા. ૧૩૭૬-૧૩૮૫)માં પણ વિચારાઈ છે.

સંતુલન— સત્તરમી વીસિયા વિષય અને શૈલીની બાબતમાં શ્લોકશક સાથે સરખાવવા જેવી છે. વીસિયાની દૈક્ષીક ગાથા અન્યાન્ય પ્રંથોમાં જેવાય છે. દા. ત. વી. ૪, ગા. ૧૪ = સમ્મર્થપયરણુ (કંઠ ૩, ગા. ૫૫). આ લાવ શ્લેષતાદ્યતર ઉપનિષદ (અ. ૧, શ્લો. ૨) સાથે સરખાવાય તેમ છે. એ શ્લોક નીચે મુજબ છે:—

“કાલઃ સ્વમાત્રો નિયતિર્યદ્વદ્ધા મૂતાનિ ચોતિઃ પુરપ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

સયોગ ઇવા ન ત્વાત્મભાવાદાત્માડ્વનીસઃ સુરત્તુઃતદ્વેતોઃ ॥”

વી. ૬, ગા. ૫-૬ના પૂર્વાર્ધ = આવરસયની નિગ્જુત્તિની ગા. ૧૦૫ ૧૦૬ના પૂર્વાર્ધ.

૧ આને લગતા યશોવિજયચલિ-કૃત વિવરણમાં કહ્યું છે કે જનોનો સમૂહ એ ‘તીર્થ’ નથી, આજ્ઞારહિત એ સમૂહ તો હાડકાનો માળો છે, સૂનમાં કહેલી યથોચિત ક્રિયા કરનાર સાધુ, સાધ્વી, આવક અને આવિકાનો સમુદાય ‘તીર્થ’ છે. ધર્મ-દોગી ગુરુઓની બળર આવરસયની નિગ્જુત્તિ (ગા. ૧૧૦૬-૧૧૬૩)માં લેવાઈ છે. એણે સંક્ષેપમાં આ ૧૪મી ગાથામાં સૂચન છે.

૨ જુઓ પૃ. ૧૬૧.

વી. ૬, ગા. ૭-૮ = પંચાસગ (પં. ૩, ગા. ૨૬-૩૦) = વિસેસાઠ
(ગા. ૧૨૦૨-૧૨૦૩).

વી. ૬, ગા. ૬-૧૪ = સમરાઠ્યચરિય (લવ ૧, ગા. ૭૨-૭૭)
વી. ૬, ગા. ૮-૨૦ = સાવયધમ્ભવિહિ (ગા. ૧૦૬-૧૦૮ ને
૧૧૧-૧૨૦).

વી. ૬, ગા. ૧૧-૨૦ = પંચાસગ (પં. ૧, ગા. ૪૧-૫૦).

વી. ૧૦, ગા. ૧ = પંચાસગ (ગા. ૪૪૭).

વી. ૧૧, ગા. ૨ = પંચાસગ (ગા. ૫૧૩) = દસવેયાલિયની
નિજ્જુત્તિ (ગા. ૩૧૪).

વી. ૧૩, ગા. ૩૪ ને ૫૭ = પિંડનિજ્જુત્તિ (ગા. ૬૨-૬૩,
૪૦૮, ૪૦૯ ને ૫૨૦).

વી. ૧૩, ગા. ૧૦ = પિંડનિજ્જુત્તિ (ગા. ૬૬૨) = આહુ-
નિજ્જુત્તિ (ગા. ૨૮૦).

વી. ૨૦, ગા. ૬ = સમરાઠ્યચરિય (લવ ૬, પત્ર ૬૭૦,
દેશીની આવૃત્તિ).^૨

વિચારેની સમાનતા અર્થે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ થઈ શકે :—

વી. ૭, ગા. ૩-૫ = યોગધિન્દુ (શ્લો. ૩૪૫ ને ૩૪૬).

વી. ૧૨, ગા. ૧૨ = આવસ્સયની નિજ્જુત્તિ (ગા. ૬૯).

વી. ૧૨, ગા. ૧૬ = કંઠ (અ. ૧, વચ્ચી ૨, શ્લો. ૩૧૫).

૧ આ (૨)ચિહ્નથી અંકિત સમીકરણો સિદ્ધાન્તા સમીકરણો મો. કે. વી.
અભ્ય કદે આપ્યા છે

૨ આ લગભગ સમાન છે.

૩ “મર્તે વેરા ચત્ પદમાગમન્તિ તપાસિ મર્વાણિ ચ ચત્ વદન્તિ ।

ચદિચ્છન્નો મહાવર્ષ ચરન્તિ સત્ વે પદ સમરેણ મવીમ્બેમિલેનવ ॥૧૫॥”

વી. ૧૭, ગા. ૧૪-૧૬ = જ્ઞાનસાર ('લોકસંજ્ઞા' નામનું ૨૩મું અષ્ટક)

વી. ૨૦, ગા. ૨-૨૦ = શ્રોત્રવાહ્ય (અંતિમ પત્રો)

વી. ૨૦, ગા. ૬-૧૬ = ઉત્તરજાળયણ (અ. ૧૬, ગા. ૭૬-૮૫).

વી. ૨૦, ગા. ૧૮ = પંચસુતગની વ્યાખ્યા (પા ૨૮અ).

વી. ૨, ગા. ૧૮ગત "અણદયમગો તમ આસિને" તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૨-૮ ૬)ની નિમ્નલિખિત પ ક્રિત સાથે સંગ્રહાયેલું—

"તમ આસીત્ તમસા મૂલ્હમગ્રે પ્રગેતમ્"

વી. ૩, ગા. ૧૭માની "શ્વિયણ સુજ્ઞિયત્વા" પ ક્રિત અર્થ-શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરાવે છે

ઉદ્દેશ્ય—ન્યાયાચાર્ય યતોવિજયગણિએ અધ્યાત્મસાર (પ્ર ૩, શ્લો. ૬૪)માં "યોગવિશિક્ષા"નો અર્થાત્ ૧૭મી વીમિયાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે

વિવરણ—'યોગવિદ્યાણ' નામની સત્તમી વીસિયા ઉપનિષદ ન્યાયાચાર્ય યતોવિજયગણિદ્વિત વિવરણ મળે છે ૨ આ ગણિએ સમગ્ર કૃતિ ઉપર વિવરણ રચ્યું હતું કે જેમાં એની ચર્ચા મે "વીસ વીસિયાતું વિવરણ" એ નામના ઉદ્દેશ્યમાં કરી છે ૩ આગમોદ્ધારક અમાનદસાત્રગ્રન્થિએ પહેલી વીસિયા ઉપર વિવરણ વિવરણ ગ્રન્થ છે એ જણાવ્યું છે.

૧ આ નામ પંચાસગના ખીલ પ ચાસગના 'દિગ્દાપિદ્યાણ' નામનું સ્મરણ કરાવે છે

૨ આ વિવરણ સહિત ૧૭મી વીસિયા તેમ જ ચોમદર્શન ઉપરની યતોવિજયગણિકૃત દીક્ષા ચોમદર્શન તથા ચોમવિશિક્ષા એ નામથી જે સ ૧૯૨૨માં "શ્રીઆત્માનંદ જૈન પુસ્તક મંચાર ૧૫૭" તરફથી આગમી છપાવાઈ છે

૩ આ લેખ "જે ધ. મ" (પુ ૬૫, અ ૧૨)માં છપાયેલ છે

હિન્દી સાર—૧૭મી વીસિયાનો ‘હિન્દી સાર’ પં. મુખલાલે સખ્યો છે^૧ અને એ ઇપાયો છે.^૨

ગુજરાતી સારાંશ—પહેલી પાંચ વીસિયાનો ગુજરાતી સારાંશ અન્નસાગરગણિ(૯વે સુરિ)એ જે તૈયાર કર્યો હતો તે “સિદ્ધચક્ર” (વ. ૧૩, અં. ૧, પૃ. ૧૩-૨૦)માં ઇપાયો છે.

(૧૪૧) વેદબાહ્યતાનિરાકરણ

આની બે હાથપોથી અહીંના (સુરતના) જીનાનંદ પુસ્તકાલયમાં છે. એના ક્રમાંક ૯૧૩ ને ૧૨૪૭ છે. આ નામ વિચારતાં એવો પ્રશ્ન ઘોઘકને ઉદ્ભવે કે આ દ્વિજવદનચપેટા તો નથી? પરંતુ આ તો જુદી જ કૃતિ છે. ક્રમાંક ૧૨૪૭ની હાથપોથીમાં ઇશ્વરસદ્ભાવ નામની નાનકડી કૃતિ પછી નીચે મુજબની પંક્તિ પત્ર ૧૩આમાં છે:—

“કહ કેચિદ સદનુષ્ઠાનવતોડયિ જીનાન પ્રતિ મહામોહદોષેણ વેદ-
વાદાપવર્દ સદોપમેઘ લોમમન્દિયતિ તન્મોહાપનોદાયેદમ્ભનિષાયતે । અથ કે
પુતે વેદા નામ ॥

પત્ર ૧૬અમાં અંતિમ ભાગ છે. એ પણ “પતે તેટલો સુધારીને
હ અહીં આપું છું :—

“इत्येतदणशापदमेव वेदितव्यमुक्तवद् वक्ति विरहेण वेदबाह्यत्वात्वा-
नुपपत्तेः । इति वेदबाह्यतानिराकरणं कृतं श्रीसितावरार्यहरिमद्रेण ॥ ”

આ ઇપરથી એમ ફલિત થાય છે કે જીનો વેદોનો અસ્વીકાર કરે છે—
એવો વેદબાહ્ય છે એ આક્ષેપનો હરિભદ્રસૂરિએ રદિયો આપ્યો છે.

૧ જુઓ યોગદર્શન તથા યોગવિજ્ઞાન (પૃ. ૧૧૪-૧૩૮).

૨ જુઓ પૃ. ૧૪૭, ટિ. ૨.

(૧૪૨) વ્યવહારકલ્પ

મ. કિ. મહેતાએ આની નોંધ લીધી છે. ‘વાયક’ પ્રચીના જિન-
દત્તસૂત્રિએ શકુનશાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

“મદાહુઃ શ્રીહરિમદ્સૂર્યોઽપિ સ્વવ્યવહારકલ્પે—

‘નક્ષત્રસ્ય મુહૂર્તસ્ય તિથેશ્ચ કરણસ્ય ચ ।

ચતુર્ણામપિ ચૈતેવા શકુનો દણ્ડનાયકઃ ॥

અપિ સર્વગુણોપેત ન ગ્રાણં શકુન વિના ।

લગ્ન, યસ્માદ્વિમિત્તાના શકુનો દણ્ડનાયકઃ’ ॥ ”

(૧૪૩) શતશતક

આ નામની સો કૃતિ રચ્યાનો અ. પ્ર. (પૃ. ૫૨)માં ઉલ્લેખ છે.
એમાં જોગસયગનો સમાવેશ થાય છે ખરો ?

(૧૪૮) શાશ્વતજિનસ્તવ

આ જિજ્ઞાસુરૂપડિમાધોત્ત હોવાથી એનો આ પૂર્વે પૃ. ૮૮-૮૯-
માં વિચાર કરાયો છે.

(૧૪૫) રશાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને

એની (૫૬ અને ૧૪૬) વૈદિક્ષ્ણિક નામની ટીકા

વિભાગીકરણ—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય એ સંસ્કૃતમાં ૭૦૦

૧ આ ઉલ્લેખ પં. કલ્યાણવિજયજીએ “મયકાર-પરિચય” (પૃ. ૧૮૨)માં કર્યો છે.

૨ ‘લે. ધ. મ. સ.’ તરફથી મૂળ ઈ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત થયેલું છે. એનું મૂળ આઠ સ્તબકોમાં વિભક્ત કરાયું છે આ મૂળ કૃતિ ઈ. સ. ૧૯૧૪-
માં યશોવિજયગણિકૃત સ્વાદ્વૈકલ્પલતા સાથે “દે. લા. જ. પુ. સંસ્થા” તરફથી પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આ મૂળ દિક્ષુપ્રદા સંલિપ “વિજયદેવસૂરસંઘ સંસ્થા ગોડીશ જૈન ઉપાશ્રય (ગુનઈ)” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૯માં છપાવાયું છે.

૩ આ ટીકા છપાઈ છે. ભુચો ટિ. ૨.

પદ્ધોમા ન્યાયેની દૃતિ છે કર્તાએ આને કોઈ વિલાસોમા વિમન કરી
હા. જેમ વ્યુત્પત્તિ નથી, બે આની જેમ આકૃતિમા એ આડ
અનકોમા વિમન કનઈ છે, અને એના દીકામા યગોવિ ત્વગણિએ
એના અગિના વિલાસો પામી છે

વિષય—આ દૃતિમા અર્જુન દર્શનોના મત-ચોની આલોચના છે
એના નિગ્સન બાદ એનો સમન્વય સાધવાનો ઉત્તમ પ્રયાસ ન્યાયો છે
આનંદની વાત તો એ છે ? જે અર્જુન મથનરોના વિચારાનું ખડન
કનાયુ છે તેમનો માનવે છે તેમ કનાયો છે આ ઉપરથી મથનરોની
સર્વધર્મસમભાવની મનોન્મ લાવના ઝગડી જીડી છે

પ્રસ્તુત દૃતિના વિચોની આછી રૂપરેખા વિશે આપતું સૂચન કરી
વિરોધ મારે આત્માના અગ્નિ વની રસિદિ, જૈન દષ્ટિએ અર્ધિસાનુ
મન અને વેદવિદિત હિસાનુ ખડન, સ્વાય કાગ્જોના ઉલેખ
પૂર્વકનો મગ્જુવાદ, દ્રવ્ય અને નતને અગ્નિ જૈન મતન્ય, મુખિનુ
સ્વરૂપ તેમજ અદ્વૈતમાનાદ વગેરેનું નિગ્સન ઇત્યાદિ વિષયો નોધવા
બસ થરો અદ્વૈતમાનાનો સમન્વય શ્લો ૫૪૩ અને એ પછીના
પદ્ધોમા છે શ્લો ૫૪૩ ૫૫૨ વેદાનને લગતા છે એવા ઉલેખપૂર્વક
એ પદ્ધર્શનમધુચ્ચયની ત. ૨. દી. સહિતની આકૃતિના અતમા
અપાયા છે

ઉદ્ધરણ—શા. વા. સ.મા કેટલાક પદ્ધો અન્ય મ યોગાથી ઉદ્ધૃત
કરી વણી લેવાયા છે દા ત શ્લો ૨૬૮, ૨૭૦, ૬૮૪ ને ૬૦૫ એ
ધર્મકીર્તિત પ્રમાણુવાર્તિકમાથી, શ્લો ૬૬૩ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ
૧૦, સુ ૭)ના લાઘ્વ(લા ૨, ૫ ૩૧૮)માથી અને શ્લો ૨૮૬ને

■ આ વિષય ધર્મમધુચ્ચયની ૫૧મા ચર્ચાએ છે

૨ આ વિષય અન્યથા ચર્ચાએ છે જુઓ પૃ ૧૩૬ ૧૪૩ અને ૧૪૫

ઉત્તરાર્ધ શાંતરક્ષિતની કોઈક કૃતિમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયા છે. અ.જ.પ. (ખંડ ૧, પૃ. ૭૧-૭૨) ની સ્વોપત્ર વ્યાખ્યા જોતાં જાણાય છે કે શ્લો. ૫૧૫-૫૧૮ એ વૃદ્ધોનું કથન છે.

સામ્ય—શ્લો. ૬૬૭ 'વાક્યપદ્ધીય (કાંડ ૨)ના શ્લો. ૪૨૫ સાથે પ્રાયઃ મળે છે. શ્લો. ૩૬૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૩, ૫૧૫ ૫૧૮, ૬૬૬, ૬૬૭ અને ૬૭૦ અ.જ.પ. અને એની સ્વોપત્ર વ્યાખ્યામાં જોવાય છે."

શ્લો. ૫૮૧-૫૮૩ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (શ્લો. ૧૧-૧૩) સાથે બહુધા મળે છે.

શ્લો. ૭૬ ભગવદ્ગીતા (અ. ૨)ના શ્લો. ૧૬ સાથે મળતો આવે છે.

શ્લો. ૫૬૩ ભગવદ્ગીતા (અ. ૧૩, શ્લો. ૮) સાથે સરખાવાય તેમ છે.

શ્લો. ૧૬૬નું આદ્ય ચરણ મૈત્રી ઉપનિષદ્ (૬, ૧૫) સાથે અને એનો પૂર્વાર્ધ મહાભારત (આદિપર્વ ૧, ૧, ૧૯૦) સાથે મળે છે.

શ્લો. ૫૦૫ ને ૫૦૬ સમ્ભવપ્રવચન (કંડ ૧)ની ગા. ૪૩-૪૪ના અનુવાદરૂપ જાણાય છે.

નાભોદ્દેખ—શ્લો. ૬૦૩માં ધર્મકીર્તિનું નામ અપાયું છે. એવી રીતે હિંદુપ્રજ્ઞા (પન ૩૮આ)માં પણ આ નામ છે. વિશેષમાં આ વીકામાં ઉશાંતરક્ષિત, રશુભગ્રાપ્ત, પશુભય વગેરેમાં નામ છે.^૧

૧ જુઓ 'ઉપખંડ'.

૨ જુઓ અ.જ.પ. (ખંડ ૨)નો હરોડ્ધાત (પૃ. ૪૦).

૩ જુઓ "ઉપખંડ"

૪ એજન.

૫ એજન.

૬ જુઓ અ.જ.પ. (ખંડ ૨)નો હરોડ્ધાત (પૃ. ૩૯).

વિવરણ—શા.વા.સ. ઉવ૨ ૨૭૫૦ શ્લોક પૂરતી સરૂત ટીકા મથકાર મળતે નથી છે અને એનું નામ દ્વિપ્રદા ગણ્યુ છે આ ઉપરાંત યનોવિન્યગણિએ યજુ આ કૃતિ ઉપર સરૂતમાં ટીકા નથી છે અને એનું નામ વ્યાઘ્રાદ્યપલ્લતા ગણ્યુ છે એ નવ્ય ન્યાયથી મળિત છે એ પણ મુક્તિ છે ૧ જિ. ૨. કો. (વિ ૧, ૫ ૩૮૩)માં “વૃદ્ધગણિતા યા શરૂ થતી ટીકાને ‘અસાનકર્તૃક’ કહી છે, પણ આ તો વ્યાઘ્રાદ્યપલ્લતાના આગ પૂરનો પ્રા. લિ. ભાગ છે એને એમ લાગે છે આ જૂન છે

અનતરણી—ન દીની મનપગિન્નિગિદ્ધ ટીકા (૫૧ ૨૧૩આ, ૨૧૪આ અને ૨૨૨આ)માં શા.ના સં.માંથી અવતરણો અપાયા છે

ભાષાતર—આ અપૂર્વ કૃતિનું શુદ્ધગતી ભારાતર નથી એ બેદનો વિચાર છે

સારાશ—આ કૃતિના શ્લોક ૧/૪-૨૧૦નો શુદ્ધગતી સારાશ ૫ બેચમ્દાસે ૫ ૩૩ ૩૪માં આપ્યો છે

વ્યાખ્યાનો—આગમોદ્ધારે શા.ના.સ.ને અંતે ૧૮ વ્યાખ્યાનો આપી (સુગતમાં) વિ સ ૨૦૦૨માં આપ્યા હતા આ બધા ઉત્તરગતી લેવાયા છે પણ એ અપાવાયા નથી

(૧૪૮) આનન્ધમર્તત્ર

માનદેવસૂનિકૃત ટીકા મહિત જે સાવગધમ્મ છપાયો છે તે જ આ કૃતિ હોય એમ લાગે છે એને આનો પરિચય ૫ ૧૭ માં અપાયો છે

(૧૫૦) આનન્ધમર્તિપ્રદા

આ માનગધમ્મનું નામોત્તર જણાય છે

(૧૫૧) આવકધર્મવિધિ (પ્રકરણ)

આની નોંધ સાવગંધમ્મ તરીકે મેં પૃ. ૧૭૬મા લીધી છે.

(૧૫૨) આવકધર્મસિમાસ

આ તો સાવગંધમ્મસમાસનું સંસ્કૃત નામ છે. આથી આનો પરિચય એ નામે મેં પૃ. ૧૮૦-૧/૧માં આપ્યો છે.

(૧૫૪) આવકપ્રજ્ઞસિ અને એની (૧૫૫) ટીકા

આવકપ્રજ્ઞસિની ચ. પ્ર.મા નોંધ છે. આ જ સાવયપપુણ્ણતિ હોય તો એનો મેં પૃ. ૧૮૦-૧૮૧મા વિચાર કર્યો છે.

આવકપ્રજ્ઞસિની ટીકા એ સાવયપપુણ્ણતિની ટીકા હોય તો એ સંબંધમાં મેં પૃ. ૧૮૧મા વિચાર કર્યો છે. સામાન્યારીશતક ( )મા તેમ જ જયસોમસૂરિકૃત વિચારરત્નસંગ્રહ કે જેને મંથરૂપે ચોજી ગુણવિનયે વિ. મં. ૧૬૫૭મા લખ્યો છે તેમાં આની જ નોંધ હોય એમ લાગે છે.

(૧૫૭) ૧૫૬૬૬૬નિસમુચ્ચય

પ્રેરણા- મિદ્ધમેન દિવાકળની દાર્શનિક દ્વાનિશિક્ષાઓના પત્ર-શીલન દ્વારા પ્રેરણા મેળવીને હુગિલદસૂગિએ ૮૭ પદોની આ મંસ્કૃત કૃતિ ગ્રંથી છે.

૧ એફ એલ પુરી (Pullee)એ આતુ સંપાદન કર્યું છે અને એ GSAI (Vol I, 47 ff 8, 159 ff, 9 I ff.)મા છપાયું છે “જે. ધ પ્ર. સ.”એ આ કૃતિ ૧૯૦૫-૦૬ અને અષ્ટકપ્રકરણ સહિત “શ્રીહરિ ભદ્રસૂરિકૃત ત્રયમાલા”એ નામથી વિ સ. ૧૯૬૪મા પ્રકાશિત કરી છે. ૧૯૦૨-૦૬ સહિત મૂળ કૃતિનું સંપાદન ડૉ. સુઆલિએ કર્યું છે, અને એ “કલકત્તા બિબ્લિઓથિકા ડિવિઝન”મા ઈ સ. ૧૯૦૫-૦૬મા પ્રસિદ્ધ

છંદ—એનું યગ્મુ પદ્ય ‘ઉપતિ’ મા છે અને ૧૮૨મું પદ્ય ‘સુદરી’ ચાને ‘વિગોગિની’ કિંવા ‘વનાવીય’ હદમા છે, બ્યારે બાકીના ૮૫ પદ્યો ‘અનુષ્ટુબ્’ મા છે આમ કૃતિ મુખ્યતઃ ‘અનુષ્ટુબ્’ મા રચાઈ છે

નામ—કર્તાએ આ કૃતિનું નામ સૂચ્યું નથી પણ વિદ્યાતિલક ઉર્. મોક્ષતિલ. સૂત્રિએ આની કૃતિ (૫ ૨) મા તેમ જ શુશ્રુતન સૂત્રિએ આ કૃતિની ટીકા નામે ત. ર. દી. મા સૂચ્યું છે તેમ એ પદ્ધર્શનમુચ્ચય છે આ નામ જ કહી આપે છે તેમ એમાં હર્શનનો અધિકાર છે શ્લો. ૧ મગધાયગ્ધરૂપ છે એ અનેકાર્થી છે એમ ત. ર. દી. મા કહ્યું છે શ્લો. ૨ ઉમા હર્શનના નામે છે. જેમ ૩ (૧) બૌદ્ધ, (૨) નૈયાયિક, (૩) સામ્ય, (૪) જૈન, (૫) વૈશેષિક અને (૬) જૈમિનીય ત. ર. દી. મા આ દર્શનોને લક્ષીને તમઃ કૃતિના ૮ અધિકાર પડ્યા છે

યપુ છે આ દીમ સંહિત મૂળ “અત્થાનદ સભા” (ભાવનગર) તરફથી વિ સ ૧૮૭૪ મા છપાયું છે “આ સ” તરફથી આ મૂળ તેમ જ અ જ નામની રાજ્યેખરસૂત્રિ કૃત પદ્ધર્શનસમુચ્ચય નામની કૃતિ ઈ સ. ૧૦૧૮ મા સુરતથી એક મથકે છપવાઈ છે “બીજા બા સમ્પત્તિગ્રંથ” મા મણિમદ્દના નામ પર ચક્રવાયેની લઘુ દીમ સંહિત મૂળ “બનારસ” થી ઈ સ ૧૯૦૫ મા છપવાયું છે એમાં દ્વાભાદરનાવ ગોસ્વામીની સંસ્કૃત મા ભૂમિકા છે “મજ્ઞાબાઈ જ્ઞાનમંદિર” (ડોહઈ) તરફથી પદ્ધર્શનસમુચ્ચય વિદ્યાતિલક કૃત કૃતિ તેમ જ અજ્ઞાતપૂર્વક લઘુપદ્ધર્શનસમુચ્ચય સંહિત વિ સ ૨૦૦૬ મા પ્રગટિત થયો છે આનું સંપાદન બીચિ-૪૫૪ નું સૂરિજીએ મ્યું છે

૧ આના છંદ સળધી આ પરિવર્તનનો અને તા. ૨૦ દી. મા આ પદ્યને અંગેનો જીજ્ઞાસુરિના ક-ચેખનો વિચાર કરી ૫. બેચરદામે જૈન દર્શન (સૂત્ર, ૫ ૧) મા આ પદ્ય હરિભદ્રસૂત્રિનું નહિ હોય તેઈએ એમ મ્યું છે

જેમા પદમા કહ્યું છે ? જે નૈયાયિક અને વૈગેષિકને અલિખ મળે છે તેઓ છ દર્શન ગણાવતી વેળા ‘લોકાયત’ મતનો અર્થાત્ ‘ચાર્વાક’ દર્શનનો ઉલ્લેખ કરે છે આમ અહીં લાગ્તીય દર્શનોમા જે ચાર્વાકના મતનો અગત્યના દર્શન તરીકે ઉલ્લેખ છે તે આ સૂત્રિ-વર્ધની ઉદાગ્તાનુ ઘોતન કર છે

દર્શન’ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન સબધી વિરોધ પ્રિયાન્સગણી આને અગ્રેજીમા ‘system of philosophy’ કહે છે એની સખ્યા વર્ગીકરણના દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર અવનબે છે દર્શનોના જે લાગ્તીય અને અલાગ્તીય એમ બે વર્ગો પડી શકે તેમા લાગ્તીય દર્શનો તરીકે મોટે ભાગે છની સખ્યા દર્શાવાય છે વદિક હિન્દુ મથકાગે વગેરે સાખ્ય, યોગ, ન્યાય, નૈરોષિક મીમાસા અને વેદાંત એમ છ દર્શનો ગણાવે છે, અને એને જ ‘આગ્તિક દર્શન’ ગણે છે, અને નાસ્તિક દર્શનો તરીકે તેઓ ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનો ઉલ્લેખ કરે છે

ઢેલાક પૂર્વ મીમાસા અને ઉત્તર મીમાસા, સેધ્ન સાખ્ય અને નિરીશ્વર સાખ્ય તેમ જ સોળ પદાર્થ જાણાવનાર ન્યાય અને સાત પદાર્થ જાણાવનાર વરોષિક એમ છ દર્શન ગણાવે છે વળી ઢેલાક સૌનાતિક, વૈશાપિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એમ બૌદ્ધ દર્શનના ચાર પ્રકારોમા જૈન અને લૌકાયતિક દર્શન ઊમેરી છ દર્શનો ગણાવે છે ઢેલાક આ બેને પ્રકારે છ છ દર્શન ગણાવી દર્શનોની સખ્યા બારની દર્શાવે છે ?

વિષય—અલો ૪-૨૧૧૩મા બૌદ્ધ દર્શનો, મલો ૧૧૩-૩૨૩

૧ આ ઉપરાંત ઢેલાક જાણતો મે ‘નૈન્સન્ડ્રાન્ડ’ (વ ૬, બ ૩)મા પ્રસિદ્ધ થયેલા માસ લેખ નામે ‘દર્શનોની ગણના અને ઘટના’ મા આપી છે

૨ આમ વિષય પદાર્થમા અહી પૂર્ણ થાય છે એવી રીતે કાવ્ય-પ્રકાશમા પણ જોવાય છે

મા નૈયાયિક, શ્લો. ૩૨૩-૪૩૩મા સાખ્ય, શ્લો. ૪૩૩-૫૮મા જૈન અને શ્લો. ૫૮-૬૭મા વજ્રેષિક દર્શનનો પશ્ચિમ અપાયો છે. શ્લો. ૭૮-૭૯મા છ દર્શન તરીકે ગેને રેને ગણુવેા એ વાત વિચારાઈ છે છેલ્લા શ્લોકના ઉત્તગર્ધમા કર્તાએ વાચકર્વાને ઉપદેશ આપ્યો છે શ્લો. ૧૧મા બૌદ્ધ ન્યાય અનુસાર દેવુના નણુ લક્ષણુ દર્શાવતી વેળા પક્ષધર્મત્વનો ઉલ્લેખ છે આ ભાવદર્શક સબ્દ-પ્રયોગ પ્રમાણવાર્તિક (શ્લો. ૩)મા અને ન્યાયપ્રવેશક (પૃ. ૧)મા જોવાય છે એટલે જિનવિજયજીનુ કયન વિચારણીય છે છે

સામ્ય—શ્લો. ૫-૮ જિનસેનના ૧આદિપુરાણુ (૫૧ પ)મા શ્લો. ૪૨-૪૫ રૂપે ક્રમસગ જોવાય છે આથી એમ લાગે છે કે આ કોઈ પ્રાચીન બૌદ્ધ કૃતિમાથી ઉજત કગવા હશે

શ્લો. ૨૦નો પૂર્વાર્ધ તેમ જ ઉત્તગર્ધ જનન્તભદ્રની ૨ન્યાય-મંજરી (પૃ ૧૨૯)માના બે પદોના ઉત્તગર્ધ સાથે સર્વથા મળતા આવે છે આ બે પદોના પૂર્વાર્ધ ૫૬દર્શનસમુચ્ચયમા નથી તો શુ આ બે પદો કોઈક અન્ય પ્રાચીન કૃતિના હશે ?

શ્લો. ૭૨ જ્ઞાન-ક્ષિતના વૈતસ્વસંગ્રહ ઉપગની ક્રમનચીલ્પત ૪પ'જિકા (પૃ ૪૫૦)માત પદ સાથે લગભગ સામ્ય ધગવે છે. શુ આ પદ કોઈ જૈમિનીય દર્શનની પ્રાચીન કૃતિનુ હશે ? આ ૭૦મુ પદ ન્યાયકુમુદચન્દ્ર (પૃ ૫૦૫)મા અનન-ધુરૂપે નજરે પડે છે.

વિવરણાત્મક માહિત્ય—આ નીચે મુજબ છે —

૧ આ મહાપુરાણુનો પૂર્વાર્ધ છે જ ઉત્તગર્ધ તરફન “૨પાકાદમ પ માતા”મા દન્દોત્તી પિ સ ૧૯૭૩-૭૪મા છપાયે છે

૨ આ મહાપાધ્યાય મંઆધરગાગી દ્વારા સંપાદિત મઠ “વિજિયા નવરમ સરૂત સિરીઝ”મા છપાયુ છે

૩-૪ આ બંને “આ પી મ.”મા છપાયેલ છે

(૧) વિ. સં. ૧૨૯૫માં કોઈકે અવચૂરિ રચી છે.

(૨) ‘રુદ્રપદ્મીય’ ગચ્છના સંઘતિલકસૂરિના શિષ્ય સોમ-
નિલક ઉર્ફે વિદ્યાતિલકે વિ. સં. ૧૩૯૨માં એક ટીકા રચી છે અને
એ ઠાણમાં છપાવાઈ છે.^૧

(૩) મણિભદ્રે એક ટીકા રચી છે.^૨ આ વિદ્યાતિલકની જ
હોય એમ મોટા ભાગનું માનવું છે.^૩ આ ટીકામાં જૈન દર્શનને
સગતા સખાણુનો સગલજ બંડધો અડધ ભાગ સ્વાદ્વાદ્વમંજરી સાથે
મોટે ભાજે મળતો આવે છે. શું એકે બીજામાંથી આ લીધું હશે ?

(૪) કેવલસુંદરસૂરિના શિષ્ય અને વિ. સં. ૧૪૬૬માં ક્રિયારત્ન-
સમુચ્ચય રચનારા ગુણરત્નસૂરિએ પરદર્શનસમુચ્ચય ઉપર
સંસ્કૃતમાં ૪ ટીકા રચી છે. જૈ.મં. (પૃ. ૭૯) પ્રમાણે એની બે વાચના
મળે છે. આ ટીકા (પત્ર ૪૨અ)માં તેમ જ સ્વાદ્વાદ્વમંજરી
(અન્યથોગ ૦ સ્તો. ૧૫ની ટીકા, પૃ. ૯૭)માં નીચે મુજબની પંક્તિ
પતંજલિના નામે અપાઈ છે, જો કે એ થોગસૂત્ર (સ. ૨૦)ના
વ્યાસકૃત ભાષ્ય (પૃ. ૯૧)માં મોટે ભાજે મળે છે:—

“તુલ્યોઽપિ પુરુષઃ પ્રત્યયં વૌદમનુપદ્યતિ, તમનુપદ્યજતવાત્માઽપિ
તદાત્મકઃ હવ પ્રતિભાપતે ।”

(૫) રાજહંસે ૧૫૦૦ સ્લોક જેવડી એક ટીકા રચી છે.

૧ જુઓ પૃ. ૧૪૪.

૨ આ ટીકા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૪).

૩ આ સંખંધમા મેં કેટલીક બાબતો “પરદર્શનસમુચ્ચય અને
એની ટીકાઓ” એ નામના ગ્રાસ લેખમાં વિચારી છે. આ લેખ “આ. પ્ર.”
(પૃ. ૪૮, બ્. ૮)માં છપાયેલ છે.

૪ આ મહાસિદ્ધ છે. જુઓ પૃ. ૨૫૭, ટિ. ૬ અને પૃ. ૨૬૪.

આક્ષેપ—પદ્દર્શનસમુચ્ચયમાં ઉત્તર-મીમાસા યાને વેદાંતનું નિરૂપણ નથી. આથી “યૌખંબા સંસ્કૃત સિરીઝ” તરફથી પ્રસિદ્ધ અચેલી આવૃત્તિની ભૂમિકા (પૃ. ૨)માં દ્વામોદરલાલે જ દર્શનોની કરેલી વ્યવસ્થાને દુર્વ્યવસ્થા કહી છે. વળી એમણે મંથકારે સ્વીકારેલી આ પદ્ધતિ ‘દ્વીપાધસ્તિમિર’ ન્યાયના આલંબનરૂપ છે એમ કહ્યું છે.

વિવિધ દર્શનોને લક્ષ્યમા રાખી અનેક નાનીમોટી કૃતિઓ રચાઈ છે. આ બાબત મેં “પદ્દર્શનસમુચ્ચય અને મણિભદ્રકૃત ટીકા” નામના મારા લેખમાં વિચારી છે. આથી અહીં તો કોઈક જોને રચેલી સર્વસિદ્ધાંતપ્રવેશક નામની લઘુ કૃતિ વિશે થોડુંક કહીશ :

આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે. પ્રારંભમાં એક પદ્ય છે. એ દ્વારા મંથકારે સર્વ ભાવના પ્રણેતા જિનેશ્વરને નમસ્કાર કર્યો છે અને સર્વ નિગમેને વિશે જે તત્ત્વ-લક્ષણ ઇષ્ટ છે તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ત્યાર બાદ એમણે ‘નૈયાયિક’ દર્શનનું ગદ્યમાં સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કર્યું છે. આ દર્શન પછી એમણે વૈશેષિક, જૈન, સાંખ્ય, બૌદ્ધ, મીમાસક તથા ચાર્વાક એમ જ દર્શનોની રૂપરેખા ગદ્યમાં આલેખી છે. આ કૃતિનું સંપાદન મુનિશ્રી જીવિજ્યજીએ કર્યું છે અને એ સર્વસિદ્ધાંતપ્રવેશક એવા એમના લેખ દ્વારા “જી. સ. પ્ર.” (વ. ૧૬, અ. ૨)થી શરૂ થયું છે અને કટકે કટકે આ માસિકમાં એ છપાય છે. આ લેખમાં એમણે સર્વસિદ્ધાંતસંગ્રહનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પંચદર્શનસ્વરૂપ—જેમ જ દર્શનોને લક્ષ્યને વિવિધ કૃતિઓ રચાઈ છે તેમ બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, વૈશેષિક અને જૈમિનીય એ પાંચ દર્શનોના નિરૂપણાર્થે કોઈએ ‘પંચદર્શન-સ્વરૂપ’ નામની કૃતિ રચી છે.

૧ આ સંબંધમાં મેં કેટલીક બાબત વિ. સં. ૨૦૦૫માં છપાયેલ ઉપદેશરત્નાકરની ભૂમિકા (પૃ ૬૮-૬૯ ને ૯૨)માં આપી છે.

પંચદર્શનખંડ—આ નામની એક કૃતિ જૈ. મં. (પ. ૮૫)-
માં નોંધાયેલી છે તે શું છે?

સૂચકાંડ (સુધક્રમ ૧, અબજયણ ૧૨)ની ટીકા (પત્ર ૨૨૫અ-
૨૨૬આ)માં રીલાંકસૂત્રિએ નૈવાનિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને જૌદ્ધ
એ ચાર દર્શનોનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે.

૧સર્વદર્શનસંગ્રહ—જ ૯૮ દર્શનો નીલિ પશ્ય એ ઉપરાંતનાં
દસ દર્શનોને અંગ્રે સાપત્ત માધવાચાર્યે સર્વદર્શનસંગ્રહ નામની
સંસ્કૃત કૃતિ રચી છે.

૨મધ્યક સર્વદર્શનશિરોમણિ રચેલ છે.

દર્શન-દ્વિદર્શન—શ્રી. રાઘવ સાંકૃત્યાયને આ નામની દિલ્હી
કૃતિ રચી એમાં પૌર્વાન્ય અને પાશ્ચાત્ય-સર્વે પ્રાચીન અને અર્વાચીન
દર્શનોની ઝાંખી કરાવી છે. ૩બૌદ્ધદર્શન નામની એમની કૃતિ આનો
એક ભાગ છે એમ આ બૌદ્ધદર્શનના પ્રા. ૧-કથનમાં એમણે કહ્યું છે.

(૧૫૮) ૫દ્દર્શની

આ કૃતિ મ. કિ. મહેનાએ નોંધી છે.

(૧૫૯) ઉગ્રાદ્ધાત્તપ્રકરણ

નામ અને વિભાગ—આ ' વિગ્લ ' વડે અંકિત કૃતિ સંસ્કૃતમાં

૧ પ્રા. કે. પી. અમરકર દ્વારા આનું બીજી વારનું સંપાદન થયું છે.
એમાં એમના ૨૧. પિતા વામુદેવજીએ અમરકરની અંકિત રીત તેમ જ
એમની સંક્ષિપ્ત જનનંદના ૩ આ ભાં. પ્રા. સં. મં. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૧માં
છપાયું છે. સર્વદર્શનસંગ્રહનું અંગ્રેજ ભાષાંતર કેપેલ (Cowell) અને
ગોપ્લ (Gopple) દ્વારા થયું છે.

૨ ' કિતાબ-મદલ ', પ્રસાદાબાદશી આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૪૪માં
પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૩ આ મૂળ કૃતિ ચલોભદ્રસૂત્રિના નિવરણ અને ન્યાયાચાર્ય યતો-
વિજયગણિની બ્યાખ્યા સહિત " દે. ભા. જૈ. પુ. સંસ્કૃત " તરફથી ઈ. સ.
૧૯૧૧માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. આમાં અંતમાં મૂળ પૃથક્ પળ આપાયું છે.

પ્રત્યેક વિભાગને મુદ્રિત આજ્ઞાતમાં 'આધિકાર' કહ્યો છે. પહેલા પંદર અધિકારોમાં સોળ સોળ પદો છે, જ્યારે સોળમામાં-અંતિમ અધિકારમાં સત્તર પદ છે. આ સત્તરમું પદ “પોડશયોદયકમ્” એવા ઉલ્લેખ પછી અપાયું છે. આમ પ્રત્યેક અધિકારનાં પદોની સંખ્યા ઉપરથી આ કૃતિનું નામ પોડશક યાને પોડશકપ્રકરણ પડાયું છે; કર્તાએ તો આ નામ કોઈ સ્થળે આ કૃતિમાં આપ્યું નથી. સિદ્ધસેન દિવાકરની દ્વાનિશદ્-દ્વાનિશિકાના નામનું આ સ્મરણ કરાવે છે.

વિષય—સોળે પોડશકનાં નામ સાન્વય છે એટલે વિષયનો પૃથક ઉલ્લેખ ન કરતા એ ‘નામો જ અહીં રજૂ કરું છું :—

(૧) ધર્મ-પરીક્ષા, (૨) દેશના કિંવા સદ્ગર્ભ-દેશના, (૩) ધર્મ-લક્ષણ, (૪) ધર્મેચ્છુલિંગ, (૫) લોકોત્તરતત્ત્વ-પ્રાપ્તિ, (૬) જિન-મંદિર, (૭) જિન-બિંમ, (૮) પ્રતિષ્ઠાવિધિ, (૯) પૂજન-સ્વરૂપ, (૧૦) પૂજન-ફલ, (૧૧) શુન-સાન-લિંગ, (૧૨) દીક્ષાધિકાર, (૧૩) શુરુ-વિનય, (૧૪) યોગ-લેહ, (૧૫) ધ્યેય-સ્વરૂપ અને (૧૬) સ્મરણ.

ચરોમદસૂરિનું વિવરણ તેમ જ ચરોવિજયગણિની વ્યાખ્યા ઉપરના ટિપ્પણો આ બે સાથે મૂળ કૃતિ “ઋ. કે. જ્ઞે. સંસ્થા” (૨૪લામ) તરફથી બિ. સં. ૧૯૯૨માં છપાવાઈ છે. આ સંપાદનમાં પ્રારંભમાં સંપાદક તરફથી પ્રત્યેક પોડશકના વિષયોની સૂચિ અપાઈ છે મૂળ કૃતિના પ્રથમના આઠ પોડશકે શુભશાલી બાપાતર અને વિવેચન સહિત કેશવભાલ જૈન તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ કરાયા છે “જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૯માં ‘પીઠરિમદસૂરિગ્રંથસંગ્રહ’ નામથી જે અગિયાર અંશે પ્રકાશિત થયા છે તેમાંનો ત્રીજો ગ્રંથ તે પોડશક છે.

૧ “દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા” તરફથી પ્રકાશિત આવૃત્તિ (પદ ૯૬આ) માં જે નામો છે તે હું અહીં આપું છું.

ઉ ૧૧

ઉદગ—સવા-શૈવીમા યોગમેલુ આ ચોડગાદ શેઈ વૈનાવૃત્ત્ય કગનારી અને આગમરૂપ તાગની અવગાહના કગવામા અસમર્થ વ્યક્તિના બોધને માટે^૧ અને આત્માના રઝનુમગણાર્થ તાધુ-જીવનના ઈતિવૃત્તને અનુલક્ષીને^૨ ચાલુ છે એથી તો ધર્મપરીક્ષા જીવ-લક્ષણુનુ પ્રાપ્તિમા નિરૂપણ કરી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિનુ અતમા વર્ણન છે આમ પ્રાપ્તિમા સ્પર્શવવા લાયક પગિણુમવાદને અતમા કહ્યો છે^૩

વિશેષતાઓ—પહેલા ચોડશકના દમમા 'લોકમા' 'બોદ' પગિલાયા સામંજી લેવાઈ છે

ગો ૧૧, શ્લો ૫મા કોઈ જિંધતા નરેશની કયા વિશે નિર્દેશ છે શ્લો ૭-૮મા પદાર્થ, પદવિમલ, ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન એ સુપ્રસિદ્ધ સગાઓને બદલે વાક્યાર્થ, મતાવાક્યાર્થ અને ઐદરવાર્થ એવી અભિનવ સગાઓ નજરે પડે છે આ ઉકીરત ઉનએસપદ્ય (શ્લો ૮૫' ૮૬૫)મા પણુ લેવાય છે શ્લો ૧૧મા 'ચારિ-ચગક સજીવની'ને ઉલેખ છે

ગો ૧૨, શ્લો ૧મા 'વસન્તનૃપ'ના ઉલેખ છે આ અર્હી (સુગતમા) જે થોડા વર્ષો ઉપર 'ધીસ' નીમળતી હતી તેના વરગાળનુ રમગણુ કાવે છે

ગો ૧૫, શ્લો ૧૪મા શુદ્ધ યજ્ઞવેદના નિમ્નલિખિત પછુ પ્રતિર્ણિજ લેવાય છે —

૧ જુઓ 'જ કે શ્વે સરથા તરફથી જાણેલા ચોડશક-મકરણુને આગમોધારકે લખેલા ઉપક્રમ

૨ જુઓ મોજમા ચોડશકનો અંતિમ ભાગ

૩ જુઓ ઉપરુન્વ ઉપક્રમ

૪ આ સ બધમા જુઓ મારો લેખ હરિજરાની ધીસ એ અર્હીના
"મતાપ ના તા ૨૬ ૩ ૩૮ના અકમા જાણે છે

“વેદાદ્યમેતં પુરુષં મહાન્ત-

માદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાર્ ।

તમેવ વિદિત્વાપ્રતિમૃત્યુમેતિ

નાન્યઃ પન્થા વિચરેદ્યનાય ॥ ૧૮ ॥”

ચેક્રયવંદણુમહાભાસ અને પોડશક-ચેક્રયવંદણુમહાભાસ (ગા. ૩૪) માં પોડશકનો ‘ સુત ’ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

આઠમા પોડશકના બીજા પદના પૂર્વાર્ધના પ્રાકૃત રૂપાન્તરરૂપે ચેક્રય૦ માં ૩૫મી ગાથા યોગ્ય છે.

ચેક્રય૦ ની ૨૦૮મી ગાથામાં પોડશક ૯ (‘ પૂનસ્વરૂપ ’ પોડશક) ની સાક્ષી અપાય છે.

નવમા પોડશકની ત્રીજી ગાથાનું પ્રાકૃત કરી એ ચેક્રય૦ માં ૨૦૯મી ગાથા તરીકે અપાયેલી છે.

નવમા પોડશકની ૧૦મી ગાથા મોટે ભાગે ચેક્રય૦ ની ૨૧૩મી ગાથાનું પ્રાકૃતીકરણ છે.

નવમા પોડશકની ૧૧મી ગાથા અને ૧૨મી ગાથાના ભાવાર્થરૂપે ચેક્રય૦ માં ૨૧૪મી અને ૨૧૫મી ગાથા છે.

દસમા પોડશકની ગા. ૨-૮ ને આધારે ચેક્રય૦ ની ગા. ૮૮૭ ઇત્યાદિ હોય એમ લાગે છે.

વિવરણ- પોડશક ઉપર યશોભદ્રસૂત્રિનું ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડું સંસ્કૃતમાં ૧ વિવરણ છે. આને જ કેટલાક અલ્પલેખસૂત્રિનું વિવરણ ગણતા હોય એમ લાગે છે. ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ પોડશક ઉપર ૧૨૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રવ્યાખ્યા રચી છે. એ યોગદીપિકા

૧ આ સુદિત છે. જુઓ પૃ. ૧૬૦, દિ. ૧.

૨ આ સુદિત છે. જુઓ પૃ. ૧૬૦, દિ. ૧.

તરીકે ઓળખાય છે. ધર્મસાગર છપાયાયે પોઠશક ઉપર વૃત્તિ રચ્યાનું કહેવાય છે.^૧ એક અત્યાતકર્ત્વિક ટીકા પણ છે.

લાપાંતર—પોઠશકપ્રકરણનાં પદેલાં આઠ પોઠયકોનું શુદ્ધરાતી-માં લાપાંતર થયેલું છે અને એ છપાવાયું છે.^૨

વ્યાખ્યાનો—આગમોદ્ધારકે પોઠશકપ્રકરણને દેશીને જે એકંદર ૧૧૮ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તે જ્યાં ઉતરાવાયાં છે ખરું પણ ૨૨૩ જ છપાવાયાં છે.

લેખ—“શ્રીપોઠશકપ્રકરણ અને ભગવાન હરિભદ્રસૂરિજી” નામનો આગમોદ્ધારકે એક લેખ લખ્યો હતો.

(૧૬૦) ૧ ‘સંસારદાવા(નલ)’સ્તુતિ
(‘સંસારદાવાનલ’કુર્ષ)

નામ—આ કૃતિનું પ્રથમ પદ ‘સંસારદાવાનલ’થી શરૂ થાય છે એટલે એને આ નામે ઓળખાવાય છે. કેટલાક આને સંસાર-દાવાસ્તુતિ પણ કહે છે.

૧ જુઓ “જૈન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત પોઠશક-પ્રકરણ (સર્વધર્મ-દેગના, શ્લો. ૧૨)ની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬). આ પ્રસ્તાવનામાં મેં પોઠશકની આછી રૂપરેખા અ. ૦૪૦૫૦ (ખંડ ૨)ના કોષોદ્ધાત (પૃ. ૪૪-૪૬)ના આધારે આલેખી છે.

૨ જુઓ પૃ. ૧૧૧.

૩ આ “જૈન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા” (સુરત) તરફથી “પોઠશક-પ્રકરણ (વ્યાખ્યાન સંગ્રહ ભા. ૧)” તરીકે વિ. સં. ૨૦૦૧માં છપાવાયાં છે.

૪ આ લેખ “સિદ્ધવક્ર” (વ. ૭)ના અં. ૧-૩માં નસુ હતકે ઈ. સ. ૧૯૩૮માં છપાયે છે.

૫ જે અવગત પાંચ પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રોને સમગી વિવિધ આશ્વતિઓમાં આ શ્રવાઈ છે. વિશેષ માટે જુઓ પૃ. ૧૬૬, ટિ. ૪.

વિષય—આઠ પદ્યમા ચોડીસમા તીર્થ કંઠ શ્રીમદ્દાવીગસ્વામીની સ્તુતિ છે, બીજામા બધા તીર્થ કરોની, ત્રીજામા જૈન આગમની અને ચોથામા વાણીની-જૈન શ્રુતદેવનાની સ્તુતિ છે

અધિકાર—કેટલાક જૈનોનું એમ માનવું છે ? “નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય” થી શરૂ થતી નાણું પદ્યની ૧ સ્તુતિ તેમ જ “વિજાલ્લોચન” થી શરૂ થતી નાણું પદ્યોની ૨ સ્તુતિ એ બંને ઉપવનના અંશ છે અને પુનઃ લખવાનો અધિકાર આઓને નથી આથી દૈવસિક પ્રતિ ક્રમણ કરતી વેળા બધા પુરુષો પ્રથમ સ્તુતિ અને મનિક પ્રતિક્રમણ કરતી વેળા બીજી સ્તુતિ બોલે છે લા સ્ત્રીઓ આ અંસારદાવાનસ સ્તુતિના પહેલા નાણું પદ્યો બોલે છે

વિરોધમા પાશ્વિક, ચાતુર્માસિક અને સાત્ત્વિક પ્રતિક્રમણ કરતી વેળા પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ સજ્જાત્ય તરીકે આ સ્તુતિનો ઉવચગ્ગ હરથોત્તપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે

વિશિષ્ટતા—આ ચાતુર્ પદ્યોની કૃતિની લાખા એની છે ૧ એ પાદન તેમ જ સંગ્રહ ગણી શકાય આમ આ ૪ ‘સમસરકુન’ કૃતિ છે અને એ રીતે એ ‘લાખા-સમ’નું ઉદ્દાહરણ પૂરું પાડે છે

પાદપૂર્તિઓ—મુખતિલ્લોલે આના ત્રમઅ ચગ્ગોની પાદ પૂર્તિરૂપે એ ગ્તોત્ત ગચ્છુ છે એનું નામ ‘પ્રથમજિનસ્તનન’ છે

૧ આના ઉપર કોઈની દીકા છે

૨ અન્ન ઉપર કુનકુલવની રવિ છે

૩ તમાડર્ણ સુ પુગ્વમાથી ઉદ્ભવ છે અમ હીરમશ્ચિ યાને પ્રશ્નોત્તર-સમુચ્ચય (ખંડ ૧, ૩ ૫ ૨૮આ)મા હલ્લેષ છે

૪ આની કૃતિઓની નાન મ પા- લા. સા. (૫ ૨૧૫-૨૧૭)મા લીધી છે

૫ આ જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ (ભા ૧, ૫ ૬૫ ૬૭)મા ક્રમણ છે

એવી રીતે ૧૭ પદોમા 'પાર્થજિનસ્તવન' પછી 'ચાણુ' છે પ્રત્યેક પદના પ્રથમ ચળુ પૂગતી જ પાદપૂર્તિરૂપે કોઈકે 'જિનસ્તુતિ' ચી છે

અનુકરણ—'પદ્મમય' થી શરૂ થતી પદ્મમાણુધુન્મા સંસાર-દાવાનલસ્તુતિના ચંદો નગરે પડે છે ૩

ટીકા—જ્ઞાનવિમલસૂત્રિએ મંમારદાવાનલસ્તુતિ ઉપર સંસ્કૃતમા ૪ ટીકા ગયી છે. પાર્થચંદ્રે પણ એક ટીકા ચી છે. વળી એક અગ્નીતકર્ત્તક ટીકા પણ છે

ભાષાંતર—આ સ્તુતિના રચયિત્રી તેમ જ હિંદી ભાષાતર થયેલા છે ૫

આમનાય—૫ હુગોવિદ્વાસે એમના નિબંધ (૫ ૨૯)મા કહ્યું છે કે હરિભદ્રસૂત્રિએ અતસમયે મંમારદાવાસ્તુતિ ચી એવો આમનાય છે. કેટલાક કહે છે કે આ સ્તુતિના અનુર્થ પદ્યનુ આઘ ચળુ ગયાતા હરિભદ્રસૂત્રિ અવાક નન્યા એથી જાણીના નયુ ચગલો સહે ગયા આ નયુ ચગલો સકળ સધ સાથે બોલે છે

પ્રાચીનતા—મંમારદાવાનલસ્તુતિ હરિભદ્રસૂત્રિની કૃતિ નથી પરંતુ આ તો પ્રલોપ છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે આમી આ

૧ એ ૧૧ (૫ ૧૭ ૬૬)

૨ આ જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ (ભા ૨ ૫ ૨૦)મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૩ જુઓ DCGM (Vol XVII, pt 4 pp 273-4)

૪ આ ટીકા મૂળ સંલિપ "દયાવિમલચંદ્રચંદલા" માં મળ્યાક ૮ વરીકે અમલવાદથી છાવાઈ છે

૫ જુઓ બે અથવા પાંચ મલિકમણના સંસ્કૃત ગુજરાતી અને હિન્દી અનુવાદવાળી આવૃત્તિઓ

સ્તુતિ કેટલી પ્રાચીન છે તે વિચારાવું ઘટે. એ માટે એનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ કઈ કૃતિમાં છે, એની જૂનામાં જૂની હાથપોથી કઈ સાલની મળે છે, ‘ સ્ત્રીઓ એ પ્રતિક્રમણ કરતાં બોલે ’ એ વિધિ કેટલી પ્રાચીન છે, એની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વૃત્તિ અને પાદપૂર્તિ કઈ છે, એનું સાધી પ્રથમ અનુકરણ કયારે થયું’ ઇત્યાદિ બાબતો તપાસાવી ઘટે.

(૧૬૧) સંસ્કૃતચૈત્યવંદનભાષ્ય

આ નામ સુમતિગણિએ આપ્યું છે.

(૧૬૨) સંસ્કૃતાત્માનુશાસન

આ કૃતિ આત્માનુશાસનને નામે મેં પૃ. ૮૨માં નોંધી છે.

(૧૬૩) સંકિતપ(પ)ચાસ(સિ)

“ લાઠિ દાજી મેમ૦ ” (પૃ. ૨૪)માં આની નોંધ હોવાનું પં. હર-જોવિંદાસે સૂચવ્યું છે.

(૧૬૫-૧૬૬) ‘ સમરાધ્યયનિય [સમરાદિત્યચરિત્ર],

(૧૬૬) સમરાદિત્યકથા કિંવા (૧૬૭) સમરાકથારત્ર

કૌતુકપ્રિયતા—આપણા આ ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન સમયથી

૧ અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના, વિષયાનુક્રમ અને વિશેષનામે તેમ જ પાશ્વિ-ભાષિક શબ્દોની સૂચી સહિત આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો. હર્મણ ચાકોબીએ કર્યું છે. એ કલકત્તાની “ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગોલ ” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત થયેલ છે. બી. એચ. દેશીએ આ મૂળ કૃતિ સંસ્કૃત હાથા સહિત બે બાબમાં-પહેલામાં છ ભવ અને બીજામાં બાકીના દરજી ભવ એ રીતે અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૩૮ ને ૧૯૪૨માં છપાવી છે. શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ આ કૃતિનો છઠ્ઠો ભવ અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના તેમ જ શબ્દકોશ અને સંસ્કૃત ટિપ્પણી સહિત સંપાદિત કર્યો તે “ પ્રાકૃત ગ્રંથમાલા ” (ગ્રંથાક ૭) પરીકે શ્રી. રામુલાલ જગથી સાહે ઈ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ જ વર્ષમાં અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ અને અનુવાદ સહિત આ ભવ પ્રો. બી. એ. ચાંગુલે અને પ્રો. બી. વૈલ દ્વારા પણ સંપાદિત થઈ પ્રકાશિત થયો છે. શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ સંપાદિત કરેલ ભવ ૧-૨

કૌતુક-પ્રિયતા (romanticism) ને પોષનારી અનેક કથાઓ રચાતી આવી છે. અષ્ટાધ્ય્યાયી (૪૩-૮૭)નું મહાભાષ્ય એની સાક્ષી પૂરે છે. આવી એક કથા તે સમરાધ્યયચરિય છે. આની વિ. સં. ૧૨૯૬માં તાડપત્ર પર લખાયેલી એક હાથપોથી ખંભાતમાં છે. આ કૃતિ 'વિરહ' થી અંકિત છે.

નામાંતર—હરિભદ્રસૂરિએ પત્ર ૭માં સમરાધ્યયચરિય એવું નામ દર્શાવ્યું છે. ઉદ્ધોતનસૂરિએ તો સમરભિયંકાકંઠા તરીકે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'સમર' અર્થાત્ 'સમગદિય'. એ અંકથી લક્ષિત કથા ને 'સમરભિયંકાકંઠા.'^૧ 'કલિકાલસર્વજ' હૈમચન્દ્રસૂરિના શુરુ દેવચન્દ્ર 'સંતિનાહચરિયમાં આ કથાને સમરાધ્યયકંઠા-પૃષ્ઠ'માં કહેલી છે. આનો તિલકમંજરી (શ્લો. ૨૬)માં એના કતાં કવિ ધનપાસે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“નિરોદ્ધં તૌર્યને કેન સમરાદિ ત્યગ્મનનઃ ।

પ્રથમરય વપીભૂં સમરાદિત્યગ્મનનઃ ॥ ૨૬ ॥”

‘કલિકાલસર્વજ’ હૈમચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૮, સૂ. ૮)ની રચોપદ ટીકા અસંકારચૂડામણિ (પૃ. ૪૬૫)માં આ

શ્રી. શંબુલાલ જમની તરફથી બે બાગમાં ઈ. સ. ૧૯૩૩માં છપાવ્યા છે. પહેલા બાગમાં મૂળ, અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના અને દિવ્યમ્, સંદેહોસ અને સંસ્કૃત દિવ્યમ્ છે, ત્યારે બીજા બાગમાં અંગ્રેજી અનુવાદ અને પુરવાર્ત્તીયે દિવ્યમ્ છે. સવ રત્ન વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવનાદિ સંલિપ સંપાદન એક અનુભવી માધ્યાપદે કર્યું છે અને એ કાલકાપુરથી ઈ. સ. ૧૮૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૧ આની અન્ય રીતે વિચારણા પુણ્યવિજયજ્ઞે કરી છે. જુઓ પૃ. ૧૭૩.

૨ આની સચિદ્ર હાથપોથી પાટણના બંદારમાં છે. આના પ્રારંભિક તેમ જ અંતિમ અંશો પ. ભા. ૩^{મું} સૂ. (પૃ. ૩૩૫-૩૩૬)માં અપાયા છે.

૩ “વદે મિરિહરિમદ્વરિ વિગ્મદગ્મિણવવક્ત્રઃ ।

જેન મ વદાપવધો સનરાદયો વિનિમ્બવરો ॥”

કથાને ‘સકલકથા’ કહી એમાં કથાના સમસ્ત અંશો આવી જાય છે એવો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે :—

“સમસ્તફલ્ગન્તેતિટ્ટાવર્ણના સમરાદિત્યાદિવા સવલ્લભ્યા ।”

વિભાગ—સમગ્ર કૃતિ નવ વિભાગોમાં વિભક્ત છે. દરેક વિભાગને ‘ભવ’ કહ્યો છે.

વિષય—આ ધર્મકથાનુયોગને લગતી કૃતિ છે. એ એક ‘ધર્મ’-કથા છે. એમાં દુર્ગુણનો ભોગ થનાર અને આત્માની ઉન્નતિ સાધવા સન્માર્ગે વિચરનાર એ બે વ્યક્તિના જીવન રજૂ કરાયા છે. એમાં મુખ્ય બાબત નિદાન છે. અગ્નિશર્મા દેવ થયા પછી ગુણસેનને ભવોભવ એક મા બીજી રીતે ઢેરાન કરે છે અને એ રીતે નિદાનનું કૃણ ભોગવે છે.

જેમ કાદંબરીમાં એક કથામાં બીજી ઉપકથાઓ છે તેમ આ કૃતિમાં પણ છે. દૈત્યીક ઉપકથાઓ પૂર્વ ભવ સંબંધી છે.

પ્રારંભમાં નીચે મુજબની ચાર પ્રકારની કથાઓનાં લક્ષણો અપાયા છે :

(૧) અર્થ-કથા, (૨) કામ-કથા, (૩) ધર્મ-કથા અને (૪) સંકીર્ણ-કથા.

ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં આ જ પ્રમાણે ચાર કથાઓના

૧ વિક્રમની ૧૨મી સદીના દિ. નેગિચન્દ્રે ચોખ્ખરસાર (કમ્મ-કંઠ)ની નિમ્નલિખિત ગાથામાં ‘ધર્મ’-શા‘નો (અને સાથે સાથે સ્તવ અને સ્તુતિના પણ) ને વિલક્ષણ અર્થ કર્યો છે એ અ. પ્રસ્તુત નથી :—

“સવગેહગેહગદિયાર સવિત્તર સમ્પલેવ ।

લગ્નગમ્યથ ચવ-યુદ્ધ ધમ્માક્કા હોદ્ધ નિયમેણ ॥૮૮॥”

અર્થાત્ કોઈ વિષયના સંદર્ભે અંગોનું વિસ્તારથી કે સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરનારું શાસ્ત્ર તે ‘સ્તવ’ છે, એકે અંગનું એ રીતે વર્ણન કરનાર શાસ્ત્ર ‘સ્તુતિ’ છે, અને એક અંગના કોઈ અધિકારનું વર્ણન કરનાર શાસ્ત્ર ‘ધર્મ’-કથા’ છે

લક્ષણો છે, પરંતુ કૃવલયમાલા સફીર^૧ કથાના લક્ષણની બાબતમાં જુદી તરી આવે છે

દષ્ટાત (parable)—ભવર, ગા ૧૭૩-૧૮૬ (પૃ ૧૩૬ ૧૩૮) માં ‘મધુભિન્દુનુ દષ્ટાત છે અને ભવર (પૃ ૧૪૮) માં ‘મત્સ્ય-ગનાગલ’ ન્યાયનું સમજણ કગવનારુ દષ્ટાત છે

વિપરીક્ષા ને ‘ચક્રાર’ પક્ષી—ભવ ૪ (પૃ ૩૦૬) માં ‘ચમર’ પક્ષીની દષ્ટિને કોઈક રીતે સુકાની વિષમિશ્રિત ભોજન આપવાની વાત છે

કર્મ બધનાં કારણ—ભવ ૧ (પૃ ૫૮) માં કર્મ-અધના ત્રીએ મુજબ ૭ કારણો દર્શાવાયા છે —

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અજ્ઞાન, (૩) અવિગતિ, (૪) પ્રમાદ, (૫) કષાય અને (૬) યોગ

મૂળ—સંખ્યંભા ગા ૨૩ ૩૦નો ‘ચગ્નિ-સમહૃષિ-ગાહા’ તરીકે નિર્દેશ છે આ ગાથાઓ સંખ્યંભુ બીજ છે એમાથી દસ હજાર શ્લોક જેવડી આ કૃતિરૂપ વૃક્ષ હૃગિલ્લસગિએ ઉગાડ્ય છે

ભાષા અને શૈલી—સંખ્યંભુની ભાષા મુખ્યત્વે ૯૦૦ મં છે કવચિત્ એમા સોગસેણીના રૂપો લેવાય છે. આ કૃતિમા પદગા અવતરણો છે એમા કેટલીક વાગે ‘દેસિય’ શબ્દો વપરાયા છે

૧ આ સંબંધમા મેં ‘મધુભિન્દુના દષ્ટાતનું પર્યાયચન’ નામના લેખમા વિચાર કર્યો છે આ લેખ “જી સ મ” (વ ૧૩, અ ૫) માં છપાયે છે

૨ આ બાબત મેં લોડશક-મકરણની મારી પ્રસ્તાવના (૫ ૪૨) માં ચર્ચી છે

૩ શ્રી મોદીની અગ્રતિમા એ ‘D’ તરીકે નોંધાયા છે

જરૂર પ્રમાણે વાક્યો નાના કે મોટા રખાયા છે. મોટા મોટા સમાસોનો પણ પ્રસંગાનુસાર ઉપયોગ કર્યો છે. શૈલી પ્રસન્ન અને સગળ હોવા છતાં ગંભીર છે.

અલંકાર—સૂચક (૧, ૧૫)માં જે ‘શૃંગલા’ રૂપ શબ્દાલંકાર બોવાય છે તે વડે ભવ ૧ની ગા. ૧૫૯-૧૬૩ અને ભવ ૬ની ગા. ૨૩ તેમ જ ગા. ૪૭-૫૧ અલંકૃત છે. સં. ચં. માં પદ્મિષ્ઠા, શિલ્પોપમા વગેરે અર્થાલંકાર પણ નજરે પડે છે. કવિસમયને અનુસરીને ભવ ૨ (૫૧ ૧૦૩)માં વિવિધ વૃદ્ધોના નામ અપાયા છે.

મુલાપિત—સંચં. માં અવાગનવાર મુલાપિતો મળે છે.

છંદ—ધણાખગ પદ્યો ‘આર્યા’ માં છે; ‘ઘેઘ ઘેઘ’ વિપુલા માં છે. ૭૪ ભવનું ૨૩મું પદ્ય ‘પ્રસ્તાર’ માં છે. બીજા ભવનું ૧૨૫મું પદ્ય ‘દોવઈ’ ૩ (દ્વિપદી) માં છે.

ઉદ્દેશ્ય—કવિકલાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા સમાન અને પ્રશમરસથી પરિપૂર્ણ આ કથા વિષે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના બીજા પ્રસ્તાવના લગભગ આરંભ (૫૧ ૧૦૫)માં અનેક વૃત્તાંતોવાળી સમરાદિત્યકથા તરીકે ઉદ્દેશ્ય છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:

“સમરાદિત્યકથેવાનેવૃત્તાન્તા”

ઉદ્દેશ્ય મત્યાદિ—રત્નપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૯૯માં સંચં.

૧ ઉપએસપય ઉપર મુનિવન્દસ્તરિએ વિ. સ. ૧૧૭૪માં જે દીક્ષ રચી છે તેમાં ગા. ૧૦૩૧ની દીપવત રચણુસિહચરિયમાં પા. ૪૩૧આ-૪૩૨અમાં ૭ પદ્યો પ્રાદ્યમ્ભા સુ ખલાળદ્ધ ચમકમા છે

૨ આનું નિરૂપણ હેમ છંદોકનુશાસન (અ. ૮)માં છે

૩ આ છંદ રતનાવલી (શ્લો. ૧૪-૧૬), શોભનસ્તુતિ (શ્લો. ૬૯-૭૨), આચારદિનકર (પૃ. ૧૬૭) અને ઐન્દ્રસ્તુતિ (શ્લો. ૬૯-૭૨)માં વર્ણવેલો છે એવું લક્ષણ છંદોકનુશાસન (અ. ૭)માં છે.

ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.^૧ ‘સાધારણ’ (સાધારણ) એ ઉપનામવાળા મિદ્ધસેનસૂત્રિએ સં. ચં. (ભવ ૫)ને આધારે રવિલાસવર્ધકિણ વિ. સં. ૧૧૨૬માં રચી છે. એમાં દ્વલોક ભાગ અવલોકમાં છે. સં. ચં.ના સારાંશરૂપે કનકપ્રભના શિષ્ય પ્રવૃત્તનસૂત્રિએ વિ. સં. ૧૩૨૪માં સંસ્કૃતમાં સમરાદિત્યસંદ્વેષ રચ્યો છે. આ કથા યશસરૂપે ધર્મવિજયે વિ. સં. ૧૮૩૬માં રચી છે. સમરાદિત્ય-ચરિત્ર યાને સમરભાનુચરિત્ર નામની એક કૃતિ અગાનકર્તૃક છે. મતિવર્ધને સમરાદિત્યચરિત્ર રચ્યું છે. ક્ષમાકથાણે અને શુભતિ-વર્ધને સં. ચં.ને અંગે સંસ્કૃતમાં દિપણી વિ. સં. ૧૮૭૪માં રચી છે. એ મૂળનો લગભગ સંસ્કૃત અનુવાદ છે. જૈં ૩૦ (પૃ. ૧૦૨)માં મતિવર્ધનનો સંચં.ના દિપણકાર તરીકે ઉલ્લેખ છે. જિં ૨૦ કો. (વિ. ૧, ૫. ૪૧૯)માં સમરાદિત્યચરિત્રના કર્તા તરીકે મતિવર્ધનનું નામ અપાયું છે અને આ કૃતિ ‘૭૭ પાયાનું’ અર્થે કહ્યું છે.

સંતુલન--મધુગિન્દુ-દણ્ડાંતનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નિર્દેશ જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વસુદેવદિંડી (ભા. ૧, ૫. ૮)માં છે, ત્યારે ભારતીય સાહિત્યની અપેક્ષાએ માડુભારત (સીપર્વ, અ. ૫-૬)માં છે કે જેમાં વિદુર દૃતરાષ્ટ્રને આ દણ્ડાંત કહે છે.

હરિપેણના પૃથ્વતકથાકોશની ૭૩મી કથા એ ભવ ૪ (પૃ. ૨૮૬-૩૪૭)માં કથા કરતાં અર્વાચીન છે, જો કે એ બેનો વિષય એક છે.

૧ જુઓ પ્રો. પિટર્સનનો ગ્રીક્ દેવાલ (પૃ. ૧૨૪).

૨ આ સંજ્ઞામાં જુઓ પા. ભા. સા. (પૃ. ૧૧૦-૧૧૧ ને ૨૪૪).

૩ પ્રો. ઉર્મણ ચાકોબીએ આનું ઈ. સ. ૧૬૦૫માં સંપાદન કર્યું છે.

૪ આનું નામ સમરાદિત્ય દેવળીનો રાસ છે. જેના ગ્રીક ખંડની સ્થાપત્ય દાળમાં મધુગિન્દુનું દર્શાવ છે.

૫ હીલવાલ લંસરાજ તરફથી ઈ. સ. ૧૮૧૫માં આ ચરિત્ર પ્રકાશિત થયું છે.

એવી રીતે મૃગની કથા જે ભવ ૬ (પત્ર ૫૭૮-૫૮૨)માં અપાયેલી છે તે પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૨, શ્લો. ૨૨૪-૩૧૪) સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. ભવ ૩ (પત્ર ૨૦૩-૨૨૧)ગત વિજયસિંહ અને પિંગક વચ્ચેનો પંચભૂતથી વ્યતિરિક્ત આત્માના અસ્તિત્વને લગતો સંવાદ રાધાપ્રસોજીધનજીમાંના કેસિ મુનિવર અને પચોસિ રાજા વચ્ચેના સંવાદનું સ્મરણ કરાવે છે.

સામ્ય—ગા. ૭૦ તે વિસેસાંની ગા. ૧૧૬૫ છે અને ગા. ૭૭ વીસવીસિયા (વી. ૬, ગા. ૧૪) સાથે મળતી આવે છે.

સમરમય*કાકહા—મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ “ ભાષ્ય શ્રીહરિમદ્સૂરિ ઔર ડનકી સમરમયકામ્હા ” નામના ‘લેખમાં કહ્યું’ છે કે કુવલયમાલાની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવનામાં એના કર્તાએ અનેક પ્રાચીન આચાર્યો અને એમની કૃતિઓનું સ્મરણ કરતી વેળા હરિભદ્રસૂરિનો અને એમની સમરમય*કાકહાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ આજે મળતી સમરાધ્યક્ષકહા જ છે એમ એમણે કહ્યું છે. સાથે સાથે કુવલય-માલાના આદિત્યવાચક ‘આધ્યક્ષ’ શબ્દને બદલે ચંદ્રવાચક ‘મિયંક’ શબ્દ છે તો પછી સમરમય*કાકહા તે જ સમરાધ્યક્ષકહા છે એમ કેમ કહેવાય એ પ્રશ્ન હિંદી એનો નીચે મુજબની મતલબનો ઉત્તર આપે છે:—

જૈન પ્રતિષ્ઠાવિધિના ગ્રંથો જોવાથી એમ જણાય છે કે એક જમાનામાં ચંદ્રની પેઠે સૂર્યને પણ શશાક, મૃગાક ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાતો હતો. જૈન પ્રતિષ્ઠાવિધાન ઇત્યાદિના પ્રસંગે નવે મંડોનું પૂજન કરાય છે. એમાં નવે ગ્રહેના નામનો અલગ અલગ મંત્રોચ્ચાર કરાય છે. એમાં સૂર્યનો મંત્ર નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

“ ॐ ह्रीं दशदिग्दूर्याय सहस्रकिरणाय नमो नमः स्वाहा ”

૧ આ લેખ “ એમી-અખિલ દન-મંત્ર ” (પૃ. ૪૨૪)માં ઉપાયો છે.

આમ અહીં સૂર્યને ‘સચાક કલો છે. આનું’ અનુકરણ કુવલય-
માલામાં કરાયું છે.

અર્વાંતરે કથાઓ—સમરાધ્યયરિયની અર્વાતર કથાઓ
તરીકે ધ્રેણીક કથાઓ ભ. ૬ દોશીએ આના બીજા ભાગના પ્રા. ભમા
નોંધી છે. જેમકે વિજયસેનસૂરિનો આત્મવૃત્તાન (ભવ ૧), અમર-
ગુપ્તનું કથાનક તેમ જ મધુભિન્દુનું દૃષ્ટાંત (ભવ ૨), વિજયસિંહની
આત્મકથા અને નાલિયેર પાદપનો પૂર્વ ભવ (ભવ ૩), યયોધરચરિત્ર
(ભવ ૪), સનતકુમારની કથા, ઓપુરુષયુગવકથા ને માર્ગદ્વયદૃષ્ટાંત
(ભવ ૫), અર્ધદ્વિતાચાર્યની આત્મકથા (ભવ ૬), મુપિતલાગકથા
ને અર્ધદ્વિતાચાર્યની આત્મકથા (ભવ ૭), વિજયધર્મસૂરિનો આ-મવૃત્તાંત અને
મુસંગતા ગણિનીની આત્મકથા (ભવ ૮) તેમ જ શુભકગ્ર શ્રેષ્ઠીની
કથા, દુષ્કગ્રતાને અંગે ચાર પુરુષોની કથા, શેકના ૭ પુત્રોની કથા,
અલયદાનને અંગે ચાર ગણી અને ચોરની કથા તેમ જ સિદ્ધના સુખ
પદ્ધતિ રાજ અને શબ્દની કથા (ભવ ૯).

(૧૬૮) સંખ્યાસિત્તરિ (?)

આ નામ અશુદ્ધ જણાય છે એ પં. હરગોવિંદાસે નોંધ્યું છે. એ
માટે એમણે ભાઉ દાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૧૭૧ અને ૧૭૦) સંખ્યાસત્તરિ (સંખ્યાસપ્તતિ)

આ નામ પણ પં. હરગોવિંદાસે નોંધ્યું છે, અને એના સમર્થનાર્થે
ભાઉ દાણનો નિર્દેશ કર્યો છે.

નામ-સામ્ય—આ નામની એક કૃતિ રત્નસેખગચ્છાગિએ અને
બીજી જયશેખગચ્છાગિએ રચી છે અને એ બંને તો હપાયેલી છે.^૧

૧ અમરગીર્તિની ટીકા સહિત પહેલી કૃતિ હરિચલ્લલ હંસસને
હપાયી છે બીજી કૃતિ સુલુચિન્નની ટીકા તેમ જ કુચ્છતી ભાષાતર સહિત
“જે. આ. સ” વચ્ચેથી ઈ. સ. ૧૯૨૨માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

(૧૭૨ અને ૧૬૬) 'સંખ્યાહપયરણુ [સંખ્યાધપ્રકરણુ]

યાને (૪૬ અને ૪૮) તત્ત્વપચાસગ [તત્ત્વપ્રકાશક]

સંસ્કૃત નામો—આ કૃતિની ઈ. સ. ૧૯૧૬ની આવૃત્તિના અંત
(પત્ર ૫૬આ)માંની સ્પુષ્ટિકામાં આપાયુને અહીં નોંધેલાં બંને
સંસ્કૃત નામો મળે છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

“इति श्रीसम्बोधप्रकरणं तत्त्वप्रकाशकनाम शेषान्धराचार्यभट्टि-
भट्टसूरिभिर्यાક્રિનીમદ્વતરાશિવ્યજીમનોહરીયાવ્યવોધનાયમिति शेषः ॥”

વિભાગ અને પદ્યસંખ્યા—આ કૃતિમાં બધા મળીને ૧૨
અધિકારો છે. એમાં પદ્યોની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

૩૩૫, ૧૭૧, ૩૫૨, ૧૦૨, ૪૧, ૧૧૫, ૧૫૫, ૯, ૩૦, ૧૦૯, ૫૧
અને ૧૪૦.

આમ કુલે ૧૬૧૦ પદ્યો છે.

અધિકારોનાં નામ—દેવ-સ્વરૂપ, કુશુરુ (ગુર્વાલાસ), પાર્શ્વરથાદિ-
સ્વરૂપ, શુરુ-સ્વરૂપ, સમગ્રત્વ-સ્વરૂપ, આદ્યપ્રતિમા, આદ્ય-વ્રત, સંજ્ઞા, લેક્ષ્યા,
ખ્યાન, મિથ્યાત્વ અને આલોચના એમ અધિકારોના અનુક્રમે નામ છે.

ભાષા—આ કૃતિ મુખ્યત્વે પદ્યમાં જ૦ મ૦માં રચાઈ છે. એના
છેલ્લા અધિકારમાં શ્લો. ૫-૧૨ સંસ્કૃતમાં છે.

વિષય—આ કૃતિમાં અનેક બાબતો ચર્ચાઈ છે. જેમકે અધિ. ૩,

૧ આ “જેન ગ્રંથ પ્રસારક સજ્ઞા” (અમદાવાદ) તરફથી ઈ. સ.
૧૯૧૬માં પ્રકાશિત થયું છે. જિ. ૦ ૨૦ ફો. ૦ (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૨)માં આ
કૃતિ બાપુલાલ વાઘેલાલ શાહે અમદાવાદથી છપાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ આના પછી કેટલાક ચંદ્રો છે.

ગા. ૯૦-૧૪૩માં ગુરુના ૩૬ ગુણોની ૧૪૭ પ્રકારે ગણુના, અ. ૩, ગા. ૧૬૭-૧૮૩માં ઉપાધ્યાયના ૨૫ ગુણોની ૨૫ પ્રકારે અને અ. ૩, ગા. ૨૦૦-૨૨૫માં સાધુના ૨૭ ગુણોની ૨૭ પ્રકારે ગણુના, કુગુરુઓનું સ્વરૂપ અને એમનાં દૂષણો ઉપર પ્રકાશે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ, સમ્યક્ત્વ, શ્રાવકો અને એમની પ્રતિભાઓ તથા એમનાં મતો, સંજ્ઞાઓ, લેખ્યાઓ, ધ્યાન, મિથ્યાત્વ અને આલોચના.

દેવનું સ્વરૂપ સમજાવતી વેળા ‘એધ્ય’ શબ્દ વિનેદની પ્રતિભાનો વાચક છે એમ એમણે કહ્યું છે.

રચનાનું પ્રયોજન—ઉપર્યુક્ત પુષ્પિકાગત ઉલ્લેખ ઉપરથી એ વાત ફલિત થાય છે કે આ કૃતિ યાકિની મહત્તરાની શિષ્યા રમ્ભનો-હરીયાના પ્રબોધનાર્થે હરિભદ્રસૂત્રિએ રચી છે.

સંતુલન—અ. ૩, ગા. ૯૧-૯૨ પંચિદિધિમુક્તની આઘ બે ગાથાઓ સાથે બહુધા મળે છે. અ. ૪, ગા. ૨૮ પંચમુક્તગ્ન (અ. ૨)ની હારિભદ્રોપ ટીકા (પૃ. ૯૪)માં અવતરણરૂપે લેવાય છે.

અનુવાદ—સંખોહપયરણ (પૃ. ૧૩-૧૮)નો ગુરુરાત્રી અનુવાદ પં. બેચરદાસે “જ્ઞેન દર્શન” (પૃ. ૧૨-૧૩)માં આપ્યો છે.

અનુકરણ—રત્નશેખરસૂત્રિએ પોતે સંખોહપયરણના આધારે રસંખોહસૂત્રિ રચી છે એ વાત આઘ પદ્યમાં કરી છે. વિશેષમાં સંખોહસૂત્રિની કેટલીક ગાથાઓ સંખોહપયરણમાં લેવાય છે.

૧ આ પૈકી એક પ્રકારનો સંકેત કરતાં એમણે ૧૨ અંજ, ૬ છેદ, અને ૪ મૂલ્ય એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગુણસ્થાનકમારોડ વગેરેના કર્તા રત્નશેખરસૂત્રિએ સુરુગુણછત્તીસછત્તીસિયાકુલય નામની ૪૦ ગાથાની કૃતિમાં ગુરુના ૩૬ ગુણો ૩૬ રીતે ગણાવ્યા છે. આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત વૃત્તિ સંદિત “જ્ઞ. આ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૦૧માં છપાઈ છે.

૨ જુઓ પૃ. ૧૭૫

૩ જુઓ પૃ. ૧૭૪, દિ. ૧.

જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૨)મા ૧૩૮૮ ગાથામા જય-
શેખરે સંખોધ પ્રકરણ રચાનો ઉલ્લેખ છે. શુ એ વાસ્તવિક છે ?

(૧૭૫) 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ અને એની (૧૭૬) સ્વોપજ્ઞ ટીકા

શૈલી—સર્વજ્ઞસિદ્ધિ એ સસ્તુતમા ગદ્ય અને પદ્ય એમ ઉભય
સ્વરૂપે ગ્યાયેશુ પ્રકરણ છે.

વિષય—આ કૃતિના આઘ પદ્યમા અનેકાન્ત-દષ્ટિપૂર્વકના
વિશેષણો વડે જિનેન્દ્રની સ્તુતિ કરાઈ છે. આ પદ્ય નીચે મુજબ છે :—

“લક્ષ્મીમૃદુ વીતરાગ લતમતિરખિલાર્યજ્ઞતાડઙ્ગિષ્ટમૂર્તિ—
દૈવેન્દ્રાનાયોડપ્રસાદી પરમગુણમહારત્નદોડકિન્નરેશ ।
સત્તાત્તેતિવક્ષા નમિતાધવચનો યોગિના ભાવગર્ભ
ખ્યેયોડનદ્રશ્વ સિદ્ધેર્જયતિ ચિરગતો માર્ગદેશી જિનેન્દ્ર ॥”

શ્લો. ૨—૯મા સર્વજ્ઞસિદ્ધિ ગ્યવાનો ઉદ્દેશ દર્શાવાયો છે. શ્લો.
૧૦-૨૧મા સર્વજ્ઞતા ન રીકાગ્નાગ્ના મતલ્પો પૂર્વ પક્ષ તરીકે ગૂઢ
કગાયા છે આનુ નિગ્ગસન ગદ્યમા અને એના પછીના પચ્ચીસ પદ્યોમા
કગાયુ છે. ત્યાગ બાદ ગદ્યાત્મક લખાણુ છે અને અ તે ૨૨ પદ્યો છે
અંતિમ પદ્યમા ‘ વિગ્દ ’ શબ્દ છે

નામનું સૂચન—ગૌદ અંચકા કલ્યાણુગક્ષિતે (ઈ. સ. ૭૦૦)
સર્વજ્ઞસિદ્ધિહારિકા ગ્યી છે. રત્નકાર્તિએ પાશુ આ જ નામની કૃતિ
ગ્યી છે વળી શંકરનદને સર્વજ્ઞસિદ્ધિસંક્ષેપ ગ્યો છે આ બેતા

૧ આ મૂળ કૃતિ હિસાબક ઇત્યાદિ સંહિત “ જ કે મ્ને સરથા ”
તરફથી ઈ સ ૧૯૨૪મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે એની સ્વોપજ્ઞ ટીકા હજી સુધી
છપાઈ નથી તે કદાચ એની કોઈ મત મળતી નહિ હોય તેને આભારી હશે
જિ. ૨. કો. (વિ. ૧, પૃ. ૪૨૮)મા હારિભદ્રીય સર્વજ્ઞસિદ્ધિ “ માણિ
ક્યયદ્ર દિ મયમાના ” (અધ્યાક ૧)મા વિ સ ૧૯૭૨મા છપાયાનુ લખ્યુ
છે તે શુ સાચી હજીવત છે ?

એમ લાગે છે કે હરિભદ્રસૂત્રિએ પોતાની કૃતિનું નામ બૌદ્ધ કૃતિને અનુસરીને ચોળ્યું હશે

સર્વજ્ઞસિદ્ધિ લઘુ તેમ જ મૂળ અનુત્પત્તિએ ગ્રંથો છે અને આ બંને ઉપાયેની છે જ. ગ્રં. (૫ ૮૬)મા સંક્ષિપ્ત-સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિનો ઉલ્લેખ છે

શાંતિચન્દ્રગણિએ સર્વજ્ઞસિદ્ધિકાવિશિક્ષા, ગ્રંથ ૩ સર્વજ્ઞ સ્થાપનાપ્રકરણ અને ગ્રંથ ૪ સર્વજ્ઞાભ્યાસનિરાકરણ ગ્રંથો છે

ઉલ્લેખ—અબંધ ૦૫૦(ખ ૩૦)ની સ્વોપસ વ્યાખ્યા (૫ ૪૮)મા સર્વજ્ઞસિદ્ધિનો અને પ્રથમ ખંડની વ્યાખ્યા (૫ ૬ અને ૧૧૬)મા સર્વજ્ઞસિદ્ધિની ટીકાનો ઉલ્લેખ છે આ ઉપગ્રંથો એ વાત ફલિત થાય છે કે સર્વજ્ઞસિદ્ધિ અને એની ટીકા અબંધ ૦૫૦ની વ્યાખ્યાની પૂર્વ ગ્રંથો છે

લેખ—“સર્વજ્ઞવાદ અને તેનું સાદિત્વ” નામના મારા ૨ લેખમા મે સર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરનારી કૃતિઓની સૂચી આપી છે

(૧૭૭) સાધુમન્યનસારપ્રકરણ

જે ગ્રં. (૫ ૧૦૨)મા આ નામ નોધી એ “૨૩ પડતુ લાગે છે” એમ ખેડી એનો ઉલ્લેખ “અમલવાદના ચમત્કારના ભાગની ટીપમા” જ છે એમ કહ્યું છે

(૧૭૮) સાધુસામાચારી

જે ગ્રં. (૫ ૧૫૭)મા હરિભદ્રસૂત્રિને નામે આ કૃતિ નોધી શુદ્ધિ પત્રકમા હરિપ્રભાની કૃતિ કહી છે

૧ “મા દિ મ ના ગ્રંથાક ૧ સરીએ આ બંને ઉપાયેય છે

૨ આ લેખ જે સ ગ્રં. (૫ ૧૦, અ ૨૦)મા ઉપાયો છે

(૧૭૮૨ અને ૧૪૮૬) 'સાવગધમ્મ [આવકધર્મ]

યાને (૧૭૯ અને ૧૫૧) સાવગધમ્મવિહિપયરણુ

[આવકધર્મવિધિપ્રકરણ]

નામોત્તરં ધૈવિન્ય—આ જ મ મા ૧૨૦ પદોમા ગ્યાયેલી કૃતિનું 'સાવગધમ્મ' એનું નામ અથકારે પોતે પ્રથમ પદમા દર્શાવ્યું છે આ કૃતિની ટીકામા આનંદેન્દ્રસૂત્રિએ આ કૃતિનો 'આવકધર્મ' તરીકે અને 'ત-૧' તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે આ કૃતિની ૧૮લીક હાથપોથીમા આતુ નામ આવકવિધિપ્રકરણુ જોનાય છે ૧૨લાક આને આવકધર્મતન્ત્ર તો ૧૮લાક આને આવકધર્મપ્રકરણુ પણ કહે છે

વિષય—'સવવિન્દ'થી અ કિત આ કૃતિનું નામ જ સૂચવે છે તેમ એમા આરોનો ધર્મ વિચાર્યો છે સમ્યક્ત્વ, આવકના બાગ મતો અને એને લગતા અતિચારો, સ લેખના તેમ જ આવકનું દિનકૃત્ય એમ વિવિધ બાબતો અહીં વિચાર્યા છે

વિવરણુ—આ કૃતિ ઉપ- આનંદેન્દ્રસૂત્રિએ સરકૃતમા વૃત્તિ રચી છે અને તેમ કગવાગા એમણે પ્રાચીન ટીકાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે આ પ્રાચીન ટીકાઓ તે કઈ તે જાણવું બાકી નહે છે

છાયા—આ જગ ગંગમા ગ્યાયેલી કૃતિની મરકૃત ાયા છાયાયેલી છે ૨

૧ આવકધર્મવિધિપ્રકરણુ એ નામથી આ કૃતિ સ ધરી નગીનદાસ કરમચ દે હી સ ૧ ૪૦મા છપાવી છે એમા સરકૃતમા છાયા છે, મૂળના પદોનો અકારાદિ ક્રમે નિર્દેશ છે વિષયોનો વિસ્તારથી હલેખ છે અને ગુજરાતીમા પ્રસ્તાવના છે

૨ જુએ દિ ૧

(૧૮૦ અને ૧૫૨) 'આવગધમ્મસમામ [આવકધમ્મસમાસ]
કિંવા (૧૮૦અ અને ૧૫૪) આવયપણ્ણુત્તિ [આવકપ્રજ્ઞાપિત]
અને એની (૧૫૩ અને ૧૫૫) સ્વોપજ્ઞા દીઠા

નામ—આ ૧૪૦ મંઝા ૨૪૦૩ પદમા ગ્યાયેની કૃતિ
આવક-પ્રજ્ઞાસિ એ નામથી વિશેષત પ્રસિદ્ધ છે પણ આ કૃતિમા
'સાવગધમ્મ' અને 'સમાસ' એ બેનો ૨૫૪ ઉલેખ દેવાથી મે
ઉપર મુજબ એન નામ ચોક્કસ છે

વિષય—આ કૃતિમા આવકોના પ્રતા અને અતિચારો, ૫૬૭
કર્મોદાન વગેરેનું સંગ્રહ નિરૂપણ છે

કર્તૃત્વ—અત્યુત કૃતિની કૃત્રી જે હાથપોથીઓના અતમા નીચે
મુજબ ઉલેખ લેવાય છે —

“ ધૌદમાસ્વાતિવાચકૃતા સાચવણ્ણત્તી સમ્મતા ”

પરંતુ આ કૃતિના કર્તા ઉમાસ્વાતિને બદલે અત્યુત હરિભદ્રસૂરિને
માનવા માટે સખળ કારણ છે —

(૧) અભનદેવસૂરિએ પંચાસગની દીપમા આ કૃતિનું ખીજુ
પદ્ય અવતરણરૂપે આપતી વેળા એના પ્રતા તરીકે પૂજ્યનો એમણે કે
હરિભદ્રસૂરિનો ઉલેખ કર્યો છે

(૨) લાવણ્યવિગ્રહે દ્વન્વસરારિ (દ્વન્વસરારિ)ના પ્રકો ૫૬ ની

૧ આ સદીક કૃતિનું સંપાદન રવ કેરાવવાય પ્રેમવદ મોરીએ કયું છે
અને આ કૃતિ વિ સ ૧૯૬૧મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ ■ સંપાદના મતે આ કૃતિ
ઉમાસ્વાતિની નહિ પણ હરિભદ્રસૂરિની છે હારિભદ્રીય દીપા તેમ જ મૂળના
શુદ્ધરાત્રી ભાષાતર સહિત મૂળ 'ગાનપત્યારક મન્જી વરફથી ઈ સ
૧૯૦૬મા છપાયું છે

૨ ૩૨મા અને ૫૨મા પદ્ય પંક્તિનું એકેક પદ દીપમાનું છે અને મૂળ
તરીકે અણુતા ૪૦૫ થાય છે

૩ આ એની રવાણ દીપ તથા જ નેના લેખક લ રાત્રી, ત શુદ્ધરાત્રી
ભાષાતર અલિપ્ત ૭ મ પ્ર સ વરફથી વિ સ ૧૯૫૪મા પ્રસિદ્ધ
કરાઈ છે

વિ સ ૧૭૪૪મા ગ્યેલી સ્વોપજ ટીકામા આવગધમ્મસમામતુ ૧૪૪મુ પદ ગ્ઞૂ કગ્તી વેળા એના કર્તા તરી હંગિલદ્રસૂત્રિનો નિર્દેશ કર્યો છે

(૩) ઉમારનાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ ૭, સૂ ૨૦-૩૧)ના પ્લાખ્ય (પૂ ૧૦૩-૧૧૫)મા આવકના બાળ પ્રતીના જે અતિચારો ગણાવ્યા છે તેમા અને આ સાવગધમ્મસમાસમા ગણાવાયેના અતિચારોમા ટેટીક સિનતા છે અને એ સિનતાનો સમન્વન થઈ શકે એમ લાગતુ નથી

અવતરણુ—સાવગધમ્મસમાસમાથી જેમ પદો ઉદ્ધૃત કરાયા છે તેમ એના કર્તાએ પણ આવસ્સયની વિગતિ (પન ૮૩૧આ)માથી એક પદ ઉદ્ધૃત કરી એને ૨૮૮મા પદ તરીકે પોતાની કૃતિમા સ્થાન આપ્યું છે

વિવરણ—પ્રગુત કૃતિ ઉપર અમ્બજંબુના કર્તા હંગિલદ્રસૂત્રિએ સરૂતમા ટીકા નથી છે એ બાબતમા તો મતભેદ નથી આ ટીકાના પ્રાગ્ બની ટેટીક પ કિતઓ અમ્બજંબુની સ્વોપજ વ્યાખ્યા (પૂ ૨)મા જોવાન છે ૧૩૩મા પદની ટીકામા 'સ સાગ્મોચક નો નિર્દેશ છે

ભાષાતર—મૂળતુ ગુજગતીમા ગાઈએ ભાષાતર કર્યું છે ૩

(૧૮૧ અને ૧૪૪) સામયજિણથય [શાશ્વતજિનસ્તવ]

આ જિણહરપડિમાથોત જ છે એટલે એનો આ પૂર્વે પૂ ૮૮-૮મા મે વિચાર મ્યો છે

(૧૮૨) સ્તાન

૧ આ કૃતિમા ૫૬૨ કર્માદાન વિરે ઉલ્લેખ નથી એ કે ઉપાસમદસા (પૂ ૧૧) અને આવસ્સયની વિગતિ (પ ૮૨૦અ)મા છે

૨ આ પ્રકાશિત થયેલી છે જુઓ પૂ ૧૮૦

૩ આ ૬૫ મુ છે જુઓ પૂ ૧૮૦

પ૦ભા.૦અ.૦સૂ.૦ (ભા. ૧, ૫ ૧૫૭)મા વીસ પદોના અવ અપાયો છે એના કર્તા તરીકે અહીં હરિભદ્રનો ઉલ્લેખ છે ૫ ૪૮૮મા એમને “વિગ્ધાક” રૂપે ઓળખાયા છે આ પાંચમી સાચી જ હોત તો આ પ્રત્યુત્તર હરિભદ્રસૂત્રિની કૃતિ ગણાવવા આ હિતાને હું ઉપયુક્ત ૫ ૧૫૭મા જે આદિમ અને અંતિમ પદોના અર્થો અપવા છે તે અહીં આપુ છું —

“ત્વત્તેવાનિર્તાસ્ત્વરપિતરશસ્ત્ર સ્વકથાવારંધતાન
ત્વદ્ભક્તિસ્ત્વદનન્વસજયનસસ્ત્વતા મંચાન્યાર્થિન ।”

“ન સ્વપ્રદપિ જિન । ત્વદ્ગ્રિહમન્દ્રન્દ્રાદૃતે વમિ વા
નાથૈતન્મમ પુર્વત પ્રતિદિન યત્ત્રિચિદ્વ્યસ્તિ તદ્
યસાસ્ત્વંચ હિ નાસ્તિ તત્ત્વ તદાપ ચ ત્વક્થામિ નૈતદ્વ્રત ॥ ૨૦ ॥”

પ૦ભા.૦અ.૦સૂ.૦ (ભા. ૧, ૫ ૮૩૬)મા આને જિનમતન કહેલો છે

(૧૮૩) ૧આદ્યાદિકૃત્યાદ્યપરિહાર

પ્રયોજન—‘આદ્યાદ’ કહે છે ‘અતેખન્તવાદ’ કહે છે હરિ ભદ્રસૂત્રિને મન એક જ છે આ વાદને અર્થે જે કુશળાઓ એમના સમય સુધીમા ઉપવાર્ધ હશે—એને અર્થે જે અનુચિત આદ્યેષો કયા હશે તેના નિવારણાર્થે આ કૃતિ યોગ્ય છે એમ આ નામ વિચારતા ભામે છે

ભાષા—જેણેક અર્જુનો સામાન્યને એક, નિપ ક્રમ્યાદિ રૂપે માને છે એવું આ તેમ જ બીજી દાનિભીતી કૃતિઓમા નિગ્રહ છે આમ અહીં અર્જુન માન્યતાનું ખડન છે એ ઉપગ્રંથી આ કૃતિ સરૂનમા ગ્યાપાનો સંલપ છે, ક્રમ્બે અર્જુનોની—વૈદિક હિંદુઓની પ્રિય ભાષા તો સરૂત છે વિશેષ તાધન મળ્યે આ કૃતિની ભાષા વિશે અંતિમ નિર્ણય થઈ શકે

અમળ૦પ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૯૬)ની સ્વોપજ વ્યાખ્યા જોતાં જણાય છે કે પ્રમાણવાર્તિક (૧, ૧૮૩-૧૮૪)માં નીચે મુજબના પદમાં કરાયેલા આદેષનું આ કૃતિમાં વિસ્તારથી ખંડન છે :—

“ સર્વસ્યોમયસ્વસ્ત્વે તદ્વિસેવનિરાકૃતેઃ ।

ચોદિતો દવિ ચાદેતિ કિમુદ્દં નામિધાપત્તિઃ ॥ ”

ઉદ્દેશ્ય—અમળ૦પ૦ (ખંડ ૧)ની સ્વોપજ વ્યાખ્યા (પૃ. ૨૭૬ અને ૨૯૬)માં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એટલે એ હિસાબે આ કૃતિ આ વ્યાખ્યા કરતા પહેલાં રચાઈ છે એમ ફલિત થાય છે.

(૧૮૪) ‘હિંસાષ્ટક’ અને એની (૧૮૫) સ્વોપજ અવચૂરિ

‘હિંસાષ્ટક’ એ નામ જ સચવે છે તેમ એમા ૨આડ શ્લોકો અને એનો વિષય હિંસાનું નિરૂપણ છે.

નિર્દેશ—આ સંસ્કૃત કૃતિનો નિર્દેશ દસવેયાલિયની ટીકા (પત્ર ૨૪આ)માં હુગ્લિદસુત્રિએ કર્યો છે. આમ આ નાનકડી કૃતિ દસવેયાલિયની ટીકા પૂર્વે રચાઈ છે. પૃ. ૪માં અનુયોગદ્વારવૃત્તિનો અને પૃ. ૭માં મુન્દ અને ઉપમુન્દ એ બે દાનવોનો ઉલ્લેખ છે. આ બે પેઢી પ્રથમ ઉલ્લેખ આ અવચૂરિ અણુઓગદારની વૃત્તિ પછી રચાઈ છે એમ મૂલ્યવે છે.

વિષય—હિંસાષ્ટકની અવચૂરિમા હિંસાના પ્રકારોનો અધિકાર છે અને એ બાગતમા આ અવચૂરિ વિયાહપણ્ણતિ (સ. ૭, ઉ. ૧, સુત ૨૬૨), દસવેયાલિય (અ. ૪, પદ ૧ ને ૮), વિસેસાં (ગા.

૧ આ મૂળ કૃતિ સ્વોપજ અવચૂરિ સહિત સર્વજ્ઞસિદ્ધિની સાથે સાથે “ જ્ઞ. કે. શ્વે. સ રથા ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૨ આથી કંઈ આ હિંસાષ્ટક હાતિવાદીય અષ્ટક-પ્રકરણનો કોઈ ભાગ નથી.

૧૭૬૩-૧૭૬૮) ઇ-સાદિને અનુસરે છે, જો કે આ પ્રમાણે હિસાના પ્રકારોનો નિર્દેશ અજૈન કૃતિઓમાં મળતો નથી.

અવતરણ—અવત્યૂરિમાં અવતરણો છે. દા. ત. પૃ. ૫માં વિયાહપણ્ણિ, અને દસવેયાલિયમાંથી અવતરણો અપાયાં છે. પૃ. ૩માં જે પાંચમું પદ્ય અવતરણરૂપે અપાયું છે તે પૃ. ૮માં પણ અપાયું છે અને તેમ કરતી વેળા એના કર્તા તરીકે હૈમચન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે. આ હૈમચન્દ્ર તે ‘કલિકાલસર્વગ’ કે ‘મલધારી’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ સૂરિ ન હોઈ શકે; એ તો હરિભદ્રસૂરિની પૂર્વે થયેલા કોઈ હૈમચન્દ્ર હોવા જોઈએ; નહિ તો આ અવત્યૂરિની સ્વોપજ્ઞતાને બાધ આવે, સિવાય કે આ ઉલ્લેખ પ્રક્ષિપ્ત હોય.

અવત્યૂરિ (પૃ. ૩)માં ધ્યાનને અંગે પાંચ અને હિસાને અંગે પણ પાંચ પદ્યો છે. શું આ પણ અવતરણો છે ?

જિ૦૨૦કો૦ (વિ. ૧, પૃ. ૪૬૧)માં હિંસાદ્ધક યાને હિંસા-નિર્ણયનો ઉલ્લેખ છે પણ એના કર્તા વિશે નિર્દેશ નથી. શું આ પ્રસ્તુત કૃતિ છે ?

વિવરણાત્મક કૃતિઓ

હરિભદ્રસૂરિએ જેમ સ્વતંત્ર કૃતિઓ રચી છે તેમ પોતાની તેમ જ અન્યે રચેલી કૃતિઓને વિવરણો વડે વિશૂધિત પણ કરી છે. જે કૃતિઓ ઉપર એમની સ્વોપજ્ઞ ટીકાઓ છે તેનાં નામ નીચે મુજબ છે :-

(૧) અપનેદાન્તજયપતાકા

(૨) ધર્મસાર

(૩) પંચવત્યુગ

(૪) યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

(૫) શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

(૬) સર્વજ્ઞસિદ્ધિ

(૭) સાવગધમ્મસમાસ

(૮) હિરણ્યકુ.

આ દીકાઓ વિષે આપણે તે તે મૂળ કૃતિની સાથે સાથે વિચાર કરી ગયા છીએ એટલે અન્ય વિવરણાત્મક કૃતિઓ હવે વિચરવાની રહે છે. આને બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય:

(૧) જૈન કૃતિઓ ઉપરનાં વિવરણો.

(૨) અજૈન કૃતિને લગતું વિવરણ.

પ્રથમ વર્ગમાં નિમ્નલિખિત જૈન કૃતિઓ ઉપરનાં વિવરણોના સમાવેશ કરાય છે, જે કે દેટલીક વિષે મને તો શંકા રહે છે:—

(૧) આયુઓગદાર (અનુયોગદાર)

(૨) આવસ્થય (આવસ્થક)

(૩) ઓહનિજમુત્તિ (ઓહનિર્મુત્તિ)

(૪) હર્મસ્તવ

(૫) ક્ષેત્રસમાસ

(૬) ચૈત્યવંદણમુત્ત (ચૈત્યવંદનમુત્ત)

(૭) જંબુદેવપણ્ણત્તિ (જંબુદેવપ્રણત્તિ)

(૮) જીવાજીવાર્થાલગમ (જીવાજીવાલિગમ)

(૯) તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર ય ને તત્ત્વાર્થસૂત્ર

(૧૦) દસવેયાલિય (દસવેગલિક)

(૧૧) નન્દી (નન્દી)

(૧૨) ન્યદેવતાર

(૧૩) પંચમુસાગ (પંચમુસાગ)

(૧૪) પદ્મવણા (પદ્મવણા)

(૧૫) પિંડનિર્જ્યુતિ (પિંડનિર્જ્યુતિ)

(૧૬) પ્રશમરતિ

(૧૭) વર્ગકેવલિમુત્ત (વર્ગકેવલિમુત્ત)

(૧૮) વિશેષાવસ્થાભાસ (વિશેષાવસ્થાભાસ)

(૧૯) સંગાદુષ્ટી (સંગાદુષ્ટી)

આ પૈકી ૧-૩, ૬-૮, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫ ને ૧૮ એ ક્રમાંકવાળી કૃતિઓ આગમોને અંગેની ગણાય છે અને એ જ આપણે પ્રથમ વિચારીશું.^૧ બીજા વર્ગમાં તે અર્જુન કૃતિને સ્થાન છે અને એવી તે એક જ કૃતિ છે ને તે ન્યાયપ્રવેશકને અંગેની છે.

જૈન આગમોનાં વિવરણ.

(૨) અનુયોગદ્વાર-વિવૃત્તિ યાને (૧૪૮) શિષ્યહિતા

આ અનુયોગદ્વાર નામના જૈન આગમ ઉપરની સંસ્કૃતમાં રચાયેલી વિવૃત્તિ છે. એને ઉરિભદ્રસૂરિએ શિષ્યહિતા કહી છે અને એ ખરેખર શિષ્યોને હિતકારી-ઉપકારી છે. ‘શિષ્યહિતા’ જેવું નામ ઉરિભદ્રસૂરિની પૂર્વે કાંઈ જૈને પોતાની દીક્રા માટે ચોલ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આ દીક્રામાં શુદ્ધિય (શુદ્ધિતાંત્ર)થી માંડીને સીસ-

૧ આ નામની કેટલીક દીક્રાઓ છે. ઇ. વ. ઉરિભદ્રસૂરિએ આવસ્થા-સુદધિરવિ, પંચવલ્લુભની રતિ અને ન્યાયપ્રવેશકની રતિ. જુઓ પ. ૧૨૦, દિ. ૧.

૨ આના પરિચય માટે જુઓ H C L J (pp. 161-165) અને આગમોનું દિગ્દર્શન (પ. ૧૮૩-૧૮૫).

પદેલિના (શીર્ષપ્રહલિકા) સુધીની સખાઓના નામ ૫૧ ૫૫-૫૭મા જ મ મા અપાયા છે વળી બે ઈનાદિના ર્ગ વગેરેના મૂલ્ય જ મ મા ગ્યાગેના પદો દ્વાગ ૫૧ ૬૪-૬૬મા અપાયા છે

મતાંતર—૫૧ ૧૭, ૨૧, ૩૮ ઇત્યાદિમા મતાંતરેનો ઉલેખ છે ૩૮મા ૫૧મા તો અર્થની ગહનતાને લઈને જગગ સમજાતુ નથી એમ હિન્નિદ્રસૂત્રિએ કહ્યું છે

પૌર્નાપર્ય—૫૧ ૨મા ‘નન્દધ્યયન—ટીકા’નો, ૫૧ ૨૨મા ‘ન દિ-વિરોન-વિરગ્ધુ’નો અને ૫૧ ૧૦૦મા ‘નન્દધ્યયન-વિશેષ’ વિરગ્ધુ’નો ઉલેખ છે આ ત્રણે એક જ કૃતિ છે એમ લાગે છે ૫૧ ૨ અને ૧૦૦મા દર્શાવાયેલા વિષયનું નિરૂપણ નંદીની ટીકામા હિન્નિદ્ર સૂત્રિએ કર્યું છે અને એમ કર્યા બાદ આ શિષ્યહિતા ગ્ચી છે એટલે એમા નંદી ઉપની પોતાની ટીકાનો ઉલેખ હોઈ શકે આ ઉલેખ દ્વાગ એઓ પોતાની ટીકા નિર્દેશ છે એમ લાગે છે

૫૧ ૨૦મા ‘આવશ્યક-વિવગ્ધુ’નો ઉલેખ છે આ હાગિલદ્રીય કૃતિ હોય એમ લાગે છે આ અનુમાન પણ સાચુ હોય તો આજુઓગ દારની વિવૃતિ નંદી અને આનન્દસયના વિરગ્ધો ન્યાયા બાદ થોજાઈ છે એમ મ્હી શકાય

ઉલ્લેખ—૫૧ ૬૬મા પુન્વમાના સરપાહુડનો અને એના આધારે ગોખગેના ભરહ અને વિસાહલનો ઉલેખ છે સરપાહુડ તો સગીતની કૃતિ છે ભરહયા ભગતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અભિપ્રેત હશે પણ વિસાહલથી વિશાળલની કઈ કૃતિ સમજવાની છે ?

અનતરણો—સમૃત અને જ મ મા ૨૮લાક અવતરણો છે ૫૧ ૧૦૦મા પુરુષયન્દ્ર નાગના તર્કવાદીની ગર્ભક કૃતિમાથી બે પદો

૧ મનયતિસિદ્ધિએ ધમ્મસંમહણીના વિવરણમા ૯ પુરુષયન્દ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મા જ દોવા બેઈએ જુએ ૩ ૮૯, ટિ ૫

અપાયા છે આ પુરુષચન્દ્ર તે કોણ અને એની કઈ કૃતિમાંથી આ અવતરણો છે એ બાણુ બાકી રહે છે

સામ્ય—જ. મ. મા. લખાવેની ૧૮લીક પાછા ક ડિકાએ
અણુઓગદારની પ્રકાશિત સુણિણી ક ડિકાએ સાથે મળતી આવે છે

(૧) અનુઓગદાર(સૂત્ર)લઘુવૃત્તિ

આ ઉપર્યુત જ વિવૃતિ હોતી જોઈએ, અને હરિભદ્રસૂત્રિએ
અણુઓગદાર ઉપર બે વૃત્તિ ગ્યાનો યદ્ય ઉ લેખ જણાવે તથા
અણુઓગદાર ઉપર મનધારી હૈમચન્દ્રસૂત્રિની ટીકા આપી મોટી છે
એટલે એ અપેક્ષાએ આ નામ યોગ્ય હશે

(૧૫) આવરસય(સૂત્ર)મૃદુદ્વૃત્તિ

નિર્દેશ—જૈન આગમો પૈકી મૃદુદ્વૃત્ત તરીકે ઓળખાવાતા
૨આવરસય ઉપર હરિભદ્રસૂત્રિએ જે બે ટીકા સંસ્કૃતમાં ગ્યા છે
તેમાંની એક તે આ છે અને બીજી તો શિષ્યહિતા છે એ શિષ્યહિતા
(૩૨લો ૨)માં એમણે આ મૃદુદ્વૃત્તિ વિષે નિર્દેશ કર્યો છે અને સાથે
સાથે એ શિષ્યહિતાથી મોટી છે એમ પણ કહ્યું છે ‘ મનધારી ’
હૈમચન્દ્રસૂત્રિએ આવરસય ઉપરના ગેતાના ટિપ્પણક (૫૧૨અ)માં
અને સમનન્તરે વિ સ. ૧૬૮૧માં એની ૪સામાચારીશાત્ર
( )માં આ મૃદુદ્વૃત્તિનો ઉલેખ કર્યો છે

૧ આની સમજણ માટે જુઓ આાં દિ. (૫ ૧૨૧૩)

૨ આના પરિચયાદ જુઓ HCL J (p 158) અને આાં દિ.
(૫ ૧૫૪ ૧૫૮)

૩ “યપિ મયા તથાપ્યે કૃતાપ્તય વિવૃત્તિગ્તથામિ સમ્પ્રેગ્ધા ।

તદ્વૃત્તિસત્ત્વાનુસરેતો કિવને પ્રયાગોડયમ્ ॥ ૨ ॥”

૪ આ “ જિનદત્તસૂરિ માનીન પુસ્તકોદ્ધાર ૬૬ ” તરફથી ॥ સ
૧૯૩૯માં છપાયું છે

પરિમાણ—અંચલગચ્છપદાવલીમા જુદ્દશ્વત્તિનુ પન્નિમાણુ ૮૪,૦૦૦ મ્લોક જેટલુ દર્શાવાયુ છે. એ ક્રમચ સાસુ ન હોય તો પણ આનું પન્નિમાણુ પાનોસેક હજાર જેટલુ તો હશે.

અનુપલબ્ધિ—ઉપર્યુક્ત દિપ્પણુક ઉપગ્યા એ વાત જાણી શકાય છે કે હેમચન્દ્રસુત્રિ (વિ. સ. ૧૧૬૪)ના સમયમા જુદ્દશ્વત્તિ મળતી ન હતી.

દસવેચાલિયની ટીકા (પન ૨આ-૪આ)મા હુગ્લિદ્રસુત્રિએ જે આવશ્યકવિશેષવિવરણુ નામની પોતાની કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જુદ્દશ્વત્તિ હશે

(૧૬-૧૭) આવશ્યકસૂત્રવિવૃત્તિ યાને (૧૪૮અ) શિષ્યહિતા

પરિમાણ અને નામ—આપણે ૫ ૧૮૮મા જોઈ ગયા તેમ હુગ્લિદ્રસુત્રિએ આવસ્સય ઉપર બે સરૂત ટીકાઓ ગ્યા છે તેમાની એક નાની છે, બે કે એ ૨૨,૫૦૦ કે પછી ૨૨,૦૦૦ મ્લોક જેવડી છે એ મળે છે અને એ હપાયેલી છે એનુ નામ શિષ્યહિતા છે. અણુઓગદારની વિવૃત્તિ માટે પણ હુગ્લિદ્રસુત્રિએ આ નામ ગખ્યુ છે

વિષય—આવસ્સયની આ શિષ્યહિતા આવસ્સય અને એની નિજજુત્તિ એમ બેના સ્પષ્ટીકચ્છરૂપ છે એમા અનેક કથાઓ છે એમાની શાતાનિક અને પ્રઘોતનની કથા પ્રો. હર્ટ્લે જિનકીર્તિના આધારે ગ્રેસ *Geschichte von Pāla und Gopāla*મા આપી છે ગુણુઆલકતા માટે નાસુદેન કૃષ્ણની કથા છે

૧ આવસ્સય અને એની નિજજુત્તિ સહિત આ વિરતિ “ આ સ ” તરફથી મયાન ૧૪ તરીકે ઇ સ ૧૮૧૫, ૧૮૧૬, ૧૮૧૭ ને ૧૮૧૭ મા અનુક્રમે ચાર ભાગમા પ્રસિદ્ધ કરાઈ હતી આજે એ મળતી નથી તો હવે એ ફરીથી હપાયલી જેઠ મ અને એની ગુણિલ સાથેની સમાનતા તારની શાય ત માટે ગુણિલ પાનુ સાથે સાથે પ્રમસિત થવી જેઠએ

દમયેયાસિયની દીકા (૫૧ ૩૨અ-૩૨આ)માં હૃન્નિભદ્રસૂત્રિએ જિનભદ્રગણિ દમાથમાચુક્ત ને 'ધ્યાનશતક (આધુસયગ)ને ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના ઉપર એમણે આ શિષ્યહિતા (૫૧ ૫૮૩અ-૬૧૧આ)માં વિવૃત્તિ આપી છે.

૫૧ ૧૭૪આમાં ભદ્રાગણીના પતિ રિપુપ્રતિગત્રુ પોતાની પત્ની મૃગાવતીને પગે છે અને ત્યાંથી એ 'પ્રજાપતિ' તરીકે ઓળખાય છે એ વાત કહી "પ્રજાપતિ સ્વહૃદિતરમમમયન" એમ વેદમાં પણ કહ્યું છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આધાર—શિષ્યહિતાની પુષ્પિકામાં "તિનમનિગદાનુસારિણ" એવો હૃન્નિભદ્રસૂત્રિના નામમાં ઉલ્લેખ છે 'નિગદ' એટલે 'કથન'. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે હૃન્નિભદ્રસૂત્રિએ આપસ્તમ્બ ઉપની જિનભદ્રાએની દીકાનો આધાર લઈ શિષ્યહિતા આપી છે— એ દીકાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શિષ્યહિતામાં જન્મમંમાં ક્રમીક પાત્રનું કડિકાઓ ને છે તે આપસ્તમ્બની સુવિધુમાં જોવાય છે એથી એમ લાગે છે કે હૃન્નિભદ્રસૂત્રિએ આ સુવિધુમાંથી એ લીધી છે શિષ્યહિતા ગ્રંથમાં વમુદેવહિંદીનો પણ ઉપયોગ કરાયો છે.^૧

ઉલ્લેખ—શિષ્યહિતા (૫૧ ૧૮૨આ)માં ઐન્દ્ર વ્યાકરણની ઉપત્તિ બતાવાઈ છે ૫૧ ૮૬૩અમાં ધર્મિભિહિંદીનો ઉલ્લેખ છે ૫૧ ૧૫૦આમાં બ્રહ્માંડપુરાણનો ઉલ્લેખ છે ભગવતે ચર્મ-ગ્ન ઉપર રકથા વાગને સ્થાપી ઉપર છન ધર્મ અને એ છનના દડના મધ્ય ભાગમાં મણિ-ગ્ન ગણ્યુ ત્યાંથી લોકમાં વ્યવહારની ઉપત્તિ ઇડામાંથી મનાઈ એમ પણ ગણી કહ્યું છે.

^૧ જુઓ ABORI (Vol XVI, pls I II)માંથી ટો ધાળે નો લેખ (૪ ૩૨)

ચિત્રપટ્ટક—આવરસથની નિલજીતિ (ગા ૫૬૦)ની ટીકા (૫૧ ૨૩૩આ)મા સમયસંગ્રહને અંગેના—બાગ પર્ષદાને લગતા ચિત્રપટ્ટકનો ૩ લેખ છે પ્રસ્તુત ૫ કિત નીચે મુજબ છે —

“પૂર્વાચાર્યાપદેશઞ્ચિત્તપટ્ટકાદિચિન્ત્યમંબલેન તુ સર્વા એવ ઘેવ્યો ન નિપીરત્તિ, દેવા પુરુષા સ્ત્રિયથ નિપીરત્તીતિ પ્રતિપાદ્યન્તિ કેચન દ્વયલ પ્રસન્ને ।”

અવતરણ—શિષ્યહિતામા અવતરણો છે તેમા પ્રતિક્રમણ એટલે શુ એ જણાવનારુ નિમ્નલિખિત અનુત્તરણ બેવાય છે —

“સ્વરચાનાદ્ ચન્ પરસ્વાન પ્રમાદસ્ય વશાન્ ચત ।

તત્રેવ કમળ મૂલ્ય ‘પ્રતિક્રમણ’મુચ્યતે ॥”

પ્રાચીન દૂહો—શિષ્યહિતા (૫૧ ૬૯૪આ)મા નીચે મુજબનો પ્રાચીન દૂહો છે —

“રામનદુ નતિ ત્રાણદ જ સગઢાગ કાહિદ ।

રાયનદ મારેતા તો સિરિઅ રજે ઠવેહિ તિ ॥”

જોઈદુ(યોગી-દુ)એ જે ૧૫૨મધ્યયાસ (૫૨માત્મપ્રકાશ) અનુહટ્ટમા ૩૪૫ પદ્યોગા ગ્વેલ છે તેમા ૩૩૭ પદ્યો દૂહાગા છે આ જોઈદુનો સમય ૭મી સદીનો મનાય એમ લાગતુ નથી, આઠમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હરો જે એમ કહેવુ યથાર્થ હોય તો દૂહાનો ઉલેખ કરનાર તરીકે હમિદ્રસુત્રિ ત્રથમ છે ૨૬૮ કાબ્યાલંકાર (૫૩ ૪)મા શ્લો ૧૫ અને ૨૫ દ્વાના સંસ્કૃત અને અવહટ્ટમા શ્લેષના ઉદાહરણો આ દેશી ‘દૂહા’ હદમા આપ્યા છે

ખારવેલના શિલાલેખ પર પ્રકાશ—શિષ્યહિતા (૫૧ ૬૮૫આ ૬૮૬આ)મા જે નીચ મુજબની ૫ મિત્રો છે તે ખારવેલના

૧ આતુ વિશિષ્ટ સંસ્કૃત યોગસૂત્ર સહિત જે ૮૧ જે એન ઉપાધ્યેએ તૈયાર કયુ હતુ તે ‘પ્રજ્વલન્દ્ર જેન સાસમાલા મા ઇ સ ૧૯૩૮મા છપા વાલુ છે

શિનાલેખગત ‘ચેતિરાજવ(વ)ગ’ લિપિ પ્રકાશ પાડે છે એમ આગ
મોહાનકનુ કહેતુ છે —

“વેમાઞ્જિજ્ઞો સત્ત્વો મહેસરેણ નાલ્લતમિ સાહરિઆ । કા મહેસરો કિ ?
તસ્સેવ રેદ્ધગ્ગસ ધૂયા સુજેદ્ધા તેણ દ્દેણ નામ કય મહેતરો તિ ।

શક નંદન—આવસ્થમયની નિઝજુતિ (?લાસ)ની મા
૧૩૦૪ અને એના ઉપગ્ની હાન્નિલદ્રીય વિવૃતિ (૫૧ ૭૧૨આ)મા
અપાયેલી ધ્યાને આધારે ડૉ જ્યઆલે ૧ “ Problems of Śaka
Satavāhana History ” (૫ ૨૫૧)મા જુદુ છે કે શતરૂષિએ
(ગૌતમીપુત્રે) જે શક નરેશને હગાવ્યો અને જેને ‘ અવ તીમાધી ’ હાખ
કઢાયો તે શક નંદપાન છે

શ્ચ—શિશ્યહિતા (૫૧ ૭૨૧આ)મા “ નિનમિત્તિ ષાક્ષ્યાત્કારે ’
એવો ઉક્તેષ છે અહી જર્મન વિદ્વાન અન્ડર્ લોયખેને *Übersicht
der Āvaśyaka-Literatur* (૫ ૨ ૩૭, ટિ)મા નીચે મુજબની
મતનખનો ઉ લેખ કર્યો છે —

જૈન ગ્રંથકારેએ વૈદિક ચિદ્ધ શ્ચ ને જિ સમજવાની જૂલ કરી
છે એનુ કાગણુ એમ સભવે છે કે ઈ જાની આકમી સદીમા કે તે પૂર્વે
આ ચિદ્ધ જિ જેતુ દેખાવમા હતું અને એમને આ વૈદિક ચિદ્ધની ખખગ
ન હતી આથી તો “ પુરુષ એવરશ્ચ ” ને આ લેખકે “ પુરુષ એવર જિ ”
સમજતા હતા

આ પ્રમાણેની જૂલ હન્નિલસૂગિને હાથે પછુ થઈ એમ લે આ
જર્મન વિદ્વાનનુ કહન હોઈ તો તે મને જૂલખગતુ વાગે છે, કેમકે

૧ આ લેખ JBORS (Vol XVI pts ૩ ૪) મા ઇ સ ૧૯૩૦મા
છપાયો છે

૨ જુઓ અં ૭૦ ૫૦ (ખ - ૨)નો મારા ઉપાદ્યાલ (૫ ૫૬)

હરિભદ્રસૂરિ જન્મે બ્રાહ્મણ છે અને વેદિક સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભ્યાસી છે તો પછી શું એઓ વેદિક ચિંતથી અચાત હોય ખરું? અને 'શુ' એ ન જાણવાથી એઓ ઉપર મુજબ એનો અર્થ કરે?

આ ઉપલબ્ધ દીકાને જ કેટલાક 'બૃહદ્વૃત્તિ' કહે છે.^૧ એનું કારણ એમ જણાય છે કે મલયાગિરિસૂરિ વગેરેની આવસ્થા ઉપરની દીકાઓ આને મુકાબલે નાની છે.

(૨૧) આઘનિયુક્તિવૃત્તિ

૧. આઘનિજીવૃત્તિ એ જૈન આગમ છે. જેટલાકને મતે એ મૂલસુત છે. એના ઉપર હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે એમ મુમતિગણિએ કહ્યું છે. આની કોઈ હાથપોથી મળતી હોય એમ જણાતું નથી. શું કેપિણ્ડનિજીવૃત્તિ ઉપર હરિભદ્રસૂરિએ વૃત્તિ છે એટલે આઘનિજીવૃત્તિ ઉપર પણ હશે એમ માનીને ઉપયુક્ત ઉલ્લેખ કરાયો છે?

(૩૨) ચૈત્યવન્દનસૂત્રવૃત્તિ યાને (૧૨૮) *લલિતવિસ્તર*

ચૈત્યવન્દનભાષ્ય—મુમતિગણિએ આ તેમ જ ચૈત્યવન્દન-વૃત્તિ એમ બે કૃતિ નોંધી છે ખરી, પરંતુ પહેલી કૃતિની હાથપોથી મળતી નથી. બીજી કૃતિ તે લલિતવિસ્તર જ હોવી જોઈએ.

૧ જુઓ જી. સાં. ચ. સુ. (પૃ. ૬ ને ૨૦).

૨ આના પરિચય માટે જુઓ H C L J (p. 159) અને આલો દિ. (પૃ. ૧૬૯-૧૭૦).

૩ આના પરિચય માટે જુઓ H C L J (p. 159) અને આલો દિ. (પૃ. ૧૬૯).

જે આ કૃતિ મુનિચન્દ્રસૂરિદ્વારા પાંચમી સહિત "દે. સા. જી. પુ. સંસ્થા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૫માં છપાઈ છે. આગમોદ્ધારકના દીપ્પનિકા અને ઉપોદ્ધાત સહિત આ કૃતિ "જી. કે. એ સંસ્થા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને એનું સંપૂર્ણ આગમોદ્ધારકે કહ્યું છે લલિત વિસ્તરની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૮૪ માં લખાયેલી મળે છે.

નામ—૧૫૪૫ 'લોક જોવડી આ કૃતિના અતિમ ભાગમા પ્રથમ પદમા આ કૃતિનું નામ લલિતવિસ્તર જોવાય છે, જાણી પ્રાગ ભમા તેા ચૈત્યવન્દનસૂત્રની વ્યાખ્યા એવો સામાન્ય નિર્દેશ છે

નામ—સૂચન—'લલિતવિસ્તર નામની એક ગૌહ કૃતિ છે એની ગયના 'ગાથા-સ રૂત'મા અર્થાત્ સ રૂત અને અવલોકના મિશ્રણ રૂપ ભાષામા થયેની છે એના પેટલાક ભાગો ધ ણ ની પહેલી સદી જેટલા પ્રાચીન છે આઠમી સદીમા આ કૃતિનું 'ટિબેટી' ભાષામાં થયું છે એમ એ પૂર્વેની તો આ કૃતિ છે જ આ નામથી હરિભદ્રસૂત્રિ પગથિયન ઉરી જો કે આના અને લલિતવિસ્તર એ નામમા સમાનતા છે ખતા વિષયમા ભેદ છે, કેમકે લલિતવિસ્તરમા તેા મહર્ષિ છુદ્ધનુ ચર્ચિત છે

વિષય—આ કૃતિના પ્રાગ ભમા તેમ જ અતમા નિર્દેશાયા મુજબ આ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર (જા નેઠપવન્દનસૂત્ર)ની કૃતિ છે 'ચૈત્યવન્દન સૂત્ર'થી અહીં નીચે મુજબના સૂત્ર (સૂત્રો) સમજવાના છે —

(૧) પશ્ચિપાથમુત્ત (પશ્ચિપાતમુત્ત) યાને સક્કલથય (સક્કલથય) કિવા "નમુ ત્યુ છુ" સૂત્ર

(૨) અરિહન્ત-ચૈત્ય-થય (અર્હચૈત્યસ્તવ)

(૩) અન્યત્યમુત્ત (અન્યત્યમુત્ત) યાને કાયોત્થમર્ગસૂત્ર

૧ આનું પ્રથમ સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત ભિન્નને લાગે વડુ લડુ' એ બિબ્લિયોથેકા દિનિકામા ઇ સ ૧૮૭૭મા છપાયું છે એ પાત્ર અશુદ્ધ છે એસ. લેફમન (Lefmann) ની ઈ સ ૧૯૦૨-૧૯૦૮ના આજામા છપાયેલી આકૃતિ વધારે સારી છે આ કૃતિના પદર પ્રકરણોનો અંગ્રેજ અનુવાદ પહેલા પાચનો ભગવત અનુવાદ અને સમગ્ર કૃતિનો ફ્રેંચ અનુવાદ ૭૫ પા છે જુઓ H I L (Vol II, p. 248)

૨ આ સૂત્રને હોશીને મે ' નમુ ત્યુ છુ ને અ ૧' એ ન મનો નો લેખ છપાયે છે એ "ને સ મ" (વ ૨, ૫, ૧૨)મા છપાયે છે

- (૪) લોગસ્સ (લોકસ્થ-સૂત્ર) યાને 'નામસ્તવ
 (૫) મુયત્થય (મુતસ્તવ) યાને મુદ્ધન્નરવર-દીવદ્દે
 (૬) સિદ્ધત્થય (સિદ્ધસ્તવ) યાને સિદ્ધાણું બુદ્ધાણું
 (૭) વેયાધવ્વમુત્ત (વેયાદત્થસૂત્ર)

(૮) પણ્ણિદ્ધાણુમુત્ત (પણ્ણિધાનસૂત્ર) યાને ઉપાર્થનાસૂત્ર

કિંવા 'જય વીયરાય' સૂત્ર ('જય વીનગમ' સૂત્ર).

આ લલિતવિસ્તરા આ આઠ (સૂત્રો) ઉપર પ્રકાશ પાડે છે એમાનુ પદેલું સૂત્ર પઞ્ચમેસવળાક્રમમા ૧૫મા સૂત્ર તરીકે, આવવાક્રમમા ૨૦મા તરીકે અને રાયપ્પમેણક્રમમા ૧૩મા સૂત્ર તરીકે જોવાય છે સમવાય અને વિચારપણ્ણતિ એ બે અંગોના પ્રાગભમા જે મહાવીરવામીને અંગે લખાણુ છે એમાંના દેટલાક વિશેષજોનો ભાવ ઉપરુજ્જત ત્રણે આગમોમાના સૂત્રમા નજરે પડે છે નાયાધમ્મકહા (અ. ૧૩ ને અ. ૧૬)મા તેમજ છવાછવા-લિગમ (નુ ૧૪૨) પાણુ આ ભતના વિરોધણે સક્ષેપમા ગ્રંથ કરે છે.

ખીજુ અને ત્રીજુ સૂત્ર તેમજ જ પાયમુ અને જરુ સૂત્ર આવસ્થમયના 'કાઉસ્સઅ' નામના પાયમા અજ્ઞયણમા (ભા ૪ મા) અનુક્રમે નિમ્નલિખિત પામા છે:—

૭/૬આ, ૭૭૮અ, ૭૮૮અ અને ૭૮૯આ

૧ આમા જિનેનુ ઉત્તીર્તન દોષાથી આને કેટલાક "દક્ષિતણુ" કહે છે

૨ "વેયાદત્થ" નામના મારા લેખમા મેં આ સુત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમજ વેયાદત્થ સંબંધી કેટલીક હકીમત રજૂ કરી છે આ લેખ "જે ધ મ" (પુ ૬૭, અ ૧૦)મા છપાવાયો છે

૩ આને અંગે મેં કેટલીક બાબત "પ્રાર્થનાસૂત્ર" યાને જય વીયરાય" નાગત લેખમા નિચારી છે આ લેખ "જે સ મ" (વ ૩, અ ૨-૩)મા છપાયો છે

ચોથું સુત્ર આવરસયના ‘ચલ્વીસતથ’ નામના ખીજ અલ્પઅણુમાંનું છે. એ ત્રીજા લાગમાં પદ ૪૬૪અ (પદ ૧), ૫૦૧આ (પદ ૨-૪), ૫૦૭આ (પદ ૬) અને ૫૧૦અ (પદ ૭)માં એમ કદકે કદકે છે.

સાનમું સુત્ર આ લલિતવિસ્તર કરતાં અધિક પ્રાચીન એવી કોઈ કૃતિમાં હોય એમ જણાતું નથી.

આડમાં સુત્ર માટે પણ આવી પરિસ્થિતિ છે. પંચાસગમાં આ આડમાં સુત્રની બે ગાથા ચોથા પંચાસગમાં ગા ૩૩-૩૪ રૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે.

મેં ઉપર જે આડ સુત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પૈકી સુત્ર ૧, ૨ અને ૪-૬ને ‘પાય દંડક’ તરીકે ઓળખાવાય છે. આ વાત દેવેન્દ્રસૂત્રિગૃત યૈશ્વવન્દણભાસ (ગા. ૪૧)નો નિમ્નલિખિત પૂર્વાર્ધ સમર્થન કરે છે:—

“પણ દણ્ડા મરુતથ ચેશ્વ-નામ-મુમ-સિદ્ધથ ક્ત્ય”

યૈશ્વવન્દણમુત્ત ઉપરની કૃતિઓમાં આ સૌથી પ્રથમ છે એમ એના ત્રીજા પદ ઉપરથી આગમોદ્ધાનકે અનુમાન કર્યું છે.^૧ એના કાગણુ તરીકે એમણે એમ કહ્યું છે કે જો ખીજ કોઈ વૃત્તિ હોત તો આવરસ યની વૃત્તિમાં એ પ્રકારનો જેમ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ અહીં પણ કગ્ત-વળી આગમોદ્ધાનકે લા. વિ.ના આ ઉપોદ્ધાત (૫૧ ૩)માં એમ પણ કહ્યું છે કે ચૈશ્વવન્દણની વિધિ દર્શાવનાર કૃતિ તરીકે પણ આ પ્રથમ છે.

એમના આ બે વિધાનોની વિરુદ્ધ કોઈએ મન ડ્યાર્યો હોય તો તે જણવામાં નથી; છતાં માની લઈએ કે મઘનિ આ વિધાનો વાસ્તવિક ન લાગે. એ ગમે તેમ હો પણ યૈશ્વવન્દણમુત્ત ઉપર અને ખાસ કરીને

૧ યૈશ્વવન્દણમુત્ત ઉપર નિમ્નલિખિત, ભાસ, સુવિણ કે જિનજીવીય જેની કોઈ દીકા જણાવી નથી એવી આગમોદ્ધારકે આમ મ્હુ ■

૧૫છિવાયમુત્ત ઉપરની આ વૃત્તિ મહત્વની દૃષ્ટિએ તો અગ્રિમ સ્થાન ભોગવે છે એમ માનવામાં જરા શે ખંચાવું પડે તેમ નથી.

સલિતવિસ્તરમાં ૫છિવાયમુત્તની વૃત્તિ સૌથી મોટી છે અને એ અડધા ઉપર જગ્યા રોકે છે.

શૈલી—આ સમગ્ર કૃતિ મુખ્યતઃ ગદ્યમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલી છે. પ્રારંભમાં ચાર પદ્યો અને અંતમાં પાંચ પદ્યો છે; વચ્ચે વચ્ચે અવતરણ-રૂપે પદ્યો છે. આ અવતરણાત્મક પદ્યો ઇ. સ. ૧૯૧૫ની આવૃત્તિમાં અપાયાં છે પણ અકારાદિકમે હજી સુધી દોષ એ રજૂ કર્યાં નથી તો તેમ થવું ઘટે. સાથે સાથે એનાં મૂળનો ઉલ્લેખ થઈ શકે તો એ વિશેષ ઉપયોગી બને.

વરબોધિની પ્રાપ્તિ—જેમ અષ્ટક-પ્રકરણ (અ. ૩૧, શ્લો. ૨)-માં અને તત્ત્વાર્થસૂત્રની ૧૧મી સંબંધકારિકાની હારિલકીય ટીકા (પત્ર ૭)માં વરબોધિનો ઉલ્લેખ છે તેમ આ સલિતવિસ્તર (પત્ર ૨૦ આ)માં પણ છે.

વિવિધ મતોની આલોચના—સલિતવિસ્તરમાં વિવિધ મતોનો નિર્દેશ છે અને એની આલોચના કરાઈ છે. એમ કરતી વેળા સમાન તેમ જ સિન્ન માન્યતા ધરાવનારનો ઉલ્લેખ છે:—

વિશેષણ	પત્ર	મત	પ્રરૂપક ક્રિયા અનુયાયી
નિયમલય	૬૬ આ	અદ્વૈતવાદ	વેદાંતીઓ
પુરિસવર- પુંડરીય	૨૪ આ	અવિરદ્ધિમાધ્યા- સિતવસ્તુવાદ	સ્મૃત્યારુના શિષ્યો

૧ આ મુળમાં “લઘવંતાણ” છ પ્રકરનું છે. એથર્થસૂત્રક છ પ્રકરણ અને ૩, ૪, ૫, ૬, ૭ અને ૮ એમ આનુક્રમે પદ્યો છે. જુઓ “સિદ્ધ્યક” (વ. ૧૫, અ. ૨)ના આગળ અને પાછલા મુખપૃષ્ઠ.

૨ જુઓ “ઉપખંડ”.

વિશેષણ	પાત્ર	માત્ર	પ્રરૂપક દ્વિવા અનુયાયી
તિતથન	૧૮ અ	આગમધર્મવાદ	વેદવાદી (આગમ ધાર્મિક)
વિચદ્વડિગમ	૫૫ અ	આજીવક	જોશાલકના શિષ્યો
	૫૭ આ	આવર્તકાલકાગણુવાદ	૧અન તના ,,
અપકિલ્લ વગ્નાણુ દસણુધ	૫૩ અ	ઇષ્ટતત્ત્વદર્શનનાદ	વિશિષ્ટ બીજો
જિણુ, જાવય	૫૬ અ	કપિનાવિષ્ણવાદ (તત્ત્વાલવાદ)	માધ્યમિકો (સ ભવત)
પુનિસવગ- ગધજાતિય	૨૬ અ	શુષ્કકમન દ	૨મુરશુરના શિષ્યો
મુત્ત, મોઅમ	૬૦ અ	જગત્કર્ત્તાનીમુક્તવાદ	૩ત તપનના ,,
ધુલ્લ, બોહિય	૫૮ આ	પરોક્ષગ્ણાનવાદ	વિશિષ્ટ મીમાસકો
આધગ	૧૬ અ	પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદ	મીલિક સાખ્યો
સન્વપ્તુ સન્વદનિસિ	૬૧ અ	ધુલ્લિયોગગ્ણાનવાદ	કાપિન
બોહિદ	૪૫ આ	ભગવદ્ગોપેન્દ્રવાદ	૪ભગવદ્ ગોપેન્દ્ર

૧ જુઓ “ ઉપખંડ ”.

૨ જુઓ “ ઉપખંડ ”.

૩ જુઓ “ ઉપખંડ ”.

૪ જુઓ “ ઉપખંડ ”.

વિશેષણ	પત્ર	મત	પ્રરૂપક દ્વિવા અનુયાયી
	૧૦૯ આ	ધ્યાપનીય	ચ્યાપનીયો
મગદય	૪૨ આ	યોગ	રૂપતજલિ અને ખીજ
સરણુદય	૪૩ આ	યોગિમાર્ગ	૪અવધૂતાચાર્ય
સમસંસુદ	૧૯ આ	સદાશિવવાદ	ઈશ્વરકાગણિકો
સિવઠાણુ સપત્ત ૬૪ આ		સર્વગતાત્મવાદ	નૈયાયિકો અને ખીજ
પુત્રિસુતમ	૨૧ આ	સર્વસત્ત્વૈરભાવવાદ	વિશિષ્ટ જોડો
પુત્રિસસીલ	૨૩ આ	સાદૃશ્યપ્રવાદ	૫સાદૃશ્યો

આ પૈકી ધણાખંડ મતોનું સંકલ્પયમગત વિશેષણો દ્વારા નિગ-
કરણુ કરાયું છે એ વાત આગળ ઉપર વિચારાશે

ગોપેન્દ્રની કૃતિ—“ જોડિદનાયુ ” પદ સમજાવતી વેળા
લગનદ ગોપેન્દ્રનો પત્ર ૪૫આમાં ઉલ્લેખ છે એટલું જ નહિ પણ
એમની કોઈક કૃતિમાંથી નીચે મુજબનું અવતરણ પણ અપાયું છે :—

“ નિરૂપાધિમારમ્યા પ્રભુતા ધૃતિ યદા મુચા વિવિદિયા વિરપિરિતિ ।
તત્ત્વર્થર્થયોતય , નાનિરૂપાધિવિચારણા મવન્તીનામપિ તદ્ભૂતાકર્મ ગાન ॥

૧ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૩)ની સ્વેપજ્ઞ વ્યાખ્યા (૫ , ૨૩૨આ)માં
ધ્યાપનીય ત માયી પાછમ અવતરણુ ચાર પંક્તિ જેટલું અપાયું છે આ
મૂળનું નામ જલ્પનુ બાગી રહે છે

૨ એમને અ ૧ નાથરામ ગ્રંથોએ જૈન સાહિત્ય ઝોર
કૃતિહાસ (૫ ૪૧ ૧૦)માં વિચાર કર્યો છે

૩ જુઓ “ ઉપખંડ ”

૪ જુઓ “ ઉપખંડ ”

૫ જુઓ “ ઉપખંડ ”

ઉપમા—સં વિં (પન ૧૮આ)માં સંસારને સમુદ્રની ઉપમા અપાઈ છે. સમુદ્રને અંગે જે ગળ, પાતાળ, આવર્ત, ક્ષાપદ, પવન, કલોલ અને વેવા તેમ જ એની ગંભીરતા અને સુદીર્ઘતા છે તે સંસાર સાથે મંગલ થાય એની રીતે વર્ણન અપાયું છે.

ઉદાહરણો અને ન્યાયો—સંવિંનાં 'નાગભયનુનાપકર્ષણ' અને 'મુંડમાવાયુકા' એ બે દૃષ્ટાંતો પન ૭૮આ અને ૪૭અમાં અનુક્રમે અપાયા છે. પન ૧૨અ અને ૪૪અમાં અનુક્રમે નીચે મુજબના ન્યાયનો ઉલ્લેખ છે:—

(૧) અસિદ્ધે તત્રાર્થનાવય.

(૨) અમશ્યાલ્પર્ણનીય:

આદિમ સ્થાન—જેન અથકારો પૈકી જેમણે પોતાની કૃતિમાં ૨ ન્યાયોનો ઉપયોગ કર્યો છે એ સીમા હરિભદ્રસૂત્રિ પ્રાયઃ પ્રથમ હોય એમ લાગે છે.

'દુદો' = ૪ કનાગઓમા પથ્ય હરિભદ્રસૂત્રિ પ્રથમ છે એમ લાગે છે. જોઈન્દુ, રુદ્ર વગેરે એમના પછી યથેવા છે એમ કટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

નિર્દેશ—સંવિંમા પન ૧૮આ, ૭૫અ અને ૧૦૧અમાં અનુક્રમે 'અન્યત્ર' શબ્દથી ઉપએસપથ, અમંજાંપાં અને સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિતુ મૂચન છે એમ આપણે આની પશ્ચિદામાના ઉલ્લેખ ઉપરથી કહી શકીએ. વળી પન ૧૧અમાનું "વિવિનોપ્તાદ્" વાળું પદ તેમ જ "વપન ધર્મવીજમ્ય" થી શરૂ થતું પદ ધર્મબિન્દુમાર્ગ છે એમ

૧ મુંડમાલા અટલે મસ્તકની માળા અને 'આત્મમ' એવે મૂર્તિમની વાર્ધકિમ. અનિ યના માનન ૨ માળા કરમાય તો શોડ કરેતો નથી, ન્યારે નિત્યતાનો રાગી બાટ લાગી જાય તા એ શોડ કરે છે.

૨ જુએ "જી. ધ. મ." (પુ ૬૦, અ. ૨૪)માં "લુ કટકે છપ પેઝે મારો લેખ "કટલ ક ન્યાયો".

સંપાદકે કહ્યું છે, પણ મને તો એ એમાં જડતું નથી. “આંસં”ની આવૃત્તિમાં ધર્મખિન્દુ (અ. ૨)ના આઠ સૂત્રરૂપ પદ્યમાં પ્રથમ પદ્યનો અંશ જોવાય છે. એની મુનિયન્દ્રસૂરિજીત ટીકા (પત્ર ૧૫આ)માં “વપનં ધર્મવીજરય”થી શરૂ થતું પદ્ય અવતરણરૂપે છે. એના પછી “ચિન્તાસચ્ચયનુગ્રાન”થી શરૂ થતું પદ્ય અવતરણ તરીકે અપાયું છે અને એ લં.વિં (પત્ર ૧૧આ)માં છે, પણ એ કોઈક કૃતિમાંનું અવતરણ છે. પ્રસ્તુત બે પદ્યો પણ એવી રીતે “સ્તં જ” એવા ઉલ્લેખપૂર્વક લં.વિંમાં અપાયેલાં હોવાથી અવતરણરૂપ છે એટલે હરિભદ્રસૂરિની કોઈ કૃતિમાંનાં હોવાનું કમ મનાય ?

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાંથી ચાર અવતરણો પત્ર ૧૨અ, ૧૫આ, ૩૬આ અને ૩૬આમાં અનુક્રમે છે. વિશેષમાં પત્ર ૧૬અ ઉપર વિયાહ-પણ્ણતિમાંથી એક અવતરણ છે. ચોંદ્દસના સ્તો. ૩-૧૧ પત્ર ૧૩અ, ૧૩આ, ૧૩આ, ૧૪અ, ૧૪અ, ૧૪આ, ૧૪આ, ૧૪આ અને ૧૫આમાં જોવાય છે.

બહુવચનની સફળતા—લં.વિંના પત્ર ૭૦આમાં પોતાને અંગે તેમ જ ગુરુને ઉદ્દેશીને બહુવચનમાં પ્રયોગ કરાય તે બાબત દર્શાવાઈ છે.

વિધાપન—આ શબ્દનો પ્રયોગ લં.વિં (પત્ર ૪૬આ)માં છે.

ચૈત્ય—લં.વિં (પત્ર ૭૬આ)માં ચૈત્યનો અર્થ ‘પ્રતિમા’ કરાયો છે.

યોગાચાર્ય—એમને વિષે લં.વિં (પત્ર ૭૬અ)માં ઉલ્લેખ છે.

અવતરણો—લં.વિંમાં અનેક અવતરણો છે. એ પૈકી ‘વેદાંત’ દર્શનની માન્યતા રજૂ કરનારા પત્ર ૬૬આ-૬૭અગત નિમ્નલિખિત પાંચ અવતરણો હું નોંધુ છું જેથી એના મૂળ સ્થાનની શોધ કરવા વિદ્યેશ્વરો પ્રેરુચ્ચ :—

“પરમત્રગ્ગણ એતે ક્ષેત્રવિદોડંજા વ્યવસ્થિતા વચનાત્ ।
 ચદ્ધિમ્ફુલિદ્વક્ષ્યાઃ મનુદલ્લવણોસ્માસ્વન્યે ॥
 સાદિપૃથસ્ત્વનર્મ્યામનાદિ વાડદેતુકાદિ વાડચિન્ત્યમ્ ।
 યુક્તયા ક્ષર્ણાન્દ્રિયન્યાન્ પ્રયોજનાભાવનર્થક ॥
 કૂપે પતિનોત્તારણર્કુન્સુદુપાયમાર્ગણં ન્યાગ્યામ્ ।
 નનુ પતિતઃ કયમયમ્મેતિ હન્ત તથાદર્શનાદેય ॥
 ભવકૃપ્યનિનસત્ત્વોત્તારણર્કુરપિ યુજ્યતે ક્ષેવમ્ ।
 તદુપાયમાર્ગણમલં વચનાદ્દેયવ્યુદાનેન ।
 એવં ચાદૈતે સતિ વર્ણવિષ્ણોસાદ્યસત્ત્વતં નીત્યા ।
 દ્રગ્ગણિ ઘર્ણાભાવાદ્ ક્ષેત્રગિદાં દ્રવભાવાથ ॥ ”

ઉદ્દેષેખ—લઽવિઽ એ ઉપમિતિઽના કર્તા સિદ્ધર્પિને એટલી બધી ૧ઉપયોગી બાબતો દત્તી અને એને લઈને એ એટલી બધી પસંદ પડી ગઈ હતી કે એમને ઉપમિતિઽના અંતમાં આ કૃતિ પોતાને જ ઉદ્દેશીને હરિભદ્રસૂરિએ રચી છે એમ કહી એમને એમણે ‘શુરુ’ કહ્યા છે; બાકી હરિભદ્રસૂરિ કંઈ એમના સાક્ષાત્ શુરુ નથી.

ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ શા.વા.સ.ની ટીકા (પત્ર ૬આ)-માં લઽવિઽનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિવરણ—લઽવિઽ એ ચેકથવન્દણમુક્તની વ્યાખ્યા છે ખરી. તેમ છતાં આને અંગે મુનિચન્દ્રસૂરિએ ૨૧૫૫ શ્લોક નેવડી સંસ્કૃતમાં પંજિકા રચી છે અને એ ૨ઉપાયેથી છે. આ પંજિકા

૧ સિદ્ધર્પિને લઽવિઽ કેવી રીતે એમના જીવનને નિર્વિષ—રિષર બનાવવામાં સહાયક થઈ હતો—એનો કથા અંશ વિશેષ ઉપયોગી નીવડ્યો હશે કે પછી એમની ક્રિયાની તિથિયતા દૂર કરવામાં આ કૃતિ ઉપયોગી બની હશે એ ચર્ચા આગળોદ્ધારકે પંજિકા સહિતની લઽવિઽની આરતિના ઉપોદ્ધાતમાં કરી છે.

૨ જુએ પૃ. ૧૯૩, ટિ. ૪.

(પત્ર ૬૪અ)મા ધરુમસંગહણીનું ૬૪૩મું પદ અને પત્ર ૧૮અ-૧૮આમા લોકતત્ત્વનિર્ણયના બીજા ભાગનો શ્લો. ૨૧ એ અનુક્રમે અનંતરણુરૂપે છે આ ઉપગત ચૌદ્વિંશતીના શ્લો. ૧૨, ૧૩ અને ૨૫ પદ ૧૬આ, ૧૬આ અને ૧૧આમા તેમ જ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૫)ના સુ. ૩૭ ને ૪૦ પદ ૬૨અમા જોવાય છે.

આ લંબિં ઉપન સંસ્કૃતમા દીપ્તનિકા છે અને એ પણ હયાયેલ છે.^૧

ભાષાંતર—એક આધુનિક જૈન મુનિએ લંબિંનું શુદ્ધગતીમા ભાષાંતર કર્યું છે, અને સાથે સાથે પશ્ચિમીને લક્ષ્યમા ગાંધી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, પણ અત્યારે તો એ અપ્રસિદ્ધ છે

(૩૫) જંબુ(બુ)દ્વીપપ્રજ્ઞસિદ્ધિકા

જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞસિદ્ધિ (જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞસિ) એ જૈન આગમો પૈકી—બાર ઉવગ પૈકી એક છે. જિન્નરંકેા (વિ ૧, પૃ. ૧૩૦)મા સૂચવાયું છે કે આના ઉપર જંગમંગા હુર્લિદ્રે દીકા ન્થી છે, અને એની એક હાથપોથી જેસલમેળના લંબનમા છે. જો આ હુર્લિદ્ર તે પ્રસ્તુત મથકાર જ દોય તો આ દીકા સત્વર પ્રકાશિત થવી ઘટે. જેન્સાંબંબંમૂંમા તો આ કૃતિની નોંધ નથી તેવું દમ ? ગમે તેમ પણ મ. કિ. મહેતાએ આ દીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ખરા.

(૪૧) જીવાજીવાભિગમસૂત્રલઘુવૃત્તિ યાને (૧૦૫) પ્રદેશદીકા

જીવાજીવાભિગમ એ જૈન આગમો પૈકી—બાર ઉવગો

૧ જુઆ પ ૧૯૩, રિ ૪

૨ આના પશ્ચિમ માટે જુઓ HCLJ (pp 140-141) અને આલો દિ૦ (પૃ ૧૩૩-૧૩૪)

૩ આના પશ્ચિમ માટે જુઓ HCLJ (p 139) અને આલો દિ૦ (પૃ ૧૨૬-૧૨૮)

પેઠી એક છે આ ૧૮૫૩ ઉપ ૧૧૯૨ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ હરિ-
ભદ્રસૂત્રિએ સરૂતમા ગ્રંથી છે એની એક હાથપોથી જેસ-નમેના અને
એક પાટણના લડામા છે તેમા ૫૦૯૫૦૩૦૦૦ (શા ૧,
પૃ ૧૨૩)મા આ વૃત્તિની તાડપનાય પ્રતિની નોંધ છે સાથે સાથે તના
નીચે મુજબની પુષ્ટિ છે —

“સમાપ્તા જીવાભિગમા ચયનશાસ્ત્રપ્રદેશીકા વૃત્તિર્હરિભદ્રાચાર્યસ્યેતિ”

આ ઉપગ્રંથી એ વાત ફલિત થાય છે કે આ વૃત્તિને પ્રદેશ-ટીકા
કહે છે જે૦૯૫૦૩૦૦૦૦મા જે હાથપોથી છે તેમા ૧૩૫ પા છે
ગ૦૨૦૦૦૦ની મુમતિગણિત ટીકામા જે હરિભદ્રીય વૃત્તિનો ઉલેખ
છે તે આ જ હો એનો ‘લઘુવૃત્તિ’ તરીકેનો ઉલેખ મનપગિ
સૂત્રિત વૃત્તિની અપેક્ષાએ હો

(૫૬) “દશનૈકાલિન્દીકા યાને (૧૪૭) શિષ્યબોધિની

ગ૦૨૦૦૦ની મુમતિગણિત ટીકા માટે હરિભદ્રસૂત્રિએ
વૃદ્ધસંવેદ્યાલિય નામના લેન આગમ ઉપર બે ટીકાઓ ગ્રંથી છે
એમાંથી મોગી ૬૮૫૦ શ્લોક જેવડી ટીકા હપાઈ છે એનો પ્રાંભ
“જયતિ નિજિનાય” થી થાય છે આ ટીકામા જે ગાથાઓ સામાન્ય
રીતે ઉપનિષદ્દિએ નિબળુત્તિની ગણાય એવી ૬૨ ગાથાઓ લાતની
છે એમ ૨૫૪૫૦ એ દરેક ગાથા માટે કહેવાય છે

આ મુદ્રિત ટીકાની પ્રશસ્તિમા એનો શિષ્યબોધિની તરીકે
નિર્દેશ છે

૧ આ આગમ ઉપર ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી ગુણિ છે જે હપાવી ૫૦

૨ ઈ સ ૧૦૦૦મા આ ટીકા બીમસી માણેક તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ
હતી ઈ સ ૧૯૧૮મા આ ટીકા મૂળ અને નિબળુત્તિ સહિત “દે લ ને
પુ સરયા” તરફથી પ્રગણિત થઈ છે

૩ આના પરિચય માટે જુઓ HCLJ (pp ૧૩૩ ૧૫૭) અને
આ૦ દિ૦ (૫ ૧૬૪ ૧૬૯)

સાધન—દસવેયાલિયની ૧૨૬િયુ (૫૧ ૫૪ ને ૫૫)માની બે કથાઓ અક્ષરશઃ આ શિષ્યબોધિનીમા જોવાય છે. વળી આ ટીકાના ૫૧ ૧૦૭અગત ‘વૃદ્ધવિવગ્ધુ’ સુધિયુ (૫૧ ૧૦૨-૧૦૩)ગત લખાણ સાથે અને ૫૧ ૧૧-અગત ‘વૃદ્ધવિવગ્ધુ’ સુધિયુ (૫૧ ૧૦૮-૧૦)ગત લખાણ સાથે મળતુ આવે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ સુધિયુનો ઉપયોગ હરિભદ્રસૂત્રિએ આ શિષ્યબોધિની રચવામા કર્યો છે આ સુધિયુ જિનદાસગણિએ ગ્રંથાનુ ગનાય છે

ઉલ્લેખ—૫૧ ૩૨અ-૩૨આમા ધ્યાનશતકનો ઉલ્લેખ છે.

પાઠ્ય કથાઓ—મુદ્રિત ટીકામા જૉમઝંગા કથાઓ છે. એમા ૫૧ ૫૫અ-૫૫આમા કાપડીની કથા છે. બેમાથી રમે તે ઉત્તર આપે તો બને એરી એક કથા ૫૧ ૫૬આમા છે.

૫૧ ૧૦૨આ-૧૦૩અમા સેણિય (સેણિક)નો વૃત્તાત છે બૃહત્કથાકોશમા આ વૃત્તાત પૃ. ૧૩-૧૪ મા સંસ્કૃતમા છે.

૫૧ ૩૫આ ૩૬અ, ૪૬આ-૪૮આ અને ૧૦૩આ-૧૦૪અમાની કથાઓનુ થડ (motif) બૃહત્કથાકોશની ૨૮, ૬૮ અને ૧૭ એ કમાકવાળી કથાઓના થડ (motif)નુ સ્વરૂપ કગવે છે

ધૂતના મુખે હિર્યાનાતુ અને બીજ સાધુ તગ્દ કટાક્ષ રજૂ કર્ણ નીચે મુજબનુ સુદર સંસ્કૃત રૂપ ૫૧ ૫૪આમા છે :—

“કન્યાડઽધાર્થોપમા તે, નનુ રાષ્ટ્રવલે જાલમશ્રાસિ મત્સ્યાન્ ?
તે મે મયોવદશાન્, પિથસિ ? નનુ સુતા વેદ્યથા, યાસિ વેદ્યામ્ ? ।

૧ આ ‘ક ક એ સ રથા’ તરફથી વિ સ. ૧૬૮૮મા છપાઈ છે

૨ આ પદના સારારા દસવેયાલિયની સુધિયુ (૫૧ ૫૪ ૫૫)મા જોવાય છે

કૃત્વાડરીણા મલેડંદ્રી, ક નુ તવ રિપનો ? નેપુ સન્ધિ હિનદ્રિ
 ચૌરલ્લવં ? દૂ (? ઘૂ) તદ્દેતોઃ, કિતવ ઇતિ કયં ? યેન દાસીનુતોડત્તિમા ॥ ૨૧

આ કોઈ પ્રાચીન પાઠ્ય પદનો યાયાનુવાદ હોવાનો સંભવ છે. આ પદનો ભાવાર્થ એ છે કે એક બૌદ્ધ સાધુએ કંથા જેવું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તેને એક ધૂત પૂછે છે : દે આચાર્ય (સાહેબ) ! તમારી કંથા સમન નથી—હિમ્મવાળી છે તેનું શું કારણ ?

બૌદ્ધ—માઝલી પકડવાની એ જાળ છે.

ધૂત—શું તમે માઝલાં ખાઓ છો ?

બૌદ્ધ—મદિરાથી મત બનતાં એ હું ખાઉં છું.

ધૂત—શું તમે મદિરા પીઓ છો ?

બૌદ્ધ—જ્યારે હું વેશ્યાનો સંગ કરું છું ત્યારે એમ કરું છું.

ધૂત—શું તમે વેશ્યાગમન કરો છો ?

બૌદ્ધ—દુશ્મનોના ગળા ઉપર પગ મૂકીને—તેમને લાત માર્યા બાદ એમ કરું છું.

ધૂત—તમને વળી દુશ્મનો શા ?

બૌદ્ધ—જેમના ઘરના સાંધા મેં ભાંડ્યા હોય તે.

ધૂત—શું તમે મોર છો ?

બૌદ્ધ—ના રે, એ તો જુગારને અંગે.

ધૂત—શું તમે ધૂત છો ?

બૌદ્ધ—હું તો દાસીનો પુત્ર છું.

૧ H I L (Vol. II, p. 485a) માં કહ્યું છે કે આવી દ્રષ્ટિ એક બૌદ્ધ-સિદ્ધહી સંવાદમાં, વસ્ત્રમદેવકૃત સુલ્લાધિતાવહી (સ્થા. ૨૪૦૨)-માં, દેમેન્દ્રકૃત લોકમકાશ હત્યાદિમાં જોવાય છે.

વૃદ્ધવાદ અને 'સીમંધરસ્વામી—દસવેધાલિયની ખીજ ચૂલિયાના આઘ પઘમા સર્વત્રે કહેવા શ્રુતરૂપ ચૂલિકાનું હું પ્રવચન કરીશ એવો જે ઉલ્લેખ છે એને અનુલક્ષીને ટીકા (પન ૨૭૯અ)મા હુગ્લિદ્રસૂત્રિએ નીચે પ્રમાણેનો 'વૃદ્ધવાદ' ગૂઠુ કર્યો છે :—

કોઇક આર્યાએ અસહિષ્ણુ અને કુંગુકુ જેવા સંઘર્ષીને ચાતુર્માસિકાદિમા ઉપવાસ કરાવ્યો એ સંઘર્ષી એ આગ્રાધના વડે કાળધર્મ પામી ગયા. આ ઉપરથી એ આર્યાને વિચાર આવ્યો કે મેં આ નરિની હત્યા કરી છે. આથી એ રોકાતુર બની. એણે તોર્થ કરને આ બાબત પૂછી જેવાનો વિચાર થયો એ આર્યાના ગુણોથી આકર્ષાયેન દેવતા (દેવી) એને સીમંધરસ્વામી પાસે લઈ ગયું એણે લગવાનને પૂછ્યું ત્યારે લગવાને જવાબ આપ્યો કે તારું ચિત્ત દુષ્ટ નથી, છુ હત્યારી નથી આમ કહી લગવાને એને આ ચૂલા (ચૂલિકા) આપી.

અહીં જે સીમંધરસ્વામીનો ઉલ્લેખ છે એથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ આ તોર્થ કર વિષે વસુકેવહિડી (પેઢિના, પ ૮૪)મા છે. આ કૃતિ તો હુગ્લિદ્રસૂત્રિની પૂર્વેની છે જ^૨ એટલે આવા ઉલ્લેખને બાદ કરતા સીમંધરસ્વામીનો નિર્દેશ કરનાર તરીકે હુગ્લિદ્રસૂત્રિ પ્રથમ ગણાય

પુરૂગલ એટલે જીવ—દસવેધાલિયની નિજ્જુતિ (ગા ૭૭) માના ' પોગ્ગલ 'નો અર્થ એની ટીકા (પન ૫૦અ)મા હુગ્લિદ્રસૂત્રિએ

૧ એમના સ બ ધમા કેટ નીમ્ ઉગીકત મે માશ લેખ નામે “શ્રીસીમંધર સ્વામી સ બ ધી સાહિત્ય”મા આપી છે આ લેખ “આં પ્ર૦” (પુ ૪૮, અ ૧૧-૧૨)મા છપાયો છે. કેટલીક ખીજ ઉપાત્ત મે સીમંધરસ્વામી—શોભાતરંગની પ્રસ્તાવનામા આપી છે.

૨ ઇસિભાગિય (પા.)મા પણ સીમંધરસ્વામી વિષે ઉલ્લેખ છે

‘હવ’ કથો છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૫, સ્. ૨૩)ના સ્વોપદ લાખ્ય (ભા. ૧, પૃ. ૩૫૪)માં પુદ્ગલનો અર્થ ‘હવ’ કરાયો છે.

પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકો—દસનેયાલિય (અ. ૧)ની ટીકા (પત્ર ૨૫અ)માં પ્રાચીનોએ કહ્યું છે એવા ઉ-લેખપૂર્વક પુસ્તકોના પાંચ પ્રકારોને સગતી નીચે મુજબની પાંચ ગાથાઓ રજૂ કરાઈ છે. :—

“ ગંદી કચ્છવિ મુદ્દાં સંપુઢફલણ તદા ડિવાદી અ ।

एयं पोचयपणय वण्णतं वीयरएहि ॥ १ ॥

याहपुहुतेहिं गंभीरोचो उ कुत्रो वीहो ।

‘કચ્છવિ ક્ષેતે તણુઓ મજ્જે પિહુલો મુળેઅલ્લો ॥ ૧ ॥

चउरंगुलवीहो वा चयानिति मुट्टिपोचणो अहवा ।

चउरंगुलवीहो चिअ चउरस्सो होइ विण्णो ॥ २ ॥

संपुडओ दुगमाइ फलमा, वोच्छं छिवाडिमेताहे ।

तणुपर्तोसिअणो होइ छिवादी बुहा वैंति ॥ ४ ॥

वीहो वा-हस्सो वा जो पिहुलो होइ अप्पवाहलो ।

तं मुणियंसमयसारा छिवाडिपोचं મળંતીહ ॥ ૫ ॥”

આનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છે :—

વીનરાગ જનોએ પુસ્તકના (૧) ગંડી, (૨) કચ્છપી, (૩) મુદ્દિ, (૪) સંપુટફલક અને (૫) સુપાટિ એમ પાંચ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં જે નામદર્શ અને પદોગાદિમાં ‘સરખુ’ તેમ જ ‘સાંજુ’ હોય તે ૧ ‘ગંડી’-પુસ્તક છે. ૨ ‘કચ્છપી’-પુસ્તક છે. ૩ ‘પાતળુ’ અને

૧ ગંડીનો અર્થ ‘ગંડિકા’ કોઈકે કાપવા કરી બેના આકારનું આ પુસ્તક હોવાની કલ્પના કરાઈ છે. ગંડી એ ‘ગાંડ’ અર્થવાળા ‘ગંધિ’નું અપભ્રંશ તથા તેના નાદિ દોષ એવી કલ્પના કરી આ પુસ્તકને વિશિષ્ટ ગાંડવ.થું માનવા કેટલાક મેનસ છે. તાત્પર્યનીય પચગોઠ પાનાની પ્રતને આ સોધે કોઈકોઈ સરખાવે છે. જુદા જુદા પ્રકારની પ્રસ્તાવના (૫, ૧).

૨ ‘કચ્છપી’ના અર્થ ‘કાચપી’ થાય છે. આ નામનું પુસ્તક મારા દેશમાં આવ્યું નથી.

વચ્ચમા પહેળું બાણુવુ. ચાર આગળ લાણું અને ગોળ આકારવાળું પુસ્તક અથવા ચાર આગળ લાણું અને ચોક્કસ આકારનું પુસ્તક તે '૧મુદ્રિ'—પુસ્તક બાણુવુ. જે પુસ્તકની ઉપર અને નીચે બે ફલક ગાને પાટિયા હોય કે જેના પૂઠા સપુટની જેમ જોડીને ગાખ્યા હોય તે '૨સપુટ-ફલક' પુસ્તક કહેવાય છે. જેના પાના પાતળા હોય અને જે જાણે હોય તેને વિષુદ્ધો '૩સપાટિ'—પુસ્તક કહે છે. અથવા જે લાણું કે ટુંકું હોય અને એ થોડુંક પહેળું એટલે કે લંબાઈ કરતા પહોળાઈમા ઓછું હોય તેને સિદ્ધાંતજો '૪સપાટિ'—પુસ્તક કહે છે.

આમ પરિભાષા અને આકારને લક્ષીને પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર દર્શાવાયા છે, જ્યારે આજે તો લખવાની રીત અનુસાર સૂક, ત્રિપાટ- (૬) અને પંચપાટ(૬) એવા નામે પ્રચલિત છે.

(૫૭-૫૮) *દશવૈકાલિક(સૂત્ર)લઘુવૃત્તિ

દસવેપાલિય ઉપર જે બે ટીકા હોવાનું મનાય છે તે પૈકી આ લઘુ ટીકા છે. આ જે ટીકા છપામેલી છે તેથી નાની હોવી જોઈએ. ૫૦ હ્રસ્વોવિદ્યસે આને (તેમ જ બૃહદ્વૃત્તિને) મુક્તિ કહી છે એ વિચારણીય છે. એમણે આનો 'અવચૂગિ' તરીકે પણ નિર્દેશ કર્યો છે

૧ પ્રાચીન ભંડારીમા મળી આવતા ગુટકા અને આજની રોજનિશી (વાસરિકા) સાથે આ સરખાવાય જીવો સન્મતિ મકરચૂની મરતાવના પૃ. ૫)

૨ આજે જે પુસ્તકો બાધેલા આપણે જોઈએ છીએ તેના જેવું આ પુસ્તક કદાચ હશે એજન, પૃ. ૬

૩ 'સપાટિ'નો અર્થ 'ચાપ' કરાય છે 'સપાટી'ના અર્થ એક ભાતનું માપ થાય છે

૪ ૫૦ હ્રાં ૩૦૦૦ (વિ ૧. પૃ ૮૬)મા આ નામની હારિભદ્રીય વૃત્તિની નોંધ છે એ મુક્તિ ટીકાવી બિન છે બરી "

(૭૨) ધ્યાનશતકવૃત્તિ

જિનભદ્રમણિએ જે આણુજઝયણુ રચ્યું છે અને જે ધ્યાનશતક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તેના ઉપરની જે ટીકા આપવસ્સયની હારિભદ્રીય ટીકામાં આવી ગય છે તે જ આ હોવી જોઈએ. આ હિસાબે તો આ મુદ્રિત છે. પ્રતિક્રમણુવિધિપ્રકાશમાં ધ્યાનશતકની વૃત્તિના કર્તા તરીકે હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. આણુજઝયણુને કેટલાક આપવસ્સયનો ભાગ ગણે છે.

(૭૩) 'નેન્દિ (દી) ટીકા' યાને (૭૪) નન્દધ્યયનવૃત્તિ

નામ—'નેન્દિ' એ એક જૈન આગમ છે. એને અહીં નન્દ-ધ્યયન કહ્યું છે. એના ઉપરની આ ટીકા છે. આતું ઉપર પ્રમાણેનું નામ એની પ્રશંસિમાં અપાયું છે.

પરિમાણ—આ ટીકાતું પરિમાણ ૨૩૩૬ શ્લોક જેવડું છે.

શંકા ને સમાધાન—નેન્દિ (મુ. ૧૭)માં મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અંગેનો ઉત્તર ગૌતમ(સ્વામી)ને જે અપાયો છે તે જીવી રીતે ધટે એ શંકા હરિભદ્રસૂરિએ હિાવતાં કહ્યું છે કે આ મંથ (નેન્દિ) 'તો દેવવાચકે રચ્યો છે તો પછી એકાએક ગૌતમનું સંબોધન કેમ? આતું સમાધાન હરિભદ્રસૂરિએ એમ કયું છે કે શંકા બરાબર છે, પરંતુ આ તો પૂર્વેનાં સૂત્રના જ આસાપદો અર્થરૂપે રજૂ કરાયા છે. જુઓ પત્ર ૪૭.

નામોદ્દેશ—નેન્દિની ટીકા (પત્ર ૫૦)માં ઉપયોગેને અંગેના ત્રણ મતોનો નિર્દેશ કરતી વેળા જિનભદ્રમણિ, *સિદ્ધમેન

૧ આ મૂળ તેમ જ જિનભદ્રમણિએ શાકસંવત્ ૫૬૮માં રચેલી સુધિત્ સહિત "જા. કે. શ્વે. સંસ્કૃત" તરફથી દી. સ. ૧૯૨૮માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૨ આના પશ્ચિમ મારે જુઓ H C L J (pp. 159-161) અને આતું હિં (પૃ. ૧૭૮-૧૮૨).

૩ જુઓ "ઉપખંડ".

૪ જુઓ "ઉપખંડ".

અને વૃદ્ધાચાર્યનો ઉલ્લેખ છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે ઉપયોગો એકસાથે હોઈ શકે નહિ એવો મત ધગવનારના પુરસ્કર્તા તરીકે જિનભદ્રગણિનો અને એનાથી વિપરીત મત ધગવનારામા બાણે મુખી હોય તેમ રસિદસેનનો નિર્દેશ છે. વળી વૃદ્ધાચાર્યને અંગે એવો ઉલ્લેખ છે કે એઓ બંને ઉપયોગને અલિલ ગણે છે.^૩ ઉપયોગોના સંબંધમા આમ ત્રણ મત દર્શાવનાર તરીકે ત્રણ મુનિવર્યોનો ઉલ્લેખ કરનાર તરીકે હરિભદ્રસૂરિ પ્રથમ પદ ભોગવતા હોય એમ લાગે છે.

અવતરણો—આ દીકામા સંસ્કૃતમા તેમજ પાઈથમા અવતરણો છે. તેમા ૮૧મા પત્ર ઉપરતુ અવતરણુ તે આપ્તમીમાંસાતુ આદ્ય પદ છે પ્રમાણવાર્તિક (૧, ૩૬), પત્ર ૫૩ ઉપર છે. વિસેસાણુવર્ધની ગા. ૧૫૩ ને ૧૫૪ પરમા પત્ર ઉપર અને ગા. ૧૫૫-૧૫૭ ૫૫મા પત્ર ઉપર છે. આ ૫૫મા પત્ર ઉપર વિસેસાંભાથી એક ગાથા અપાઈ છે.

સામ્ય—આ દીકાની ઢેટલીક પાઈથ કંડિકાઓ નંદીની સુધિયુમાં સમાનરૂપે બેવાય છે એટલે આ સુધિયુનો આ દીકા ગ્યવામા ઉપયોગ કગથો હોવો બેઈએ એમ લાગે છે.

મતાંતરો—આ દીકામા ઢેટલેક રથળે મતાતરોની નોંધ છે. તે પેઠી ઉપયોગવાદને અગિતા મતાતર આપણે ઉપર બેઈ ગયા.

૧ જુઓ “ઉપખ ૬”.

૨ આ સિદ્ધસેન તે સિદ્ધસેન દિવાનર તો નથી જ, કેમકે એમનો મત તો વૃદ્ધાચાર્યનું મળતો છે એ બેજે આપસ્તમ્બની સુગિયુ (ભા. ૨, ૫. ૨૦૦)મા નિર્દેશાયેલા સિદ્ધસેનુ ખમાસમણ છે ?

૩ ‘ઉપયોગ’ને જ છુ નિરૂપણ કરવાની પાઈથ તેમજ અન્ય લાપામા રંગાયેલી કૃતિઓની એક કામચલાઉ સૂચી મે “ઉપયોગવાદનુ સાહિત્ય” ના નામના માસ લેખમા આપી છે આ લેખ = જી. સં. ૫૦” (૧. ૬, અ. ૮)મા દર્શાયો છે

વૃત્તિ અને ઉલ્લેખ—મવવગિરિસૂરિએ નંદી ઉપર ને વૃત્તિ રચી છે તેમાં એમણે યુગિંગ્તુ તેમ જ આ હારિભદ્રીય ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ જાનેનો વૃત્તિ રચવામાં ઉપયોગ કર્યો છે.

(૧૦૧) પિણ્ડનિયુક્તિવિવૃત્તિ

પિણ્ડનિયુક્તિ એ એક જૈન આગમ છે. એના ઉપર આ સંસ્કૃતમાં વિવૃત્તિ છે. આ આગમ ઉપર વીરગણિએ સંસ્કૃતમાં વિ. સં. ૧૧૬૦માં વૃત્તિ રચી છે. એમાં (પત્ર ૧૨માં) એમણે હરિભદ્રસૂરિએ આ વિવૃત્તિ રચવાની શરૂઆત કરી અને એ ‘ સ્થાપના-દોષ ’ પર્યંતના વિભાગને અંગે રચાયા ‘ પાદ અપૂર્ણ ’ રહેવા પામી એમ કહ્યું છે^૧ તે પછી પં. બેચરદાસે આ અન્ય હરિભદ્રની કૃતિ કહી છે તે જુદી રીતે થટે ? આને આ વિવૃત્તિ દોષ રચણે મળતી હોય એમ જણાવું નથી.

(૧૦૨-૧૦૩) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રટીકા યાને (૧૦૬) ઉપદેશાભ્યાસ્યા

નામ—આ વીરસંવત્ ૩૭૬માં સ્વર્ગે સંચરેલા આય^૨ શ્યામ-સૂરિકૃત ૪૫ણ્ણુવણ્ણા નામના જૈન આગમ—એથા ઉવગ ઉપરની સંસ્કૃત ટીકા છે. આ આગમનાં છત્રીસ પદ (૫૬) ફેરી પ્રત્યેકની

૧ આના પરિચયાર્થે જુઓ HCL J (p. 159) અને આ ૧૦ દિ. (પૃ. ૧૧૬).

૨ “ પદ્માશાકાદિશાસ્ત્રમૂહપ્રમિધાયકા વિવૃત્તિમર્યા” ।

આરેભિરે વિધાતુ પૂર્વ હરિમદ્રસૂરિવરા” ॥

તે સ્થાપનાસ્વરોધ યાવદ્ વિજ્ઞાતિ વિધાય દિવમગમન્”

તદુપરિતની સુકૈશિદ્ વીરનાયૈઃ સમાપ્તેષા” ॥”

૩ જુઓ પૃ. ૨૫, દિ. ૩.

૪ આનો પરિચય જો HCL J (pp. 139-140)માં તેમ જ આ ૧૦ દિ. (પૃ. ૧૨૮-૧૩૦)માં આપ્યો છે.

ના અતમા 'પ્રદેશ-ચાખના' એવું આ ટીકાનું નામ દર્શાવાયું
આ નામ જ ભુદીવપણ્યુત્તિની ટીકાનું 'પ્રદેશ ટીકા' નામનું
જણી કગવે છે

પરિમાણ—આ ટીકાનું પરિમાણ જિન્નરોકો (વિ ૧,
૨૫૮) પ્રમાણે ૩૭૭૮ શ્લોક જેટલું છે મુદ્રિત આવૃત્તિ પ્રમાણે તો
૧૪૭૦૦ શ્લોકનું છે

પરિચય—આ ટીકામાં હુગિલદ્રસ્યગિએ પોતાને જિનલટના
પ્રધ કલા છે

વિષય—પન ૧-૨માં પ્રયોજન, અભિધેય અને સમર્થ એ
ત્રણ નિરૂપણ છે એના પછી મત્તળનો વિષય ચર્ચાયો છે પન ૮માં
ધર્માસ્તિકાન, આકાશાસ્તિકાન અને અદ્વા (કાળ)ના કગતા પહેલા
ધર્માસ્તિકાવનો નિર્દેશ શા સારુ છે એ બાબત પર પ્રકાશ પડાયો
પન ૮૫માં 'શરીર શબ્દ'ની અને અન્યન ગુરુની વ્યુત્પત્તિ અપાઈ
પન ૬ અને ૧૮માં ૧ મહાવીર-વર્દમાન એવું નામ જોતોના
ગોનીસમાં તીર્થ કન માટે અપાયું છે પન ૮૮માં '૨૦૦જી'નું
ક્ષણ ૨૦૦ કગયું છે આ પન ઉપન બદ્ધુદ્ધ શબ્દ સાકાનાય (જિહા)
માટે વપ-ાયો છે

મતાતર—પન ૭૧માં મનભેદની નોંધ છે

ઉદ્દેશ્ય—આ ગ્રંથમાં અનેક દૃષ્ટિઓના નામ છે માત્ર અનુ

૧ મહાવીર અને વર્દમાન અમ બે નામો નામે એકતિ મ્હી
નિર્દેશ કરાયો ન દોષ એમ આથી લગ એ અમે તેમ હો પણ આ
પ્રમાણેના નિર્દેશ કેટલીક વાર જોનાય છે માત્ર વિસેસાંગી ટીકા (૫ ૩)
માં કોટ્યાચારે શ્રીમમહાવીરવધમાનસ્વામિવચન એવા ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે

૨ આના ૨૫૨૫ માટે જુઓ સગીક અભિપ્રાયવિલકનો મારો અગ્રેષ્ઠ
ઉપાદ્યાત (૫ ૪૮) તેમ જ વૈરાગ્યસ્સમજરી (ગુચ્છ ૧ મ્હો ૮)નું
મારું સ્પર્શકરણ (૫ ૧૯)

યોગદ્વાર (૫૧૦૫), આવશ્યકટીકા (૫૧૨), કમ્ભપગડી-
મંગાલગી (૫૧ ૧૪૦), રુદ્રમ્ભપ્રકૃતિમંગાલપિકા (૫૧ ૫૮
અને ૧૦૯), જ્ઞાણિગમ (૫૧ ૨૮), પશુભૂતિ (૫૧ ૩૩),
નન્ધાયયન (૫૧ ૬) અને સિદ્ધપ્રાભુત (૫૧ ૧૧)

અવતરણ—આ ટીકામાં સંપૂર્ણતા તેમ જ પાછવમાં અવનગણો
છે ૩ તંત્ર (અ ૧૦, સુ. ૭)ના ભાષ્યમાત્ર એક અવનગણ
અંત (૫૧ ૧૫૮)માં છે

નિર્દેશ—મનપ્રિયશ્રુતિએ પશુભૂતિ ઉપરની ટીકામાં આ
પ્રદેશવ્યાખ્યાનો ઉલેખ કર્યો છે

(૧૩૬) વિરોધાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિ

જિનભગવતિએ વિસેસાં ન્યુ છે જોન્સાંઅંન્સું
(૫ ૩૮)માં આ ભાસની વૃત્તિ હુન્નિની હોવા વિશે શકા દર્શાવેલ
છે ૫ ૬૨માં આ આવશ્યકયની વૃત્તિ તે નથી એવા પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે

જૈન અનાગમિક કૃતિઓનાં વિવરણો

(૨૪) કમસ્તિપ-વૃત્તિ

મ દિ મહેતાએ આની નોંધ લીધી છે, પ ભેચન્દાસે “જૈં
અં” (૫ ૧૧૬)નો આ બાબતમાં ઉલેખ કર્યો છે આ નોંધમાં
જિંરંરંકાં (વિ ૧, ૫ ૭૪) જોતા એમ જણાય છે કે જિનનસભે

૧ આના કર્તા હરિભદ્રસૂરિ પોતે હોય એમ લાગે છે

૨ આ જ શિવરામસૂરિકૃત કમ્ભપયડિ છે આ બાબત મે
“કમ્ભપયડિ અને (બધ)સચગ” નામના મારા લેખ (૫ ૨૬)માં
દર્શાવી છે આ લેખ “આ મ” (પુ ૪૮, અ ૨)માં ઉપાયો છે

૩ અંન્સું (ખ ૬ ૨)ના ઉચ્છેદાત (૫ ૬૨)માં મે ચાર
અવતરણો આપ્યા છે

૪ આ ન મ ખોટું છે જુઓ ચત્તાર કમ્ભપયા (પરિશિષ્ટ ૬, ૫ ૧૭).

પાઠ ગાથામાં 'પ્રાચીન' કુઝમત્થય રચ્યો છે. તેના ઉપર જિનદેવના શિષ્ય હરિભદ્રની દીકા છે અને આ હરિભદ્ર પ્રસ્તુત નથી એટલે આ કૃતિ ખોટી ગણાવાય છે.

(૨૮) ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ

આ સંખંધમાં પં. હરગોવિંદદાસે કીલ્લોર્નના હેવાલ (પૃ. ૭૮)નો અને વેળરના બીજા હેવાલ (પૃ. ૯૮૭)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ જિનભદ્રગણિકૃત ખેત-સમાસ જે બૃહત-ક્ષેત્રસમાસ તરીકે જાણખાવાય છે એના ઉપર તો અન્ય હરિભદ્રે વિ. સં. ૧૧૮૫માં વૃત્તિ રચી છે એટલે આ કૃતિ અપ્રસ્તુત છે. જોંભાંંંંંંંંંંં (પૃ. ૯૧)માં પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂરિની આ વૃત્તિ હોવા વિશે થંકા દર્શાવાઈ છે.

(૪૬) તત્ત્વાર્થસૂત્રલઘુવૃત્તિ યાને (૪૫) કુપકુપિકા

પ્રણેતા—વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિ વાયકે તત્ત્વાર્થસૂત્ર રચી એને સ્વોપજ બાધ્ય વડે વિભૂષિત કર્યું છે. આ બંનેના સ્પષ્ટીકરણરૂપે સંસ્કૃતમાં ઉપરુક્ત દીકા હરિભદ્રસૂરિએ રચી છે. આ દીકા શ્રોઈક કારણસર પૂરેપૂરી મળતી નથી; કદાચ એ પૂરી રચાઈ જ નહિ હશે. એ અપૂર્ણ દીકા યશોભદ્રસૂરિ અને એના રશિષ્યે પૂર્ણ કરી. અ. ૬ના વેસુ. ૨૩ના અમુક ભાગ પૂરતી—પત્ર ૧-૨૭૫ સુધીની દીકા

૧ આ મૂળ અને બાધ્ય તેમ જ આગમોદ્ધારકતા સંસ્કૃત ઉપક્રમ અને એ સંપાદકે રબ્બ કરેલ સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ, સાક્ષીપાઠો અને ભાષ્યાનુક્રમ સહિત " આ. કે. શ્વે. સંસ્થા " તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવાઈ છે.

૨ આ શિષ્યે દીકાના અંતમાં કહ્યું છે કે હરિભદ્રસૂરિએ પહેલા સાડા-પાંચ અધ્યાયની દીકા રચી. ભગવાન 'ચંધહસ્તી' સિદ્ધસેને નવીન અને નબળ વાદસ્થાનોથી વ્યાપ્ત એવી દીકા બનાવી. એ નવીન દીકાનો શેષ ભાગ આચાર્ય (યશોભદ્રે) અને બાકીનો એ હાલુત કર્યો છે.

૩ અ. ૬, સૂ. ૧૫ સુધીની દીકામાં સમુદાયાર્થ અને અવયવાર્થ છે. સૂ. ૧૬-૨૨ની દીકામાં સમુદાયાર્થ અને અવયવાર્થવાળા રીલી ચોખઈ નથી, પણ સૂ. ૨૩ માટે તેમ છે.

હરિભદ્રસૂત્રિએ ગ્રંથી છે એમ એના મંપાદક આગમોદ્દાગ્નિ મતનું છે ના બાદ આ ૪ ચૂનકા 'નિયમસત્તા' એ શાસ્ત્રગુણને નમનવતી અને ૫૦ ૧૦, ૫૦ ૬ પૂતી—૫૫ ૨૭૫ ૫૨૧ સુધીની ટીકા યશોભદ્રસૂત્રિએ ગ્રંથી છે, અને બાળની એમના શિષ્યે ગ્રંથી છે યશોભદ્રસૂત્રિ ટીકાનો અમુક અથ અન્ય ગ્રંથની ગ્યના હાથ એમ નવમા અધ્યાયની ટીકાની પુષ્પિત લેના જણાય છે યશોભદ્રસૂત્રિના શિષ્યના મને સાગપાય અધ્યાય પૂગતી ટીકા હરિભદ્રસૂત્રિએ ગ્રંથી છે ૫૫ ૧-૨૭૫ સુધીની ટીકા હરિભદ્રસૂત્રિએ ગ્રંથી છે એ સિદ્ધ કરના માટે આ ટીકાના સંપાદક આગમોદ્દાગ્ને નીચે મુજબના ભાવાર્થવાળા દસ કાગળો ગ્રંથ કર્યા છે —

(૧) ૧મમુદાગાર્થ અને ૨મવયવાર્થની પૃથકતા સાકાપાય અધ્યાય સુધી છે એમ્હે એમ્હો ભાગ હરિભદ્રીય વૃત્તિનો છે આ વાતને યશોભદ્રસૂત્રિના શિષ્યનુ કથન સમર્થિત કરે છે

(૨) સિદ્ધસેનીય ટીકા કરતા આ મતિ પ્રાચીન છે મિદ્ધસેનગણિ કરતા ચૈદ મો પદ્મણના પ્રસેના હરિભદ્રસૂત્રિ પૂર્વકાલીન છે નિર્દેશ શાદિ સૂત્રને વિશે જ્ઞાનાત્મીનાદિ સમ્પત્તિના આવગણરૂપ છે એ મતનું હરિભદ્રસૂત્રિએ નિગ્ગતન કર્યું છે (૫૫ ૪૨), બ્યાર સિદ્ધસેન ગણિએ એ મત ગ્રીકાર્યો છે (૫૫ ૫૭) વળી અ ૬, સૂ ૧૬મા નાગક આયુધના આતરના નિરૂપાનુ પ્રમ્ને હરિભદ્રસૂત્રિએ માતા હાગદિનો સમહ ગ્રીકાર્યો છે, બ્યારે મિદ્ધસેનગણિએ એનું નિગ્ગતન કર્યું છે એથી કરીને હરિભદ્રીય વૃત્તિ સિદ્ધસેનીય ટીકાથી પ્રાચીન છે

(૩) હરિભદ્રસૂત્રિએ જેમ વીમળીસિયામા સમ્યક્ત્વના લક્ષણરૂપ આસ્તિત્વ ઇત્યાદિની પદ્ધાનુપૂર્વી દર્શાવી છે તેમ “તત્ત્વાર્થ પ્રદાન સમ્યગ્દગ્ધન” એ સૂત્રની વૃત્તિ (૫૫ ૨૦)મા કર્યું છે

(૪) નિર્વ્યયોક્તમા શ્લોકોની પગિધિ વર્તેતુ' માપ સૂચવનાર
કૃત્વાક સૂત્રો દ્વિતિય છે એમ જ ને દીકાકારોએ કહ્યું છે, પત્તુ એ માટે
ગણદોની સમાનતા છે.

(૫) અન્નગદ્વીપને લગતુ સાપ્ત દુર્વિઙ્ગને હાથે સર્વત્ર નાગ
પાગનાની વાત જ નેને સમન છે.

(૬) હૃગ્લિહસૂત્રિએ “ઘૌઘ્ન પ્રણમ્ય”થી જે મગધવાચનાનું કહ્યું
છે તેનાથી જ કાન્ધિકાઓની વ્યાખ્યા દેવગુપ્તાસૂત્રિએ શરૂ કરી. એ જ
વ્યાખ્યા સિદ્ધસેનગણિએ પોતાની દીકાના પ્રાગ્ભમા સ્વીકારી છે.

(૭) પ્રસ્તુત પ્રાગ્ભ તો ‘અત્તુન્નગમનિકા’ પૂતો જ છે એવો જે
ઉલ્લેખ અનેક ગ્રંથોમા છે તેવો જ ઉલ્લેખ આવરુસસયના વિવરણ
વગેરેમા હૃગ્લિહસૂત્રિએ કર્યો છે.

(૮) જેમ હૃગ્લિહસૂત્રિએ અષ્ટક-પ્રકરણમા તેમ જ લલિત-
વિસ્તરમા નામની વ્યાખ્યામા ત્રિતેજ્વગની ‘વગ્ગોધિ’ની પ્રાપ્તિનું
પ્રકરણ કહ્યું છે તેમ અહીં “ચ ગુમમમિત્તન” એ આર્યા (૧૧મી
કાન્ધિકા)ની દીકામા કહ્યું છે

(૯) અન્ન-અનેક સ્થળોમા આ મગધમા વિરચન કહ્યું છે
અને અન્નન નિર્ણય કર્યો છે એ જનના ‘અતિદેવો (ભનામણી) સૂચવે
છે કે દક્ષિકા-હૃગ્લિહસૂત્રિએ અનેક અગાધ પ્રયોગ્યા છે.

(૧૦) ૨૦ ૨મા જીવતા બેદના અવિકાન્નમા પ્રાભૂતકાન્ના નામે
જે બે ગદ્યા ઉદ્ભૂત કરી છે તે અધુનાતન પ્રયોમા ઉપવબ્ધ નથી તેમ જ
એ ગાથાવાગો મૂળ પ્રથમ પછી મગતો નથી

આ દસ કાગણોમાથી ૧, ૩, ૭ અને ૮ સમગ્ર છે અને બીજા
કાગણ તો આભાસમાન છે એમ ૫ ગુખવાસે કહ્યું છે ૨

૧ જુઓ ઉપક્રમ (પન ૧૬)

૨ જુઓ ચૂચવતી વ્યાખ્યા સહિત તત્ત્વાર્થશ્રવનો પરિચય
(૫ ૫૬, દ્વિતીય આદિત)

પાહુડો—હરિભદ્રસૂરિદ્વિતી ટીકા (પત્ર ૧૧૯)માં પ્રેરક પાહુડ-
માંથી જે ગાથા ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. આ ગાથા આથી પ્રેરક પ્રાચીન
કે અર્વાચીન કૃતિમાં હોય એમ જાણવામાં નથી. અં ૨, મૂં ૨૭ની
સિદ્ધસેનીય ટીકા (પૃ. ૧૮૧)માં નિરુક્ત-પ્રાણુતનો ઉલ્લેખ છે.

સામ્ય—અમળંબની રવોપત વ્યાખ્યા અને કુપકુપિકામાં
દેહલાક વિષયોની સમાનતા છે. દા. ત. અવમદાદિતું નિરૂપણ અને
'સત્'ની વ્યાખ્યા (જુઓ અમળંબના દ્વિતીય ખંડના મારાં
ટિપ્પણોનાં પૃ. ૨૬૩, ૩૦૨ અને ૩૨૩). આમ હોવા છતાં એક
મંથમાં બીજાની ભક્તિમય કરાઈ નથી.

વ્યુત્પત્તિ—આ ટીકામાં અનેક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અપાઈ છે.
દા. ત. અધિકરણ (૨૨૬૧), રૂપરાગિત (૨૦૧), અવયવ
(૨૧૨), આચાર્ય (૨૭૬), કર્મ (૨), કાલ (૧૬૩), ક્ષેત્ર (૫૧),
ગ્રેવેયક (૨૦૦), હેન (૨૬૧), તીર્થ (૬), દેવ (૧૫૧), દોષ
(૩), દ્વય (૨૧૩), નરક (૧૫૭), નિરૂપ (૨૬૫), નિપાત
(૧૭), પૂર્વ (૧૪૫), ભવનવાસી (૧૮૯), ભેદન (૨૬૧), યોનિ
(૧૩૫), લિંગ (૧૧૩), લેશ્યા (૧૧૪), વિનય (૨૭૫), વિષ્ણુ
(૧૦), વ્યંતર (૧૯૦), શરીર (૧૩૭), સર્વાર્થસિદ્ધ (૨૦૧)
અને સૌધર્મ (૨૦૦).

૧ આ ગાથાઓ નીચે મુજબ છે :—

“પરિગપ્પિદ સંપુટ તત્તિવા ચ તદ્ તત્તિગિ તિ ચરમેઆ ।

ધમ્મા ભાવાણ જદ્ વિણ્ણેઆ કુદ્ધિમેત્થિ ॥

પાનેયરેદ્ધિ કુદ્ધમાદ્ધર્માઈ અમુત્તિમાવનં ચેવ ।

સમવાદિપ્પમ્ અ તદ્દા પના ચ પને વ્જ્ઞામણ ॥”

૨ આ પત્રાંક છે.

૩ બ નીતે.

ન્યાયો—આ દીકામા ટવાક ન્યાયોનો—ટટલીક નીતિઓનો ઉપેખ છે જેમકે ‘અન્યથ’ ન્યાય (પન ૧૦૮). આ ઉપગત ન્યાય અને નીતિ માટે નીચે મુજબ નિર્દેશ છે.—

“તમુદાયેષુ હિ શબ્દા પ્રજ્ઞા અયવેયપિ પ્રવર્તન્તે” (પન ૫૮)

“તાસ્વ્યાન્ તદ્વ્યવર્જક” (પન ૧૬૧ અને ૧૯૧)

અન્ય વ્યાખ્યા અને મતભેદ—કુપકુપિકામા ટટલેક સ્થળે અન્ન પ્રકારની વ્યાખ્યાની તેમ જ ‘૧૪’ ‘૧૪’ સ્થળે મતાતન્ની નોંધ છે ઉકાલ-પ્લાથે^૧ જુઓ પન ૩૪, ૩૬, ૪૭, ૬૮, ૭૦, ૯૬, ૧૧૫, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૩ ને ૨૪૭ આ ઉપ-થી મારું માનવું એ છે કે લાખ્યની ન્યના બાદની ‘૧૪’ક દીકા ક દીકાઓ હુન્નિલમૂર્ગિની સામે હતી

ઉલ્લેખો અને અવતરણો—જવાક અનગજો નંદી, પ્રજ્ઞા-પના (પન ૨૧૦) વગેરે આશ્રમેમાથી અપાયા છે આ દીકામા આચાર (પન ૭૫), રાજપ્રસેનકીય (પન ૭૬), આવશ્યક (પન ૧૭૭) અને મરમતિ (પન ૨૬૯)નો ઉલ્લેખ છે વળી પ્રશમ રતિમાથી અને, તે પછી ઉમાસ્વાતિની જ છે એવા સૂચનપૂર્વક એમાથી ગાથાઓ અપાઈ છે (દા ત જુઓ પન ૨૭૭) વિસેમાંમાથી પછી અવતરણ અપાયા છે દા ત જુઓ પન ૫૭ પન ૬૯મા જિનભદ્ર-ગણિને ‘લાખ્યકાર’ કહ્યા છે

૧૫૬મા ને ૧૬૦મા પનમા તેમ જ ૧૮૮મા, ૧૯૨મા અને ૧૯૩મા પન ઉપ- ને ગાથાઓ અવતરણરૂપે અપાઈ છે તે ધ્યાની છે ?

સૂત્રની રચના—સૂત્રની ન્યનાને અમુક પ્રકાર નકેમ એ બાળત-સમાસ અને વચનને ને ગે વિચારણા એ બાળત રટટલીક વાગ હાથ ધરાઈ છે તોજ અધ્યાયમા કેટલાક જે નીચે સૂત્રો રચાયા છે તે

૧ જુઓ પન ૧૬૧

૨ દા ત જુઓ પન ૨૧

નિર્ગર્થક છે—ઉમાસ્વાતિનો સક્ષિપ્ત લખાણુ જૂઠું કવવાના ઈગદાને અનુરૂપ નથી એમ પન ૧૭૫મા કહ્યું છે

પાઠ વિષે ચર્ચા—અમુક પાઠ સૂત્રનો છે કે ભાષ્યનો એ વાત ચર્ચાઈ છે ૧

અંતરદ્વીપનું ભાષ્ય—૫૬ અંતરદ્વીપને ગદલે ૯૬ને લગતા ભાષ્યનો ઉદ્ભવ ‘સૈદ્ધાંતિકપાશ’ને આભારી છે એમ પન ૧૮૧મા કહેવાયું છે

વાધો—મૃદગ, પણ્ડ, વીણા, ત્રિસિંગિકા ઈત્યાદિનો ઉલ્લેખ પન ૨૨૯મા છે

‘અન્યત્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ—આ શબ્દ દ્વારા હરિભદ્રસૂત્રિએ આ ટીકા પોતે જ્યાં પૂર્વેના પ્રયોગોના પ્રથમ મોઢમમા નિર્દેશ કર્યો છે જુઓ પન ૧૮, ૨૩, ૪૯, ૬૭, ૭૦, ૧૦૮ અને ૧૨૦

પન ૪૮મા આવશ્યક—ટીકાનો રચણ ઉલ્લેખ છે.

પુસ્ત-કર્માદિ—પુસ્તકર્મ, કાઠકર્મ વગેરેનું નિરૂપણ પન ૨૬૭મા છે

ઉમાસ્વાતિ વિષે નિર્દેશ—સૂત્રકાર, ભાષ્યકાર અને સૂત્રિ (૨૪૭) એમ વિવિધ રીતે ઉમાસ્વાતિ વિષે નિર્દેશ કરાયો છે

વૃદ્ધ—આ નામથી ‘વૃદ્ધ’નો ૭૨, ૧૫૩ અને ૨૦૬ એ ક્રમાંક વાળા પત્રોમા ઉલ્લેખ છે

ગુરુ—આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ ૨૩૦ અને ૨૪૮ એ ક્રમાંકવાળા પત્રોમા છે

આચાર્યને નામે ઉલ્લેખો—૧૧૭, ૧૨૧, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૬૪ અને ૧૮૮ એ ક્રમાંકવાળા પત્રોમા ‘આચાર્ય’ને નામે ઉલ્લેખ છે

પન ૧૯૬ પૃ સંપાદકનું નીચે મુજબ દિષ્ટાંત છે:—

“યોગનગાતદયવારમાષો નિશ્ચયત્વાદ્ અન્નમયોદગામાવાયેનિ
નિદ્યમેનીયાં ૧૪૫૧, મ્યાન્નેન તમ્યા ૧૫૫૫૫૫૫૫”

ગણિતની પરિભાષા—ઉમાસ્વાતિએ ગણિતની દેટલીક પર્નિ-
ભાષા દર્શાવી છે. હુગિબદ્મુગિએ ‘કુન્ન’ તરીકે અપવર્તન અને
ઉદ્વર્તનનો ઉલેખ કર્યો છે.^૨ આ મુગિએ ‘ગણિતનો પ્રમાણ છે’
એમ પન ૧૬૭મા કહ્યું છે એથી પ્રસ્તુત પર્નિદાણિને લગતા આ
જનના ઉલેખને સમર્થન મળતાર પાત્રો અભાવ, નહિ કે ગણિતના
યથાયોગ્ય બોધનો અભાવ મુચિત હોય એમ લાગે છે.

પ્રકીર્ણક—પન ૪મા ‘ગદાગ્રમ’ શબ્દ છે.

પન ૬૦મા સૂક્ષ્મકાલ અને ચંદ્રકાલ એ બે જનના મધિનો
ઉલેખ છે.

ભાષ્યજન પચમમતિના અપ્પીકગ્ધુ તરીકે ‘સિદ્ધગતિ’ એમ
સમજવાયું છે (પન ૧૦૩)

શાસ્ત્રમા દુદ્ધ વગેરે દેવતાનો ઉલેખ નથી એમ પન ૩૦મા કહ્યું છે.

પન ૬મા ‘વૃદ્ધવાદ’ની નોધ છે.

‘પૃથક્કવ’ સંજ્ઞા પન ૧૪૬મા વપરાઈ છે

ખાલનપના પ્રકારો ગણ્યાવતા ઉદ્વર્તન અને ગ્રંથલક્ષણનો નિર્દેશ
પન ૨૭૩મા છે.

૧ મુગિએ વા ૧, પૃ ૨-૬

૨ મુલુમત અને બાનપાર બ બેના તો ઉમાસ્વાતિએ નિર્દેશ કર્યો છે
હુરિબદ્મુરિબ મતરદન (પ ૧૬૭) જન પરિવતુલ (પન ૧૬૨)નો ઉલેખ
૬, ૧૭

સકલાદેશ અને વિકલાદેશ વિશે પન ૨૮૩ અને પન ૨૪૫મા અનુક્રમે થોડુંક નિરૂપણ છે

બાહ્યી વજેરેના યોગથી ગ્રધાદિ વડે જીલના ન્પર્ગની નિર્મળતા થાય છે એ વાત પન ૧૦૨મા જણાવાઈ છે

ધાતુના અનેક અર્થ થાય છે (પન ૯૭) ઇત્યાદિ વ્યાકરણને લગતી બાબતો સૂત્રો વજેરે આપી સ્વચ્છવાઈ છે

‘અદ્વૈતચમ’ શબ્દ ‘૧’ સાડા ચા’ માટે પન ૧૬૦મા વપરાયો છે

પન ૧૬૩મા ધનુષ્ય સ બધી ક્રોધક છે

૮૮ મંડો સમજાવતા ‘ભરમગસિ’ વજેરે એમ પન ૧૮૦મા કહ્યું છે

એની રીતે માસ માટે ફાલ્ગુન ઇત્યાદિ એમ પન ૧૮૫મા કહ્યું છે

હૃગ્લિપ્તસૂત્રિ ભાષ્યને પણ ‘વૃત્તિ’ તરીકે જોળખાવે છે આ ઉપરથી શું એમ મનાય કે ભાષ્ય પછીની તગતની જ ગચાચેની નીકા તે એમની છે ?

(૮૫) ન્યાયાવતારવૃત્તિ

ઉદ્યેખ—ચંપ્ર૦ (૫ પૃ)મા હાગ્લિપ્તની વૃત્તિઓ ગણાવતી વેળા આ ન્યાયાવતાર-વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરાયો છે પણ ઇત મ ની ૧૫મી મંદીની બૃહદ્વિષયિકા (આમ ૩૬૫)મા પણ આનો ઉલ્લેખ છે એટલે આજે આની મહત્વપૂર્ણ મળની નથી એના જ ઉપરથી આ વૃત્તિ હાગ્લિપ્તસૂત્રિએ આ જ નથી એમ કો પી એન વેલ્ડને કહેતા હોય તો એ વાત વિચારણીય દર છે ન્યાયાવતાર ઉપરની

૧ આના આક્રમે ‘ક્રીયા’ તેમ જ દ્વયા પણ આવે છે તા :
પાચના આપ્તે ‘ગણિયા’ કહે છે

। સિદ્ધિર્પિદૃત દીકામાં દ્યૌર્ઘ્ય એનાથી પ્રાચીન દીકાનો—હાનિભરીય દીકાનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. જો એ સાચું હોય તો એનું શું કારણ ?

વિષય—આ કૃતિનું નામ મૂકાયે છે તેમ એ સામાન્ય રીતે સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલા મનાતા ન્યાયાચતાર ઉપરની વૃત્તિ છે.

ભાષા—એની ભાષા સંસ્કૃત હશે એમ હરિભદ્રચૂરિની ઉપલબ્ધ વૃત્તિઓની ભાષા જોતાં લાગે છે.

પરિમાણ—બૃહદ્વિષ્ણુકામાં એનું પરિમાણ ૨૦૭૩ શ્લોક જેવડું દર્શાવાયું છે.

(૯૫) પંચમુલકવ્યાખ્યા

અદ્ભુતભાગીમાં રચાયેલા અને રચનાતત્ત્વક રૂપંચમુલક

૧ આ સંબંધમાં મેં માત્ર લેખ નામે “સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓ અને એના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો”માં વિચાર કર્યો છે. આ લેખ “આ ૫૦” (પૃ. ૪૬, અં. ૮, ૯-૧૦, ૧૧, ૧૨; પૃ. ૫૦, અં. ૨, ૩, ૪)માં છપાયે છે.

૨ ૧૧૦૨૦૬૧૦ (વિ. ૧, ૫, ૨૨૬)માં નોંધાયેલી એક હાથપોથીમાં સ્યંદ્રિર્પિદૃત નામ છે. આ હલ્લેખ શ્રાંત જણાય છે.

૩ આ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત “જે. ધ. મ. સ.” તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૧માં છપાવાયું છે. આ મૂળ વ્યાખ્યા સહિત “જે. આ. સલા” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૦માં પ્રસિદ્ધ હતું છે. મૂળ જાન્ય મહાસકો તરફથી પણ છપાવાયું છે. પ્રો. જી. જી. ઉપાધ્યેએ ઈ. સ. ૧૯૩૪ની આશુનિયા પ્રસૂત વ્યાખ્યામાંથી કોઈ કોઈ ભાગ આપ્યો છે. આથે સાથે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર, ટિપ્પણ, પ્રવાવના તેમ જ નળદકોષ આપ્યા છે. આ એમનું બીજું સંસ્કરણ છે. પ્રો. પાણીકાલ ગાહે ઈ. સ. ૧૯૩૪માં મૂળનું સંસ્કૃત હાથ તેમ જ અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના, ભાષાંતર અને ટિપ્પણ સહિત સંપાદન કર્યું છે અને એ “૧૪૮ મે મરતન કાર્યાવય” તરફથી છપાવાયું છે.

સકલાદેશ અને વિકલાદેશ વિરે પન ૨૮૩ અને પન ૨૪૫મા અનુક્રમે થોડુંક નિરૂપણ છે

બ્રાહ્મી વગેરેના યોગથી ગદ્યાદિ વડે જીલના ન્પર્શની નિર્મળતા થાય છે એ વાત પન ૧૨૨મા જણાવાઈ છે

વાદુના અનેક અર્થ થાય છે (પન ૬૭) ઈ-યાદિ વ્યાકરણને લગતી બાબતો સૂત્રો વગેરે આપી સમજાવ્યાં છે

‘ અદ્યચમ ’ શબ્દ ‘ ૧ ’ સાડા ચાગ ’ માટે પન ૧૬૦મા વપરાયો છે

પન ૧૬૩મા ધનુષ્ય સ બધી ક્રાપ્ક છે

૮૮ મઠો સમજાવતા ‘ ભરમગશિ ’ વગેરે એમ પન ૧૮૦મા કહ્યું છે

એની રીતે માસ માટે ફાલ્ગુન ઇત્યાદિ એમ પન ૧૬૫મા કહ્યું છે

હરિભદ્રસગ્નિ ભાષ્યને પણ ‘ વૃત્તિ ’ તરીકે ઓળખાવે છે આ ઉપરથી શુ એમ મનાય કે ભાષ્ય પદ્ધતિની તત્ત્વની જ ગ્યાયેની રીકા તે એમની છે ?

(૮૫) ન્યાયાવતારવૃત્તિ

ઉદ્દેશ્ય—ચંબ્ર૦ (૫ પર) માં દાનિલક્રીઃ રૂતિઓ ગણાવતી વેળા આ ન્યાયાવતાર-વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરાયો છે પણ ઇ સ ની ૧૫મા સદીની બુદ્ધિપણિકા (આક ૩૬૫) માં પણ આનો ઉલ્લેખ છે એટલે આજે આની ઓછાં હાથપોથી મળતી નથી એવું જ ઉપરથી આ રૂતિ હરિભદ્રસગ્નિએ જી નથી એમ કો પી એન વૈદ્ય ભે કહેના ટીપ તો એ વાત વિચારણીય દર છે ન્યાયાવતાર ઉપની

૧ આના બાકને ‘ ટીંચા ’ તેમ જ ‘ દૂંચા ’ પણ કહે છે સા ।
પાચના આકન ‘ ગ્નિયા ’ કહે છે

સિદ્ધર્થિત દીકામા ઘેઈ એનાથી પ્રાચીન દીકાનો—હાલિદ્રીય દીકાનો ઉલ્લેખ કર્યોતો નથી. જો એ સાચું હોય તો એનું શું કારણ ?

વિષય—આ કૃતિનું નામ સૂચવે છે તેમ એ સામાન્ય રીતે ગિદ્ધસેન દિવાકરે એલા મનાતા ન્યાયાવતાર ઉપની વૃત્તિ છે.

ભાષા—એની ભાષા સંસ્કૃત હતો એમ હર્ષિલદ્રસૂત્રિની ઉપવચ્ચ વૃત્તિઓની ભાષા જોતા લાગે છે.

પરિમાણ—બૃહદ્વિપજીકામાં એનું પગિમાલુ ૨૦૭૩ શ્લોક જેવડું દર્શાવાયું છે.

(૯૫) પંચમુક્તવ્યાખ્યા

અક્ષમાગધીમા વ્યાખેના અને રેઅગ્રાતકર્તૃક પંચમુક્તગ

૧ આ સળધમા મે મારા લેખ નામે “સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓ અને એના અભ્યાસ માટેના સાધનો”મા વિચાર કર્યો છે આ લેખ “આ: ૩૦” (પૃ. ૪૬, અં. ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, પૃ. ૫૦, અં. ૨, ૩, ૪)મા લખાયો છે.

૨ જિ. ૦૨૦૬૧૦ (વિ ૧, પૃ. ૨૨૬)મા નોંધાયેલી એક લાથપોથીમા અંકર્થિતું નામ છે આ ઉલ્લેખ ક્ષત જણાય છે.

૩ આ ગુજરાતી ભાષાતર સહિત “જી. ૫ મ સ” તરફથી વિ સ ૧૯૮૧મા લખાવાયું છે આ મૂળ વ્યાખ્યા સહિત “જી. આ રાલા” તરફથી વિ સ ૧૯૭૦મા પ્રસિદ્ધ થયું છે મૂળ અન્ય મકારાકો તરફથી પણ લખાવાયું છે પ્રો. એ. એન. ઉષાધ્યેન દી સ ૧૯૩૪ની ન્યાયનિમા પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાથી કોઈ કોઈ ભાગ અલગ છે સાથે સાથે અમેઝમા ભાષાતર, ટિપ્પણ, પ્રસ્તાવના તેમ જ નામકાર વ્યાખ્યા છે આ અમનુ પીતુ સંસ્કૃત હ પ્રો. ષડ્ગીનાન ગાદે દી સ ૧૯૩૪મા મૂળનું સંસ્કૃત લખા તેમ જ અમેઝ નરસાવના, ભાષાતર અને ટિપ્પણ સહિત સંપાદન થયું છે અને એ ૧૯૪૨ અથવા મર્યાવય તરફથી લખાવાયું છે.

અકલાદેશ અને વિકલાદેશ વિષે ૫૧ ૨૮૩ અને ૫૧ ૨૪૫મા અનુક્રમે થોડુંક નિરૂપણ છે.

ખાલી વગેરના ચોમથી ગદાદિ વડે છબના સ્પર્શની નિર્મળતા થાય છે એ વાત ૫૧ ૧૨૨મા જણાવાઈ છે.

ધાતુના અનેક અર્થ થાય છે (૫૧ ૬૭) ઈત્યાદિ વ્યાકરણને લગતી જાગતો સૂતો વગેરે આપી સૂચવાઈ છે.

‘અદ્વયમ’ શબ્દ ‘૧’ સાડા ચા’ માટે ૫૧ ૧૬૦મા વપરાયો છે.

૫૧ ૧૬૩મા ધનુષ્ય સબંધી ક્રેષ્ઠક છે.

૮૮ મહો સમજવના ‘ભરમગસિ’ વગેરે એમ ૫૧ ૧૬૨મા કહ્યું છે.

એની રીતે માત્ર માટે ફાત્તુન ઈત્યાદિ એમ ૫૧ ૧૬૫મા કહ્યું છે.

હુન્લિસૂગિ લાખ્યને પણ ‘વૃત્તિ’ તરીકે જોળખાવે છે આ ઉપરથી શું એમ મનાવ કે લાખ્ય પછીની તગતની જ ગ્યાયેની ટીકા તે એમની છે ?

(૮૫) ન્યાયાવતારવૃત્તિ

ઉદ્દેશ્ય—અંબ્ર૦ (૫ ૫૨)મા હુન્લિસૂગિય વૃત્તિઓ ગણાવતી વેળા આ ન્યાયાવતાર-વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. વળી ૬ સની ૧૫મી સદીની જુહુદિપણિકા (ક્રમાંક ૩૬૫)મા પણ આનો ઉલ્લેખ છે એટલે આને આની ઘઈ હાથપેથી મળતી નથી એટલા જ ઉપરથી આ વૃત્તિ હુન્લિસૂગિએ નથી જ નથી એમ કો પી એવ વેદ જો કહેતા હોય તો એ વાત નિચાગણીય કંર છે. ન્યાયાવતાર ઉપની

૧ આના આક્રમે ‘દ્વીવા’ તેમ જ ‘દ્વિવા’ પણ મળે છે. સા. ૧
પાચના આક્રમે ‘હળિયા’ મળે છે.

। સિદ્ધિર્પિત દીકામા અર્ધ એનાથી પ્રાચીન દીકાનો—હાલિદીવ દીકાનો ઉલેખ જણાતો નથી એ એ સાચુ હોય તો એનું શુ કાગ્ય ?

વિષય—આ દૂતિનું નામ સૂચવે છે તેમ એ સામાન્ય રીતે સિદ્ધસેન દિવાકર એના મનાતા ૧૦૫૫૫૫૫૫૫૫ ઉપગની શ્રુતિ છે

ભાષા—એની ભાષા તરત હને એમ હાલિદસુગ્મિની ઉપવચ્ચ શ્રુતિઓની ભાષા બોલે છે

પરિભાષુ—બૃહદ્વિપણિકામા એવુ પરિભાષુ ૨૦૭૩ શ્લોક જેવડું દર્શાવાયુ છે

(૬૫) પંચસૂત્રકવ્યાખ્યા

અદ્ભુતમાગીમા ગ્રંથાચેતા અને ૨અદ્ભુતકર્તાક ૩પંચમુત્તમ

૧ આ સંખ્યામા મે મારા લેખ નામે “સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓ અને એના અભ્યાસ માટેના સાધનો” મા વિચાર કર્યો છે આ લેખ “આં ૫૦” (પુ ૪૬, અ ૮, ૬૧૦, ૧૧, ૧૨, પુ ૫૦, અ ૨, ૩, ૪)મા છપાયો છે

૨ નિં ૦૧૦૬૧૦ (વિ ૧, ૫ ૨૨૬)મા નોંધાયેલી એક યાચપાથીમા અર્ધર્પિનું નામ છે આ દલ્લેખ જાત જણાય છે

૩ આ ગુજરાતી ભાષાતર સહિત “લે ધ મ સ” તરફથી વિ સ ૧૬૮૧મા છપાવાયુ છે આ મૂળ વ્યાખ્યા સહિત “લે આ સભા” તરફથી વિ સ ૧૬૭૦મા નસિદ્ધ મ્તાનુ છે મૂળ અન્ય મકાસકો તરફથી પણ છપાવાયુ છે તો એ એન ઉપાધેન હ સ ૧૬૭૩ની આશ્રિતિમા પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાથી મોટું હોઈ બા. આરે છે સાથે સાથ જ એજમા ભાષાતર, દિપ્પા. સ્થાવના તમ જ ૧૦૬મા વ્યાખ્યા છ મા અમનુ બી તુ સ ૨૨૨૨ હ હો વાગેનાવ સાહે હ ૧૮૪મા મૂળનુ ૦૨૬૬ હયા તેમ જ અથે નરનાવના, ભાષાતર અન ગિત્ત સહિત સ ૫૬૬૬ હ છે અને એ “૧૮૨ મ ૪૨ ન મયાવય તરફથી ગ્રંથાવાયુ છે

સકલાદેશ અને વિકલાદેશ નિરે ૫૧ ૨૪૩ અને ૫૧ ૨૪૫મા અનુક્રમે થોડું કે નિરૂપણ છે

બ્રાહ્મી વગેરેના યોગથી ગદ્યાદિ વડે જીભના સ્પર્શની નિર્મળતા થાય છે એ વાત ૫૧ ૧૨૨મા જણાવાઈ છે

વાણના અનેક અર્થ થાય છે (૫૧ ૯૭) ઈત્યાદિ વ્યાકરણને લગતી બાબતો સૂત્રો વગેરે આપી સૂચવાઈ છે

‘અદ્વયમ’ શબ્દ ‘૧’ સાડા ચા’ માટે ૫૧ ૧૬૦મા વપરાયો છે

૫૧ ૧૬૩મા ધ્વનુષ્ય સળધી ટ્રેપ્સક છે

૮૮ ઝહો સમજાવતા ‘ભરમગ્ગશિ’ વગેરે એમ ૫૧ ૧૮૨મા કહ્યું છે

એની રીતે માસ માટે ક્ષત્ર્યન ઈત્યાદિ એમ ૫૧ ૧૮૫મા કહ્યું છે

હરિભદ્રસૂત્રિ લાખને પણ ‘વૃત્તિ’ તરીકે ઓળખાવે છે આ ઉપરથી શું એમ મનાય કે લાખ પછીની તત્ત્વની ૮ ગ્યાયેની ટીકા તે એમની છે?

(૮૫) ન્યાયાવતારવૃત્તિ

ઉદ્દેશ્ય—અનુશ્રૃ (૫ ૫૨)મા પાશ્ચાત્ય વૃત્તિઓ ગણાવની વેળા આ ન્યાયાવતાર વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરાયો છે જ્યાં છ સ ની ૧૫મી સદીની બ્રહ્મદિપિકા (ક્રમાંક ૩૬૫)મા પણ આનો ઉલ્લેખ છે એટલે આને આની કોઈ હાથપોથી મળતી નથી એટલા જ ઉપરથી આ વૃત્તિ હરિભદ્રસૂત્રિએ નથી જ નથી એમ કોં પી એન વેલ લે કહેતા હોય તો એ વાત નિચાગણીય રહે છે ન્યાયાવતાર ઉપની

૧ આના આખરે ‘મંવા’ તેમ જ દ્વયા પણ મદે ૭ ના ૧ પાંચમા આક્રમ ‘દળિયા’ દે છે

! સિદ્ધર્ષિવૃત્ત દીકામા દ્યૌર્ધ એનાથી પ્રાચીન દીકાનો—હનિભદ્રીય દીકાનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. જો એ સાચું હોય તો એનું શું કારણ ?

વિષય—આ કૃતિનું નામ મૂકાયે છે તેમ એ સામાન્ય રીતે સિદ્ધસેન દિવાકરે એવા મનાતા ન્યાયાત્મક ઉપગની વૃત્તિ છે.

ભાષા—એની ભાષા સંસ્કૃત હશે એમ હનિભદ્રસુરિની ઉપલબ્ધ વૃત્તિઓની ભાષા જોતા લાગે છે.

પરિમાણ—બૃહદ્વિપણિકામા એનું પરિમાણ ૨૦૭૩ શ્લોક જેવડું દર્શાવાયું છે.

(૬૫) પંચસૂત્રકવ્યાખ્યા

અક્ષમાગ્રહીમા રચાયેલા અને રચનાતકર્તાકે રૂપંચમુક્તાગ

૧ આ સંખ્યક્રમા મે મારા લેખ નામે “ સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓ અને એના અભ્યાસ માટેના સાધનો ” મા વિચાર કર્યો છે. આ લેખ “ આ. ૩૦ ” (પુ. ૪૮, અ. ૮, ૮૧૦, ૧૧, ૧૨, પુ. ૫૦, અ. ૨, ૩, ૪) મા છપાયે છે.

૨ જિ. ૦૨૦૬૧૦ (વિ. ૧, પૃ. ૨૨૬) મા નોંધાયેલી એક હાથપોથીમા અર્ધર્ષિવૃત્ત નામ છે આ હલ્લેખ વ્રાત જણાય છે

૩ આ ગુજરાતી ભાષાતર સહિત “ લે. ૬ પ્ર સ ” તરફથી વિ સ. ૧૯૮૧ મા છપાવાયું છે આ મૂળ વ્યાખ્યા સહિત “ લે. આ સલા ” તરફથી વિ સ. ૧૯૭૦ મા પ્રસિદ્ધ કરાયું છે મૂળ અન્ય મુદ્રણકો તરફથી પણ છપાવાયું છે પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યક્ષે ઈ. સ. ૧૯૩૪ ની આશુત્થિમા પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાથી મોઢું હોઈ ભાગ આપ્યો છે સામે સામે અચ્છેત્રમા ભાષાતર, ટિપ્પણ, પ્રસ્તાવના તેમ જ નબદકાવ આપ્યા છે આ એમનું બીજું સંસ્કરણ છે પ્રો. વાઠીતલ સાહેબે ઈ. સ. ૧૯૪૪ મા મૂળનું સંસ્કૃત હાથ તેમ જ અચ્છેત્ર પ્રસ્તાવના, ભાષાતર અને ટિપ્પણ સહિત સંપાદન મુદ્રું છે અને એ “ ગુ. ૨ પ્ર ૧૨૧ ન વર્ણવ્ય ” તરફથી છપાવાયું છે

વર્ગમાં વિલગ્ન કડવા છે. આ ઉપરથી પ્રશ્નોના ઉત્તર અપાય છે. આ જાતની વિદ્યાને ‘વર્ગકેવલિવિદ્યા’ કહે છે. ઉપર્યુક્ત વગ્ગકેવલિ-સુત્તમાં આની જાતની વિદ્યા હશે ચંપ્રં (પૃ. ૫૮)માં આમ નામને શીખવા લાયક કળા તરીકે ‘કેવલિ વિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે શું એને આ કૃતિ સાથે સંબંધ છે ખરો ?

(૧૫૫) આવકપ્રજ્ઞાસિદ્ધિ

ઉમાસ્વાતિએ સંસ્કૃતમાં આવકપ્રજ્ઞાસિ ગ્રંથાનુ મુનિચન્દ્રસૂત્રિએ ધર્મખિન્દુ (અ. ૩, સુ. ૧૮)ની ટીકા (૫૧-૩૫૫)માં કહ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ એમાંથી સંસ્કૃત અવતરણ પણ આપ્યું છે, પરંતુ આ કૃતિ હજી સુધી તો મળી આવી નથી. પાશ્ચાત્યમાં જે કૃતિ છે તે જ ને અહીં આથી અભિગ્રેત હાય તો એ જાણ્યત પૃ. ૧૮૦-૧૮૧માં વિચારાઈ છે. વિરોપમાં ઉમાસ્વાતિના નામે ચક્રનાટી આવકપ્રજ્ઞાસિની ટીકા કૃતિ જ લેવાજણવામાં નથી.

(૧૬૪) સંઘડણીકૃતિ

‘સંઘડણી’થી લઘુ-સંઘડણી અને બૃહત્-સંઘડણી એ બે કૃતિઓ સામાન્ય રીતે સમજાતી છે. તેમાં હંનિલદ્રસૂત્રિની ટીકા મારે તો બૃહત્સંઘડણી જ લેઈ શકે, કેમકે બીજી સંઘડણીના કર્તા તો એમના પછી લાખે સમયે થયેલા છે.

૧ જુઓ ૨૨૦૦૮૦૫૦ (ખ. ૩૨)નો ઉલ્લેખાત (પૃ. ૧૬) તેમ જ પા. ૭૫ સુ. (પૃ. ૧૭૦) આ બીજી કૃતિમાં મેં વગ્ગકેવલિસુત્તનો વગ્ગકેવલિ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે.

૨ આ નામની વિવિધ કૃતિઓ વિશે મેં કેટલીક હકીકત “સંઘડણી (સંઘડણી)” નામના મારા લેખમાં આપી છે. આ લેખ “આ પ્ર.” (પૃ. ૪૮, અ. ૫)માં છપાયે છે. આને અ. ૧૫૫ મારા મિત્રે લેખ નામે “કેટલીક સંઘડણી (સંઘડણી)” “આ પ્ર.” (પૃ. ૫૭ અ. ૪)માં છપાયે છે.

ઉપગની આ સરૂતમા ૮૮૦ શ્લોક જેવડી વ્યાખ્યા છે આ વ્યાખ્યા (૫૧ ૧૧આ)મા ‘અનુતગ્ગોધિ’નો ઉલ્લેખ છે

પરિચય—‘પ’અનુતગ્ગના પાચ રઅધિકા છે દરકનુ સાન્વર્થ નામ છે કે જેન તીર્થ કનેને નમસ્કા કરવા પૂર્વક આ કૃતિનો પ્રાંભ કરાયો છે આગ રગ્ગોનુ નિરૂપણ, દુષ્ટત્વની નિન્દા અને શુભ કાર્યાનુ આચરણ એ પહેલા અધિકાનો વિષય છે ખીજ અધિકાગમા સાચી શ્રદ્ધા અને લક્ષિતની ભૂમિકાનુ વર્ણન છે અને અતમા શ્રાવેના પાચ અલુનતોની પ્રરૂપણ છે ત્રીજ અધિકાગમા જેન સાધુ બનનારે શુ શુ કરુ જોઈએ તે દર્શાવાયુ છે ચોથા અધિકાગમા દુષ્ટક અમણુજીવન આલેખાયુ છે પાચમા અધિકાગમા મુદ્ધિનુ સ્વરૂપ રજૂ કરાયુ છે *

અવતરણ—ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યામા સરૂતમા અને પાંચમા અવ તગણા છે એ બધા એકત્રિત સ્વરૂપે અને મૂળના ઉલ્લેખપૂર્વક અપાવાની જરૂર છે ૫૧ હઅમાનુ અવતરણ [અંબોહપચરણના ‘સમ્મતા ડિગાગ’ના ૨૮મા પદ સાથે મળતુ આવે છે એવી રીતે ૫૧ ૨૮અગત અવતરણ વીમવીસિયાની વીસમી વીસિયાના અઢાગમા પદ

૧ આને અંગે ને અ’ (૫ ૧૦૦)મા નીચે મુજબ દિખાયુ છે —

“ બુહત દિચ્ચનિકામા એના માટે ચોક્કસ ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે —

‘ પાંચસ્ર પ્રાકૃતમુરચ વૃત્તિશ્ચ હારિમત્રી ચ ૨૨૦ ચ ૮૮૦ વાવપ્રતિધાનુજ યીજાપાત ૧ સાધુધર્મપરિમાવના ૨ પ્રવ્રજ્યાયદ્વજવિધિ ૩ પ્રવ્રજ્યાપરિપાલના ૪ પ્રવ્રજ્યાલ ૫ સૂત્રરૂપ ’

૨ આ નામ મે યોગ્યુ છે મૂળમા નામ નથી

૩ પાચનતિધાતગુણબીજાધાન, સાધુધર્મપરિમાવના, પ્રવ્રજ્યાયદ્વજ વિધિ પ્રવ્રજ્યાપાલન અને પ્રવ્રજ્યાદ્વજ જેમ આ પાચના સંમૃત નામ ■

૪ પ અનુતગમા વિવિધ ઉદાહરણો મળ્યા છે જુઓ અ.૦૦૧૦૫૦ (ખંડ ૨)નો મારા અંગે ઉપોદ્ધાત (૫ ૬૫)

સાથે મળે છે. પર ૧૧અમાંનાં નીચે મુજબનાં બે અવતરણો આવકની કેમ વ્યવસ્થા કરવી તે ઉપર પ્રકાશ પાડે છે:—

“ પાદમાયાન્નિધિ કુર્યાત્ પાદં વિતામ વર્ધયેન્ ।

ધર્મોપભોગયોઃ પાદં પાદં ભર્તવ્યપોષણે ॥

આયાદર્ધં નિયુન્જીત ધર્મે યદ્વાઽધિકં તતઃ ।

ઔષેણ શંખં કુર્વાત યત્નતસ્તુચ્છમૈહિમ્ ॥ ”^૧

અર્થાત્ આવકનો ચોથો ભાગ સંગ્રહી રાખવો—ભંડારી રાખવો, બીજો ચોથો ભાગ પૈસા વધે તેમ વાપરવો, ત્રીજો ચોથો ભાગ ધર્મ અને ઉપભોગમાં ખર્ચવો અને છેલ્લો ચોથો ભાગ આશ્રિતના પોષણ માટે વાપરવો. આવકનો અડધો કે એથી અધિક ભાગ ધર્મમાં વાપરવો; બાકીના વડે તુચ્છ ઐહિક શેષ કરવું.

અવચૂરિ—પંચમુત્તમ ઉપર એક મુનિશુંદરસૂરિએ રચેલી અને બીજી ટાઈકે રચેલી અવચૂરિ છે. એ અવચૂરિઓ આ વ્યાખ્યાને આધારે યોગ્ય છે કે કેમ તે તપાસાવું થટે.

ટિપ્પણ—પંચમુત્તમ ઉપર આગમોદ્ધારકે સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણ રચ્યું છે પરંતુ એ અપૂર્ણ છે.

ભાષાંતર—મૂળનાં ગુજરાતીમાં તેમ જ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયેલાં છે.^૨

(૧૦૭) પ્રશમરતિટીકા

ઉમાસ્વાતિએ પ્રશમરતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે. એમાં ૩૧૩ પદો છે. આનો એ. બેક્ષિનીએ છટાલિયન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. આ

૧ આ બંને પદો કંઈક પાઠ્યેદ્યપૂર્વક અવતરણરૂપે ધર્મખિન્દુ (અ. ૧, સ. ૨૫)ની મુનિચન્દ્રસૂરિદ્વિત ટીકા (પન ૮મા)માં “નીતિશાસ્ત્ર”માં-કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક અખ્યાત છે.

૨ જુએઃ જી. ૨૨૩, ટિ. ૩.

બુદ્ધસંબંધી એટલે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાપ્રમણની જ મ મા
 ગા. ૪૧૬મા ન્યેની કૃતિ આના ઉપન મતયગિનિસૂત્રની નીકા છે આ
 ટીકામા આ સૂત્રિએ હગ્નિભદ્રસૂત્ર વૃત્તિનો માર્ગ સ્થગે ઉલેખ કર્યો
 હોય એમ જણાવ નથી મુમતિગણિએ પ્રમુખ હગ્નિભદ્રસૂત્રનો
 વૃત્તિકાગ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે ખરો, પણ એનું સમર્થન કનાગ કાઈ
 પ્રાચીન પ્રમાણ મળે છે? જેન્ભાન્નન્સૂ (૫ ૩૪)મા જે
 સમહણીવૃત્તિ હાગ્નિદ્રોય કહી છે તે પ્રમુખ છે? એની હાથપોથી
 ૨૬ પાની છે

અર્જુન કૃતિનું વિવરણ

(૮૨) ન્યાયપ્રવેશકન્યાખ્યા વાને (૧૪૮ ૬) મિખ્યહિતા

રહિડનાગે ન્યાયદ્વાર ન્યુ છે એને [૧૮] કવાક ન્યાયસૂત્ર
 કહે છે એનો અભ્યાન સુગમ થાય તે માટે ન્યાયપ્રવેશકની ગ્યના
 કનાઈ હતી આ ન્યાયપ્રવેશકનો વિષય મણિમેખવર્ધ નામના
 તામિન કૃતિના ૨૬મા પ્રમુખ સાથે સમાનતા ધરાવે છે ન્યાય
 પ્રવેશકના કર્તા મણુ એ નિમે બે માત છે જટલાક આધુનિક વિદ્વાનો
 એના કર્તા તરીકે હિન્નાગનું નામ સૂચવે છે તો બીજા જટલાક
 આ હિન્નાગના શિષ્ય શંકરસ્વામીનું નામ સૂચવે છે

૧ આ વ્યાખ્યાનું સરૂત મૂળ અને પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા ઉપરની પાશ્વ
 દેવગણિત ૫ જિકા સહિત સંપાદન (૨૫) જે આનંદરા કર મુવ
 મ્યુ છે અને એ ' આ પૌ ૩ ' મા ઈ સ ૧૯૩૦મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે આ
 પૂર્વે ટિબેટી મૂળનું વિવરણર ભદ્રાચાર્યે સંપાદન કર્યું હતું એ મૂળ એમની
 પ્રસ્તાવના સાથે ' આ પૌ ૩ ' મા ઈ સ ૧૯૨૭મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

૨ ૨એ ઉપખંડ

૩ જે સતીસયન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ વિવરણર ભદ્રાચાર્ય અને ડૉ કીય

૪ મો ઉડ સુનિરુદ્ધ, હરિસ, હનિઅનિસક અને મિત્રનોવ

મીની અને ટિપ્પેટી સાધનો અનુસાર ન્યાયપ્રવેશકને ન્યાય-પ્રવેશશાસ્ત્ર, પ્રમાણન્યાયપ્રવેશદ્વાર, પ્રમાણશાસ્ત્રન્યાયપ્રવેશ અને હેતુવિધાતર્કશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

કર્તૃત્વ—ન્યાયપ્રવેશક ઉપર ૫૦૦ શ્લોક જેવડી વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂરિએ રચી છે, નહિ કે સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણે અને ડૉ. કુવે કહ્યું તેમ એમના ઉત્તરવર્તી અન્ય હરિભદ્રે. પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂરિ એ તત્ત્વસંગ્રહ (શ્લો. ૧૨૩-૧૨૪) ઉપરની 'પ'જિકા (પ. ૬૬)માં નિર્દેશાયેલા આચાર્ય—સૂરિ છે એમ ડૉ. ખી. ભટ્ટાચાર્યે તત્ત્વસંગ્રહના અગ્રવચન (પ. ૭૫)માં કહ્યું છે. આ બાબત વિશેષ વિચારણાને પાત્ર છે.

શિષ્યહિતાની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૦૧માં લખાયેલી છે. એ જેસલમેરના ભંડારમાં છે.

અવતરણો—શિષ્યહિતામાં અવતરણો છે. એનાં પ્રતીકા મે' ૨૫૦૪૦૫૦ (ખંડ ૨)ના ઉપોદ્ધાત (પ. ૬૭)માં આપ્યાં છે. એ પૈકી પૃ. ૧૫૫ત "સ્વમિતિ"થી શરૂ થતું અવતરણ ન્યાયખિન્દુ (પરિચ્છેદ ૩, પૃ. ૧૮૦)માંનું છે. એવી રીતે પૃ. ૨૧માંનું "તત્ત્વેતત્"થી શરૂ થતું અવતરણ ચોગસૂત્ર (૩-૧૩)ના ઉપરના બ્યાસકૃત ભાષ્યમાંનું છે અને પૃ. ૩૫માં "અમાધારણદેતુ"થી શરૂ કરાયેલું અવતરણ 'ભદ'ત'ના નામે જોડ કરાયું છે. આ 'ભદ'ત' તે દિગ્નામ તો નથી ?

ઉલ્લેખ—શાન્તારક્ષિતે વાદન્યાય ઉપર રચેલી વ્યાખ્યા (પ. ૧૪૨)માં ન્યાયપ્રવેશનો ઉલ્લેખ છે.

૧ આ પૃષ્ઠાક ધર્મેત્તરકૃત દીક્ષા સહિત જે ન્યાયખિન્દુ "ચીખંબા સંસ્કૃત મંથમાલા"માં અંચાક ૨૨ વરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૪માં છપાવાયો છે તેને આ ઝેની આદર્શ પ્રમાણેનો છે.

પંજિકા—પાર્થકેવળિ આગળ ઉપર 'સૂત્રિ' ગનના શ્રીચન્દ્ર
સૂત્રિને નામે પ્રતિદિ પામ્યા એમણે ગિણ્યહિતા ઉપર વિ સ
૧૧૬૬મા સંસ્કૃતમા 'પંજિકા' ગ્યી છે

મહાનિમ્બીહનો ઉદ્ધાર

પ્ર૦ચ૦ (પ્ર ૯, શ્લો ૨૧૯) પ્રનાણે મહાનિમ્બીહને ઉદ્ધાર
હરિભદ્રસૂત્રિએ કર્યો હતો અહીં મહાનિમ્બીહને 'નૅન ઉપનિષદ'
કહેયુ છે મહાનિસીહમા ુયુ છે કે હરિભદ્રસૂત્રિએ પોતાની મતિને
આધારે આ ત્રય લખ્યો * જિનપ્રભસૂત્રિએ વિવિપતીર્થકલ્પમા
'મથુગાપુરીકલ્પ' (પૃ ૧૯)મા કહ્યુ છે કે મહાનિમ્બીહના જે પાના
ઉધડ વડે ખવાઈ ગયા હતા તે પશુખમણુ એટલે કે પદ્મ ઉપવાસ દ્વારા
દેવતાનુ આગાધન કરી જિનભદ્ર સમાધમણે સાધ્યા

હરિભદ્રીય કૃતિઓના વૃત્તિકારે

હરિભદ્રસૂત્રિની જેટની કૃતિ મળે છે એ સર્વે સંસ્કૃત વૃત્તિથી
વિભૂ પિત નથી જેટની છે તેમાથી જે કૃતિઓને અગ્રે હરિભદ્રસૂત્રિએ
પોતે વૃત્તિ ગ્યી છે તેની નોંધ મે ૫ ૧૮૪-૧૮૫મા લીધી છે આમ
હરિભદ્રસૂત્રિની આઠ કૃતિઓ સ્વોપચ વૃત્તિથી અવગૃત છે એમની આ
વૃત્તિઓ પૈકી અઠગપંચની વ્યાખ્યા તેમ જ લલિતચિન્તારા ઉપર
મુનિચન્દ્રસૂત્રિએ અનુક્રમે વિવગણુ અને પંજિકા ગ્યેન છે

જે કૃતિઓ સ્વોપચ વૃત્તિ વિનાની છે તેમાની કેટલીક ઉપર તેમ જ
આવશ્યકલુપ્તિ અને ન્યાયપ્રવેશક-ગ્યાખ્યા ઉપર સંસ્કૃતમા
અનુક્રમે ટિપ્પણુક અને પંજિકા જોવાન છે

આ વૃત્તિમાગેના નામ દુ અહીં અકાનાદિકે મે આપુ છુ —

૧ આની એક લાઘવોથી વિ સ ૧૩૬૮મા લખાયેલી છે

૨ ગુણ DCGCM (Vol XVII, pt 2, p 33)

અલયદેવસૂરિ	મુનિયન્દ્રસૂરિ
આગમોદ્ધારક (આનન્દસાગરસૂરિ)	યશોભદ્રસૂરિ
ગુણરત્નસૂરિ	યશોવિજયગણિ (ન્યાયાચાર્ય)
જિનેશ્વરસૂરિ	રાજહંસ
જ્ઞાનવિમલસૂરિ	વર્ધમાનસૂરિ
દેવેન્દ્ર (?)	વિજયલાવણ્યસૂરિ *
પાર્શ્વદેવગણિ (શ્રીચન્દ્રસૂરિ)	વિદ્યાતિલક (રોમતિલકસૂરિ)
પ્રભાનન્દસૂરિ	શિવમંડનગણિ
બ્રહ્મ-શાંતિદાસ	સંઘતિલકસૂરિ
મધુભદ્ર (?)	સાધુરાજગણિ
મલયગિરિસૂરિ	હિમચન્દ્રસૂરિ (?)
માનદેવસૂરિ	„ (મલધારી) *

અજોતોની કૃતિઓ ઉપર હરિભદ્રસૂરિએ દીકા રચી હોય તેવા કૃતિ તે નિશ્ચિત રૂપે ન્યાયપ્રવેશક છે. આ દીકા ઉપર પાર્શ્વદેવગણિની પંક્તિકા છે.

ભાષાન્તરો

ગુજરાતી ભાષાન્તરો—

હરિભદ્રસૂરિના ઋત્વલાક ગ્રંથોના ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયા છે અને એ પ્રસિદ્ધ પૃથુ થયા છે. એની નોંધ તો મેં તે તે ગ્રંથોનો પરિચય આપતી વેળા આપી છે ખરી, પરંતુ એ એક સ્થળે સામગ્રી અપાય તો સારું એમ લાગવાથી એ ગ્રંથો તેમ જ એના ભાષાન્તરકારોના નામો અહીં મળુ કરું છું :—

* જુઓ પુરવણી.

શ્રેષ્ઠ

ભાષાંતરકાર

અનેકાતનાદપ્રવેશ

અષ્ટપ્રકરણ (સટીક)

”

” (અષ્ટક ૧૨)

હિવએસપન (ગા ૧-૨૭) (સટીક)

જોગસયગ

ધર્મખિન્દુ (સટીક)

”

”

નૃતત્ત્વનિગમ

પચવત્થુગ

પ આસગ (પ ૧-૪)

” (પ ૨-૪)

” (પ ૩)

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

યોગખિન્દુ

”

સહિતવિસ્તાર

” (ભા ૧, શકસ્તવ)

” (શકસ્તવ, અપૂર્ણ)

વીસવીસિયા (વી ૧-૫)

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (સ્ત ૧-૪)

પદ્ધર્શનસમુચ્ચય

ગ્રો મણિવાલ નજુભાઈ દિવેદી

હીગલાલ હંસગજ

પુશાલદસ જગજીવનદામ

હીગલાલ = કાપડિયા

?

ડા ઇન્દુલા હી ઝવેરી

?

નમચન્દ્ર દીનાનાથ શાસ્ત્રી

મણિનાલ ન દેશી

?

આગમોદ્ધાગક

પ ચન્દ્રસાગરગણિ

પ મેરુવિજયગણિ *

ધી ટો શાહ

ડો લગવાનદસ મ મહેતા

નદિસાગરસૂત્રિ

ગ્રો મ ન દિવેદી

ડો લ મ મહેતા *

પ ભદ્રકવિજયગણિ *

પ ભાનવિજયગણિ *

પ ચન્દ્રસાગરગણિ

પ સુલીલવિજયગણિ *

ગ્રો મ ન દિવેદી

* આ ચિહ્નથી અંકિત નામવાળી વ્યક્તિ માટે જુઓ “પુસ્તકી”

અંશ

ભાષાંતરકાર

૫૬ સં (સટીક જૈનદર્શન)

૫ બેચત્તસ જી દોશી^૧

ગોડશકપ્રકરણ (પૃ ૧-૮)

કેશવલાલ જૈન (૧)

સ સામ્બદાનલસ્તુતિ

લીંગલાલ ર કાપડિયા વગેરે

સ ખોલપયગણ

૫ મેરુવિજયગણિ^૨

,, (૫ ૧૩ ૧૮)

૫ બેચત્તસ જી દોશી

મંડાલિયન ભાષાંતર—હંગ્લિદ્રસૂત્રિત ધર્મખિન્દુનુ તેમ જ લોકતત્ત્વનિષ્કૃતિનુ કો સુઆલિને હાથે મંડાલિયન ભાષામા ભાષાતર થયેલુ છે

હંગ્લિદ્રસૂત્રિની સંમારદાપાનલસ્તુતિ સિવાયની એકે કૃતિનુ સર્વાંગે ગ્રહિતી, ૪અંગ્રેજી કે જર્મન ભાષામા ભાષાતર થયુ હોય તો પણ એ પ્રસિદ્ધ થયુ હોય એમ જણાતુ નથી

વિષયોત્તુ વૈવિધ્ય—હંગ્લિદ્રસૂત્રિએ વિવિધ વિષયોનુ નિરૂપણ કર્યું છે તેમા ન્યાયને અંગે એમણે અ.૦૧૪૦૫૦, અનેકાન્તવાદ-પ્રવેશ, અનેકાન્તસિદ્ધિ અને સ્વાદ્વાદ્વચાલપરિહાર ગ્રન્થા છે દર્શનશાસ્ત્ર તરીકે એમણે ધર્મસંગ્રહણી, લોકતત્ત્વનિષ્કૃતિ, શા.૦વા.૦૨૪૦ અને પદ્દર્શનસમુચ્ચયની ન્યના કરી છે યોગની રૂપરેખા એમણે જોગસયગ, ચો.૦૬૦૨૫૦, યોગખિન્દુ અને ઘોડશક-પ્રકરણમા આલેખી છે ગૃહસ્થ ધર્મ અને સાધુ ધર્મનુ સ્વરૂપ ધર્મ-ખિન્દુ અને પંચાસગમા અને સાધુ ધર્મનુ વિશિષ્ટ નિરૂપણ પંચવત્થુગમા છે કથા સાહિત્યના સર્જનરૂપે સંખ્ય૦ અને દુત્ત-કૃષ્ણાણુ ગણાવી શકાય અષ્ટકપ્રકરણુ અને વીસવીસિયા એ

૧-૨ જુઓ “પુસ્તકાલી”

૩ જુઓ પૃ ૧૪૮

૪ જુઓ પૃ ૧૯૭-૧૯૮

નામ	પદસંખ્યા	અન્યાય
જોગસયગ	૧૦૧	
૧કુપકુપિકા	—	૨
દંસણુસુદ્ધિ (દંસણુસરાગિ)	૭૦	
દશરૈકાલિક-ટીકા	—	૬૮૫૦
દ્વિજવદનચપેટા	—	૨
ધર્મસંગહણા	૧૩૬૬	૧૭૫૦ (જૈ. મ.)
ધર્મગિન્દુ	૪૮ + સૂ. ૫૪૭	૨૭૩ (જૈ. મ.)
ધર્મસાગ્રપ્રકાશ	—	૨
ધર્મસાગ્રપ્રકાશ-ટીકા	—	૨
ધ્રુતકાખાણ	૪૮૫	૬૦૨ (જૈ. મ.)
નન્દાધ્યયન-ટીકા	—	૨૩૨૬
નાણાચિત્રપયગણ	૮૧	
નૃતત્ત્વનિગમ	૧૪૭	૧૭૦ (જૈ. મ.)
ન્યાયપ્રવેશક-વ્યાખ્યા	—	૫૦૦
ન્યાયવિનિશ્ચય	—	૨
ન્યાયાવતારવૃત્તિ	—	૨
પ ચવલ્લુગ	૧૭૧૪	૧૭૬૪ (જૈ. મ.)
પ ચવલ્લુક-ટીકા	—	૫૦૫૦ (")
પ ચરણનક-વ્યાખ્યા	—	૮૮૦
પ ચાસગ	૯૩૮	૨૧૧/૪
પિંડનિર્ધુક્તિ-વિદ્યુતિ	—	૨
પ્રતાપના-ટીકા	—	૪૭૦૦
ખોટિક-પ્રતિષેધ	—	૯૧

૧ આ દીપ સારા પાત્ર અધ્યાયના-અ ૬, સૂ. ૨૩ સુધીની જણાવ છે

૨ ૭૦૫ પ. ભા. ચં. સૂ. (૫ ૫)

નામ	પદસંખ્યા	અન્યામ
ભાવનાસિદ્ધિ	—	?
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય	૨૨૬	
„ „ -વૃત્તિ	—	૧૧૭૫
યોગબિન્દુ	૫૨૭	
લગ્નસુદ્ધિ	૧૩૩	
વર્ગદેવસિદ્ધિ	—	?
વીસવીસિયા	૩૮૬	
શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય	૭૦૦	
„ „ -વૃત્તિ	—	૧૨૨૫૦
પદ્ધતિનસમુચ્ચય	૮૭	
ધોડશક-પ્રકરણ	૨૫૭	૩૩૦
સંસારાવાનલગ્નુતિ	૪	
સમરાષ્ટ્રવ્યયરિય	—	૨૧૦૦૦૦
સંબોધપયરણ	૧૬૧૦	૨૦૫૪ (જે. મં.)
સર્વશસિદ્ધિ	—	?
„ -ટીકા	—	?
સાવગધગમ	૧૨૦	
સાવગધગમસમાસ	૪૦૩	
„ ની ટીકા	—	?
સ્વાધ્યાદુષ્ટોષપરિહાર	—	?
હિસાબક	૮	
„ -અવચૂરિ	—	?

૧ જે. અ. માં ૭૦૦૦ની મોંઘ છે તે વિચારણીય છે.

૨ જુઓ જે. ભાં. અ. સૂ. (પ. ૨૧).

અહીં જે ગ્રંથમાં મેં આપેલ છે તે સળધમાં કેટલીક વાન ભિન્ન હોય પણ બેનાય છે, પણ એથી માલજને વાધા આનતો નથી ઉપર્યુક્ત ગણતરી પ્રમાણે હુગિલદ્રસૂત્રિએ ઓછામાં ઓછા દોઢ લાખ શ્લોક ગ્યના છે વિનયવિજયગણિએ બે લાખ કરતા વિશેષ શ્લોક ગ્યના કહેવાન છે ૧ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ તો બે લાખ જેટલું લખાણુ ધ્વજ ન્યાયને અંગે જ કર્યું છે એમ એમના એક મુદ્રિત થયેલા ૧ કાગળ ઉપરથી જણાય છે 'કલિકાનસર્વજન' હૈમચન્દ્રસૂત્રિએ સાડા નણ કરોડ શ્લોકો જેટલી ગ્યના કર્યાનું કેટલાક કહે છે નણેક લાખ શ્લોક જેટલું લખાણુ તો આજે પણ મળે છે એમ કહેવાય છે લગભગ અડધા લાખ શ્લોક જેટલી ગ્યના તો આધુનિક યુગમાં આગમોદ્ધાગકને હાથે પણ થઈ છે

નિ ૬૬ પ

આ પ્રમાણે હુગિલદ્રસૂત્રિની વિવિધ દૃતિઓનું સક્ષિપ્ત અવલોકન પૂરું થાય છે એટલે એના નિષ્કર્ષરૂપે હું નીચે મુજબની ૪૮ ખામતો મૂકું છું —

૧ અક્ષયદેવસૂત્રિ અને એમની પછીના જેટલાક આચાર્યોને મતે હુગિલદ્રસૂત્રિએ લગભગ ૧૪૦૦ ગ્રંથો ગ્યના છે, છતાં આજે તો એના ચૌદમા ભાગના-આશરે સો ગ્રંથના જ નામ ગણાવી શકાય તેમ છે

૨ હુગિલદ્રસૂત્રિની દૃતિ તની કે જેટલીક ગાં એમના પછી થયેના-વિ સ ૧૧૫૦ની આસપાસમાં થયેલા અન્ય હુગિલદ્રસૂત્રિની દૃતિ ગણાવાય છે અને તે ઉચિત નથી હુગિ, હુગિપ્રભ, હુગિપેણુ ને હુર્ણકુલ જેવાની દૃતિને હાગિલદ્રીય કહેતી તે ભૂલ છે

૩ મુજશંકેલીલાસની પ્રસ્તાવના (૫ ૭)માં મો દેશાઈએ આ હકીકત આપી છે

૪ આ કાગળ મૂળ ૨ સાહિત્ય સંચય (ભા ૨)માં છપાયે છે તેમાં ૫ ૧૧૪માં બે લાખ શ્લોકની હકીકત છે

૩ હંનિલદ્રસૂત્રિએ જે રૂતિઓ ગ્યાના પ્રામાણિક ઉ લેખ મળે છે તે બધી યે આજે મળતી નથી જેટલી મળે છે તેમા પણ હપહપિકા અપૂર્ણ છે અને પંચાસગ ને વીસવીસિયામા નહિ જેવો ભાગ ખૂટતો જણાય છે.

૪. હંનિલદ્રસૂત્રિની કેટલીક રૂતિઓ 'વિગ્ધ' અ ક વડે અ કિત છે.

૫. હરિભદ્રસૂત્રિએ કેટલીક રૂતિના નામ બીજી રૂતિઓના નામ ઉપરથી યોગ્યા હોય એમ લાગે છે. જે એમ ન જ હોય તો એ વાત તો સાચી જ છે કે એમની કેટલીક રૂતિના નામ બીજી રૂતિઓના નામનું રમજી કાઢે છે.

૬ હંનિલદ્રસૂત્રિનો ઉપવચ્ચ રૂતિકલાપ સમૂત અને પાછનમા- ૧૦ મંમા ગ્યાયો છે અને તેમા પણ વિશેષ ભાગ સમૂતમા છે.

૭ હંનિલદ્રસૂત્રિનું સમૂત અને પાછન એમ બને ભાષા ઉપર અમાવાગજી પ્રબુન્ધ લેવાન છે

૮ હંનિલદ્રસૂત્રિએ જ્યત ન તેમ જ વિવગ્ધાનમક રૂતિઓ નથી છે

૯. હંનિલદ્રસૂત્રિએ અનેક વિચો ઉપર રૂતિઓ નથી છે તેમા તત્ત્વજ્ઞાન અને સમૂતિ ઉપર એમણે વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું છે.

૧૦ હંનિલદ્રસૂત્રિએ ૭૬ વ્યાકરણ કે અલકાને લગતી કોઈ રૂતિ નથી હોય એમ જણાતું નથી. કોઈ નાટક પણ ગ્યુ દેખાતું નથી રૂપકાત્મક કથા પણ આવેખી હોય એમ જણવામા નથી.

૧૧. મિહમેન દિવાકરે દાર્શનિક દ્વાનિસિકાઓ દ્વાન નર્વ દર્શનોનો નમ્રહ કન્વાનુ જે બીજ વાચ્યુ હતું તેને પંથવિન, પુષ્પિન અને ક્વિન કન્વાનુ દાર્વ હંનિલદ્રસૂત્રિએ પદ્દત્શનિગમુચ્ચય અને ગામ્ત્રવાર્તામિમુચ્ચય એમ બે રૂતિઓ ગ્યી ચન્તિાર્થ કર્યું છે

૧૨ ગામ્ત્રવાર્તામિમુચ્ચય એ હંનિલદ્રસૂત્રિની ત્રવ ધર્મ પ્રયે

મધ્યસ્થ લાવના ગાખી વિવિધ દર્શનોના સમન્વય કરી સત્ય પ્રકાશિત કરવાની તીવ્ર અને ઉદાત્ત લાવનાનો આબેહુગ ચિંતાગ્ર ખડો કરે છે.

૧૩. મહાનિસીહના ઉદાગ્રા હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ પાણુ હાય છે.

૧૪. હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ 'ચ્યેલુ' મનાણું કુતાર્ખાણુ એ બાહ્યોની-પૌગણિકોની ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ હાસ્યાસ્પદ જણાતી માન્યતાઓ ઉપગ્ર વિનોદપૂર્વક સચોટ ચાળખા મારવાની કળાનો બેનમૂન નમૂનો છે.

૧૫. હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ સંસ્કૃતમા સર્વાંગે 'આર્યા' હદમા ગ્યાગેવી કોઈ વૃત્તિ હોય તો તે ચોડશક-પ્રકરણુ છે

૧૬. હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ પોતાની વૃત્તિઓ ઉપગ્ર, જૈન આગમાદિ ઉપગ્ર તેમ જ ખૌદ્ર અથ ઉપગ્ર સંસ્કૃતમા વિવગણો ગ્યા છે.

૧૭. જૈન આગમો ઉપગ્ર જે સંસ્કૃત દીકાઓ આલે મળે છે તે પૂર્વે આવસ્સય જેવા ઉપગ્ર તો અન્યની દીકા હતી એમ લાગે છે. એવી દીકાને બાજુએ ગખતા એ કાર્યમા પડેલ કરવાનુ માન હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ દ્વાજે જાય છે. ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત દીકાઓમા તો એમની જ દીકા અગ્રિમ ગ્યાને છે.

૧૮. આગમો ઉપગ્ર હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ દીકા ગ્યા છે ખરી, 'પન્'દુ એ પેકા એકે અથ કે એકે હેયસુત ઉપગ્ર દીકા ગ્યા જણાતી નથી. ઉવગ ઉપગ્ર અને મૂલસુત અને બન્ને ચૂતિયાસુત ઉપગ્ર એમણે દીકા ગ્યા છે.

૧૯. ચૈત્યવન્દણુચુત (ચૈત્યવન્દનસુત) ઉપગ્ર સૌથી પ્રથમ વૃત્તિ કોઈની મળતી હોય તો તે હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ છે.

૨૦. હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ એમની ગ્યાગ્ર વૃત્તિઓનુ નામ શિખ્વ-હિતા અને એકનુ નામ શિખ્વબોવિની નખ્યુ છે અને આનુ નામ આપના તરીકે એઓ જૈન મુનિવરોમા પ્રથમ હોય એમ લાગે છે

૧ અહુઓમહાર, આવસ્સય, ન્યાયમવેશક અને 'પન્'ચપાથુગ એ ચાર વૃત્તિની જનિ જેની નેલેકનુ નામ શિખ્વહિતા છે

૨૧. ચૈત્યવદનની વિધિ દર્શાવનારી આજ ઉપલબ્ધ કૃતિ તે લલિતવિસ્તર છે એમ આગમોદ્ધારકનું કહેવું છે

૨૨ હરિભદ્રસૂત્રિએ જે કૃતિઓ ઉપર વૃત્તિ ન્થી છે તેમાની ટેલકીકને 'લઘુવૃત્તિ' તો ટેલીકને 'મૃદુલવૃત્તિ' તરીકે ઓળખાવાય છે, પરંતુ આથી કરીને એમણે આ દરક કૃતિને મળ્યે વૃત્તિઓથી વિભૂષિત કરી છે એમ સમજવાનું કે માનવાનું નથી

૨૩ હરિભદ્રસૂત્રિએ જે કૃતિઓ ઉપર વૃત્તિ ન્થી છે એમાની કોઈ કોઈ ઉપર વિવિધ જોવાય છે આમ એમની ટેલકીક કૃતિઓ જાણે પદ્યવિત તેમ જ પુષ્પિત મની છે

૨૪ હરિભદ્રસૂત્રિની જે કૃતિઓ સ્વોપગ વૃત્તિ વડે વિભૂષિત નથી તેમાની ટેલીક ઉપર ઉત્તર્ગવર્તી મુનિવરોએ વૃત્તિ ન્થી છે આમા મુનિચન્દ્રસૂત્રિ, અનાગિગિસૂત્રિ, ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિ અને આગમોદ્ધારકનો હાથો મહત્વનો છે

૨૫ હરિભદ્રસૂત્રિએ પોતાની ટેલકીક કૃતિઓના પ્રવેશદ્વારની ગરજ સારે એવી કૃતિઓ ન્થી એમની કૃતિઓના સક્ષેપરૂપે કૃતિઓ ચોજવાનો માર્ગ અને પ્રવેશોએ નુકસાનો છે આનો લાભ લેવામા ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિ મોખરે હોય એમ ઉપએમરહસ્ય અને મગ્ગપરિક્ષમા જેની કૃતિ જોતા લાગે છે આ ગણિવરે હરિભદ્રસૂત્રિની વિવિધ વિષયને અંગેની કૃતિઓનું આકક પાત કરી એનો વ્તામ્વાદ કેવળ સરૂતરો કે પ્રાકૃતરો જ પૂરનો મર્યાસ્તિ ન રાખના એ સુજ્ઞાતી ભાનાભાષીઓને પણ એમ થા બીજી રીતે કન્વચે છે આને લઈને એમનું 'લઘુ હરિભદ્ર' તરીકેનું ઉપનામ સાર્થક બને છે

૧ હરિવિજયસૂત્રિના શિષ્ય કીર્તિવિજયમહિના શિષ્ય કાંતિવિજયે વિ સ. ૧૭૪૫ પછી વરત જ રચેલી મનાવી કૃતિ નામે સુજ્ઞાતીભાસ (૫ ૨૯)મા આ મગ્ગલેએ નિર્દેશ છે મસ્તુત મંત્રિ તીથે મુગ્ધ છે —

૨૬ હુગિલદ્રસૂત્રિની વિદ્વાતાના પ્રમાણમા એમની ધણી જ થોડી કૃતિઓનો પ્રાદેશિક ભાષામા અનુવાદ થયો છે એમની બે કૃતિનો મંગલિયન ભાષામા અનુવાદ થયો છે, પરંતુ હિંદી, અંગ્રેજી કે અર્ધનગા એક પણ મહાદાય કૃતિનો પણ સર્વાંતો થયો હોય એમ જણાતું નથી.

૨૭ હુગિલદ્રસૂત્રિએ જેટલી સખ્યામા ૮ થોડાં જુદાં કહેવાય છે એટલી મોટી સખ્યા અન્ય કોઈ જૈન ગ્રંથકાગળે આવે પ્રવોપદ્યે પણ નિર્દેશાઈ નથી. હિમાચાલિતે પણ ૫૦૦ જ પ્રકરણોના પ્રણેતા તરીકે ઓળખાવાયા છે.

૨૮ હુગિલદ્રસૂત્રિની પૂર્વેનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતા એ જે જે ગ્રંથકાગળું જેટલું મળે છે તેને હિસાબે હુગિલદ્રીય કૃતિકલાપનું પાંચમાણુ અધિક છે.

૨૯ ભાનૃતીય દર્શનોમા ચાર્વાક દર્શનને પણ એક દર્શન તરીકે દર્શાવનાર તરીકે હુગિલદ્રસૂત્રિ લગભગ આઠ સ્થાન ભોગવે છે.

૩૦ ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતા ગોગના સળધમા આઠ દષ્ટિની બાબત ગૂઝ કરી નવો ચીલો પાડનાર તરીકે હુગિલદ્રસૂત્રિ પ્રથમ છે.

૩૧. જ્વલજ્ઞાન અને જ્વલદર્શનરૂપ બે ઉપયોગવાદને અંગેના નવું મતોના પુરસ્કર્તા તરીકે જિનભદ્ર, સિદ્ધસેન અને જુદાચાર્યનો ઉલ્લેખ સૌથી પ્રથમ કરનાર કોઈ હોય નો તે હુગિલદ્રસૂત્રિ છે.

૩૨ પદાર્થ, પદવિગ્રહ, ચાલના અને પ્રત્યક્ષસ્થાન એ સુપ્રસિદ્ધ

“લઘુ બાધવ હરિભદ્રનો, ‘મલિ’ યુગમા એ થયો બીજો રે”

—કાલ ૪, કડી ૪

આ કૃતિ (કા ૧)ની નિમ્નલિખિત પાંચમા યથોચિત્પદ્યગણિ બીજા હેમચન્દ્રસૂત્રિ યશે એમ કહ્યું છે —

યોગ્ય પાંચ વિદ્યા તણુ છ, ચાસ્યે એ બીજો હેમ ૧૬

સંગ્રાઓને રથાને વાકચાર્થ, મહાવાકચાર્થ અને ઐદંપર્યાર્થ એવો અભિનવ સંગ્રાઓ હરિભદ્રસૂરિની પૂર્વે કોઈ મુનિવરે થોણ હો તો તે જાણવામાં નથી.

૩૩. સમ્મત-પયરણ ઉપર મહાવાદીએ ટીકા રચી હતી એ જાણતનો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ કરનાર હરિભદ્રસૂરિ છે.

૩૪. સીમંધરચામીએ સંધ ઉપર ભેટ તરીકે એક ચૂલિકા મોઢાણાની વાત રજૂ કરનાર તરીકે હરિભદ્રસૂરિ પ્રથમ છે. જાણી સીમંધર તીર્થ'કરનો ઉલ્લેખ તો વસુદેવહિંદીગત પેઢિયા (પૃ. ૮૪)માં છે અને એ કૃતિ તો એમની પૂર્વે રચાઈ છે.

૩૫. છેવટુત અને મલમુતની સંખ્યા અનુક્રમે ૭ અને ચારની દર્શાવનાર તરીકે હરિભદ્રસૂરિ પ્રથમ છે.

૩૬. ધર્મની પરીક્ષા સુવર્ણની જેમ કપ, તાપ અને હેઠ દ્વારા કરવાની જાણ ૨૦૮ કરનાર જેન તરીકે હરિભદ્રસૂરિ પ્રથમ હોય એમ ઉપલબ્ધ જેન સાહિત્ય જોતાં જણાય છે. આ જાણતનો વિવિધ કૃતિઓમાં ઉલ્લેખ કરનાર તરીકે તો એઓ અદ્વિતીય રથાન ભોગવે છે. એમની આ મનોદશા સત્યની મવેયણા માટેની એમની તાલાવેલી મુશ્કેલી છે અને મુશ્કેલીએ ગમે તે ધર્મનો-કહેવાના ધર્મનો સ્વીકાર ન કરવો જોઈ એ એની એઓ આ દ્વારા ચેતવણી આપે છે.

૩૭. સમરંગમ્ચરિય એ હરિભદ્રસૂરિની ઉત્તમ કવિ તરીકેની મજબૂતા કરાવવા માટે પર્વાસ સાધન છે.

૩૮. ન્યાયોનો નિર્દેશ કરનારા જેન અધકારમાં હરિભદ્રસૂરિ સૌથી પ્રથમ હોય એમ જણાય છે.

૩૯. સમર્થવાદી હરિભદ્રસૂરિની સમન્વય-ચંદ્રી મિત્રાભિગાની વાદીઓના વાદ-જ્વરનો, હરિવાઓના હૃદયરનો અને ત્રિગામુના મોદ-જ્વરનો નાશ કરનારું સમજાણુ રસાયન છે.^૧

૪૦ હંનિલસ્યગ્નિની કૃતિઓ એન્હો શાસ્ત્રીય પ્રયેક વિધિયુ
યથેષ્ટ, મયોન્ અને પર્યાપ્ત જ્ઞાન મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન

૪૧ જે વસ્તુ પોને સમજાતા હોય તે અન્યને શાતપણે અને મધ્યમ
ભાવે સમજાવવાની કળામાં હંનિલસ્યગ્નિ સિદ્ધહસ્ત છે ૧

૪૨ સમ્યક્ત્વસમતિકા તરીકે ઓગખાવાતી રૂતિ જે હાગિ-
લદ્રાય જ હોય તો તેની ગા પ-૬, સમરાન્વ્યયરિપના ઉદ્બોધક
પદો તેમ જ છુટાકૂખાણુ પદ્યુ જે હાગિલદ્રાય જ હોય તો એના
બાન્ અવતરણો મૂલે કઈ કઈ રૂતિના છે અને એના પ્રગેતાના નામ
શા છે તે વિચાર્યા અને સાથે સાથે એમની અન્ય રૂતિઓમાના
અવતરણો એકત્રિત કરી એ સર્વેના મૂળ પદ્યુ નક્કી થાય તો એમના
સમય વિરેતો નિર્ણય મર્વમાન્ય ગને

૪૩ હંનિલસ્યગ્નિએ શતમુખી પ્રતિભા હાન જે જે મ યો ન્યા છે
તેથી જેન જ આહિન્ય ગોન્વાકિત બ યુ છે એમ નહિ, પન્દુ ભાગતીય
મરુત અને પાષ્ય સાહિન્ય તેનુ બન્યુ હે-એનુ પદ્યુ મુખ એથી
ઉન્નવલ થયુ છે

૪૪ હંનિલસ્યગ્નિના મ યોના સ્વપાદનમાં મુખ્ય ફાગો આગમે
જાન્કો છે

૪૫ હંનિલસ્યગ્નિની રૂતિઓની રૂતિ જ અન્યાન કે એને આધારે
સતેપાત્મ અન્યા યોગનાન જ એમના પ્રશસ્ત છે એમ નહિ પન્દુ
દાક્ષિણ્યસિદ્ધસ્યગ્નિ અને ગિદ્ધર્ષિ જેવા ગાયોન મમયના શ્રમણુ
વર્ણન અને તીર્થોદ્ધાન્ક વિવરણોમિત્યગ્નિ અને આગમેદ્ધાન્ક આનન્દ
સાગન્સ્યગ્નિ જેના આધુનિક મનિવગએ પદ્યુ એમના યરોગાન ગાયા છે
એમાં પદ્યુ મારો નમ સ્ત પૃ ૩ છુ

૪૬ હંનિલસ્યગ્નિના જેના મ યો આળે ઉપનબ્ધ છે એ પૈકી

૧ જન્મ પ યેચદાસનુ “જેન દર્શન” (૫ ૩૧)

કોઈ કોઈનો તો વાસ્તવિક અને સંગ્રેષાંગ અભ્યાસ કરવા માટે સારી જે નિદ્રાગી વ્યતીત કરવી પડે એટલો એમાં મહત્ત્વપૂર્ણ અને વવિધગાળી ભંડાર ભરેલો છે.

૪૭. આગ્રનો અમલુ-સંઘ અધ્યાન્મ, યોગ અને ધર્મની ગાળતમાં હરિભદ્રસૂરિનો ઝાણી છે.

૪૮. તીર્થોદ્ધારકાદિના શિષ્ય-સમુદાયમાં હરિભદ્રોય કૃતિકલામના પદનપાદન પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાય છે એ જ્ઞાન-દેવી વાન છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે હરિભદ્રસૂરિના મંથોત્તુ મૂલ્ય અમૂલ્ય છે ત્યારે સામાન્ય જનના પાણુ એનો વધેટ લાભ લઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા થવી જરૂર. એના આધુનિક ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં ઉત્તમ કોટિના અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થાય તો આ મહત્ત્વના મંથોની ઉપયોગિતા વિશેષતઃ રહે.

ઉપખંડ : સમીક્ષા

(૧) હરિભદ્રસૂત્રિએ નિર્દેશિતા પ્રથા અને પ્રથકારો હરિભદ્રસૂત્રિએ અનેક પ્રયોગ સર્જન કર્યું છે અને એ દ્વારા એમણે વિવિધ પ્રથા અને પ્રથકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઉપરથી આપણને એક તો એમના અભ્યાસના ક્ષેત્રની વિપુલતાનો ખ્યાલ આવે છે અને બીજી રીતે ત્રિચાન્દ્રતા આ નામોલેખ એમના સમય-નિર્ણયનું મહત્ત્વનું અને અર્થમાન્ય સાધન પૂરું પાડે છે આ પ્રમાણે આ નામ-નિર્દેશ ઉપયોગી હોવાથી હું એ નામો પેઢી ઇલાક વિશિષ્ટ નામો વિશે થોડીક માહિતી આપના લવચ્ચાએ છું. મીથી પ્રથમ તો હું નિમ્ન-લિખિત ૧૪ પ્રથાની આછી રૂપરેખા આલેખીશ :—

(૧) પ્રમાણુમીમાંસા, (૨-૩) પ્રિયદર્શના અને વાસવ-હતા, (૪) થોગનિર્ણય, (૫) રેવણામૃત્ત્વ, (૬) વાક્યપદ્ધતિ, (૭) વાર્તિક, અર્થાત્ પ્રમાણુવાર્તિક, (૮) વિશિક્ષા, (૯) વૃદ્ધપ્રથ, (૧૦) શિવધર્મોત્તર, (૧૧) સમ્મતપયરણ, (૧૨) સમ્મતપયરણની દીકા, (૧૩) સ્વાદ્વાદ્વાનંદ અને (૧૪) હેતુખિન્દુ.

(૧) પ્રમાણુમીમાંસા

અ. ૦૪૦૫૦ના પાચમા અવિકાટ (૫ ૬૮)મા તેમ જ એની સ્વોપપત્તિ વ્યાખ્યા (૫ ૬૮)મા આ પ્રથનો હરિભદ્રસૂત્રિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે એના કર્તા તરીકે મૂળમા ‘અમાત્ય ગુરુ’ એવો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે એની સ્વોપપત્તિ વ્યાખ્યામા ‘પૂર્વાચાર્ય’ એમ કહ્યું છે. આથી એમ જણાય છે કે પ્રમાણુમીમાંસાના કર્તા હરિભદ્રસૂત્રિના સાક્ષાત્ ગુરુ નથી, પરંતુ એમનો આ પ્રથ એમને ઉપયોગી થઈ પડ્યો હશે

એટલે એઓ એમને 'ચુ' તરીકે સંબોધે છે એ ગમે તે હો, પ્રમાણ-
 મીમાંનાના કર્તા કોઈ જેન આચાર્ય છે અને તે પણ 'ચેતાન'
 છે એમ લાગે છે

પ્રમાણમીમાંના નામનો જે અથ હરિભદ્રસૂત્રિએ નોધ્યો છે તેની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી. ૫ ૧૮મા જે અવનન્નગુનો પ્રાન્ત કરી ૫ ૭૧મા જે પૂર્ણ કન્યા છે તે આ પ્રમાણ-
 મીમાંનાનું હો, તે એ આપના પહેલા નીચે મુજબનો ઉપેખ હરિભદ્રસૂત્રિએ કર્યો છે —

“ નિર્જાતમેનદમ્મદગુભિ પ્રમાણમીમાસાદ્યુ ”

હરિભદ્રસૂત્રિની પૂર્વે ન્યાયેના પ્રમાણમીમાંના નામના અથની કોઈ એ નોધ લીધી છે કે કોઈ એ એમથી અવનન્ન આપ્યું છે ખરું ?

‘કલિકાન્તસર્વજ’ હેમચન્દ્રસૂત્રિએ ‘પ્રમાણમીમાંના નામની કૃતિ ગયી છે અને એ જેટલી મળી તેટલી હપાવાઈ છે શું એમણે આ અનુપવંધ અથ જોયો હો ? શું એ જોઈને એમણે ચેતાની કૃતિનું આ નામ ચોખ્યું હો ? શું આ એમની છેલ્લી કૃતિ હોવાથી એ અપૂર્ણ ગહેવા પામી છે ?

૧ થી ૧ મધ્યામના પહેલા આદિના ૨૫ સૂત્રો-એકદર સો સૂત્રો અને એને લગતી સ્વોપપન્ન શતિ અને ૩૬મા સૂત્રની જાણિકા પૂરતી શતિ જેટલો વિભાગ “ સિ લી અ ” મા ૪ સ ૧૯૩૯મા હપાયે છે બાકીનો વિભાગ અનુપવંધ છે

મોતીલાલ સાધાજી તરફથી “ આદત મત પ્રજાપર ” મા મથૂખ ૧ તરીકે પ્રમાણમીમાંના સ્વોપપન્ન શતિ સહિત આ પૂર્વે પીસલ વન ૨૪૫૨ (=ઈ સ. ૧૯૦૫)મા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એના કરતાં આ નીચેનું પ્રાશન બળ્યાસીને વિશેષ હપયોગી બન્યું છે

(૨-૩) પ્રિયદર્શિના અને વામવદતા

આયચ્ચાયના ઉપની ઉપવચ્ચ ગિધ્યહિતા નામની ટીપ (પન ૧૦૭-અ)મા નિર્દેશ દ્વારા સમજાવત હનિલસૂગિએ પ્રિયદર્શિના અને વામવદતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ પ્રિયદર્શિના એ નાગાનન્દ અને રતનાવલીના પ્રાં હાર્દની રૂતિ છે હાર્દ એ 'સ્થાનેશ્વર'નો નામ હતો એનું મનુષ્ય છે સ ૬૪૮મા થયુ રત્ન-ગ્વ કેશવ ઉપદેશુએ પ્રિયદર્શિનાનો વિન્યયનની કન્યના કિના પ્રિયદર્શિના એ નામથી શુભાતીમા અનુનાદ કર્યો છે એની પ્રસ્તાવના (૫ ૭૬, ટિ)મા એમણે પ્રિયદર્શિનાનો ગ્યના સમય ઇ સ ૬૧૮ની આમણસનો દર્શાવ્યો છે પ્રિયદર્શિના અને રતનાવલી એ બે નાટિકાઓને ભગિની (sister plays) તરીકે વિદ્વાનો ઓળખાવે છે

જિનસદગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિસેમા ૦ (ગા -૧૫૦૮)મા નિર્દેશ દ્વારા સમજાવતી વેળા વામવદતા અને તરંગવર્ધ (સ તંગવતી)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે એથી પ્રથમ સ્ફુર છે કે શુ પ્રિયદર્શિનાની ગ્યના આ ક્ષમાશ્રમણના જીવનકાળ દરમિયાન નહિ થઈ હશે કે નેથી એમણે એનો ઉલ્લેખ ન કર્યો ?

હાર્દની રૂતિને ધટનાક પ્રિયદર્શિના ન કહેતા પ્રિયદર્શિકા કહે છે પણ ખડુ નામ પ્રિયદર્શિના જ છે એમ જે ધટલાક વિદ્વાનો માને છે તે વાતને હું સમત છું

* પ્રા એન છ સુદુ દ્વારા આ નામથી સંપાદિત આ કૃતિ છપાવાઈ છે

૨ આ અનુવાદ કેશવ ઉપદેશુએ છપાવ્યો છે

૩ કોટયાચાર્યની પ્રતિષ્ઠાના વિસેસાઈની આ રૂતિમા આનો ક્રમાંક

વાસનદત્તા-પતંગસિએ આ નામની તૃતિ કે પછી આને અંગેની કથાની નોંધ અષ્ટાધ્યાયી (૪૩૮૭૨) ઉપગ્ના એમના મહા-ભાષ્યમાં લીધી છે એ જ તૃતિનો નિર્દેશ જિનભદ્રગણિએ કે હુગિ ભદ્રસૂત્રિએ મ્હોં હોય એમ લાગતું નથી મુ ૧૫એ જે નામનદત્તા ગયો તે એમને અભિપ્રેન હોય એમ જ જ્ઞાન જે મુળધુતો મમય ઇ સ ૩૭૫-૪૨૫નો છે એમ મ્હેનાં વિદ્વાનોનું કહેકું જે

(૪) યોગનિર્ણય

યો ૦ ૬૦ અ ૦ (મ્હો ૧)ની રોપન વૃત્તિ (૫૧૦અ)માં યોગવિનયનું નિરૂપત તૃતિનો નિર્દેશ કરતી વેળા આ યોગનિર્ણય અને સાથે સાથે ઉત્તરાર્થયનનો ઉલેખ છે યોગનિર્ણયના મ્તાં ભીન અને તે પણ 'શતાનં આચાર્ય' હશે એમ લાગે છે

આ યોગનિર્ણયમાં મિત્રા ધૃત્યાદિ આદિ દષ્ટિનું નિરૂપણ હશે કે પ્રાચ્ય સમિતિ અને નયુ શક્તિ જેવા વિષયની ચર્ચા હશે કે અન્ય કોઈ રીતે જ યોગનું આલેખન હશે તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે એ નિર્ણય તો યોગનિર્ણયની તૃતિ જે અત્યારે તો હુત થયેલી મનાય છે તે મળી આવે તો અથવા તો એના ઉપર પ્રકાશ પાડનાર ઉલ્લેખ મળી આવે તો થઈ શકે

(૫) રેવણાપક્રંડ

ધમ્મસંગહણી (ગા ૧૧૫૮)માં આનો ઉલેખ છે ગ્રંથે જનાર 'રથ્યાપુરુષ'ની કૃતિ એ મ્હોં પ્રમાણભૂત નથી એ દર્શાવવા રેવણાપક્રંડનો નિર્દેશ કરાયો છે મલયગિગિસૂત્રિ એમની વૃત્તિ (૫૧ ૩૮૫આ)માં નવણ વગેરેએ ગ્યેવ કાન્ય એમ આનો અર્થ સમજાવે છે ૫૩૦ સં ૭૫૨ વિદ્યાતિલકે ઉદ્દે એમતિનકસૂત્રિએ જે

ટીકા -થી છે તેમા એમણે બીજા પાઠની ટીકા (પૃ. ૮)મા જૈમિનિના શિષ્યના અનેક ભેદ દર્શાવતી વેળા નીચે મુજબનું પદ આપ્યું છે :

“ ૧૪૮૪ ” મારિતી વેતિ તન્નં વેતિ પ્રમાસર ।

વામનનુગમ્ય વેતિ ન વલિદપિ રેણ ॥ ”

અર્થાત્ ઉપન કાન્ધિકા બાળું છે, પ્રમાસર ન-૧ જાણે છે, વામન બને જાણે છે અને રેવણ કશું જાણતો નથી.

આમ અહીં પણ રેવણનો ઉલ્લેખ છે શું એ કોઈ મામુલી વ્યક્તિ છે ?

(૬) વાક્યપદ્ધતિ

આ ભર્તૃહરિ નામના વૈયાકગ્રંથની રૂતિ છે. એમણે મૂળ ગ્રંથ કાન્ધિકાઓ રૂપે સંસ્કૃતમા ગ્રંથો એના ઉપર સંસ્કૃતમા રૂતિ ગ્રંથો છે. એ બનેનું નામ વાક્યપદ્ધતિ છે. મૂળ ગ્રંથ કાન્ધિકામાં વિભક્ત છે : (૧) કાન્ધિકા, (૨) પદ કાન્ધિકા અને (૩) પ્રકીર્ણ કાન્ધિકા.

અ. ૦૦૪૦૫૦ (ખ. ૧, ૫ ૩૬૬)મા વાક્યપદ્ધતિમાથા બે

૧ પાઠાનર તરીકે-અન્ય . મુદ્રિત આવૃત્તિ પ્રમાણે ‘ એલેક ’ છે

૨-૩ રૂતિ કાન્ધિકા પૂરતું મૂળ બે કાન્ધિકા ઉપરની રૂતિ સહિત “ બનારસ સંસ્કૃત સિરીઝ ”મા ઇ સ ૧૮૮૪મા ઉપાધ્ય છે પહેલા કાન્ધિકા રૂતિના મર્તા ભર્તૃહરિ છે, નરિ કે પુણ્યસાળ એમ ડો સી કે રાત્રે એમના એક દેખમા કશું છે (જુઓ અ. ૦૦૪૦૫૦ના મારા અંગ્રેજ ઉપોદ્ધાતાનું પૃ ૧૦૧) બીજા કાન્ધિકા રૂતિ પુણ્યસાળની છે બીજા કાન્ધિકા ઉપરની ભર્તૃહરિની રૂતિનો મોટો બાજ હાથપેચીરૂપે મળે છે

બીજા કાન્ધિકા ઉપરની ઉપસાળની રૂતિ સહિત મૂળ “ બનારસ સંસ્કૃત સિરીઝ ”મા ઇ સ ૧૯૦૫મા ઉપાધ્ય છે.

ભર્તૃહરિની સ્વોપસાળ રૂતિનું નૃપબદેવની ટીકા સહિત સ પાઠન આરુદેવ શાસ્ત્રીએ કર્યું છે અને એ લાઠોરથી પ્રસિદ્ધ કરાયું છે

અવતરણે અપાયા છે એની યોગ્યતા વ્યાખ્યા (૫ ૩૬૬) માં એના કર્તા તરીકે ભર્તૃહરિને ઉત્તેજ છે વગી કાઠ ૧, શ્લોક ૮૩નું પ્રથમ ચગ્લુ ભર્તૃહરિના નાગનિર્દેશપૂર્વક યોગ્યતા વ્યાખ્યા (ખ ૩ ૧, ૫ ૩૮૭) માં અપાયું છે

ભર્તૃહરિએ તપે કાઠ ઉપનૃત્તિ નથી હો એમ લાગે છે

(૭) પ્રવાર્તિક (પ્રમાણવાર્તિક)

જેમ સન્યસામાને બદલે સામાનો પ્રયોગ જોવાય છે અને ૨ પ્રમાણ-વિનિશ્ચયનો વિનિશ્ચય તરીકે ૩૭ શ્લોક ના ૫૨ છે તેમ હરિ-ભદ્રસૂત્રિએ ૪ ધર્મગતિરૂપ પ્રમાણવાર્તિકનો વાર્તિક તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે

અ. ૦૪૦૫૦ માં પ્રમાણવાર્તિકમાંથી એમણે અવતરણે આપ્યા છે નંદીની ટીકા (ખ ૫૩) માં પણ એક અવતરણ એમણે આપ્યું છે એ પ્રથમ પચ્ચેદનું ૩૬મું પદ છે

વાર્તિક તરીકે અષ્ટાધ્યાર્થી ઉપનૃત્ત કાન્યાયને એવું વાર્તિક સૌથી પ્રાચીન છે એ કંઈ ૨૫૫૧૩૨૩૫ નથી પણ એ તો એવું સમીક્ષાત્મક પરિચિત્ત છે વાર્તિકની અભિનવ પદ્ધતિનો પ્રાગલ્ભ્ય ઉદ્દ્યોતક (ઈ સ ૫૫૦) ના ન્યાયવાર્તિકથી થયો, અને કુમારિણે

૧ આ મૂળ કૃતિ મનોરમનદિકૃત ટીકા સંદિત ઉપાઈ છે ૭૫૫
૫ ૧૧, ટિ

૨ તત્સર્વાર્થસૂત્ર (અ ૫ સૂ ૩૧) ની ટીકા (ભા ૧, ૫ ૩૬૭) માં સિદ્ધનેનગપિએ આનો નિર્દેશ કર્યો છે

૩ ૭૫૫ ન્યાયાવતાર-વૃત્તિ ઉપનૃત્ત ટિપ્પણ (૫ ૧૭ અને ૨૩) કાન્યાનુશાનન ઉપ ના વિવેક (૫ ૩૬૩) માં 'વિનિશ્ચય-વૃત્તિ' એવો ઉલ્લેખ છે

૪ ૭૫૫ ઉપા ૩

(ઈ. સ. ૧૦૦) મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક ન્યો એનુ' માંજી ડાયુ' બનાવ્યું. આ ન્યાયવાર્તિક અને મીમાંસાશ્લોકવાર્તિકના નામ ઉપરથી ધર્મકાર્તિકે પોતાના વાર્તિકનું નામ ચોખ્યું છે અને એમાં આ બંને વાર્તિકોની આલોચના કરી છે એમ શ્રી. રામૃત આપ્યા અને પ્રમાણુવાર્તિકની ખગ્ગાવતી (૫. ૪)માં કહ્યું છે.

ભાસ્તીય મધનકાલીન ન્યાયના પિતા તરીકે જોળખાવાના 'દિવિ-
નાગે પ્રમાણુસમુચ્ચય અનુપટુખમાં જયો છે. એ ૭ પન્નિહેતેમાં
વિચિત્ર છે. આ પ્રમાણુમુચ્ચય ઉપર ધર્મકાર્તિકે વાર્તિક ન્યુ' છે,
પરંતુ એ એના નમ્ પન્નિહેતે પૂનર્તુ જ છે આ પ્રમાણુવાર્તિક
પદમાં ૧૪૫રફે કાગિકાઓમાં ગ્યાયેનું છે અને એ ચાગ પન્નિહેતેમાં
વિલક્ષ છે. પહેલામાં પ્રમાણુસિદ્ધિ, જાંજમાં પ્રવક્ષ, ત્રીજામાં ગ્રાધાનુ
માન અને ચાધામાં પનધાનુમાન એમ વિષય છે. પેટાવિષયો વિશે
ખોડદર્શન (૫. ૧૧૮)માં ઉલ્લેખ છે.

પ્રમાણુવાર્તિકના ઉપર ધર્મકાર્તિકે જાતે દીકા ગ્યો છે. મૂળ
તેમ જ દીકાને પણ હુગ્લિકમુગ્લિકે 'વાર્તિક' કહેવ છે. આપું વયજી
અન્યન પણ જોવા મળે છે. મમ્મટે કાબ્યપ્રકાશ અને એની રવોપર
વૃત્તિને કાબ્યપ્રકાશ તરીકે, 'કલિકાલસર્વજ' હેમચન્દ્રસુગ્લિકે
કાબ્યાનુશામન અને એની અલંકારચૂડામણિ નામની દીકાને
કાબ્યાનુશામન તરીકે, કસાયપાહુડ અને એને લમના યતિદ્યામના
ચુગ્લિખુગુત્ત તેમ જ એના ઉપગ્ની હિચ્યાગ્ણાચારની ઉચ્ચારણા-
વૃત્તિને કસાયપાહુડ તરીકે, હુગ્લિકસુગ્લિકે સમ્મકપયરજાની
દીકાને મમ્મતિ તરીકે, જિનબદ્ધમણિએ આચરસયની નિજજીવિત્તિને
આચરમય તરીકે તેમ જ વિરોમાળને પણ આચરસય તરીકે અને
કોટચાચાર્યે નિસીહની વૃત્તિને નિશીથ તરીકે જોળખાવેવ છે

શ્રી રાહુલ સામ્વત્સરના કથન મુજબ ન્યાયને અગ આશરે એક લાખ ને મિતે ૬૪૦ શ્લોકોનો જે ટિપ્પેટી અનુવાદ થયો છે તેમા ધર્મકીર્તિની રૂતિઓને અગે એક લાખ ને સાત ૬૪૦ શ્લોક છે અને તેમા પણ એવા પ્રમાણવાર્તિકને જ અગે એક લાખ ને પાંચ ૬૪૦ શ્લોક છે

પ્રમાણવાર્તિક ઉપર ગોપરા ટીકા છે વિરેપમા આ પ્રમાણ-વાર્તિક ઉપર પ્રસાદગુપ્તનુ લેખ્ય છે એ પૂનપૂરુ મળ્યુ નથી મનોન્યન દિએ પ્રમાણવાર્તિક ઉપર પ્રિયદ ટીકા ન્થી છે એને મનોરથન દિની કહે છે કલ્પગોમિએ પ્રમાણવાર્તિક (પાં ૩) ની ગોપરા વૃત્તિ ઉપર ૩૦૦૦ શ્લોક જેવડી રીટીકા ગયી છે દેવેન્દ્ર મતિએ પ્રાં વાં ૬૫૦ પાંચિકા તેમ જ રવિગુપ્તે, શાંકગનન્દે અને શાક્યમુનિએ એકક ટીકા ન્થી છે પરંતુ આના ટિપ્પેટી રૂપાતરો જ મળે છે ૩ વ્યોમવતીના ૫ ૩૦૬ ૩૦૭ અને ૬૮૦મા પ્રાં વાંના પાં ૨, શ્લો ૧૧ ને ૧૨, પરિ ૧, શ્લો ૬૮ અને પાં ૧, શ્લો ૭૭ ઉદ્કૃત કગયા છે ૫ ૬૧૭મા હિંદુખિન્દુ (પાં ૧)ની ૫ મિતિ લેવાય છે

૧ શ્રી રાહુલ સામ્વત્સરને આતુ સપાદન મ્યું છે આ લેખના યોડોઝ બાગ JBORSમા છપાયો છે આ લેખ્ય ઉપર જમાનત અને ચમાશિની ટીકાઓ છે એના ટિપ્પેટી રૂપાતરો જ મળે છે

“પ્રજ્ઞાકરગુપ્ત ઔર રત્નકા માધ્ય નામનો લેખ જે શ્રી રાહુને લખ્યો છે તે “ભારતીય વિદ્યા” (વ ૩, અ ૧, નિબંધસંગ્રહ)મા છપાયો છે આ લેખમા એમણે ઈ સની પહેલી સદીથી બારમા સદી સુધીમા થઈ ગયેલા અનેક જીન, બૌદ્ધ અને જાદાણ વિજ્ઞાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે

૨ આ ટીકા છપાઈ છે

૩ પ્રાં વાંના ચાર પરિચ્છેદો પડી કયા પરિચ્છેદની કોણે પ્રથમ ટીકા રવી એ કમ બૌદ્ધદર્શન (૫ ૧૧૫)મા આપાયો છે

પ્રમાણુવિનિશ્ચયમાંથી જેમ હરિભક્તમુરિએ અવનમ્ય આપું છે તેમ અક્ષર^૧કે અપ્રશતીમાં આપું છે.^૧

પ્ર૦ વા૦ એ ધર્મકીર્તિની અમગળ્ય કૃતિ (magnum opus) છે. એનું નીચે મુજબનું બીજું^૨ પણ દીકાકાગેને જવાબ આપવાના ઇરાદે પાછળથી ઉમેરાયેલું મનાવ છે એમ પ્રો. શેરબેન્ડરિકનું કહેવું છે :—

“ પ્રાયઃ પ્રાણ્તર્ગાંજરપ્રતિચલપ્રગો જનઃ ચેતલં

નાનર્થ્યેવ મુખાર્થિનઃ પારિભો વિદેષ્યમાર્થ્યામલૈઃ ।

તેનાયં ન જરોગાર્હાદિ નધિન્તાપ્રિ ચેતસ્વતઃ

સૂક્ષ્માર્થાધિર્ગિતવ્યગનભિવનાનુવદન્મુદમ્ ॥ ”

વિષેક (પૃ. ૩૬૩)માં અને ચિન્ત્યાલોક (પૃ. ૨૧૭)માં નોંધાયેલું એવું પાંતોદપૂર્વક આ મહાકૃતિનું અંતિમ પણ નીચે મુજબ છે :—

“ અત્યવગિતાવગાહનમન્યપીશક્તિના-

પ્વાદ્યપરમાર્થતારમશિમામિયોગરપિ ।

મતં મમ જગત્કલ્પગદ્ગપ્રતિપ્રાદર્શ-

પ્રમામ્યતિ પચોમિથેઃ પય એવ સ્વદેહે જરામ્ ॥ ”

આ પ્ર૦ વા૦ પછી થતાં તારનાથના કહેવા મુજબ ધર્મકીર્તિએ એ પંડિતોને જતાવ્યું. એ સમયે એમના દુશ્મનોએ આ મંથની એવી અવદશા કરી કહેવાય છે કે એમણે આ મંથનાં પાનાં કૃતરાની પૂંછડીએ બાંધ્યાં, અને એ કૃતરાને શેરીઓમાં દોડવા દીધા એટલે પાનાંઓ વેર-વિખેર થઈ ગયાં; પરંતુ ધર્મકીર્તિએ જવાબ બાળ્યો કે જેમ આ કૃતરા બધી શેરીઓમાં દોડે છે તેમ મારી કૃતિ જગતભરમાં ફેલાઈ જશે.

બૌદ્ધદર્શન (પૃ. ૧૬૧)માં કહ્યું છે કે ઉદ્ધોતકરના ન્યાય-વાર્તિકને તર્કજ્ઞાણો વડે ધર્મકીર્તિએ એવું ઊગ્રલિખિત કર્યું હતું કે વાચરપતિએ એ વાર્તિક પર તાત્પર્ય-દીકા રચી તર્ક-પંકમાં ફેળેલી

૧ જુઓ ૨૦૦૮૦૫૦ (જંડ ૨)નો મારો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૮૩).

ઉદ્ધોતકન્ની વૃદ્ધ ગાયોના ઉદ્ધાગ્નુ પુણ્ય કાર્ય કચું જનતલટે ન્યાય-
મંજરી (પૃ ૧૦૦)મા ધર્મકીર્તિને ‘જગદલિલવધીક’ કલા છે પોતાને
અદ્વિતીય કવિ અને દાર્શનિક માનનાગ શ્રીહર્યે (ઈ સ ૧૧૯૦)
ખંડનખંડખાદ્યમા ધર્મકીર્તિના તર્કમાર્ગને ‘દુનખાધ’ ક્ષો છે

(૮) વિગિકા

અમૃતજાળ (ખંડ ૩, પૃ ૬૦)મા આનો ઉલેખ છે તેમ જ
એમાથી અવતન્નુ અપાયેલું છે એ જોના એ વસુનધુની તૃતિ હોય
એમ લાગે છે (જો ૬ શબ્દશ સમનતા નથી) એથી એનો હવે
પછી વિચાર કરાગે

(૮) વૃદ્ધમથ

અમૃતજાળ (ખંડ ૧)ની સ્વોપન વ્યાખ્યા (પૃ ૭૪)મા
“વૃદ્ધમથે” એવો જે ઉલેખ છે એ હાગ કયા વૃદ્ધમથ અભિપ્રેન
છે અને ‘વૃદ્ધમથ’ એટલે શું એ જાણવું પાડી ને છે

(૧૦) ગિવધર્મોત્તર

અષ્ટમેરુદા (અષ્ટ ૪, શ્લો ૨)મા આ તૃતિનો ઉલેખ છે
એટલે ગિવધર્મોત્તરનો અથકા તરીકે જિનવિજનએ જે નિર્વંશ
એમના નિગધમા કયો છે તે વિચારણીય છે જિનેશ્વરસૂત્રિએ એની ટીકા
(પન ૨૧-મા)મા એને એક પ્રવાચન તરીકે જાણખાતી છે એ ગત્યાર્થે
એતાત્પર ઉપનિદ્ધ ઉપની ટીકા (પૃ ૩૩)મા આ ન મની જે
તૃતિનો ઉલેખ કર્યો છે તે આ જ દોની જોઈએ

નિષ્કેપર-અહિતાના એ જાગતુ નામ ‘શિવધર્મ’ છે અને
ગિવધર્મોત્તર એ એનો ઉત્તર ભાગ (sequel) છે હેમાદ્રિએ
માધવાચાર્ય અને મુનુ ફને તેમ જ વિનવ્તાપરીએ એમાથી અવતન્નુ
આપેલ છે

હરિભદ્રશ્રિએ અષ્ટકપ્રકરણ (અ. ૪)માં નિમ્નલિખિત ત્રીજી પદ શિવધર્મોત્તરમાં આ સૂત્ર છે એમ શ્લોક ૨માં કહી એ અવતરણરૂપે રજૂ કર્યું છે :—

“પૂજયા મિતુલ રાજ્યમભિવાર્ષેણ સમ્પદઃ ।

તપઃ પાપવિનુદ્ધપર્થ જ્ઞાનં ધ્યાનં ચ મુક્તિમ્ ॥ ૩ ॥”

(૧૧) ‘સમ્મતિ’-પદરણ

અ. ૦૪૦૫૦ (ખંડ ૧)ની રચોપજ વ્યાખ્યા (પૃ. ૬)માં તેમ જ ખંડ ૨ની રચોપજ વ્યાખ્યા (પૃ. ૧૩૧)માં આતો ‘સમ્મતિ’ એ નામથી ઉલ્લેખ કરાગો છે. જિનદાસગણિ મહત્તરે આને ‘દર્શન-પ્રભાવક’ અર્થ કહ્યો છે.^૧ એની રચના ૯૦ મંત્રમાં પદમા આર્યામાં થયેલી છે. એ ત્રણ કંડ (કાંડ)માં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૫૪, ૪૩, અને ૬૬ એમ કુલ ૧૬૩ પદો છે.

વિષય—પ્રથમ કાંડમાં મુખ્યત્વે નવનું નિરૂપણ છે. સાથે સાથે નિરૂપે અને અનેકાંતનો પણ વિચાર કરાશે છે. બીજા કાંડમાં મુખ્ય ત્રણ જ્ઞાનની—ઉપયોગની છે. ત્રીજા કાંડમાં રૂપની મીમાંસા છે.

વિષયરણુ—અનેકાંતવાદની મુખ્યતાવાળી આ દાર્શનિક કૃતિ ઉપર સત્ત્વાદીએ ટીકા રચી હતી. એ આજે મળતી નથી.

તત્ત્વસંગ્રહમાં “આદ્યાદ-પરીક્ષા” (કાવિકા ૧૨૬૨ છ.) અને “બહિરર્થ-પરીક્ષા” (કા. ૧૯૮૦ છ.)માં જે મુમતિ નામના દિગંબર

૧ આ વાદમહાણ્યેવ સહિત પાગ બાગમા “પુરાતત્ત્વમંદિર” (અમદાવાદ) તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૦, ‘૮૨, ‘૮૪, ‘૮૫ નં ‘૮૭માં છપાવાયું છે.

જેનાચાર્ય ‘તીર્થોદ્ધારક’ શ્રીવિજયનેમિશ્વરિજ્ઞના સંતાનીય મુનિ શ્રીશિવાન દવિજયજીએ સ્વ-મતિતત્ક-મંડરણુ એ નામથી મધ્યમ કાંડ પૂરતો વિભાગ વિ. સં. ૧૯૬૬માં સંપાદિત કર્યો છે.

૨ જેમાં નિરૂપણના વાસ (ના. ૪૮૮)ની મુદ્દિષ્ટ (બા. ૧, પૃ. ૧૧૨).

આચાર્યનો ઉલ્લેખ છે તેમણે સમ્મતપયરણ ઉપર ટીકા ગ્રંથી છે આ મુમતિને દેલ્લાક સન્મતિ કહે છે એમની ગ્રંથેની ટીકા હજી મુધી તો મળી આની નથી

પ્રધુમ્નમૂર્ચિના શિષ્ય અમયદેવસૂત્રિ સમ્પ્રદાય તત્ત્વબોધ વિધાયિની યાને વાદમહાહર્ણવને નામે ઓળખાતો ૩૫,૦૦૦ શ્લોક જેવડી પદીત ગ્રંથી છે એમાં અનેક વાદોનું નિરૂપણ છે

ઉપયોગ—ધવલા અને જયધવલામાં મમ્મન-પયરણનો પુખ્ત ઉપયોગ દર્શાવે છે જહિલે વરાંગચરિત (સ ૨૬)માં એનો વિગ્રેષ આશ્રય લીધો છે

(૧૦) મમ્મતિ(ટીકા)

અ. ૦ જ. ૦ ૫૦ (ખ. ૬ ૧)ની ગ્લોપસ વ્યાખ્યા (૫ ૫/ તમ જ ૧૧૬)માં 'સમ્મતિ' એ નામથી સમ્મતપયરણ (સમતિપ્રમણ)ની મતવાદીત્વ ટીકાનો ગ્રંથ નિર્દેશ છે એટલું જ નહિ, પણ આ અનુપલબ્ધ ટીકામાંથી મૂળમાં નીચે પ્રમાણે અવતરણ અપાય છે —

(૧) "સ્વપરસ્પરવ્યુદાસોગાનાપાય હિ વસ્તુનો વસ્તુત્વમ્"

(૨) "ન વિવ્યગ્રહણપરિણામાદતત્ત્વર સવેદને વિવ્યગ્રહિમાનો યુગ્યતે, વૃત્તવ્યાયાન"

ધર્મસંગહણીની ટીકા (પ. ૧ ૨૬૦અ)માં મલયગિરિમૂર્ચિએ આ પૈળી બીજી અવતરણ આપ્યું છે, પ. ૧૦ એમાં 'યુગ્યત'ને બદલે 'યુક્ત' એવો પાઠ છે

મતવાદીએ સમ્મતપયરણ ઉપર ટીકા ગ્રંથી છે એનો પ્રાચીન મા પ્રાચીન પુરાવો આપવામાં તેમ જ એ ટીકામાંથી થોડી-પણિઓ પણ ગ્રંથ કાઢવામાં હરિભદ્રસૂત્રિ તૈથી પ્રથમ જણાય છે દ્વાદશારનયથક ઉપગની ટીકામાં આ ટીકા વિશે ઉલ્લેખ હોય તો તેની મને ખબર નથી

(૧૩) સ્વાદ્વાદભંગ

અ.૦૬૦૫૦ (ખંડ ૧)ની યોગ્ય વ્યાખ્યા (૫ ૮૪)માં આનો ઉલ્લેખ છે. આના કર્તાનું નામ દિવાકર છે.

ધર્મકીર્તિકૃત હેતુબિન્દુ ઉપ- ૧અર્થે જે દીકા સંસ્કૃતમાંથી છે એમાં ૫ ૩૧માં જે સ્વાદ્વાદભંગનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ હતો એનું નામ કહી આપે છે તેમ એમાં સ્વાદ્વાદનું ખડન કમણુ હતો ઈ સની નમી સદીના કૃષ્ણાણુગણિતે ધર્મરભંગ-કારિકા થી છે તેનું આ સમજી કનવે છે

(૧૪) રહેતુબિન્દુ

અ.૦૬૦૫૦ (ખંડ ૨)માં ૫ ૧૭૪માં હેતુબિન્દુનો ૨૫૯ ઉલ્લેખ છે એટલું જ નહિ પણ એમાંથી અવતગ્ણુ પણ અપાયું છે ૫ ૧૭૭માં પણ આ કૃતિમાંથી અવતગ્ણુ અપાયેલ છે

ધર્મકીર્તિકૃત હેતુબિન્દુના ટિપ્પેરી રૂપાત- (version) ઉપ-યા એનું જે સંસ્કૃત અગ્નિ તૈયા કરાયું છે તે જોના આનો પ્રાગ્ લ કોઈ મંગલાચરણથી ન કમતા પ્રાવેશિક વાચ્ય દાન કરાયો છે ત્યાર બાદ નીચે મુજબન પદ છે —

“પ્રથમસ્તદશન વ્યાપ્તો હેતુભિર્થેવ ચ ।

અવિનાભાવનિયમાદ્ દેવામાસાન્તોડપરે ॥”

આના પછીનું સમગ્ર ગદ્યાત્મક લખાણ આ પદના અપીકગણરૂપ છે અને એ રીતે આ કૃતિ વાદન્યાયને મળતી આવે છે

૧ એમનું અપર નામ ધર્મકીર્તન ૨ એમણે દ્વાણુભંગસિદ્ધિ અને પ્રમાણુદિત્વમિદ્ધિ પણ રચી છે

૨ જૈનદર્શન (૫ ૧૧૩)માં જ્ઞાન ગદ્યાત્મક કૃતિ કહી એનું પરિમાણ ૪૪૮ શ્લોકો હોવા દર્શાવાયું છે

હ ૧૭

ઉપર્યુક્ત પદ્ય પ્ર૦ વાંચુ છે મતોન્થન દિએ ગ્યેની દીકા પ્રમાણે આ પ્ર૦ વાંચના નીચ પશ્ચિદેહુ આદ્ય પદ્ય છે, બ્યારે કણ્ઠગોમિના મતે એ ગ્યેપત વૃત્તિથી વિભૂષિત પ્રથમ પશ્ચિદેહુ નીચ પદ્ય છે આ પદ્યનો મિદ્ધિવિનિશ્ચયમા વિચાર કરાયો છે

હેતુખિન્દુનો મુખ્ય વિષય સ્વાર્થાનુમાન છે, બ્યારે ન્યાયખિન્દુમા તેમ જ પ્ર૦ વાંચમા પણ સ્વાર્થાનુમાનનું પણ નિરૂપણ છે હેતુખિન્દુના વિષયને ચાર વિભાગોમા વહેચી શકાય. (૧) હેતુનું સામાન્ય નિરૂપણ, (૨) સ્વભાવ-હેતુનું નિરૂપણ, (૩) કાર્ય હેતુનું નિરૂપણ અને (૪) અનુપલબ્ધિ-હેતુનું નિરૂપણ

હેતુખિન્દુમા દિઆત (દિક્નાગ) સિવાયના અન્ય કોઈ આચાર્ય નું નામ નથી

ન્યાયખિન્દુ, હેતુખિન્દુ અને પ્ર૦ વાંચ એ ત્રણેની ગ્યના ક્યારે વારે થઈ એનો નિર્ણય કરવો બાકી ગ્હે છે ઉપરક દષ્ટિએ વિચારતા એમ લાગે છે કે ધર્મકીર્તિએ કટકે કટકે એકેક વિષયની પુસ્તિકા ગ્યી આગળ ઉપર એ તમામના વિષયના વિસ્તૃત નિરૂપણાર્થે એમણે પ્ર૦ વાંચની ગ્યના કરી

લઘીયશ્લેષની સ્વોપદ્ય વિવૃત્તિ (૫ ૩)મા હેતુખિન્દુ (૫ ૫૩) માથી નીચે મુજબની ૫ કિંત થોડાક પાડલેદપૂર્વક ગ્જૂ કરાઈ છે —

“અર્થક્રિયાયાં હિ સર્વં પ્રેક્ષાવાન્ પ્રમાણયપ્રમાણ વાન્નવેયતે ।”

ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણમા હેતુખિન્દુમાથી અવતરણો અપાયા છે

દીકા—હેતુખિન્દુ ઉપર અર્ચકે સમૂત્તમા અભ્યાસપૂર્ણ દીકા ગ્યી છે એમા શરૂઆતમા ચાર, અંતમા એક અને વચમા ૪૫ પદ્યો છે, બાકીનું લખાણ મધ્યમા છે ૪૫ પદ્યો હાગ સ્થાપાદન

ખંડન કરાયું છે. આસમીમાંસા (શ્લો. ૭૧)નું પણ ખંડન છે. પ્રસ્તુત દીકાની શૈલી જ્યન્ત અને વાયરપતિમિત્રનું સ્મરણ કરાવે છે. આ દીકા ઉપર 'દુર્વે' કે સંસ્કૃતમાં આલોક રચ્યો છે. એ ઉત્તુષ્મિન્દુ-દીકાલોક તરીકે ઓળખાય છે. દુર્વે' કે અર્થટના મંતવ્યની આલોચના કરી છે, જે કે એમની તરફ એમનો પૂજ્ય લાવ છે.

હરિલક્ષ્મિએ જે અન્યકર્તૃક ગ્રંથોનો હલ્લેખ કર્યો છે તેનો આ સંક્ષિપ્ત પરિચય પૂરો થાય છે એટલે આધન અને સમય અનુસાર એમણે નિર્દેશણ જૈન તેમ જ અજૈન ગ્રંથકારો પેકા જટલાકને વિશે નક્ષેપમા હવે જટલીક હકીકત હું રજૂ કરું છું. આ ગ્રંથકારોની એક સળંગ સૂચી અત્ર ન આપતાં હું એમને જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક એમ એમના સંપ્રદાય અનુસાર ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત કરું છું :—

(અ) જૈન ગ્રંથકારો

(૧) અગ્નિતયશ્ચ, (૨) ઉમારવાતિ, (૩) કુક્કાચાર્ય, (૪) જિનદાસગણિ, (૫) જિનભદ્રગણિ, (૬) દેવવાચક, (૭) ન્યાયવૃદ્ધ, (૮) પુરુષયન્દ્ર, (૯) ભદ્રબાહુ, (૧૦) મધવાદી, (૧૧) યોગાચાર્ય, (૧૨) જુદાચાર્ય, (૧૩) જુદો, (૧૪) સિદ્ધસેન અને (૧૫) સિદ્ધસેન દિવાકર.

(આ) બૌદ્ધ ગ્રંથકારો

(૧) દિડ્ડનાગ, (૨) દિવાકર, (૩) ધર્મકોતિ, (૪) ધર્મ-

૧ એએ જિતારિના જિપ્ત થાય છે. એમણે આલોકમાં પોતાની પાંચ નિમ્નલિખિત કૃતિઓનો નિર્દેશ કર્યો છે :—

સણ્ણભંગસિદ્ધિ (પૃ. ૩૨૭), ચણ્ણસાતી (પૃ. ૩૭૦), ધર્મોત્તર-મહીપ (પૃ. ૨૩૩), વિશેષાખ્યાન (પૃ. ૩૪૦) અને સ્વયૂચ્ય-વિચાર (પૃ. ૨૬૨).

રત્નકર્તિએ જે સણ્ણભંગસિદ્ધિ રચી છે તે “ગિણિસઓથેઝ ઇન્ડિકા”-મા ઈ. સ. ૧૯૧૦મા છપાવાઈ છે.

ઉપર્યુક્ત પદ્ય પ્ર૦ વાંચુ' છે. મતોચ્ચનંદિએ રચેલી ટીકા પ્રમાણે આ પ્ર૦ વાંચના ત્રીજા પરિચ્છેદનું આદ્ય પદ્ય છે, જ્યારે કૃષ્ણગોમિના મતે એ સ્વોપગ્ન વૃત્તિથી વિભૂષિત પ્રથમ પરિચ્છેદનું ત્રીજું પદ્ય છે. આ પદ્યનો સિદ્ધિવિનિશ્ચયમાં વિચાર કરાયો છે.

હેતુખિન્દુનો મુખ્ય વિષય સ્વાર્થાનુમાન છે, જ્યારે ન્યાયખિન્દુમાં તેમ જ પ્ર૦ વાંચમાં પણ પરાર્થાનુમાનનું પણ નિરૂપણ છે. હેતુખિન્દુના વિષયને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકાય : (૧) હેતુનું સામાન્ય નિરૂપણ, (૨) સ્વભાવ-હેતુનું નિરૂપણ, (૩) કાર્ય-હેતુનું નિરૂપણ અને (૪) અનુપલબ્ધિ-હેતુનું નિરૂપણ.

હેતુખિન્દુમાં દિગ્નાગ (દિગ્નાગ) સિવાયના અન્ય કોઈ આચાર્ય-નું નામ નથી.

ન્યાયખિન્દુ, હેતુખિન્દુ અને પ્ર૦ વાંચ એ ત્રણેની રચના ક્યારે ક્યારે થઈ એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે છે કે ધર્મકીર્તિએ કટકે કટકે એકેક વિષયની પુસ્તિકા રચી આગળ ઉપર એ તમામના વિષયના વિસ્તૃત નિરૂપણાર્થે એમણે પ્ર૦ વાંચની રચના કરી.

લઘીયશ્લયની સ્વોપગ્ન વિવૃત્તિ (પૃ. ૩)માં હેતુખિન્દુ (પૃ. ૫૩) માંથી નીચે મુજબની શંકિત થોડાક પાંખેદપૂર્વક રજૂ કરાઈ છે :—

“ અર્થક્રિયાર્થી હિ સર્વેઃ પ્રેક્ષાવાન્ પ્રમાણમપ્રમાણ વાઙ્મવેયતે । ”

ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણમાં હેતુખિન્દુમાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

ટીકા—હેતુખિન્દુ ઉપર અચર્યે સંસ્કૃતમાં અભ્યાસપૂર્ણ ટીકા રચી છે. એમાં શરૂઆતમાં ચાર, અંતમાં એક અને વચમાં ૪૫ પદ્યો છે; બાકીનું લખાણ ગદ્યમાં છે. ૪૫ પદ્યો દ્વારા સ્યાદાદનું

૫૦ ચંદ્રમાં જે મહાવાહીનો પ્રબંધ છે તેમાં એમના સૌથી મોટા ભાઈનું નામ 'અગ્નિતપશસુ દર્શાયું' છે અને એમની જે દૃતિઓ તરીકે એક પ્રમાણુઅંશનો અને ખીજી વિશ્રાન્તવિદ્યાધર નામના શબ્દ-શાસ્ત્ર ઉપરના ન્યાયનો ઉલ્લેખ કરાગો છે. શું આ અગ્નિતપશસુ અત્ર અભિપ્રેત છે? આવો પ્રશ્ન તેમના પ્રમાણુ-અંશને પાછું લાગુ પડે છે. આ અગ્નિતપશસુનાં માતાનું નામ દુર્લભદેવી, માતાનું નામ જિનાનન્દસુરિ અને એમના જે નાના ભાઈઓનાં નામ યક્ષ અને મજ્જ અપાયાં છે. વિશેષમાં યક્ષ અણંગ નિમિત્તને લગતી યાક્ષી-સંહિતા રચ્યાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

(૨) અનંત

લલિતવિસ્તર (પૃષ્ઠ ૫૭૫)માં આ અગ્નિ ઉલ્લેખ છે: એમ લાગે છે કે આ અનંત કે એમના શિષ્યોએ કે અનુયાયીઓએ 'આવર્ત-કાલ-કારણ-વાદ'ની પ્રરેપણા કરી છે. આ વાદના પ્રરેપક પંચાયોના કારણ તરીકે કાર્જને બે બીકારે છે.

(૩) અવધૂતાચાર્ય

લલિતવિસ્તર (પૃષ્ઠ ૪૩૫)માં આ આચાર્યનો નિર્દેશ છે. એમનું નામ અવધૂત છે. એ ચોથી હમે અને ગોગની સાધના કરતા હરો એમ ભાસે છે. એમને અહીં 'અધ્યાત્મચિંતક' કહ્યા છે. એમની કોઈ દૃતિમાયી નિગ્નલિખિત અવતરણુ લઠવિં (પૃષ્ઠ ૪૩૫)માં અપાયું છે:—

“નાપ્રલય્યાનુષ્ઠમન્તરેણ સત્ત્વશુદ્ધ્યાદયઃ સ્વરૂપયોગમૃતસ્ત્યજાનાજન-
કત્વાત્, લોકમિદાસ્તુ મુખતૃપ્તાન્યાનમ્ગોચરા ઇવાન્યાર્યા દ્યુતિ.”

પુનઃપ્રોગા અવધૂત દત્તાત્રયના ઉલ્લેખ આવે છે. તેમની સાથે શું આ અવધૂતને અંગ છે ખરે ?

પાલ, (૫) ધર્મોત્તર(૬), (૬) ભદ્રંત, (૭) ભદ્રંતદિન (? દિન-
નામ), (૮) વસુગંધુ, (૯) શાંતરક્ષિત, (૧૦) શુભશુભ અને
(૧૧) સમંતભદ્ર.

(ઈ) વૈદિક ગ્રંથકારો

(૧) અનંત, (૨) અવધૂતાચાર્ય, (૩) આનુજિ, (૪)
હસ્તિરૂપ્યુ, (૫) કાલાતીત, (૬) કુમારિલ, (૭) ક્ષી-કદંબક,
(૮) ગોપેન્, (૯) જૈમિનિ, (૧૦) નારદ, (૧૧) પતંજલિ,
(૧૨) પતંજલિ, (૧૩) ખંધુ-ભગવદ્દત, (૧૪) ભદ્રા-ભાગ્યકર,
(૧૫) ભર્તૃહરિ, (૧૬) વસુ, (૧૭) વાયુ, (૧૮) વાત્મીકિ,
(૧૯) વિન્ધવાસી, (૨૦) વિશ્વ, (૨૧) વ્યાસ, (૨૨) શામ્ભ,
(૨૩) સંતપન, (૨૪) સમ્રાટ, (૨૫) સિદ્ધસેન, (૨૬) મુચાનુ
અને (૨૭) મુન્યુકુ.

આ એક કામચલાઉ વર્ગીકરણ છે, કેમકે જટલાક અર્જુન ગ્રંથ-
કારોના સંપ્રદાય વિષે અંતિમ નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

ઉપર મેં જે ગ્રંથકારો ગણાવ્યા છે તેમનો સંપ્રદાયદીક વિચાર
ન કરનાં અકાગદિ ક્રમે એમનો પરિચય હું હવે આપુ છું:—

(૧) અજિતયજ્ઞસ્

અમૃતજંપૃષ્ઠ (ખંડ ૨)ની ઓપર વ્યાખ્યા (૫. ૩૩)મા
'સત્'ની ચર્ચા કરતી વેળા પૂર્વાચાર્ય તરીકે અજિતયજ્ઞસ્ નામ
અપાયું છે. આ કોઈ જૈન-પ્રેતાંગર આચાર્ય છે. એમણે ઉત્પત્તિ,
વ્યય અને પ્રોવ્યથી સુક્ષ્મ 'સત્' હોય છે એ વિધાન તત્ત્વાર્થસૂત્ર
(અ. ૫, સૂ. ૨૯)ની ટીકામાં (જે ટીકા રચી-હોય તો) કે ચંદ્ર-
સેનસૂચિત ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ-પ્રકરણ જેવી કોઈ કૃતિ રચી હોય
તો તેમાં કયું હશે. એ પ્રમે તે હો એવી કોઈ એમની રચેલી કૃતિ હજી
મળી તો મળી આવી નથી.

પ્ર૦ ચ૦મા જે મય્યાદીનો પ્રબંધ છે તેમા એમના સીધી મોટા ભાઈનું નામ 'અમ્બિકત-ચંદ્ર' દર્શાવાયું છે અને એમની જે રૂતિઓ તરીકે એક પ્રમાણ-અંશનો અને બીજી વિશ્રાન્ત-વિદ્યાધર નામના શબ્દ-શાસ્ત્ર ઉપરના આમનો ઉલ્લેખ કરાગો છે શું આ અમ્બિકત-ચંદ્ર અન અભિપ્રેત કે? આવો પ્રશ્ન તેમના પ્રમાણ-અંશને પણ લાગુ પડે છે આ અમ્બિકત-ચંદ્રના માતાનું નામ 'હુર્લભદેરી, મામાનું' નામ 'નિનાનન્દમુનિ' અને એમના જે નાના ભાઈઓના નામ યક્ષ અને મન્દ અપાયા છે નિરોપમા યક્ષ અદ્યાગ નિમિત્તને લગતી યાદ્દી મંદિતા ગગનાં બહોં ઉલ્લેખ છે

(૨) અનંત

હલિતવિસ્તર (૫૧ પૃષ્ઠા)મા આ નિરો ઉલ્લેખ છે એમ લાગે છે કે આ અનંત એમના શિષ્યોએ કે અનુયાયીઓએ 'આવર્ત-કાન-કાન્ધ-વાદ'ની પ્રશ્નપૂછા કરી છે આ વાદના પ્રશ્નક પર્યાયોના કાગણ તરીકે કારણને જ બીકાડે છે

(૩) અવધૂતાચાર્ય

હલિતવિસ્તર (૫૧ ૪૩આ)મા આ આચાર્યનો નિર્દેશ છે. એમનું નામ અવધૂત છે એ યોગી હો અને યોગની સાધના કરતા હો એમ બામે છે એમને બહોં 'અધ્વાત્મચિંતક' કહ્યા છે એમની મોડ રૂતિમાધી નિમ્નલિખિત અવનન્ધુ લઠવિ૦ (૫૧ ૪૩આ)મા અપાયું છે —

'નામસ્ત્યન્નુગ્રહમન્તરેણ તત્ત્વશુદ્ધ્યાદ્વચ ઉદરમ્પચોડમૃતકલ્પશાનાજન કલ્પાગ ગલમિહાસ્તુ મુપ્તગૃપાલ્યાનમ્ગચરા ઇવાચાર્યા એવ ।"

પુનઃપ્રોમા અવધૂત દત્તાત્રયના ઉલ્લેખ આવે છે તેમની સાથે શું આ અવધૂતને સંબંધ છે ખરો ?

(૪) આમુરિ

શા. ૧૧૦ વા. ૨૨૨ (શ્લો. ૨૨૨)ની સ્વોપન વૃત્તિ (પા. ૩૨૨)માં ઉરિભદ્રમુરિએ આ સાંખ્ય તત્ત્વવેદાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અહીં એમણે નીચે મુજબનું પદ આમુરિ વગેરેના નામે નિર્દેશ્યું છે :—

“ વિમલે દક્ષિણતી ગુહ્યૌ મોગોડય કથ્યતે ।

પ્રતિચિમ્બોદયઃ સ્વચ્છં તથા ચન્દ્રમનોડમ્મયિ ॥ ”

આ શા. ૧૧૦ વા. ૨૨૨માં પદ છે. એ ચોગામિન્દુમાં ૪૫૦માં પદ તરીકે જોવાય છે. અન્યથોગા. (શ્લો. ૧૫) ઉપરની ન્યાદ્વિદ્-મંજરીમાં, તર્કરહસ્યદીપિકા (પા. ૪૨૨)માં તેમ જ ન્યાયા-વતારની વૃત્તિ ઉપરના ટિપ્પણ (પા. ૬૭)માં અવનરહસ્યે આ પદ જોવાય છે પરંતુ એમાં ‘વિમલે દક્ષ’ને બદલે ‘વિવિલે દક્ષ’ પાડાન્તર છે.

સાંખ્ય દર્શનના આઠ અપક અને પ્રસ્થાપક તરીકે કપિલનો ઉલ્લેખ કરાય છે. આમુરિ એ એમના સાંપ્રત શિષ્ય છે. એમનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૭ સોનો છે એમ કહેવાય છે.

રહસ્યરહસ્યની રસાંખ્યાકારિકા (શ્લો. ૭૦) જોનાં જણાય છે કે આમુરિને તંત્રની અપેક્ષા કરેનારે પંચસિખ નામે શિષ્ય હતા.

જેણે જોનાની માન્યતા પ્રમાણે આમુરિએ પશ્ચિતન્ત્ર રચ્યું છે. સીનનાં જોડોને મને આ પંચસિખની કૃતિ છે, જ્યારે વાચરપતિના

૧ આનો અર્થ એ છે કે જેમ નિર્મળ જળમાં ચન્દ્રમાનું એ પ્રતિબિંબ પડે છે તે જળનો વિકાર છે, નહિ કે ચન્દ્રમાનો તેથી રીતે આત્માનાં જુદાં પ્રતિબિંબ પડતાં આત્મામાં જે ભાદરૂવ છે એ જુદાં વિકાર છે, કેમકે આત્મા તે જ રીતે નિર્દેશ્ય છે.

૨ જુઓ પા. ૨૬૩-૨૬૪.

૩ જુઓ પા. ૨૬૩-૨૬૪.

મતન્ય મુન્ય એના કર્તા વાર્ષમપ્પ છે પશ્ચિત્તના વિષયોનો નિર્દેશ કરનારી અહિંશુદ્ધ્યમ હિતાના પ્રયોગનો મન વાચરપતિને મળતો આવે છે

ગા૦ વા૦ મ૦ મા નીચે મુન્યનુ જે ૨૩૦મુ પદ છે તે કોઈક સાખ્ય કૃતિનું છે, પૃષ્ઠ એના કર્તા કોણ છે તે જાણુ બાકી ગે છે—

‘વચ્ચિંશતિત્તવનાં યત્ત સમાગ્રમે રત્ત ।

ત્તમી મુળ્લી કિની વાડપિ મુચ્ચતે નામ ગણય ધ ૨૧૦ ॥”

(૫) ઈશ્વરકૃત્ય

ગો૦ ૬૦ મ૦ (શ્લો ૧૬)ની સ્વોપન ટીકા (૫૧ ૬અ)મા ભદ્રન્ત-ભાગ્ય અને બાધુ ભાગવદ્દતની સાથે સાથે આ સાખ્ય મધ કાન્તો ઉલ્લેખ છે એઓ આપોમા સંસ્કૃતમા ૭૦ પદોમા ગ્યાયેની સાંખ્યકારિકાના પ્રયોગ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે, સાંખ્યકારિકાને સાંખ્ય-સપ્તતિ પણ કહે છે, ડૉ આ. કુવના મતે અણુઓમદાર (મુત ૪૧) અને નંદી (મુત ૪૨)મા નિર્દેશાયેલી કણકસતરિ (કનક-સપ્તતિ) તે જ આ સાંખ્યકારિકા છે

આ સાંખ્યકારિકા પશ્ચિત્તનને આધારે ગ્યાયેની છે એના ઉપ- ૧મા ૧ અને ગોડપાદ એકેક વિવન્ધુ ગ્યેશુ છે

પંચશિખની પાસેથી સાખ્ય દર્શનનો બોધ ભાગવ, હિનુક, વાલ્મીકિ, હારીત અને દેવવ વચેરેને ઉત્તરોત્તર મળતો ગયો તે આખરે ઈશ્વરકૃત્યને મળ્યો ૨ આ ઈશ્વરકૃત્યનો સમય ઈ ૩૪૦-૩૮૦નો છે કલાકને મતે એ ઇ સ ની બીજી સદી છે ઈ સ ના ૭૬૫

૧ અણુઓમદાર (મુત ૪૧) અને નંદી (મુત ૪૨)મા જે માહરનો ઉલ્લેખ છે તે માહરદત રતિ છે એમ કટવા વિદ્વાનાનુ માનવું છે

૨ ૭૭મા સાંખ્યકારિકા (શ્લો ૭૦-૭૧) તેમ જ એના શ્લો ૭૨ ઉપરની માહરકૃતિ

સૈકામાં પરમાર્થ નામના બૌદ્ધ સાધુ સાંખ્યકારિકાને ચીન લઈ ગયા અને એમણે એનો એ દેશની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો.

ઈશ્વરકૃષ્ણને વિન્ધવાસી તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ હવે બદલાયું છે, કેમકે તત્ત્વસંપ્રદાની પંજિકામાં કમલગીલે આ બે વ્યક્તિને ભિન્ન ગણી છે અને વિન્ધવાસીનો રુદ્ધિલ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તર્કરહસ્યદીપિકા (પૃ ૪૨અ)માં પણ આ બે વ્યક્તિનો ભિન્ન ભિન્ન નિર્દેશ છે.

‘સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર’ વાચસ્પતિએ સાંખ્યકારિકા ઉપર સાંખ્ય-તત્ત્વકૌમુદી રચી છે. એમણે ન્યાય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને વેદાંત ઉપર પણ અંધ રચ્યા છે. એમનો મમય ઇ. સ. ૮૫૦નો ગણાય છે.

(૧) ઉમાસ્વાતિ

એમના જીવન અને કૃતિકલાપ વિષે મેં સલાખ્ય તત્ત્વાર્થસૂત્રની સિદ્ધસેનગણિકૃત દીકાવાળી આવૃત્તિના બે ભાગમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં ‘પ્રશમરતિ અને સંબંધકારિકા એ નામથી આગમોદ્ધારકનો જે વ્યાખ્યાન-સંપ્રદા હપાયો છે તેની “ઉત્થાનિકા” (પૃ. ૧૨-૩૩)માં મેં આ સંબંધમાં ગ્રન્થગતીમાં વિવેચન કર્યું છે. એથી અહીં તો એટલું જ કહીશ કે તત્ત્વાર્થસૂત્રના સ્વોપન ભાષ્યમાં જેટલાંક સંસ્કૃતમાં અવતરણો બોવાય છે. એને લગતી મૂળ કૃતિઓ બાદ કરતા—એ બધી કૃતિઓ હજી સુધી તો મળી પણ આવી નથી. એ રીતે વિચાર કરતા જૈન ગ્રંથકારોમાં સંસ્કૃતમાં કૃતિ રચનાર તરીકે ઉમાસ્વાતિ પ્રથમ છે. વળી સંસ્કૃત સૂત્રકાર તરીકે પણ એઓ આદ્ય સ્થાન બોગવે છે. એઓ ઉત્તમ સંપ્રદાકાર છે. એમના પ્રત્યે શ્વેતાશ્વરો તેમ જ દિગંબરો પણ સન્માનની વૃત્તિથી જુએ છે અને એમણે રચેલા તત્ત્વાર્થસૂત્રનું બહુમાન કરે છે. એમનો મમય ઇ. સ.ની પહેલી સદી

મનાય છે. એમને એતામગે ‘વાચકમુખ્ય’ તરીકે ઓળખે છે. એમની અસ દિગ્ધ કૃતિઓ તરીકે તત્ત્વાર્થસૂત્ર, એનું લાખ્ય, ગૌર્યપ્રકરણ અને ‘પ્રશમરતિ ગણવાય છે.

(૭) કાલાતીત

યોગભિન્દુના ૩૦૦મા પદ્યમા એમને વિષે નિર્દેશ છે. એમનું એ કહેવું છે કે ઈશ્વર વિષે નાગ અને દૂપને જાણુએ નાખી પિચાગ કન્ધો જોઈએ આ કાલાતીતે કોઈ કૃતિ રચી છે અને એમાથા આત પદ્યો યોગભિન્દુમા ૩૦૧થી ૩૦૭ એ ક્રમાકવાળા પદ્યો રૂપે ન્જૂ થયા છે સંજ્ઞા-ભેદ એ કંઈ વાસ્તવિક ભેદ નથી. એ બાબત અહીં નિરૂપાઈ છે કાલાતીતની કોઈ કૃતિ હજી મુખી તો કોઈ અથોથા મળી આવી નથી. ૫૦૦૫૨ વિદુષ્ઠ જનારી જાગતોને અમન્વય સાધવાની જ્ઞાનવાળા કાલાતીતના સ પ્રભવ વિષે કશી માહિતી મળતી નથી.

(૮) કુક્ષાચાર્ય

અમ૦જ૦૫૦ (ખાડ ૧)ની એપેન્ડ વ્યાખ્યા (પૃ. ૮)મા આ આચાર્ય વિષે નીચે મુજબની માંકિત છે :—

“ પ્રકરણકરણ જ્ઞાનિન્યા માર્ગે પૂર્વગુહમિથ કુક્ષાચાર્યાદિગિરસ્મદ્વદા-
જેતાચરિત્ત હતિ ”

આ ઉપરથી નીચે પ્રમાણેની જાણતો તરી આવે છે —

(૧) પ્રકરણ ન્યવા એ શુદ્ધ માર્ગ છે

૧ તત્ત્વાર્થસૂત્રના પરિશિષ્ટ તરીકે આ કૃતિ “ જિબ્લિઓથેકા ઇન્ડિયા ” માં ઈ સ ૧૮૪૫મા છપાઈ છે “ જૈ ધ પ્ર સ ” તરફથી એ કોઈકની દીન સહિત વિ સ ૧૯૬૬મા પ્રમુદિત થયેલી છે J I A S (Vol 25, p 177 ff Vol 29 p 61 ff) માં એ એલ્ફિન્ગ્ગન ઇટાલિયન અનુવાદ તેમ જ એક યીકા સહિત આ કૃતિ છપાઈ છે

(૨) હુગ્લિદ્રસૂત્રિની પૂર્વે થયેલા આચાર્યોએ આ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે

(૩) કુક્ષાચાર્ય એમાના એક છે

(૪) કુક્ષાચાર્ય એ હુગ્લિદ્રસૂત્રિના વચન છે એને ૨ એમના પૂર્વજ છે એમની શુરુપરંપરા થયેલા છે

(૫) કુક્ષાચાર્ય એ એનામ આચાર્ય છે અને એમણે કોઈ પ્રકરણ ગ્રંથ હોતો નોંધે આ પ્રકરણ હજી સુધી તો મોઈ થયેલી મળી આન્યું નથી

અ.૦.૧૦.૫૦ (ખ.ક.૧)ની સ્વોપપન્ન વ્યાખ્યા (પૃ. ૪૨)મા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.—

“હ્યત્યેતદપિ—કુક્ષાચાર્યદિચોક્ષિત પ્રત્યુક્ત તિરાહતમ્”

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કુક્ષાચાર્યે ઉપવેદી થકા અસ્થાને છે અને એનું અહીં નિગદ્ય કરાયું છે.

શું આ કુક્ષાચાર્ય તે જ ઉપરુક્ત કુક્ષાચાર્ય છે કે આ કોઈ નામગણિ છે? આમ પ્રશ્ન રહે છે, કેમકે જો આ કુક્ષાચાર્ય તે જ હુગ્લિદ્રસૂત્રિના પૂર્વજ હોય તો શું એમને શુરુ તરીકે ઓળખાવવા છતાં એમની કોઈ વિચારસંપ્તિનો અહીં વિગેધ કન્યા છે એમ માનવું ?

જિનવિજયણએ “આહરિમદ્રાત્વાર્થસ્ય મમયનિર્ગમ્ય” મા કુક્ષાચાર્યને ‘બૌદ્ધ’ કહ્યા છે તે શું આ વિગેધને આભારી છે? એમની પાસે આ આચાર્યને ‘બૌદ્ધ’ માનવા માટે જો આધાર છે તે એઓ જણાવશે ખરા ?

(૧) કુમારિલ

શા.૦ વા.૦ મ.૦ (સ્લો. ૫/૫)ની સ્વોપપન્ન વૃત્તિ (પન. ૧૦આ)મા

આ કુમારિલ વિષે નિર્દેશ છે. એમને ‘ભદ્ર’ તેમ જ ‘કુમારિલ-ભદ્ર’ પણ કહે છે. જૈમિનીય-સૂત્ર ઉપરના શાળરૂપ ભાષ્યને અંગે એમણે દીક્ષા રચી છે. એ ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત છે. એનાં નામ અનુક્રમે શ્લોકવાર્તિક, તન્ત્રવાર્તિક અને દ્વિ(?)પટ્ટીકા છે. તન્ત્રવાર્તિકમાં ભર્તૃહરિનાં મંત્રવ્યુત્પન્ન ખંડન છે. કુમારિલે જોઈ ન્યાયની અને એ દર્શનની સામે પ્રખર પ્રહાર કર્યા છે.

તત્ત્વસંમણુમાં કુમારિલના વિચારોની આલોચના છે. એ ઉપરથી એમની ઉત્તરાવધિ નક્કી થાય છે. ડૉ. આ. મુવ, ડૉ. વિદ્યાભૂપણ અને પ્રો. રામનાથ શાસ્ત્રીના મતે કુમારિલે ધર્મ-કીર્તિનાં મંત્રવ્યુત્પન્ન ખંડન કર્યું છે. એ ઉપરથી એમની પૂર્વાવધિ નક્કી થઈ શકે, પરંતુ અકલંકમંથનયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૮)માં મહેન્દ્રકુમારે વિદ્યાભૂપણાદિના મનનો વિરોધ કર્યો છે અને પૃ. ૧૯માં એમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે ધર્મકીર્તિએ ૩૦ વાંટનાં નિમ્ન લિખિત અંકવાળાં પદોમાં તેમ જ પરિ. ૩, શ્લો. ૨૬૧ની સ્વોપસ-વૃત્તિમાં કુમારિલજી મતની આલોચના કરી છે :—

૧, ૩૪-૩૫; ૩, ૨૬૫; ૩, ૨૫૯; ૩, ૨૮૯; ૩, ૨૧૬; ૨, ૧૪૧; અને ૩, ૨૪૦.

મહેન્દ્રકુમારના મતે ધર્મકીર્તિનો સમય ઇ. મ. ૬૨૦થી ૬૯૦ છે, જ્યારે કુમારિલનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦થી ૬૮૦ છે. ભગવદ્દેવ તે આ બંનેનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦ કરતા પહેલાનો માને છે. કે. બી. પાડકે એમના એક લેખમાં ભર્તૃહરિનો સમય ઇ. સ. ૬૫૦નો ગ્રહ્ય-યો છે.

(૧૦) કીરકદંબક

આ અજ્ઞેન છે. દીક્ષા લેનારમાં અને દીક્ષા આપનારમાં શી યોગ્યતા જોઈએ એ સંબંધી એમનો મત પૃ. ૧૦૩માં મેં નોંધ્યો છે.

(૧૧) ગોપેન્દ્ર = ભગવદ્ગોપેન્દ્ર

યોગભિન્દુના ૧૦૦મા પદમા ગોપેન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે. આની ઉપેક્ષા મનાતી વૃત્તિ (૫૧ ૧૬અ)મા એમનું 'ભગવદ્ગોપેન્દ્ર' તરીકે સંબોધન છે.

યોગભિન્દુનું નિમ્નલિખિત પદ્ય એની પૂર્વેના પદમા સૂચનાયા મુજબ ગોપેન્દ્રની કોઈ કૃતિમાથી ઉદ્ભવ કરાયું છે:—

“ અનિરૂપાધિકારાયા પ્રકૃતા મર્વયંબ હિ ।

ન પુંસન્નત્ત્વમાર્ગેન્દ્રિમન્ જિજ્ઞાસાઽપિ પ્રવર્તતે ॥ ૧૦૧ ॥ ”

। શ્લો ૧૦૪ મુધી ગોપેન્દ્રનો મત દર્શાવાયો છે.

હસિતચિસ્તરા (૫૧ ૪૫આ)મા ભગવદ્-ગોપેન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમા અહીં “ બોદિદયાણુ ” સમગ્રવતી વેળા એમની, કોઈક કૃતિમાથી નીચે મુજબનું અવનગ્ધ અપાયું છે:—

“ નિરૂપાધિકારાયા પ્રકૃતા વૃત્તિ ધ્રુવા મુક્તા વિવિદિયા વિગતિરિતિ તત્ત્વધર્મયોનય , નાનિરૂપાધિકારાયામ્ , ભવન્નીનામપિ તદુપનંડયોગાન્ ”

ભગવદ્-ગોપેન્દ્ર એ જ ગોપેન્દ્ર છે. વિશેષમા અહીં જે અવનગ્ધે અપાયા છે તે મૂળે કોઈ એક જ કૃતિના હોય એમ પણ લાગે છે, અને તે કોઈ યોગશાસ્ત્ર હતો.

(૧૨) જિનદાસગણિ મહત્તર

હરિભદ્રસૂત્રિએ એમની કોઈ પણ કૃતિમા આ મહત્તરનો અપદ્ધ નામોલેખ કરવાનું માગ વાંચવામાં આવ્યું હોય એમ મને સ્ફુટું નથી. વળી જિનવિજયજીએ એમના સંસ્કૃત નિબંધ (પૃ. ૧૨)મા હરિભદ્રસૂત્રિએ નિર્દેશિતા લિખ લિખ શાસ્ત્રકારોની જે નામાવધી આપી છે તેમા પણ આ નામ નથી તેમ છતાં આ મહત્તરની કોઈ કોઈ કૃતિના અમુક

અમુક અર (દા ત નંદીની ઘેનાવનીની ગા ઝડની સુધિય)
હાગિલીય ડિમા લેવાય છે એટલે એઓ એમના પૂર્નગામી છે એ
હિમાને દુ એમનો અશ્વિખ પનિયવ આપુ હુ

પ્રાચીન સમયના જે સુપ્રસિદ્ધ મહત્તરમાના એક તે જિનદાસ
ગણિ પ્રધુમન દ્વામાશ્રમથી એમના વિદ્યાગુરુ ધાવ છે ઉત્તરજયણી
અધુણે તે મહત્તરની વૃત્તિ ધાવે તે એમો ગાવાસિવ મહત્તરના
શિષ્યો પૈની એક છે આ એમના દીક્ષાગુરુ હશે અથવા તો અન્ય
વિદ્યાગુરુ હશે પણ નિશ્ચય ગુરુ આ મહત્તરે વિવિધ આગમો
પર અધિકારી છે જેમ કે નિમ્બીહ, પંદી અને અધુણે આગ-
દાર. નિમ્બીહની અધિકારે જિનદાસે નિસીહવિએમઅધિકારી કરી

૧ ગુણા 'જે ધ મ' (પુ ૬૧, અ ૧૨, પુ ૬૨, અ ૧, ૭, ૮, ૧૨) માં હપાયેને મા-૧ લેખ નામે "છ મહાનદા"

૨. આ અધિકાર જ કે એ સરના 'તરફથી' હ. સ. ૧૯૩૩માં
મકાનિત થયેલી છે.

૩ આની ચુવિષ્ણ સાઈકલોસ્ટાઈડ (cyclostyled) કસીન છ ભાગમા વિભક્ત કરાઈ છે. ■ ભાગમા અનુક્રમે નિસીપના ઉ ૧, ઉ ૨૫, ઉ ૧૧૦, ■ ૧૧૧૪, ■ ૧૫૧૭ અને ઉ ૧૮૨૦ પૂરતી ચુવિષ્ણ છે. પહેલા નણે બા ॥ તેમ જ છઠા ભાગ વિ સ ૧૯૬૫મા અને બાકીના બે વિ ૧૯૬૬મા તૈયાર કરાયા છે. સંશોધન લેનાર્યાર્થ સીવિન્યમમસૂરિય છે. આ ચુવિષ્ણ મૂળ અને બાસ સંદિત “સન્મતિ જ નપીક” તરફથી આપાથી આન ભાગમા અનુક્રમે ઉ સ ૧૯૫૭, ૧૯૫૭, ૧૯૫૮ અને ૧૯૬૦મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. વિશેષ માટે જુઓ DCGC (Vol. XIX Sec. 1, pt 2, p. 441).

ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଡ଼ିକ "ବି" ଓ "ସି" ଶ୍ରେଣୀର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ସଂଗ୍ରହ ଓ ସଂରକ୍ଷଣ ପାଇଁ ୧୯୨୮ ମା
ଛାପାପାରିଛି ।

પ્રજા સુખિણ ન કે, ખવ સરથા તરફથી ઈ સ ૧૯૨૮માં બહાર પડી છે

છે. જૈન ધર્મના અભ્યાસ માટે જ નહિ પરંતુ ભારતીય સામાજિક પરિસ્થિતિના અવલોકનાર્થે પણ આ મનનીય કૃતિ ઉપયોગી છે. નંદીની સુષિષુ શકસવંત ૫૬૮ (વિ. સ. ૭૩૩)માં પૂર્ણ કરાઈ છે. કેટલાકને મતે આ વસ્તુ, ઉત્તરજાયાણ અને રક્ષસવેયા-લિયની પણ સુષિષુ એમણે રચી છે.

(૧૨) જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ

નંદીની ટીકા (પત્ર ૫૨)માં હરિભદ્રસૂરિએ એમને વિષે = જિન-ભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ ” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને વિસેસાણ-વર્ધની બે ગાથા આપી એ સમજાવી છે. આ ગણિતનું ‘ભાષ્યકાર’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. ખુદ હરિભદ્રસૂરિએ ‘ભાષ્યકાર’ તરીકે એમનો નિર્દેશ નંદીની ટીકા (પત્ર ૫૬)માં તેમ જ આશ્વઝોગાંદારની ટીકા (પત્ર ૧૨૩ તેમ જ ૧૨૪)માં કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે એમ કરતી વેળા વિસેસાણમાંથી અવનરણુ આપ્યાં છે. કુપકુપિકા (પત્ર ૬૬)માં જિનભદ્રગણિનો ભાષ્યકાર તરીકે ઉલ્લેખ છે. એના પત્ર ૫૭માં વિસેસાણમાંથી અવનરણુ અપાયેલ છે. જ્યદ્દપ ઉપરની સુષિષુનાં પદ ૫-૧૧માં એના કર્તાએ-ચૂલિકાર સિદ્ધમેનસૂરિએ એમને પંદન કરી એમની સ્તુતિ કરી છે. સાતમા પદમાં એમણે કહ્યું છે કે એઓ જૈન અને અજૈન દર્શનો, લિપિઓ, ગણિત, હંદ અને વ્યાકરણમાં નિપુણ હતા.

૧ આ સુષિષુ “ જ. કે. એ. સંસ્કૃત ” તરફથી બે ભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૨૮ અને ૧૯૨૯માં અનુક્રમે છપાયાઈ છે.

૨ આ સુષિષુ “ જ. કે. એ. સંસ્કૃત ” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૩ આ વીસવીસિયા વગેરે કૃતિઓ સંલિપ “ જ. કે. એ. સંસ્કૃત ” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાયાઈ છે.

કહાવણીમાં આ લાખ્યકારનો જીવનવૃત્તાંત અપાયો છે.

ધર્મસાગર હિપાખ્યાયે તપાગચ્છ-પટ્ટાવણી તરીકે સામાન્ય રીતે ઓળખાવાતી ^૧ ગુરુપરિવારીના નવમા પદની સ્વોપજ સંસ્કૃત કૃતિમાં કહ્યું છે કે જિનલદ્રગણિ ૧૦૪ વર્ષ જીવ્યા હતા અને એઓ હરિલદ્રસૂરિના સમકાલીન થાય છે.

જિનલદ્રગણિએ નીચે મુજબની નવ કૃતિઓ રચી છે એમ મનાય છે:—

- (૧) આયુઓતદ્ધર (' શરીર ' પદ)ની સુવિણુ.
- (૨) રંજેતસમાસ.
- (૩) જીવકાંપ.
- (૪) જીવકાંપ-ભાસ.
- (૫) ઝાણુજઝયાયુ વાને ઝાણુસય.
- (૬) વિસેસજીવર્ષ.

૧ આ મૂળ કૃતિ સંસ્કૃત સ્વોપજ દીક્ષ સહિત પટ્ટાવણી-સમુચ્ચય (ભા. ૧, પૃ. ૪૧-૧૦૧)માં “તપાગચ્છ-પટ્ટાવણી”ના નામથી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં છપાવાયેલી છે.

૨ આ કૃતિ મહામગિરિસુરિફિત કૃતિ સહિત “ જી. ધ. મ. સ. ” તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૭માં છપાવાઈ છે.

૩ આ ઉપસુત એની સુવિણુમાના કેટલાક અવતરણો સહિત મો. હાંધ-મેને બર્લિનથી ઈ. સ. ૧૮૯૨માં સંપાદિત કયું તથા આ સિદ્ધસેનસુરિફિત સુવિણુ અને એની શ્રીચન્દ્રસુરિફિત વિષમપદવ્યાખ્યા સાથે “ જી. સા. સ. સમિતિ ” તરફથી અમદાવાદથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત થયું છે.

૪ આ સ્વોપજ ભાસ જીવકાંપ સહિત શ્રી. બાળજીવંદ કે. ગોરી તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૪માં છપાવાયું છે.

(૭) વિમેતાવસયલાસ

(૮) વિમેસાંની ગોપન ટીકા (અપ્રકૃત)

(૯) રંગગદ્ય

વિમેસાંની એક લઘુપોથી જેસાંનેના ભડાગમાં હોવાનો અને એ કૃતિ ગણસવત્ ૫૩^૧ (વિ સ. ૬૬૬)માં પૂર્ણ કરવાનો ઉલ્લેખ જયધવલા (ભા ૧)ની પ્રતાવના (પૃ ૫૭)માં છે, પણ આ ગ્યના વર્ષને બદલે 'લિપિ-વર્ષ' હોતું જોઈએ એમ લાગે છે

વિમેસાંની ૨૭૩મી ગાથામાં કોઈકનો મન દર્શાવ્યો છે તે એ કુમાગિલનો છે ?

વિમેસણવધમાં મનભેદોનો નિર્દેશ છે અને એનો સમન્વન સાધવાનો પ્રશસાપાન ત્યાસ કરાયો છે, એની ૩૧મી ગાથામાં સામાધ્યન્યુષ્ણિણ અને વમુદેવચરિયનો ઉલ્લેખ છે આ વમુદેવચરિય તે જ વમુદેવ-હિંદી છે ?

જયકૃષ્ણની ૬૧મી ગાથા ઉપગ્ધા એના ભાસના પ્રણેતા પણ જિનભદ્રગણિ જ છે એમ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીતુ કહેવું છે

જયકૃષ્ણ-ભાસની દેટીક ગાથાઓ કૃષ્ણના ભાગ, પંચકૃષ્ણના ભાગ અને પિણ્ડનિજજીતિ સાથે મળતી આવે છે

૧ આ ગુજરાતી ભાષાતર સહિત "આ સ" તરફથી જે ભાગમાં હ સ ૧૦૨૪ અને હ સ ૧૬૨૭માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાયું છે આ પૂર્વે આ મૂળ કૃતિ હેમચન્દ્રસૂરિની શિષ્યણિતા નામની સંસ્કૃત જ્ઞાપિ સાથે 'ય લૈ. ઝ મા' માં સાત ભાગમાં વીરસવત્ ૨૪૩૭, ૨૪૩૮, ૨૪૩૯, ૨૪૩૯, ૨૪૩૯ અને ૨૪૪૦(૨)માં અનુક્રમે છપાઈ છે વિશેષમાં આ મૂળ કેટલાયાર્યકૃત જ્ઞાપિ સહિત જે ભાગમાં જ કે મ્ને સરથા' તરફથી હ સ ૧૯૦૭ ને હ મ ૧૯૦૭માં અનુક્રમે પ્રકાશિત કરાયું છે "આ સ" તરફથી મૂળનો અકરાદિક્રમ હ સ ૧૦૨૩માં બહાર પડ્યો છે

૨ આ કૃતિ મવયગિરિસૂરિદ્વિતીય સહિત "જ આ સરથા" તરફથી વિ સ ૧૯૭૦માં છપાવાઈ છે

અયકેષ્ણની પ્રત્યર્થના (૫૬)મા જિનવિજયજીએ આપુરાય-
ના કર્તા જિનભદ્રગણિ દેવા વિશે સંકા દર્શાવી છે.

જિનભદ્રગણિની ઉપર્યુક્ત કૃતિઓમાયા વિસેસાંની ગ્લોષન
દીક્ષા અને અણુઓગદારની સુગ્ધિને જાદુ ક્રાંતિ ગાકીની કૃતિઓ
મુદ્રિત છે.^૧

જિનભદ્રગણિએ જે ગ્રાસવદતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ત્ર
મુળધુની કૃતિ છે.^૨

(૧૪) જૈગિનિ

એઓ મીમાંસાસૂત્રના પ્રણેતા મનાય છે. એમનો નમર ૬ મ.
પૂર્વે ૨૦૦નો ગણાય છે

(૧૫) રદિક્ષનાગ, જિજ્ઞ અને ભદ્રા

આ એક જ અગ્નિના ભિન્ન ભિન્ન નામો દેવ્ય એમ લાગે છે. દ્રિઃ
નાગને દેહલાકે 'દિક્ષનાગ' પણ કહે છે. હંબિદસગિએ ૨૫૦૦૪૦૫૦

૧ જુઓ પૃ ૨૭૧, દિ ૨-૪, પૃ ૨૧૦, ૫ ૨૭૦, દિ ૩ નાન પૃ. ૨૭૨,
દિ ૧-૨. બાવુસય હારિભદ્રીય ત્રીકા અને 'મયધાર્ગ' હેમનદ્રસુરિત
દિશ્વ. સંહિત વિ સ્ ૧૯૯૭મા 'વિનય-અગ્નિ-મુન્દર-ગ્રાહ્ય ગ્રંથમાયા'
મા પણ હાવાવાળું છે, બ્યારે વિસેસાણુવર્ધ જિનભિખિત મથો સંહિત
મા ૩ શ્લે સર્યા" તરફથી ઇ સ ૧૯૯૭મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે —

પચ્ચદશાભ્યસરૂપ, કાલનન્દ(સારસ્વત)વિજય(સમીક), દાનપદ્ધિગિજ્ઞા
(સાવચૂસિ), નેમિરતુવિ અને વીસ-પ્રસિધ્ધા

૨ તા 'વિજ્ઞાનવા'ના મુખ્ય આચાર્ય હાવાય છે. આ તા પચ્ચાવરના
રહીસા હતા જૈદ્દ દર્શન (પૃ ૧૦૯-૧૧૧)મા "દિક્ષનાગ (૪૨૫ઈ)"
શીપ કપૂર્વે એમનો પરિચય આપ્યો છે. નિશ્ચયમા પૃ ૧૦૯મા શ્રી. રાદુવ
હાકેલા અને પુરુષોત્તમ-નિખંધાવલી (પૃ ૨૧૪ ૨૧૫)ગત પાતાના
સગાસુમારી કેટલેક સ્થાન અસરસ્કરે આપે છે

(ખંડ ૧)ની સ્વોપત્ત વ્યાખ્યા(પૃ. ૩૩૪ માં તેમ જ ૩૩૭માં ધર્મકીર્તિ જ્ઞેવાના પૂર્વાચાર્ય તરીકે ભદ્રન્ત-દિનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં એ પદો, ઉપરના મૂળમાં એમને નામે નીચે મુદ્દળની પંક્તિ ઉદ્ધૃત કરી છે :—

“વિક્રમયોનય” સત્તા વિક્રમ્યા શબ્દયોનયઃ ”

આ દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયમાં જોવાય છે. આ વિચારતા તેમ જ જૈન સાહિત્યમાં દિગ્નાગનો દેટલીક વાર ‘દિન’ તરીકે ‘જી’ ઉલ્લેખ મળે છે એ ખ્યાલમાં લેતાં દિગ્નાગ તે જ દિન ઉર્ફે ભદ્રન્ત-દિન છે એમ માનવા કું પ્રેરાઈ શકે.

દિગ્નાગકૃત ન્યાયપ્રવેશક ઉપરની ટીકા (પૃ. ૩૫)માં હરિ-ભદ્રસૂરિએ ‘ભદ્રન્ત’-એવા નામો-લેખપૂર્વક નીચે પ્રમાણેની પંક્તિ આપી છે :—

“અસાધારણદેતુત્વાદહંસ્તદ્ વ્યપદિસ્યતે ”

દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયના ચોથા પછનો પર્વાઈ નીચે પ્રમાણે છે :—

“અસાધારણદેતુત્વાદ્ વ્યપદેસ્ય તદિન્દ્રિયં ”

આ પ્રમાણે જો કે આ, જેમાં થોડોક ભેદ છે, પરંતુ ટિપ્પેરી રૂપાંતર ઉપગ્રથી આ સરકૃત ન્યય કગઈ છે એ લક્ષ્યમાં લેતા એ ભેદ બાધક બનતો નથી. બિયડું આ સમાનના જોતા કું તો ભદ્રન્ત એટલે દિગ્નાગ એવું અનુમાન થોડું થું. વધિક હિંદુઓની કૃતિઓમાં દિગ્નાગનો ‘ભદ્રન્ત’ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે એ આ અનુમાનને પુષ્ટ કરે છે.

મેઘદૂતનું “દિગ્નાગનાં ધર્મ પાંદહન”થી શરૂ થતું સુપ્રસિદ્ધ પદ બૌદ્ધ વિદ્વાન દિગ્નાગનું ગર્ભિત રીતે સૂચન કરે છે એમ મસ્તિનાય વગેરેનું માનવું છે.

દિક્ષનાગનો કૃષ્ણો—દિક્ષનાગ એ 'વસુળધુના શિષ્ય થાય છે. વસુળધુના ગુરુ અને મોટા ભાઈ તે 'અસંગ. અસંગના ગુરુનું નામ 'મેત્રેયનાથ છે. દિક્ષનાગને 'ભારતીય મધ્યકાલીન ન્યાયના પિતા' ગણવામાં આવે છે. એમ લાગે છે કે 'બૌદ્ધ' સંપ્રદાયમાં પ્રમાણ અને ન્યાયને વિશે મૌલિક વિચારધારા રજૂ કરનાર 'નાગાર્જુન' છે એમ

૧ ચર્મરત્નરાજે દિગ્વેદી ભાષામાં જે ભગવદ્-બુદ્ધ-ચરિત્ર રચ્યું છે તેમાં તે એમ છે કે દિક્ષનાગ તેમ જ ધર્મકીર્તિ આર્થ અસંગના શિષ્યો હતા અને એ જાને અસંગ પાસે ન્યાય ભણ્યા હતા.

ટેલસાકના મતે ધર્મકીર્તિ ઇ. સ. ૧૩૫માં નિરૂપ થનાર ધર્મચાલના શિષ્ય થાય છે.

૨ બૌદ્ધ ઇશાન (પૃ. ૭૩-૧૦૮)માં અસંગ વિશે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે. અસંગનું બીજું નામ આર્થસંગ છે. એમને સમય ઇ. સ. ૪૮૦ નો મનાય છે. એમની કૃતિઓ તરીકે અભિધર્મસમુચ્ચય, પંચભૂમિ, મહાયાનસંચય, મહાયાનસૂત્ર, મહાયાનસૂત્રાલંકાર અને યોગાચારભૂમિશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ સ્વાદ્વાદમંજરીના શ્રી. જગન્નિગમન્દ્ર જૈનના બૌદ્ધ-પરિચિદ્ધ (પૃ. ૩૯૬)માં કરાયો છે. હેતુબિન્દુ-ટીકાની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં તે યોગાચારભૂમિશાસ્ત્રના કર્તા તરીકે મેત્રેયનાથનો અને અભિધર્મસંગીતિના કર્તા તરીકે અસંગનો ઉલ્લેખ છે.

એમ કહેવાય છે કે અસંગે બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં તાંત્રિકવાદ (Tantricism) હાખસ કર્યો અને ખૂબ જ ગુપ્ત રીતે એનું જ્ઞાન ધર્મકીર્તિ મુખી ગુરુ દ્વારા શિષ્યને એમ પરંપરા પ્રમાણે મળવું હતું.

૩ એમને દ્વંન્દ્વા મેત્રેય કહે છે એમણે યોગાચારનું 'સ્થાપન કર્યું' છે. એમની કૃતિઓ તરીકે અભિસમયાલંકારકારિકા, ધર્મધર્મતાવિભંગ, મધ્યાત્મવિભંગ, મહાયાન-ઉત્તરતંત્ર-શાસ્ત્ર, સૂત્રાલંકાર હલાદિ ગણવાય છે જુઓ સ્વાદ્વાદમંજરીનું બૌદ્ધ-પરિચિદ્ધ (પૃ. ૩૯૬).

૪ એમના જીવન અને પ્રજ્ઞા વિશે Literary History of Sanskrit Buddhism (પૃ. ૮૬-૯૪) મહત્ત્વ પાડે છે. ઇ. સ. ૬૪૫માં વિદ્યમાન 'તાંત્રિક' નાગાર્જુનથી આ ભિન્ન છે.

એમની બે દૃતિ નામે 'વિગ્રહવ્યાવર્ત'ની અને રમૂસ-મધ્યમક-કારિકા યાને મધ્યમિક-કારિકા બેતાં જણાય છે.

નાગાર્જુને કે અન્ય કોઈએ રૂપાયદૃશ્ય સ્થુ છે. એવી રીતે વસ્તુબધુએ કે અન્ય કોઈએ 'તટક'શાસ્ત્ર સ્થુ છે. આ ઉપાયદૃશ્ય અને તટકશાસ્ત્રની રચના દિગ્નાગની પૂર્વે થઈ છે ખરી, પરંતુ ન્યાયને અંગે અનેક નવીન જાણતો રજૂ કરનાર તો દિગ્નાગ છે એમ એમની પ્રમાણસમુદ્ધેય, ન્યાયમુખ, હેતુચક્ર વગેરે દૃતિઓ વિચારનાં જણાય છે. આગળ જતાં મૈત્રેયનાથ અને વસ્તુબધુ કરતાં દિગ્નાગનું ગ્રંથાન 'બૌદ્ધ' સંપ્રદાયમાં વિશેષજ્ઞ જામી રહ્યું. એઓ અને એમની પછી થયેલા ધર્મકાર્તિકે જાણે બૌદ્ધ ન્યાયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને એથી તો અનેક અજ્ઞેય ગ્રંથકારોએ મુખ્યનથા આ બેની મામે જ મોરચા મોંઝા.

જીવનકરંભર—દિગ્નેદી આધારે પ્રમાણે એમ મનાય છે કે દિગ્નાગનો જન્મ 'મદ્રાસ' ઇલાકામાં 'કાંચી'ના ઉપનગર 'સિલવકન'માં થયો હતો. એઓ જાતે શ્રાવણુ હતા. જીવનકરં એમને 'વીનયાન'

૧ "ના. પો. મ."માં સંસ્કૃત ૪૬ વરીકે દ્વિ. સ. ૧૬૩૦માં ત્રિપુરેષે હુસિ (Giuseppe Tucci) દ્વારા સંપાદિત દૃતિ નામે "Pre-Diśānāgarī Buddhist Texts on Logic from Chinese Sources"માં વિચલ-વ્યાવર્તનીનો અંગ્રેજ અનુવાદ છપાયો છે.

૨ આ દીકા સંપિત છપાયેલી છે.

૩ આ દૃતિની ચીની અનુવાદ ઉપરથી ફરીથી સંસ્કૃતમાં રચના કરાઈ છે અને આ "ના. પો. મ."ના સંધ્યાંક ૮૯ તરીકે છપાવાયેલી દૃતિઓમાંની એક છે.

૪ આના ચીની અનુવાદના આધારે આનું પાનું સંસ્કૃતીકરણ ઉપરુંજ સંધ્યાંક ૪૬માં પ્રકાશિત થયું છે.

પંથની દીક્ષા આપી હતી. આગળ ઉપર એઓ વનુમધુ (ઇ. સ. ૨૮૦-૩૬૦)ના શિષ્ય બન્યા^૧ અને એમણે ' હિનયાન ' પંથના મંથો ઉપરાંત ' મહાયાન ' પંથના મંથોનો પણ અભ્યાસ કર્યો. એમને ' નાલંદા ' જ્યાં માટે આમંત્રણ મળ્યું હતું.

એમણે વિવિધ દર્શનોના અનેક અનુયાયીઓને વાદમાં પરાસ્ત કર્યા હતા અને એથી એઓ ' વાદી ' તરીકે ઓળખાતા હતા.

એમને શંકરસ્વામી નામના શિષ્ય હતા.

આ દિહ્નાગે ન્યાય ઉપર મંથો રચ્યા છે. પરમાર્થ (ઇ. સ. ૪૬૮-૫૬૬) દ્વારા એનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ થયો છે.

સમય—ડૉ. બી. ભટ્ટાચાર્યે અને શ્રી. રાહુલ સાંદ્રિયાયને દિહ્નાગનો સમય ઇ. સ. ૩૪૫-૪૨૫નો દર્શાવ્યો છે, બ્યારે કથ્યાણુ-વિજયજીતા કથન મુજબ એઓ ઇ. સ. ૩૨૦માં થયા છે.

કૃતિકલાપ—ડૉ. બી. ભટ્ટાચાર્યે દિહ્નાગની કૃતિઓ તરીકે નીચે મુજબનાં નામ ગણાવ્યાં છે :—

- (૧) આલંબન-પરીક્ષા
- (૨) આલંબન-પરીક્ષા-વૃત્તિ
- (૩) ત્રિકાલ-પરીક્ષા
- (૪) ન્યાયપ્રવેશ
- (૫) પ્રમાણશાસ્ત્રન્યાયપ્રવેશ
- (૬) પ્રમાણસમુચ્ચય
- (૭) પ્રમાણસમુચ્ચય-વૃત્તિ
- (૮) હેતુચક્ર (૬) મરુ.

આલંબન-પરીક્ષા—આ આડ પદોની કૃતિ છે. એનું યમગુચિ (Yamaguchi) એ સંપાદન કર્યું છે. આલંબન-પરીક્ષા ઉપર સ્વોપન રચિત છે અને ધર્મપાલની રચિત છે.

આ મૂળ તેમ જ એની આ વૃત્તિમાથી અક્ષરસૂત્ર (૨-૨-૨૮) ઉપરના શાંકર-ભાષ્યમાં તેમ જ તત્ત્વસંપ્રદાની પંચિકા (૫. ૫૮૨) માં અવતરણો અપાયા છે.

ન્યાયપ્રવેશ—ન્યાયપ્રવેશક તે જ આ ન્યાયપ્રવેશ છે એમ મારું માનવું છે, અને એ જો સાચું જ હોય તો આ સંપાદનમાં જે ન્યાયપ્રવેશક માટે ૫. ૨૨૮-૨૨૯માં મેં કહ્યું છે તે આને સાચું પડે છે. ૫. વિદ્યુતોપર ન્યાયપ્રવેશને જ ન્યાયદ્વાર માને છે પગલું જો. હુસિ એ વાતને અવતરણ છે.

પ્રમાણશાસ્ત્રન્યાયપ્રવેશ—કેટલાકને મતે આ જ ન્યાયપ્રવેશ છે.

ન્યાયમુખ—જો હુસિએ ન્યાયમુખના ચીની અનુવાદ ઉપરથી એનું મૂળ ૪. સ. ૧૬૩૦ માં ઉપગ્રિયત કર્યું હતું.^૪ ન્યાયદ્વાર એ જ ન્યાયમુખ હશે. ન્યાયદ્વાર એ દિગ્દર્શનની કૃતિ છે એમ મારું માનવું થાય છે.

૧ આ Journal Asiatique માં ૮. સ. ૧૯૨૦ માં પ્રમાણિત કરાયું છે “ધ અરિયાર લાઈબ્રેરી સિરીઝ” માં આ મૂળ એની સ્વોપન રચિત તેમ જ ધર્મપાલની દી. ૧ સહિત નવેસરથી ઉપાવ્યું છે.

૨ આ ઉપાવાચેલી છે ૭એ દિ ૧.

૩ આ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે ૭એ દિ ૧.

૪ આ વોલસર (Wallaser) ના “Materials” ન મૂળી પ્રંથ માવામાં પ્રમાણિત કરાયું છે.

પ્રમાણસમુચ્ચય—આ 'અનુષ્ટુભ' માં છ પંચિઠેદોમા ગ્યાયેની રૂતિ છે એમા ન્યાયદ્વાર અને હિતુચક્રકમરુ એ બે દિશ્નાગની રૂતિઓને અગ્ર રીતે વણી લેવાઈ છે આ એમની સર્વોત્તમ રૂતિ છે એમની એકે રૂતિ સર્વોચ્ચ સ્તૂતમા મળતી નથી પ્રમાણસમુચ્ચયના ટિપ્પેની રૂપાત્ ઉપરથી એનો પ્રથમ પંચિઠેદો એથ આ રંગારવામી આયગર તૈયાગ્રી, એના ઉપરની ટિપ્પેની રૂપાત્ગવાળી સ્વોપન ટીકા-માથી તેમ જ ત્રિનેત્રકુદિની ટિપ્પેની રૂપાત્ગવાળી વિશાલામલવતી પીકામાથી અનેક પાસે ઉદ્ધૃત કરી એ સામગ્રીપૂર્વક એ પંચિઠેદોનુ સંપાદન કર્યું છે ૨ નાથે નાથે એમા દિશ્નાગની પ્રતિરૂતિ એમણે ગૂઢ કરી છે

પ્રથમ પંચિઠેદોમા પ્રત્યક્ષ, ખીજા બેમા અનુમાન—દ્વિતીય પંચિઠેદોમા સ્વાર્થાનુમાન અને ત્રીજામા પરાર્થાનુમાન, ચોથામા દૃષ્ટાન્ત, પાંચમામા અપોદ્ધ અને છઠ્ઠામા જાતિ એમ એક પછી એક વિષયને ન્યાય અપાયો છે ૩ દિશ્નાગે પ્રથમ પોતાના પક્ષનુ વકાવ્ય ગૂઢ કરી ન્યાય, પૈશેષિક, સામ્ય અને મીમાંસાના મત-ચોંટાળી આસોચના કરી છે

પ્રમાણસમુચ્ચય (પાનિ ૧, શ્લોક ૧૪)મા વાક્યવિધિનો ઉલ્લેખ છે પાનિ ૧, શ્લોક ૧૮ની સ્વોપન વૃત્તિમા પણ આ રૂતિની નોંધ છે

૧ આના પૃ ૭૭ તેમ જ ૮૦મા આધર નામના સામ્ય તત્ત્વજ્ઞાનીને ઉલ્લેખ છે

૨ આ માધ્યસોર મુનિવસિટિ પંચિકેશન તરીકે ઇ સ ૧૦૩૦મા પ્રાચીન ગ્રંથ છે સંપાદકે રાજતન્ત્રમીશ ૧૦ સંસ્કૃત-ગ્રંથનાથ સીવન આ પુસ્તક અપલબ્ધ છે

૩ ખીજા દર્શન (પૃ ૧૧૦)મા પ્રયક્ષ કલ્યાદિ છની સાથે 'પરિમા' નામ બેની ■ પરિ-ઠેદોની મરિની સંધ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ દર્શાવાઈ છે —

૪૮, ૫૧, ૫૦ ૨૧ ૫૨ ૧૦ ૨૫

આમ આ મતિમા ૨૪૭ પદો છે

પરિ. ૩માં હેતુચક્રમરુમાંથી બે પદો અપાયાં છે. આ બે પદો તેમ જ એનું એક ખીજું પદ તાત્પર્ય-ટીકામાં અવતરણરૂપે જોવાય છે. આ તાત્પર્ય-ટીકામાં વાર્ષગણનો ઉલ્લેખ છે.

બૌદ્ધ દર્શન (પૃ. ૧૧૧)માં કહ્યું છે કે દિગ્માત્રે પોતાના મંથોમાં ઈતર દર્શનો અને વાત્સ્યાયનકૃત ન્યાય-ભાષ્યની એટલી તર્કસંગત આસોયના કરી છે કે આ ભાષ્ય ઉપર પાશુપનાચાર્ય ઉદ્દ્યોતકર ભારદ્વાજને ક્વચિત્ એનો ઉત્તર આપવા માટે ન્યાય-વાર્તિકની રચના કરવી પડી.

દિગ્માત્રના પ્રમાણસમુચ્ચયની ગૌદેનર મંથકાગેએ જેમ આટકણી કાઢવા પ્રયાસ કર્યો છે તેમ ગૌદોએ એમનાં મંત્રન્યોના સમર્થનાથે પુષ્કળ પરિશ્રમ કર્યો છે. આમ આ કૃતિએ સમગ્ર ભારત વર્ષને એક વા ખીજી રીતે આકર્ષ્યું છે. ઐરિસ્ટોટલનાં લખાણોએ યુરોપને મોહમુગ્ધ બનાવ્યું હતું ખરું પરંતુ એની સમીક્ષા માટે આવું ક્ષેત્ર ઉપસ્થિત થયું ન હતું એટલે એ અંશતઃ જ પ્રમાણસમુચ્ચયની સાથે સંજ્ઞાથી ચકાવ.

પ્રમાણસમુચ્ચયની ધૃતિ—આ સ્વોપત રૂતિ છે. એ પચ્ચ સંસ્કૃતમાં મળતી નથી. એના ટિપ્પેટી રૂપાંતરમાંથી જે અવતરણ ઉપરુક્ત આવૃત્તિમાં અપાયાં છે તેમાં પૃ. ૨માં ન્યાયદ્વારનો અને પૃ. ૩૮માં વાદવિધિનો ઉલ્લેખ છે.

હેતુચક્રમરુ—આને હેતુચક્ર પણ કહે છે. આ ન્યાયની કૃતિ પ્રમાણસમુચ્ચયમાં ગૂંથી લેવાઈ છે. એમાં બે પ્રકરણો છે. એકમાં પદ્મ વિશે અને ખીજામાં ‘હેતુ’ વિશે નિરૂપણ છે. આ નાનકડી કૃતિનાં બે પદો પ્રમાણસમુચ્ચય (પરિ. ૩)માં જોવાય છે. આ બે પદો તેમ જ એક ખીજું પદ તાત્પર્ય-ટીકામાં ઉદ્કૃત કરાયાં છે.

દ્વિનાગની વિવિધ સંસ્કૃત રચનાઓમાંથી જે અવતરણો ન્યાય-વાર્તિક અને એની વાચસ્પતિમિશ્રિત તાત્પર્ય-ટીકામાં નજરે પડે છે તે એકત્રિત કરી એનું સંપાદન પ્રો. રેન્ડલે (Randle) કર્યું છે. એવી રીતે શ્લોકવાર્તિક ઉપરની પાર્થશારદિમિશ્રિત ટીકાગત અવતરણો અંગેનું કાર્ય એચ. આર. રંગાસ્વામીએ કર્યું છે. મત્સ્ય-વાદીએ એક કારિકાના લ્ઘુ નામે દ્વાદશારનયન્યકમાં દ્વિનાગનાં અનેક વચનોની સમાલોચના કરી છે. એ એકત્રિત થવાં ધટે.

પ્રમાણસમુચ્ચય ઉપરના વાર્તિકમાં ધર્મકાર્તિકે દ્વિનાગનાં મંતવ્યોથી પોતે જ્યાં જ્યાં લિખ મન ધગવના હતા તે સ્પષ્ટ રૂપે અને નિર્ભયપણે દર્શાવ્યા છે.

(૧૬) દિવાકર

અ. ૦૪૦૫૦ (ખંડ ૧)ની સ્વેપાત વ્યાખ્યા (પૃ. ૮૪)માં એમને વિષે નિમ્નલિખિત પંક્તિમાં ઉલ્લેખ છે:—

“પર:—સ્યાદ્વાદમજ્ઞાદે દિવાકરાદિભિઃ”

આ ઉપરથી હું એમ માનું છું કે દિવાકર એ સ્યાદ્વાદભંગના કર્તા છે. હેતુખિન્દુ ઉપરની અર્ચટકૃત ટીકા (પૃ. ૩૧)માં જે સ્યાદ્વાદભંગનો ઉલ્લેખ છે તે બ આ કૃતિ દોની જોઈએ એમ લાગે છે.

આ દિવાકર ગૌદ છે એટલે શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણીના કર્તા જે દિવાકર જોઈએ તેમનાથી તો આ સહેજે લિખ કરે છે.

શારદાતનયે (આશરે ઈ. સ. ૧૧૫૦-૧૨૧૦)માં જે નાટ્ય-શાલપતિના નામે દિવાકરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પણ આ દિવાકરથી લિખ છે. આ શારદાતનયના એ અન્ય દિવાકર નાટ્યશાસ્ત્ર પાઠે શુરુ થાય છે.

(૧૦) ધર્મકીર્તિ

શાંખાંસ૦ (વિ. ૧૦, શ્લો. ૨૪)માં તેમ જ અંગ્કાંખાંની સ્વોપસં વ્યાખ્યામાં અનેક સ્થળે (દા. ત. ખંડ ૨, પૃ. ૩૬માં) ધર્મ-કીર્તિનો ઉલ્લેખ હરિભદ્રસૂત્રિએ કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત પૃ. ૩૬માં એમનો ' ન્યાયવાદી ' તરીકે નિર્દેશ છે.

ધર્મકીર્તિનો કોઈક વાર ' કીર્તિ ' તરીકે ઉલ્લેખ જોવાય છે. દા. ત. ૧૨ શંકરાચાર્યના શિષ્ય ૨ સૂરેશ્વરે બૃહદ્દારણ્યકોપનિષદ-વાર્તિક-માં આમ કહ્યું છે.

જીવન-રેખા—ધર્મકીર્તિનું જીવન-ચરિત્ર કોઈ ભારતીય ભાષામાં પ્રાચીન સમયમાં રચાયું હોય એમ જાણવાજોવામાં નથી. ટિબેટી સાહિત્ય જ એમને વિષે યોગ્યધણી પાત્ર હકીકત પૂરી પાડે છે. ટિબેટી લેખકો પેકી લામા તારાનાથ અને ' બસ્ટન ' (Busto) એ બે નામ સામાન્ય રીતે મળ્યાવાય છે. ડૉ. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણે લામા તારાનાથના લખાયેલ આધારે ધર્મકીર્તિ સંબંધી વક્તવ્ય A History of Indian Logic (pp. 303-4)માં ૨૪

૧ ટેકસાક એમનો સમય ઇ. સ. નો છઠ્ઠો સેકો હોતો છે એમ કહી શકાય નથી.

૨ શંકરમંદારસૌરભા મા સુન્દરનું જન્મવર્ષ ૬૪૪ ૩૮૮૬ (= વિ. સં. ૮૪૫ = ઇ. સ. ૭૮૮)નું નિર્દેશાયું છે.

૩ એમની ટિબેટી કૃતિનો અનુવાદ ડૉ. ઇ. ઓબરમિલ્લર (Obermiller) દ્વારા કરાયો છે. એ બસ્ટનનું History of Buddhism નામનું પુસ્તક Materialien zur Kunde des Buddhismusમાં હાઇડેલ્બર્ગ (Heidelberg)થી ઇ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રાગટ્ય કરાયું છે.

કર્તુ' છે. પ્રો. સ્ટેચરબાટ્સ્કી (Stcherbatsky) તરફથી Buddhist Logic (Vol. 1. pp. 34-36) માં ઉપર્યુક્ત બંને ટિપ્પેટી લેખકોને આધારે ધર્મકીર્તિની જીવનરેખા આલેખાઈ છે. બહેતુબિન્દુ-ટીકાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં કહ્યું છે કે પ્રો. સ્ટેચરબાટ્સ્કી લખાણ વધારે સંક્ષિપ્ત તેમ જ સત્યની વધારે નજીક છે. આ પ્રોફેસરનું લખાણ ટિપ્પણોને બાજુએ રાખી આ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬-૮)માં ઉદ્ધૃત કરાયું છે. આના આધારે હું અહીં કેટલીક વિગતો રજૂ કરું છું :

ધર્મકીર્તિનો જન્મ 'દક્ષિણ' પ્રદેશમાં આવેલા 'ત્રિમલય' (? તિરુમલ)માં 'આશ્વાય' જાતિમાં થયો હતો. આશ્વજીને મુલભ વિદ્યામાં એઓ નિપજાત બન્યા બાદ એમનું 'બૌદ્ધ' ધર્મ તરફ નમ આકર્ષાયું અને એઓ 'બૌદ્ધ' બન્યા. આગળ જતાં એઓ 'નાલંદા' ગયા, કેમકે એમની ઈચ્છા વસુબંધુના શિષ્ય ધર્મપાલ પાસે જ્ઞાન મેળવવાની હતી. એમને ન્યાયમાં રસ હતો એટલે દિડ્ડનાગના સાક્ષાત શિષ્ય ઇન્દ્રસેન પાસે એમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એમ કહેવાય છે કે દિડ્ડનાગની કૃતિ નોટલી ધર્મકીર્તિ સમજી શક્યા એટલી તો ઇન્દ્રસેન પણ સમજી શક્યા ન હતા.

ધર્મકીર્તિએ પોતાનો સમય ધ્રુવવાદ જેવી કૃતિ રચવામાં, અધ્યાપનમાં, વાદવિવાદમાં અને 'બૌદ્ધ' મંતવ્યોનો પ્રચાર કરવામાં

૧ એમણે ધર્મકીર્તિને બાસ્તીય કાન્ટ (Kant) કહ્યા છે. જુઓ બૌદ્ધ દર્શન (પૃ. ૧૧૧).

૨ બૌદ્ધ દર્શન (પૃ. ૧૧૧)માં આના ઉચ્ચાર 'એર્વારકી' કરાયેલ છે. પૃ. ૧૨૨માં શ્રી. રાહુલે ધર્મકીર્તિને બારતીય હેગેલ (Hegel) કહ્યા છે. જર્મન હેગેલનો સમય ઇ. સ. ૧૭૭૦-૧૮૩૧ છે.

૩ આ અર્થાટકૃત ટીકાનું સંપાદન પં. સુખલાલ સંઘવીએ કર્યું છે અને આ ટીકા "જા. પૌ. ગ્રં."માં ઇ. સ. ૧૯૪૬માં છપાઈ છે.

ગાળ્યો. હતો એમણે 'કર્તિ' મા મડ ગ્યાયો હતો એમા એમનું
અવસાન એમના શિષ્યોની હાજરીમા થયું હતું

જેમ દિહનાગને એમના જીવન દરમ્યાન એમની કૃતિઓને પૂર્તે
મેળ અને આદર મળે તેવા પ્રયત્ન કરનાર કોઈ શિષ્ય ન મળ્યો, પરંતુ
આગળ ઉપર 'ધર્મકીર્તિ'એ જેમ એ કાર્ય કર્યું તેમ ધર્મકીર્તિને પણ
એમના જીવન દરમ્યાન એમની કૃતિઓને સમૃથિત રીતે રજૂ કરનાર
કોઈ શિષ્ય ન મળ્યો, પરંતુ એમના અવસાન બાદ ધર્મોત્તરે એમનું
ગૌરવ વધે તેમ આ કાર્ય કર્યું.

સમય—ધર્મકીર્તિના સમય વિશે લિન લિન મતો પ્રવર્તે છે —

(૧) જો. વિદ્યાનૃપણ એમનો સમય ઇ. સ. ૧૩૫-૧૫૦ને
દર્શાવે છે

(૨) બાદન્યાયની પ્રસ્તાવનામા શ્રી રાહુન એમનો સમય ઇ. સ.
૧૨૫ કરતાં કંઈક વહેલો હોવાનું સૂચવે છે આ સમય તે એમનું
પ્રવૃત્તિ-સમય છે

(૩) અકલકંઠચંદ્રનયની પ્રસ્તાવના (પૃ ૧/-૨૩)મા ૫
મહાદ્રુમાર્ગે ધર્મકીર્તિના સમય વિષે વિચાર કરી એમ કહ્યું છે કે એએ
ઈ. સ. ૧૨૦થી ૧૪૦ના ગાળામા થઈ ગયા છે

(૪) શ્રી ભગવદ્ દત્તાના કથન મુજબ ધર્મકીર્તિ ઇ. સ. ૧૦૦
પછીના થઈ ગયા છે

(૫) પ્રો. કે. જી. કુવના મતે ધર્મકીર્તિ ઇ. સ. ૮૫ માં
વિદ્યમાન હતા

(૬) કન્થાલુવિગ્રહનું માનનું એ છે કે ધર્મકીર્તિ ઇ. સ.
૩૪૮મા, દિહનાગ ઇ. સ. ૩૨૦મા, વસુજીત ઇ. સ. ૨૬૦-૩૪૦મા
અને અસમ ઇ. સ. ૨૫૦-૩૦૦મા થઈ ગયા

ઉત્તરકાલીન મંથકારો—આ ઉપરથી જોઈ સકારો કે ધર્મ-કીર્તિના સમય પરત્વે મતભેદ છે અને તે પાશુ નાનોમૂનો નથી, કેમકે એક બાજુ ઇ. સ. ૩૪૬નો ઉલ્લેખ કરાય છે તો બીજી બાજુ ઇ. સ. ૬૬૦ સુધી એ લંબાવાય છે. તેમજ છતાં અમુક અમુક મંથકારો એમના પછી થયા છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. આ મંથકારો પૈકી એક તો હરિ-બદ્ધસૂરિ છે જ અને જોત્ત બ્યોમશિવ, અમ્બલક અને જયન્ત પાશુ છે. કેમકે આ ચારેએ ધર્મકીર્તિનાં મંતવ્યની આસોચના કરી છે.

સમસમયી મંથકારો—હિતુબિન્દુટીકાની પ્રસ્તાવના (૫. ૯)માં એમ સૂચવાયું છે કે ઈશ્વરસેન, ઉદ્ધતકર, કુમારિલ અને ભર્તૃ-હરિ એ ચારે મંથકારો ધર્મકીર્તિના સમકાલીન છે; તેમ છતાં એમનાથી મોટા થે છે. આ માટે નીચે મુજબ કારણ દર્શાવાયાં છે:—

ધર્મકીર્તિ ઈશ્વરસેનના શિષ્ય બનાય છે અને અમ્બલકના મન મુજબ હિતુબિન્દુમાં ધર્મકીર્તિએ ઈશ્વરસેનના વિચારોનું ખંડન કર્યું છે.

ધર્મકીર્તિએ ઉદ્ધતકર, કુમારિલ અને ભર્તૃહરિનાં મંતવ્યો વિશે સખત ટીકા કરી છે, જ્યારે આ ત્રણ મંથકારોએ ધર્મકીર્તિ સામે પ્રહાર કર્યા હોય એવો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવા માટે કોઈ પુરાવો નથી.

પ્રખ્યાતના પ્રથમ પદ્મિચેદની મોજનાને આપ્તમીમાંસામાં સમંતભદ્રે અપનાવી છે એ સંલપિત હકીકત છે એટલે એ હિસાબે સમંતભદ્ર ધર્મકીર્તિના સમકાલીન હોવા છતાં એમનાથી નાના છે.

મંથરાશિ—ડૉ. વિદ્યાભૂપાલના મન મુજબ નિમ્નલિખિત નવ મંથોના પ્રણેતા ધર્મકીર્તિ છે, અને એ પૈકી પહેલા આઠના તો ટિપ્પેરી અનુવાદો મળે જ છે:—

(૧) તર્કન્યાય અને વાદન્યાય

(૨) ન્યાયબિન્દુ

(૩) પ્રમાણ્યવર્તિક

(૪) પ્રમાણ્યવર્તિકવૃત્તિ

(૫) પ્રમાણ્યવિનિશ્ચય

(૬) સન્તાનનાન્તરસિદ્ધિ

(૭) સંબંધપરીક્ષા

(૮) સંબંધપરીક્ષાવૃત્તિ

(૯) હેતુખિન્દુવિવરણ

વાદન્યાયના પરિશિષ્ટમાં શ્રી. રાહુલે ધર્મકાર્તિના પ્રધાન અને એનાં ઉપરનાં વિવિધ વિવરણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉલ્લેખને આધારે ધર્મકાર્તિનો કૃતિક્ષાપ તેમ જ એના વિવરણાત્મક આદિત્યની નોંધ હેતુખિન્દુટીકાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬-૧૦)માં અપાઈ છે. એ બેનાં ઉપર્યુક્ત 'નવ કૃતિઓમાંથી પહેલી આક તો શ્રી. રાહુલે પણ નોંધી છે. નવમી કૃતિ તરીકે એમણે હેતુખિન્દુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્રીજી કે એના વિવરણનો. હેતુખિન્દુ એ તો ધર્મકાર્તિની કૃતિ છે જ એટલે એનો ઉલ્લેખ જાને છે.

કેટલાકે 'આ' ઉપરાંતની કૃતિઓ તરીકે નીચે મુજબનાં નામ સૂચવે છે:—

(૧) અલંકાર

(૨) ન્યાયવિનિશ્ચય

(૩) વિજ્ઞાનનયપ્રસ્થાન

શ્રી. રાહુલે જે નવ કૃતિઓ ગણાવી છે તેને જ હું અત્યારે તો ધર્મકાર્તિની નિર્વિવાદ કૃતિઓ માનું છું એટલે એનો પગિયથ તો હું આપું છું. સાથે સાથે જે અન્ય કૃતિઓ અહીં મેં ગણાવી છે તેનો પણ હું ઘોડોક વિચાર કરીશ.

અલંકાર—વાસવદત્તામાં સુળધુએ આ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વાસવદત્તા ઇ. સ.ની પાંચમી સદીના ગ્રીક ચરણમાં રચાયેલું મનાય છે. કુસ્યાણવિજયજીએ સુળધુનો સમય ઇ. સ. ૩૭૫-૪૨૫નો દર્શાવ્યો છે.

વાસવદત્તામાં ઇ. સ.ની પાંચમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ધર્મ ગોસ્વા અને ન્યાયવાર્તિકના કર્તા સ્મારદ્વાજ ઉદ્ઘોતકરનો ઉલ્લેખ છે.

ન્યાયખિન્દુ—આ ગદ્યાત્મક સંસ્કૃત કૃતિના ત્રણ પરિચ્છેદ છે. પહેલામાં સમ્યગ્ચાનના પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે પ્રકારો સ્વયં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ અને એના ચાર ભેદો દર્શાવાયા છે. બીજામાં સ્વાર્થાનુમાનનો અને ત્રીજામાં પરાર્થાનુમાનનો અધિકાર છે. ત્રીજો પરિચ્છેદ સૌથી મોટો છે. આ કૃતિનું પરિમાણ ૧૭૭ શ્લોક જેવું છે.

ન્યાયખિન્દુ ઉપર ધર્મોત્તરની ટીકા અને એ ટીકાને અંગે (૧) મલવાદીનું ટિપ્પણ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. દુર્વેદ્ય ધર્મોત્તરની ટીકા ઉપર ધર્મોત્તરપ્રદીપ નામની ટીકા રચી છે. વળી વિનીતદેવ, કમલશીલ અને જિનમિત્રની ન્યાયખિન્દુ ઉપરની ટીકાનાં-ટિબેટી રૂપાંતરો મળે છે.

ન્યાયખિન્દુનો ચીની અનુવાદ ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૪૦૫ના ગાળામાં થયેલું મનાય છે તે કેવી રીતે બ્યાનબી ગણાય ?

ન્યાયવિનિશ્ચય—આ કૃતિ વિશે ખામ કંઈ જાણવામા નથી.

૧ પ્રો. પીટર ચિટર્સન દ્વારા આ મૂળ કૃતિનું તેમ જ એના ઉપરની ધર્મોત્તરકૃત ટીકાનું સંપાદન થયું છે. એ “જિખ્લિએથેકા ઇન્ડિકા”માં કંઈકતાંથી ઇ. સ. ૧૮૮૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. મૂળ ઉપરુક્ત ટીકા સહિત “કાશી સંસ્કૃત સિરીઝ”માં ઇ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રકાશિત કરાયું છે અને એમાં ન્યાયખિન્દુનો અંગ્રેજીમાં ફરેલો હિંદી અનુવાદ છપાયેલો છે.

પ્રમાણવાર્તિક યાને વાર્તિક—આ ત્રણથમા એ નિમ્ન-
લિખિત અકલાણા ૫/મા નોંધ લીધી છે.—

૧૦, ૧૧, ૧૧૦, ૧૫૦, ૧૫૬, ૧૮૩, ૨૧૧, ૨૫૦-૨૫૩,
૨૫૪ અને ૨૬૭

આનો વિષય પ્રમાણવિનિશ્ચય, ન્યાયખિન્દુ અને હેતુખિન્દુ-
નો પણ વિષય છે, યન્તુ આ ચારેમા અઽવાં સૌથી મોટા અને નણેપમા
અધિક માગતો લખાવનાડુ છે

પ્રમાણવાર્તિકની સ્વોપમ વૃત્તિ—આ વિરેમે ૫ ૬૨, ૨૫૩,
૨૫૪ અને ૨૬૭મા ઉ વેખ કર્યો છે

પ્રમાણવિનિશ્ચય—આ ૧૦૪૦ સ્લોક લેવડી ફરિ મૂળ સ્વરૂપે
મળતી નથી, યન્તુ એનું દિબેગી રૂપાતર મો છે જ્ઞાનપ્રાપ્તે તેમ જ
ધર્મેતરે આ દર્શિ દિવર મરેલમા લે ગીકા આ છે એ પણ મૂળ સ્વરૂપે
લખનાઈ નહી નથી એના પણ દિબેગી રૂપાતર જ મો છે

તત્ત્વાર્થશુદ્ધિ (અ ૫, ૮ ૩૧) ઉપન્ની સિદ્ધએનમધિક્ષિત ગીમ
(ભા ૧, ૫ ૩૮૭)મા પ્રમાણવિનિશ્ચયનો ઉ વેખ છે

ન્યાયાયતારની વૃત્તિ ઉપન્ના દેવમદ્ધૃત દિષ્ટિપુમા ૫ ૧૭મા
વિનિશ્ચયનો અને ૫ ૩૭મા એના પ્રતેના તરીકે ધર્મમર્મીના નામપૂર્વક
વિનિશ્ચયનો ઉ લેખ છે એ પી એન વૈદ આ વિનિશ્ચયને
પ્રમાણવિનિશ્ચય મણે છે અને આ ગિચ્છલગત નીચે મુજબના
પ્રતીભવાણા માત પછોને આ દુનિમાથી ઉધન મના માને છે —

અયાગ યાગ (૫ ૧૭) મન્જુ ક્તાપિ (૫ ૮૬), ક્ષીપવજ્ઞાપ૦
(૫ ૧૨), નાન્યયેહાર્ય (૫ ૧૨), મણિપ્રલીપ (૫ ૩૭), યથા તથા
(૫ ૩૭) અને વિગણ (૫ ૧૭)

નિમ્નલિખિત પ્રતીકવાળા ચાર પદો પણ પ્રમાણુવિનિશ્ચયના તો નથી એમ પ્રચાર્યરૂપે એમણે એની નોંધ લીધી છે:—

નિત્ય સત્યં (૫ ૮૭), નિર્વિશેષ નં (૫ ૮૩), પદાનો (૫ ૮) અને સામર્થ્યં (૫. ૩૧)

ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણુ (૫. ૧૧)મા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

“યદ્ વિનિશ્ચયટીરાયા ઘર્મોત્તર — મિદ્ નિદ્રેતિ”

આ ટિપ્પણુના ૫ ૩૦મા વિનિશ્ચયની ટીકાનો અને ૫ ૫૮મા પ્રમાણુવિનિશ્ચયની ટીકાનો ઉલ્લેખ છે

“સદ્ગોપલમ્ભનિયમાદમેદો નીલતદ્વિયો દ્વિચન્દ્રાદિવન્” એ પંક્તિ અ. ૦૪૦૫૦ (ખંડ ૨, ૫ ૫૧)મા તેમ જ અષ્ટશતી (અષ્ટસહસ્રી વાળી આવૃત્તિ, ૫ ૨૪૨)મા જોવાય છે. વિરોધમા આ ૫ને કૃતિમાં આ પંક્તિગત વિચારનું ખંડ છે આ પંક્તિ પ્રમાણુવિનિશ્ચયમાથી ઉદ્ધત કર્યાનું મનાય છે

કાવ્યાનુશાસન ઉપન્ના વિષેક (૫. ૩૬૩)મા “તથા ચાય વિનિશ્ચયત્વગતે ધર્મકીર્ત્યાચાર્યસ્ય શ્લોક इति प्रतिदि” એવા ઉલ્લેખ-પૂર્વક નિમ્નલિખિત પદ અપાયું છે.—

“સ્વપ્ન્યદ્રવિણવ્યયો ન ગણિત ક્ષેષો મહાન્ સ્વીકૃત
સ્વદ્વન્દસ્ય મુલ જનસ્ય વસતાધિન્તાનલો લીપિત ।

एषाऽपि स्वयमेव कुत्यरमणाभावाद् बराकी हता
कोऽयं श्वेतसि चेवसा विनिहतस्तन्वास्ततु तन्वता १ ॥”

મુદ્રાપિતાવલીમા ૧૪૭૨મા પદરૂપે અને દ્વન્ધ્યાલોક (૫ ૧૨૧૬)મા કંઈક પાડલેકપૂર્વક અપાયેના આ શ્લોકનો અર્થ નીચે મુજબ હું આપું છું:—

૧ આ નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયની ઇ સ ૧૮૮૧ની આવૃત્તિનું પૃષ્ઠા-૭ છે ૧૯

મુદરીનો દેહ ઘડતી વેળા શ્રદ્ધા મનમાં રો વિચાર કરતા હતા ? એમણે સૌન્દર્ય ધનના વ્યયની છાંટ કરી નથી એમણે મહાલેશ સ્વીકાર્યો છે સુખે સ્વચ્છ દે વર્તતા લોકના હૃદયમાં એમણે ચિન્તાગ્નિ પ્રકટાવ્યો છે આ મુદરી પોતે પણ તમાન કક્ષાના ગમણના અભાવે બાપડી ઢણાઈ ગઈ છે

આ પછ દ્વાગ ધર્મકીર્તિએ આડકતરી રીતે એમ સૂચવ્યું છે કે પોતે જે અનુપમ કૃતિ પુષ્કળ પ્રયાસ કરી તૈયાર કરી છે તેનો આસ્વાદ લેનાર કના છે ?

૧વાદન્યાય—આ ૭૯૮ શ્લોક જેવડી ચરકૃત કૃતિના પ્રાગ લખા “નમ સમન્તમદાય” એવો ઉ લેખ છે પછી બે પદ્ધિ ગણમાં છે ત્યાં બાદ એક પદ છે પછી ‘નિમલગ્યાનલક્ષણ’ નામનો આ પ્રથમ અધિકાર સ પૂર્ણ તથા ગદ્યમાં છે ‘ન્યાયમતપ્પકન’ એ નામના બીજા અધિકારમાં બે પદો છે બાકીનો બધો ભાગ ગદ્યમાં છે બીજા અધિકારમાં ન્યાયસૂત્રમાથી અવનરણો અપાયા છે

૧ આ કૃતિ વિષયવિતાર્થ સંદિત ‘મહાબોધિ સમા’ (બનારસ) તરફથી ઇ સ ૧૮૩૬માં છપાવાઈ છે

વાદન્યાયના આ પ્રકાશનને અંગે શ્રી રાહુલ સાહુત્યાયને અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના લખી છે એના ૫ ૮-૯માં એમણે ધર્મકીર્તિના સમયથી માંડીને બે પદ્ધિ (ઇ સ ૧૧૫૦) સુધીમાં થયેલા બૌદ્ધ નૈવાયિકો થાને ન્યાયશાસ્ત્રીઓના નામો સમય સાથે આપ્યા છે અતમા જે વિવિધ પરિશિષ્ટો છે તેમાંના પ્રથમમાં ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રીઓ (નૈવાયિકો)ના નામ સમય અને સ્થાન પ્રદાયના લેખપૂર્વક અપાયા છે એમાં ઉચ્ચદ્વિતીનું નામ નથી એમાં પરિશિષ્ટ તરીકે ચીની ભાષામાં જે ન્યાયના ત્રણ મળે છે તેના તેમ જ તેના ત્રીજા નામ ભાષાવરના સમયના દૈવ્યેષ સંદિત અપાયા છે એવી રીતે પાંચમી પરિશિષ્ટમાં ‘બોટ અર્થાત દિગ્વિગ્ન ભાષાને ઉદ્દેશીને સૂચી અપાઈ છે છતાં પરિશિષ્ટ તરીકે બૌદ્ધ ન્યાયના જે ત્રણ મળે છે

વાદન્યાયની આદિમે કારિકા ન્યાયવિનિશ્ચયે અને સિદ્ધિ-
વિનિશ્ચયમાં તેમજ અષ્ટશતી (પૃ. ૮૧)માં નજરે પડે છે.

વિવરણ—વાદન્યાય ઉપર શાંતરક્ષિની સંસ્કૃતમાં વિષયિ-
તાર્થા નામની ટીકા છે. એ જપાઈ છે. વિનીતદેવે પણ આ વાદન્યાય
ઉપર ટીકા રચી છે પરંતુ એનું તો ટિબેટી શાંતર જે મળે છે.

બૌદ્ધ દર્શન (પૃ. ૧૧૬)માં કહ્યું છે કે અસપાદનાં ૧૮ નિબંધ-
સ્થાનોની મોટી સંખ્યાને નિરચક દર્શાવી ધર્મકાર્તિએ વાદન્યાય (પૃ.
૧)માં નિમ્નલિખિત શ્લોકાર્થ દ્વારા એનો સાર આપી દીધો છે:—

“અસાધનાંજ્ઞવંચનમેદોપોદ્ભાવનં દ્વયો:”

અર્થાત્ વાદને માટે અસાધન, વાદનું કવન અને પ્રતિવાદોના
દોષને ન પકડવા એ નિમિત્ત બાને પરાજયને માટે છે.

વિજ્ઞાનનયપ્રસ્થાન—ધર્મસંગહણીની ટીકા (પૃ. ૬૬અ)માં
મલયગિરિસૂત્રિએ આનો ઉલ્લેખ કરી નીચે મુજબ અવતરણ રજૂ
કયું છે:—

“સર્વોત્મના હિ સારુણે જ્ઞાનમજ્ઞાનતા મચેન્ ।

સામ્યે કેનચિર્વેદેન રયાત્ સર્વે સર્વવેદેનમ્ ॥”

‘વિજ્ઞાનનયપ્રસ્થાન’ એ કોઈ કૃતિનું નામ નથી પરંતુ પ્રૌદ્યો
જેવાનું—વિજ્ઞાનવાદને અંગેના પ્રયત્ન કે એનું પ્રસ્થાન એ અર્થવાચક
આ નામ છે એમ માનવું શું યુક્તિયુક્ત ગણાય ?

તેની સૂચી છે. એમાં ૯૫ નામોનો ઉલ્લેખ છે. સાતમા પરિશિષ્ટે ધર્મ-
કાર્તિના ન્યાયને લગતા સાત નિબંધો—પ્રૌદ્યો દિવાદિ પ્રયોગો ટીકા-
રશિના નામ સહિત નિર્દેશ છે. આઠમા પરિશિષ્ટ તરીકે ધર્મકાર્તિના
પરિવારક પ્રયત્નોના અર્થનું પરિભાષુ ૧, ૩૭, ૩૧૧ શ્લોકનું ગણાવાયું છે.
નવમા પરિશિષ્ટમાં કોટ (ટિબેટ)ના રાજાઓના સમકાલીન ટિબેટી
સાપાતરકરોના નામ છે. દસમા પરિશિષ્ટનો વિષય બૌદ્ધ ન્યાયના પ્રયોગો
ઓની અને ટિબેટી અનુવાદોના ક્ષણભંગી સૂચી છે.

સન્તાનાન્તરસિદ્ધિ—અક્ષરકૃત તત્ત્વાર્થરેખાનાર્તિક (૫ ૧૯)મા આતુ આઘ પઘ જોવાનું આ કૃતિતુ તેમજ એના ઉપની વિનીતદેવના રીકાન ટિબેગી રૂપાત્ત જ મળે છે

ધર્મકીર્તિએ આ ૭૦ સૂત્રની નિમા એમ મનન્નતાનથી પગ બન્યાન્ય મનન્નતાનો છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે એ તમા એમણે એ દર્શાવ્યું છે તે આ તર્થ મનન્નતાનો (= વિગ્નન્નતાનો) થી રીતે મળીને દક્ષ જગતો વિગ્નનવાદ અનુમાન બદાન ક્ષેપ છે ૧

મંબધપરીક્ષા અને એની મ્યોપણ વૃત્તિ—મંબધપરીક્ષામા ૨૯ માંત્રિકાઓ છે આ જ્ઞાન ધર્મકીર્તિએ ક્ષણિવાદ અનુસાર 'કાર્યકાન્ધ' ન ગધ કેમ મનાવે એ દર્શાવ્યું છે આ વિગ્ન પ્રવચનમા પણ છે

મંબધપરીક્ષાની ૨૦ માંત્રિકાઓ પ્રમેયમલમાર્તિક (સમધસહભાવવાદ, ૫ ૫૦૮ ૫૦૦, દ્વિતીય આશ્રિતિ)મા ૨૪ કંગાર્થ છે અને સાથે સાથે એનું ખડન પણ કંગાર્થ છે મંબધપરીક્ષાની ૨૦વીક માંત્રિકાઓ મ્યાદ્રાદરનાકર (૫ ૮૧૦ ૮૧૮)મા જોવાય છે.

વૃત્તિઓ—મંબધપરીક્ષા ઉપન ધર્મકીર્તિની, વિનીતદેવની અને શાન્તનુજિનની એન રચુ જતિ છે પન્તુ એના ટિબેગી રૂપાત્ત જ મળે છે

હેતુબિન્દુ—આને લગતી લક્ષીત મે ૫ ૧૦૦, ૨૫૦, ૨૫૭ અને ૨૫૮મા ૨૪ કરી છે

એક પદ—મુલાપિતરત્નભાંડાગાર (૫ ૩૭૭)નો મ્યો ૧૬ ને “મવતુ વિમિત” થી શરૂ થાય છે એ ધર્મકીર્તિને નામે નોધાયો છે

વડસૂચી—‘મહાશયન’ પંથની આ નુસસિદ્ધ કૃતિ છે. એનમા એના પ્રણેતા તરીકે કે પછી એના અગ્રોધક તરીકે ધર્મ-

કીર્તિનું નામ સૂચવાય છે, જે કે સામાન્ય રીતે આ કૃતિ અધ્યયોગે રચાનું મનાય છે.

ધર્મકીર્તિએ જે વજ્રસૂચીનું સંશોધન કર્યાનું મનાય છે તેનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ ઇ. સ. ૯૭૩ અને ઇ. સ. ૯૮૧ના ગાળામાં કરાયો હતો.

કદર—ધર્મકીર્તિના જીવન દરમ્યાન એમની કૃતિઓની યોગ્ય કદર થતી તો બાજુએ રહી પરંતુ એમાં દુષ્ટો દર્શાવાતાં હતાં એમ એમના ઉદ્ગારશ્પે જે નિમ્નલિખિત પદ સદુક્તિકર્ષુભૂતમાં નોંધાયેલું મળે છે તે જોતાં જણાય છે :—

“ કૌલેયંધયતિ સ્મ વાનરહૃતૈર્વાત્મીકિરમ્મોનિધિ

વ્યાસઃ પાર્શ્વરૈસ્તથાપિ ન તયોરત્યુક્તિહૃદમામ્યતે ।

વાગ્ધૌ ચ મુલાધૃતાવિવ તથાપ્યસ્મત્પ્રબન્ધાનયં

લોકો વૃપયિતું પ્રસારિતમુલસ્તુમ્ય પ્રતિષ્ઠે । નમઃ ॥ ”

અર્થાત્ વાત્મીકિએ વાનરોએ લાવેલા પદ્ધરો વડે સમુદ્ર (ના પર પુલ) બધાઓ અને વ્યાસે અર્જુનના બાણો વડે (તેમ કયુ) તો-પણ આ બેને વિષે અતિશયોકિત દર્શાવાતી નથી, જ્યારે (અમારા પ્રબંધોમાં) વચન અને અર્થ એ બંનેને જાણે ત્રાજવામાં તોળ્યા હોય (અને પછી એમા વપરાયા છે) તેમ જાણ અમારા પ્રબંધો વિષે આ સોક દુષ્ટા કાઢવાને પ્રસારિત વદનવાળા છે. હે પ્રતિષ્ઠા ! તને નમસ્કાર.

શિષ્ય-પરપરા—ધર્મકીર્તિની શિષ્ય-પરપરા ખીલ્લ દર્શન (પ. ૧૧૬)મા નોંધાયેલી છે.

(૧૮) ધર્મપાલ

અ. ૦. ૪૦૫૦ (ખંડ ૨)ની એવમ્ વ્યાખ્યા (પ. ૩૬)માં ધર્મ-

પાલનો અને સાથે સાથે ધર્મકીર્તિનો ઉલ્લેખ છે. અહીં આ બંનેને ઉદ્દેશીને એવો ઉલ્લેખ છે કે એઓ રૂપ વગેરેની (૧) સામાન્ય અને (૨) પ્રતિનિધત એમ બે પ્રકારની શક્તિ માને છે.

સત્તા-સમય—હ્યુએનસંગ (Hieun Thsang) ‘નાલંદા’ વિદ્યાપીઠમાં ઇ. સ. ૬૩૫માં ગયા ત્યારે ધર્મપાલ ‘આચાર્ય’ ન હતા પરંતુ એમના સિધ્ધ રીલભદ્ર ‘આચાર્ય’ હતા. એમના હાથ તથા આ ચીની વિદ્વાને અભ્યાસ કર્યો હતો. આથી ધર્મપાલ ઇ. સ. ૬૩૫માં તો નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા એમ મનાય, અને એ દિસાએ એમનો પ્રવૃત્તિ-સમય ઇ. સ. ૬૦૦ની આસપાસમાં શરૂ થયેલો લેખાય.

કૃતિઓ—ન્યાયખિન્દુ અને એની ટીકાને અંગે ચુંદ્રશેખરે હિંદીમાં લખેલી ગ્રંથાવના (પૃ. ૧૦)માં ધર્મપાલની કૃતિઓ તરીકે નીચે મુજબની ત્રણ ગણાવાઈ છે :—

- (૧) આલંબનપ્રત્યયધ્યાનશાસ્ત્રવ્યાખ્યા;
- (૨) વિદ્યાભાત્રસિદ્ધિશાસ્ત્રવ્યાખ્યા.
- (૩) શતશાસ્ત્રવ્યાખ્યા.

“નંદુઓ”ના સ્વીકૃતિમાં એમને નામે નીચે પ્રમાણેની ચાર કૃતિઓનો નિર્દેશ છે :—

નામ	ક્રમાંક
(૧) આલંબન-પરીક્ષા-વ્યાખ્યા	૧૧૭૪
(૨) વિદ્યાભાત્રસિદ્ધિ	૧૧૯૭
(૩) વિદ્યાભાત્રસિદ્ધિશાસ્ત્ર	૧૨૧૦
(૪) શતશાસ્ત્રવૈપુલ્યવ્યાખ્યા	૧૧૯૮

‘જિલાકતુ’ માનવું એ છે કે ધર્મપાલે શબ્દવિદ્યાસંપુક્તશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ ૨૫,૦૦૦ શ્લોકનો રચ્યો છે તેમ જ ન્યાયદ્વારતર્કશાસ્ત્ર

યાને ન્યાયમુખ ઉપર દીકા પહોંચી છે આ પૈકી પહેલી કૃતિ તે ઇતિહાસ (૪ સ ૧૭૧-૬ સ ૧૯૫) હાગ 'પેઇના' (Peina) તરીકે નોંધાયેલી ભર્તૃહર્મિના જીવની દીકા છે.

આલંબનપરીક્ષાની દીકા—ધર્મપાલે આલંબનપરીક્ષા ઉપર દીકા ગવી છે એનું ઇતિહાસ કરેલા ચીની રૂપાતરનું આ રૂપાતરમાં તેમ જ આ રૂપાતરમાં રસાપાતર થયેલું છે અને એ છપાયેલ છે.

આ દીકા લગભગ પૂર્ણ છે આકાશમાં સાતમા પહે એ ખંડિત થાય છે આ દીકામાંના બે અવતરણો પ્રવાહ (૫ ૧૧ ને ૭૭) સાથે અર્થદૃષ્ટિએ સામ્ય ધરાવે છે

આલંબનપરીક્ષા ઉપર વિનિતદેવે (લગભગ ૬. સ ૭૦૦) ને દીકા ગવી હતી તેનું ટિપ્પેરી રૂપાતર જ મળે છે આ દીકામાંથી પુષ્કળ ઉદ્ધારો (extracts) તેમ જ સુસુત્ર ચમત્ક્રમ અને એચ. એચના મનુષ્ય પ્રયાસના રૂપરૂપ દેવ એ અનુવાદ પ્રકાશિત થયેલ છે.

નામરાશિ—‘ધૈર્યવાદ’ સપ્રદાયના અને ‘બદરીતિથ’ના ગહેવાસી કે જેમનો નિર્દેશ વિશ્વદ્વિભાગની દીકાની પ્રસંગિતમાં છે તેઓ પ્રખુત ધર્મપાલના નામરાશિ જ છે એટલે આ બંને વ્યક્તિ ભિન્ન છે.

(૧૧) નારદ

એઓ અજૈન છે દીક્ષા લેનાર અને આપનાગની યોગ્યતા પૂરતે એમનો મત મે ૫ ૧૦૩માં નોંધાયો છે એઓ સત્કાંક્ષી જુદા પડે છે.

(૨૦) ન્યાયવૃદ્ધ

ન્યાયવૃદ્ધો કહે છે એવા ૬ લેખપૂર્વક અ. ૦૦૪૦૫૦ (અ. ૨,

૧-૨ આ બંને “ધ અધિવાર લા. ૭૪૧ સિંગી”માં અથા ૩૨ તરીકે પ્રાપ્ત થયેલ છે

૩ આ J A (Vol CCXIV No 1)માં ૩ સ ૧૯૨૬માં છપાવાયો ■

૫. ૨૨)માં નીચે મુજબનું પદ હરિભદ્રસૂરિએ રજૂ કર્યું છે :—

“કારણમેવ તદ્વન્ત્યં નિવ્યઃ સુક્ષ્મસ્તુ ભવતિ પરમાણુઃ ।

एकसगन्धवर्णो द्विसर्दारः कार्यलिङ्गश्च ॥”

તંસૂં (અ. ૫, સૂ. ૨૫)ના લાખ્ય (લા. ૧, ૫. ૩૬૫)માં આ પદ ઉદ્ધૃત કરાયું છે. એ જોતાં તો એ ઉમાત્વાતિની—લાખ્યકારની પદેલાંની કોઈ કૃતિનું હોવું જોઈએ.

(૨૧) પતંજલિ = ભગવત-પતંજલિ

ચો.૦૬૦સં (શ્લો. ૧૬)ની સ્વોપચ રૂતિ (૫૧ ૬અ)માં ‘ભગવત-પતંજલિ’નો નિર્દેશ છે. પ્રસ્તુત અધિકાર જોતાં આ પતંજલિ તે યોગસૂત્રના પ્રણેતા જ છે. જે આ મહાભાષ્યના પણ કર્તા હોય જ તો એમનો સમય ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી મહી મનાય.

મહાભાષ્યના કર્તા પતંજલિના નામ પર ઉપર્યુક્ત યોગસૂત્ર ઉપરાંત ચરક, નિદાનસૂત્ર, પરમાર્થસાર અને છંદઃસૂત્ર એ ચાર ગ્રંથોનો પણ ટેટલાક ઉલ્લેખ કરે છે.

ડૉ. માધવકૃષ્ણ શર્માએ “Patañjali and his relation to some authors and works” નામના રજેખમાં એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે મહાભાષ્યકાર એ પરમાર્થસાર અને છંદઃસૂત્રના પ્રણેતા નથી. આનું એક કારણ એમણે એ દર્શાવ્યું છે કે મહાભાષ્ય અને પરમાર્થસાર લિખ લિખ મતને પોષે છે. બીજું

૧ આનાં કેટલાંક સૂત્રો અને લાખ્યનું તંસૂં અને એના લાખ્ય સાથે મેં સંતુલન કર્યું છે. જુઓ તંસૂં (લા. ૨)ની મારી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (૫. ૨૮-૩૦).

૨ આ લેખ “The Indian Culture” (Vol. XI, No. ૩, Oct.-Dec. 1944)માં છપાયો છે.

કારણ આપતાં એમણે એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે વાક્યપદ્ધતીયના કર્તા ભર્તૃહરિએ પરમાર્થસારમાંથી એકે પદ કેમ કિંદૃત કર્યું નથી ?

છંદઃસૂત્રના કર્તા પિંગલનાગ છે. શબ્દ એમને પતંજલિથી લિખ ગણે છે. એ કારણથી તેમ જ આષ્ટાધ્યાયી (૧-૧-૫૭)ના મહાભાષ્યગત પદના છંદો આ છંદઃસૂત્રમાં ઉલ્લેખ નથી એ કારણથી મહાભાષ્યકાર છંદઃસૂત્રના પ્રણેતા ન હોઈ શકે એમ ઉપયુક્ત લેખમાં કહેવાયું છે.

વસ્તુબદ્ધતું જીવન વિચારતાં એમનાં સૈદ્ધાંતિક મંતવ્યોમાં અનેક વાર ફેરફાર થયેલો જોવાય છે તો પછી મહાભાષ્ય અને પરમાર્થ-સારમાં મંતવ્ય-લેદ વારત્તવિક હોય તો પણ એ જ ઉપરથી એ બંનેના પ્રણેતા લિખ છે એમ નિર્વિવાદપણે કેમ કહેવાય ? છંદઃસૂત્રમાં ઉપયુક્ત પદના છંદો ઉલ્લેખ નથી. પણ મહાભાષ્ય કરતાં છંદઃસૂત્ર વહેંચું રચાયું નથી એમ માનવા માટે સખળ કારણ છે ખરું ?

પતંજલિને કેટલાક શેષનો અવતાર ગણે છે. આને લઈને તો એમને જ શેષનાગ અને પિંગલનાગ સમજવા કોઈ પ્રેરણા હશે એમ શું ન જ બને ?

શાબર-ભાષ્યમાં ‘અલિયુક્ત’ ને નામે “ દ્વિવચનબહુવચનાનામ-સમાસઃ ” પંક્તિ અપાઈ છે. આ આષ્ટા. (૬-૩-૧)ના મહા-ભાષ્યમાં જોવાય છે. આથી પતંજલિને ‘અલિયુક્ત’ પણ કહે છે એમ કલિત થાય છે.

(૨૨) પુરુષવ્યન્દ

એમને હરિભક્તસૂરિએ ‘ન્યાયવાદી’ તરીકે નિર્દેશી આશ્ચર્યોગ-

૧ આ રહ્યું એ પદ :—

સ્તોષામ્યદં પાદિકમોદનાદિં તતઃ શોભતે શાતનીં પાતનીં ચ ।

નેતારાવગચ્છત ધારિણિ રાવણિ ચ તતઃ પદ્યાવ સંસ્થતે ધ્વંસ્યતે ચ ॥ ”

હારની વિવૃતિ (પત્ર ૧૦૦)માં એમની કોઈક કૃતિમાંથી નિમ્નલિખિત પદ ઉદ્ધૃત કર્યું છે :—

“અન્યથાડનુપપન્નમાર્ગં દેતોઃ સ્વલક્ષણમ્ ।
સત્વાસત્ત્વે હિ સદ્મો દટાન્તદ્વયલક્ષણઃ ॥”

આ પત્ર ઉપર એક ખીજું પાછું પદ છે. એ પાછું કદાચ પુરુષયન્દ્રની જ કોઈ કૃતિનું નહિ હોય ? આ પદ નીચે મુજબ છે :—

“ધૂમાદિયંયાડપિ સ્યાનાં સત્વાસત્ત્વે ચ લક્ષણે ।
અન્યથાડનુપપન્નપ્રાધાન્યાદસંગૈક્ષતા ॥”

મહાયત્રિરિસૂરિએ ધરમસંગહણીની વૃત્તિ (પત્ર ૩૦આ)માં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

“સમ્યગ્ન્યાયાનન્નિક્ષતાલ્પાપનમેનદનયોરિતિ પુરુષવન્દ્રઃ ।”

આ પુરુષયન્દ્ર તે જ ઉપર્યુક્ત પુરુષયન્દ્ર હશે. વળી એઓ ‘જૈન’ હોય એમ ભાસે છે. એમના સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવા માટે મેં “A Lost Treatise on Logic” નામનો લેખ લખ્યો છે.

(૨૩) બંધુ-ભગવદ્દત્ત

યો૦દ૦સ૦ (શ્લો. ૧૬)ની સ્વોપદ વૃત્તિ (પત્ર ૬૨)માં આ નામનો નિર્દેશ છે. એમણે યોગનાં આઠ અંગ પતંગ્ગણિ, ભદ્રના ભારકર અને હરિભદ્રસૂરિ કરતાં લિખ રીતે ગણાવ્યાં છે. એ આદ્યનાં નામ નીચે મુજબ છે :—

(૧) અદ્વેષ, (૨) વિદ્યાસા, (૩) શુશ્રૂષ, (૪) શ્રવણબોધ, (૫) મીમાંસા, (૬) પરિશુદ્ધા, (૭) પ્રતિપત્તિ અને (૮) પ્રવૃત્તિ.

૧ આ લેખ “The Indian Culture” (Vol. No.)માં છપાવ્યો છે.

(૨૪) ભદ્રન્ત-ભારકર

એમનો ચૈ.૦૬૦૨૦ (શ્લો. ૧૬)ની સ્વોપત્ત વૃત્તિ (પત્ર ૬અ)માં આ પ્રમાણે નિર્દેશ છે. ‘ભદ્રન્ત’ એ બૌદ્ધ સાધુઓ માટે વપરાતું વિશેષણ છે એથી પ્રશ્ન થાય છે કે શું ભારકર બૌદ્ધ છે ?

ભદ્રન્ત-ભારકરે નીચે પ્રમાણે યોગનાં આઠ અંગ ગણાવ્યાં છે અને એ રીતે એઓ પતંગલિ, બાંધુ-ભગવદ્દત્ત અને હરિભદ્રસૂરિથી જુદા પડે છે :—

(૧) એક, (૨) ઉદ્ધવેગ, (૩) ક્ષેપ, (૪) ઉત્થાન, (૫) ભ્રાન્તિ, (૬) અન્યમુદ્ધ (અન્યત્ર આનંદ), (૭) સેગ અને (૮) આસંગ (આસક્તિ).

આ આઠ દોષનો સાગ કરવો બટે.

(૨૫) ભર્તૃહરિ

અ.૦૦૪૦૫૦ (ખંડ ૧)ની સ્વોપત્ત વ્યાખ્યા (પૃ. ૩૬૬)માં એમનો નિર્દેશ છે. હરિભદ્રસૂરિએ મૂળમાં એમને ‘શબ્દાર્થતત્ત્વવિદ્’ કહી એમની કૃતિ નામે વાક્યપદ્ધીયમાંથી બે અવતરણો આપ્યાં છે. આમ આ ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ છે. શિષ્ટ સંસ્કૃત વ્યાકરણોને અંગેની છેલ્લી મહત્ત્વની કૃતિ તે ઉપર્યુક્ત વાક્યપદ્ધીય છે. એના પ્રણેતા ભર્તૃહરિ શંકરાચાર્યની પહેલાં થયા છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૬૫૦નો મનાય છે. ઇતિહાસના મતે એમનું અવસાન ઇ. સ. ૬૫૨ની આસપાસમાં થયું હતું. આ ઇતિહાસની માન્યતા એથી છે કે આ ભર્તૃહરિ એક વેળા તો ‘બૌદ્ધ’ હતા, કેમકે એમણે ગદ્યમાં સાત વાર પ્રવેશ કર્યો હતો અને સાત વાર સંસારમાં એઓ પાછા ફર્યા હતા અને એમણે ગૃહસ્થનું જીવન ગુજાર્યું હતું.

વાચસ્પતિમિત્રે તત્ત્વચિન્તુમા વાક્યપદ્ધીયમાંથી એક અવતરણ આપતી વેળા ભર્તૃહરિનો ‘આજી’ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી

દેલાક આ ભર્તૃહરિને ' જોદ્ધ ' ગણે છે. વી. એ. રામસ્વામી શાસ્ત્રીએ આ બાબતને અંગે પ્રશ્નરૂપે “ *Bhartari a Bauddha ?* ” નામનો લેખ લખ્યો છે. એમાં એમણે એવું અભિપ્રાય દર્શાવ્યું છે કે વાક્યપદ્ધતિના કર્તા એક મોટા અદ્વૈતવાદી તત્ત્વવેત્તા છે અને એમણે પત્તજલિની પેઠે શબ્દાર્થનો વિકાસ કર્યો છે. આ ભર્તૃહરિ ' વિવર્ત-વાદ ' ને સ્વીકારે છે અને એને લઈને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શંકરાચાર્યના પૂર્વર્ણી અદ્વૈતવાદી તરીકે એમને ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે. ભર્તૃહરિએ વાક્યપદ્ધતિમાં આગમ-પ્રમાણનું હૃદયગમ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. અહીં એમણે તર્કને આગમના ઉપકરણ તરીકે, નહિ કે આગમને ઉપલાવી પાકવાના સાધન તરીકે માન્યું છે. આ જાતના અભિપ્રાય માટે બૌદ્ધોમાં સ્થિરમતિ અને જૈનોમાં રજિનભદ્રગણિ સમાશ્રમણ સુપ્રસિદ્ધ છે, કેમકે એઓ આગમાનુસારી તર્કને, નહિ કે તર્કાનુસારી આગમને માને છે. ભર્તૃહરિના કથનની નોંધ તત્ત્વસંપ્રદાયમાં નિમ્નલિખિત ૧૪૬૦માં લેવાઈ છે એમ કમલશીલની પંજિકા (ભા. ૧, પૃ. ૪૨૬) જોતાં જણાય છે :—

“ અવસ્થાદેશકાત્માનાં મેદાદ્ મિત્રાણુ મક્ષિણુ ।

ભાવાનાનુમાનેન પ્રતિદિરતિદુર્લભા ॥ ૧૪૬૦ ॥ ”

પ્રસ્તુત ભર્તૃહરિને નીતિશતક, શૃંગારશતક અને વિરાગ્ય-શતકના કર્તા તરીકે ઓળખાવાતા ભર્તૃહરિ સાથે નામસામ્ય મિત્રાણ કોઈ સમાનતા જણાતી નથી. આ કેમકે શતકોના કર્તા ક્યારે થયા

૧ આ લેખ “ *Proceedings and Transactions of the eighth Oriental Conference* ” માં છપાયા છે. એનો પૃ. ૨૫૪-૨૫૭ અગ્ર પ્રસ્તુત છે.

૨ જુઓ પૃ. , દિ.

૩ પ્રો. દામોદર ધર્માનન્દ કોસળી દ્વારા સંપાદિત અને “ સિં ૭૦ ૩૦ ” માં પ્રકાશિત ૨૩ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૮માં આ ગ્રંથ શતકનું અને સાથે

તેનો સર્વમાન્ય નિર્ણય હજી સુધી તો કરાયો નથી. એમનો નામોલેખ
 ધ મ. ૬૫૬મા રચાયેલા યશસ્તિલકચ પૂમા છે અને એ અત્યારે
 તો સૌથી પ્રાચીન ઉલેખ છે એમ મનાય છે.^૧

ભર્તૃહરિ નામના કોઈ ગદ્ય સાથે—વિક્રમાદિત્યના બંધુ અને
 પિંગલાના પતિ સાથે કે ‘નાથ’ પંથના ‘સિદ્ધ’ ભર્તૃહરિ સાથે
 વાક્યપદ્ધીયના પ્રણેતાનો અંબધ જોડવા માટે કોઈ પ્રમળ કારણ
 જણાતું નથી

(૨૬) મલ્લવાદી

હુન્નિભદ્રસૂત્રિએ અ. ૦૦૪૦૫૦ (ખંડ ૧)ના પૃ. ૫૮ ને ૧૧૬મા
 ‘વાદિમુખ્ય’ તરીકે મલ્લવાદીનો ઉલેખ કર્યો છે, અને આ બંને પૃ
 ઉપગતી ગ્રંથોપજ વ્યાખ્યામાં ‘વાદિમુખ્ય’ એટલે ‘મલ્લવાદી’ એમ
 એનો ઝેડાટ કર્યો છે.

વિરોપમા મૂળમાં પૃ. ૫૮ ને ૧૧૬મા સરસ્વત-પદ્યરજુની મલ્લ-
 વાદીએ એની દીકામાથી એક અવનગજુ એમણે નીચે મુજબ
 આપ્યું છે:—

“સ્વપરમત્ત્વજ્યુદાસોપાદાનાપાય દ્વિ વસ્તુનો વસ્તુત્વમ્.”—પૃ. ૫૮

“ન વિપયપ્રવર્ણપરિણામાતૈરપર. મવેદને વિપયપ્રતિભાસો યુગ્યતે,
 યુત્તવયોગાત્.”—પૃ. ૧૧૬

સાથે પિટૃજ્ઞ અને વિજ્ઞાનશતકેતુ સમીક્ષાત્મક સરસ્વત પ્રસિદ્ધ
 રચાયેલું છે આતુ નામ “શતક-આદિ-સુભાષિતસંગ્રહ” રખાયું છે

૧ હુન્નિ ભર્તૃહરિ સરસ્વતીની અંગે પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૬)

ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૩)માં સૂચવાયું છે કે વિ. સ. ૧૫૩૫માં
 ગતકો ઉપર દીકા રચનાર ધનસેન આ ભર્તૃહરિની કૃતિઓના સૌથી પ્રાચીન
 દીકાર છે આ દીકા વાતચીતની (colloquial) જૈન સરસ્વત ભાષાનો
 નમૂનો પૂર્વ પાડે છે.

પ્ર૦ચ૦માં મસ્તવાદીનો દસમો પ્રબંધ છે. આ વાંચનાં એમ ભામે છે કે અહીં જે મસ્તવાદીઓની હકીકત એકબીજાના નામ ઉપર ચડાવાઈ છે.

સમય—પ્ર૦ચ૦ના વિજયસિંહસૂરિને લગતા છઠ્ઠા પ્રબંધમાં મીચે મુજબ પદ છે :—

“ ધીર્વીરવન્નરાદય ક્ષતાઠકે ચતુરશીતિમયુક્તે ।

જિયે સ મજ્જાવી યૌદ્ધાસ્તદ્વ્યન્તરાંયાપિ ॥ ૮૩ ॥ ”

અર્થાત્ વીરનિર્વાણુથી ૮૮૪ વર્ષ વ્યતીત થતાં એ મસ્તવાદીએ બીજોને તેમ જ વ્યંતરોને પરાન્ત ક્યાં.

આ ઉપરથી મસ્તવાદી વીરસંવત્ ૮૮૪ની આસપાસમાં એટલે કે વિ. સ. ૪૧૪ની લગભગમાં થઈ તથા એમ ક્ષિત થાય છે અને આ સમય હરિભદ્રસૂરિએ નિર્દેશીલા મસ્તવાદી માટે બંધબેસતો આવે છે.

આ પ્રબંધમાં તો અન્સ રાગના સમસમયી તરીકે મસ્તવાદીના મોટા ભાઈ ‘અગ્નિતપસસૂનો’ (અને પાછાંતર પ્રભાણે જિનયસસૂનો) ઉલ્લેખ છે અને આ ગજ ભુવનપાલનો પિતામહ હોય એમ લાગે છે, કેમકે પ્રાવચનિક રમ્યલયદેવસૂરિના પ્રબંધ (શ્લો. ૩૨)માં આ

૧ પ્ર૦ ચ૦ (પ્ર૦ ૧૦, શ્લો. ૧૦-૧૧) પ્રમાણે એમનાં માતાદેવ નામ કુલંલદેવી, મામાનું નામ જિનાનન્દસૂરિ અને જે લઘુ બંધુઓના નામ યક્ષ અને મ્લ્લ છે. વિશેષમાં અહીં સૂચવાયા મુજબ અગ્નિતપસે પ્રમાણુચંદ્ર રચ્યો છે અને વિશ્રાન્તવિદ્યાધર નામના બ્યાકરણરાત્ર ઉપર ન્યાસ બનાવ્યો છે, અને એમના નાના ભાઈ ચંદ્રે અણાંજ નિમિત્તને લગતી ચાક્ષીસંહિતા રચી છે.

ચ૦ પ્ર૦ (પ્રબંધ ૭)માં મસ્તવાદીની માતાને સીતપૂના રાજ શિવા-દિત્યની બેન કહી છે અને બીજો સાથેનો વાદ એમની સમામા, નહિ કે ‘બરૂચ’માં થયાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ એમણે વિ. સં. ૧૧૨૦માં નાયાધરમકહા ઉપર ઘટિત રચી છે.

જીવનપાલને અક્લના પીત્ર કહેલ છે અને એનો અભયદેવસૂરિના ગુરુ વર્ધમાનસૂરિના સમકાલીન તરીકે ઉલ્લેખ છે. આથી આ અક્લનો સમય વિક્રમની દસમી સદીનો હરે છે.

પ્રાચીની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૩-૪)માં અક્લની સલામાં વાદ-મહાણુવિના કર્તા અભયદેવસૂરિના ગુરુ પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ દિગંબરને હરાવ્યાની વાત છે. આ અક્લ તે અક્લ જ હશે અને તેમ જ હોય તો એનો સમય પણ વિક્રમની દસમી સદી ગણાય.

ન્યાયખિન્દુ ઉપર ધર્મોત્તરે જે રીકા રચી છે એના ઉપર મલ્લવાદીએ દિપ્પણુ રચ્યું છે. આ ધર્મોત્તરનો સમય વિ. સં. ૬૦૪ની આસપાસનો મનાય છે. એ જો વાસ્તવિક હોય તો આ મલ્લવાદી અક્લના સમકાલીન ગણાય અને એ મલ્લવાદી પ્રસ્તુત મલ્લવાદીથી લિપ્ત હરે. પ્રસ્તુત મલ્લવાદી તો વાદમહાણુવિ (પૃ. ૬૦૮)માં 'યુગપદુપયોગવાદ'ના પુરસ્કર્તા તરીકે જે મલ્લવાદીનો ઉલ્લેખ છે તેઓ જ હોવા જોઈએ.

કૃતિઓ—પ્રસ્તુત મલ્લવાદીએ સમ્ભ્રમ-પરચણની રીકા રચી છે. બુદ્ધદિપ્પનિકા પ્રમાણે એ ૭૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એમની બીજી વિશિષ્ટ કૃતિ તે એક કારિકા અને દ્વાદશારનયચક્ર છે. પ્રસ્તુત કારિકા નીચે મુજબ છે:—

૧ એમનો સમય વિક્રમની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધ પૂરતો છે.

૨ સન્મતિ પ્રકરણની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૮)માં આ બોધ તો નથી એના પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે.

૩ એક ત્રીજા મલ્લવાદી પણ ચલા છે. એમનો સમય વિક્રમની તેરમી સદી છે. એમના કાવ્યોની પ્રશંસા વસ્તુપાલે કરી હતી.

“ વિધિનિયમમદ્ગૃતિવ્યતિરિત્ત્વાદનર્થઘ્વચોવન ।

જૈનાદન્યન્ગમનમનૃતં નવતીતિ વૈષર્મ્યમ્ ॥ ”

આ કાન્ધિ ઉપર વિસ્તાર, અધ્યાસપૂર્ણ અને માનનીય ભાષ્ય છે. એનું નામ ‘દ્વાદશારનયચક્ર’ છે. એનું મંગલાચર્યુદ્ધ આઠ પદ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ વ્યાપ્ત્યમનન્તમનવદપિ ન્યસ્તં ધિયાં પાટવે

વ્યામોદે ॥ જગ પ્રનાનવિકૃતિવ્યત્યામધીરાસ્પદમ્ ।

વાચાં માગમર્તાન્ય યાગિવનિયન ગમ્ય ન ગમ્યં ક્વચિન્

દ્યોન્યામયનેન ગ્રામનમલ જનં જયન્મૂર્ચિતમ્ ॥ ”

દ્વાદશારનયચક્રમા એક અંગે નીચે મુજબનું પદ છે:—

“ લૈભિક્ષ્યવદારોડાં ન યમ્મિક્ષતિજ્ઞતે ।

તત્ર માધુલવિજ્ઞાન વ્યાનોત્તેપનિવન્દનમ્ ॥ ”

પદ્યચરિત—પ્ર૦ચ૦ (પ્રખં ૧૦, શ્લો. ૭૦)માં મધ્યવાદીને અંગે એવો ઉલ્લેખ છે કે એમણે ૨૪૦૦૦ શ્લોક લેવડું પદ્યચરિત

૧ આના ગાન બાન, “વધિનસૂરીચર લૈન વંચમાયા”મા પ્રસિદ્ધ થયા છે. પહેલો ભાગ અર ૧૨ પૂરતો, બીજો અર ૩૬ પૂરતો, ત્રીજો અર ૭૮ પૂરતો અને ચોથો બાકીના અ-૬-૧૨ પૂરતો છે. એ અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૦૮૮, ૧૦૫૧, ૧૬૫૭ અને ૧૦૬૦મા છાલીથી છપાયા છે. ચોથા ભાગમા ધં. વિક્રમવિજય નહિતું જે “મા-કથન” છે તેનો માત્રો અંગ્રેજ અનુવાદ એમા છપાવાયો છે પરંતુ મને એના એકે વારના મુદ્રણપત્રો જતાવાયા નહતા. એ ગમે તેમ સુધારવા દોવાથી વિવિધ મુદ્રણોથી દૃષ્યબળ હતા. તેમ થવાથી એ કૃત્રી છપાવવા અનં સાથે સાથે પ્રાકમ્યન ઉપરેથી દોઈ એનો હિન્દી અનુવાદ કરાવવા શ્રીવિજયવધિસૂત્રિએ વિક્રમવિજયનસિ વગેરેને માગી લાગીમા ખાસ સૂચન-યુ’ હતું.

૨ આ ૪ પદ પાઈચદીકા (પદ ૨૦)મા તેમ જ પદ્યચરિતસાદુદ્ધાર ની નિષ્ક્રમેનસૂચિદ દીકા (પદ ૨૨)મા થતું છે.

નામનું રામાયણ ન્યું છે આ પ્રથમ મહાવાદીની રૂતિ છે કે ખીજની એ નક્કી કરવાનું સાધન જણાવું નથી એ ગમે તે હો, હજી મુધી તો આ રૂતિ યોગ્ય થઈ ગઈ આની નથી

હાલ પદ્મીમા જેમનો જ્ઞાત જોવાય છે અને જેમને વિશે હિમચન્દ્ર મંજિએ મિશ્રહિમચન્દ્ર (૨-૨-૮)ની ગ્લોપન ગીકામાં “અનુ મવાન્નિ તારિંશા” કહ્યું છે એઓ જ અત્યંત પ્રસ્તુત છે એ વાદીઓમાં ‘મ ન’ જેવા હોનાથી એમનું ‘મ નવાદી’ નામ સ્થાય છે

સિદ્ધસેન દિનાન્દર સાથે સળધ—મન્મતિ પ્રકરણની પ્રત્યાનના (૫૬૮)માં મ નવાદી અને સિદ્ધસેન દિનાકરના સમય અને સળધ વિશે નીચે મુજબ C વેળ છે —

સિદ્ધસેન જાન મહાવાની બીજી સમીક્ષાની જ હશે અને એ જીવન મય ૮૫૨ તેમની જ વિદ્યમાનતામાં દી. ૧૨વી હશે કદાચ અને વચ્ચે ખીજો મોઈ સળધ ન હોય તો એને વિદ્યાવિષયક અરગિધ્યમાનસળધ પણ હોય

(૨૭) યોગાચાર્ય

યોગેન્દ્રસં (સં. ૧૪, ૧૮, ૨૦, ૨૫ અને ૩૫)ની ગ્લોપન ગીકામાં એમને વિશે ઉલ્લેખ છે એઓ જીવન આચાર્ય હોય એમ જણાય છે એમણે યોગની આઠ દશિ સળધી ૨ યોગની આના જેવી કોઈ બીજી તનુ નિરૂપણ કર્યું હશે એમ લાગે છે લં. વિ. (૫૫ ૭૬અ)માં ‘યોગાચાર્ય’ એવો જ ઉલ્લેખ છે તથા મોટું અભિપ્રેત છે તે જણાવવામાં આવે છે

(૨૮) વસુ

વર્માખિન્દુ (અ. ૪ સ. ૧૬)માં હર્ષિલક્ષ્મિએ એમને વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ અર્જુન વ્યક્તિનો દીક્ષા કાળે મળેલ આપી શકે

૧ જુઓ ૫૫ ૫૫ ૭૫ ૭૫ ૮૫ અને ૧૦૫

એ બાબતનો મત મેં ૫ ૧૦૩મા નોંધ્યો છે મુનિચન્દ્રસૂરિએ આ વસ્તુને સિદ્ધાંતમાં નિર્દેશના એક નળ મળ્યા છે વિરોધમાં દીક્ષા સળધી એમનો મત કંઈક વ્યાસને અનુસર છે એમ એમણે કહ્યું છે

(૨૬) વસુબધુ

જિનવિનયજીએ “ શ્રીહરિમદ્વાચાવસ્ય સમયનિર્ણય ” (૫ ૧૨)માં હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની કૃતિઓમાં જે લિન લિન શાસ્ત્રકારોના નામો આપ્યા છે તે ગણ્યા-ચા છે એમાં ‘વસુબધુ’ નામ છે

જન્મ-સ્થળ—વસુબધુને જન્મ ‘ગાધાગ’ માં થયો હતો

મેટા ભાઈ—મૈત્રેયનાથના શિષ્ય અમર એ વસુબધુના મેટા ભાઈ થાય છે

સમકાલીન વ્યક્તિઓ—‘વૈભાપિ’ શાખાના ૧મ ધમ્મ અને મનોગ્ધ એ બે વસુબધુની સમકાલીન વ્યક્તિઓ છે

પરિવર્તન—‘વૈભાપિ’ શાખાના એક પ્રરૂપક તરીકે વસુબધુએ જીવનની શરૂઆત કરી, જોકે ‘સૌરાતિ’ વિચાર ધામ તરફ એમની અતિશય સહાનુભૂતિ હતી આગળ જતા અનગના સમયી એમણે ‘યોગાચાર’ ની માનતા સ્વીકારી આમ એમની વિચારધામમાં પરિવર્તનો થયા નનાઈની વાત એ છે? એનો ક્રમ પણ યૌકોની ચાર શાખાઓની ઉપત્તિના ઐતિહાસિક ક્રમને અનુસરે છે

આયુષ્ય—નરુ ૧૬ ૮૦ વર્ષે અવસાન પામ્યા હતા

સમય—વસુબધુના મમય વિશે મનબેદ જોવાય છે કેટલાક એમનો સમય ઇ સ ૨૮૦—ઈ સ ૩૬૦નો દર્શાવે છે તો અન્ય ઇ સ ૪૨૦

૧ એમનો સમય ઇ સ ૨૮૦—ઈ સ ૩૫૦ના મનાય છે કેટલાકનું માનવું છે કે ઇ સ ૪૮૮માં સામ તથા આદિકર્મના અને ઇ સ ૪૮૬માં વિભાષા વિનયના ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરનારી વ્યક્તિ તે જ આ ધમ્મ છે ન્યારે કેટલાક આ બેને ભિન્ન રાખે

ઇ. સ. ૫૦૦નો. ડૉ. ભદ્રાચાર્ય પ્રથમ મતાને અનુસરે છે અને તેમ કરવા માટેનાં કારણો પણ એમણે આપ્યા છે.^૧

નિર્દેશ—તાંસૂં (અ. ૭, સ. ૮)ની ટીકા (ભા. ૨, પૃ. ૬૮)માં સિદ્ધસેનગણિએ “‘આમિપશ્વ’ વસુખંધુ” એવો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ પ્રસ્તુત વસુખંધુને અંગે છે. આ રીતે એ પંક્તિ :—

“તસ્માદેનઃપદમેતદ્ વસુવન્ધોરામિપશ્વસ્ય શ્વસ્વેવાપ્રેક્ષ્યવારિણઃ”

આ જ પૃષ્ઠ ઉપર આ ગણિએ વસુખંધુને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ કહ્યું છે :—

“વિક્તપસમા જાતિરપન્યસ્તા વસુવન્ધુવૈષેવેન”

ગુણકીર્તિએ લક્ષણાનુસારેમાં વસુખંધુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જીવન-કૃતાંત—કુમારવિજયે Life of Vasubandhu નામનું પુસ્તક ઇ. સ. ૪૦૧ થી ઇ. સ. ૪૦૬ના ગાળામાં રચ્યું છે. ‘નંજીઓ’ પ્રમાણે આ કૃતિ ઇ. સ. ૭૩૦માં જોવાઈ ગઈ.

ઇ. સ. ૪૯૯ થી ઇ. સ. ૫૬૦ સુધી જીવનાર પરમાર્થે પણ વસુખંધુનો જીવનકૃતાંત લખ્યો છે. એમાં એમણે નીચે મુજબ ત્રણ વિધાનો કર્યાં છે :—

(૧) વસુખંધુ એ ૨વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન થાય છે.

(૨) ભુદ્ધમિત્ર એ વસુખંધુના ગુરુ થાય છે. એ ભુદ્ધમિત્રને વિન્ધવાસીએ વાદમાં હરાવ્યા હતા.

૧ જુઓ તત્ત્વસંચયનું અગ્રવચન (પૃ. ૧૭).

૨ વિન્ધવાસી દ્વિઅર્થને મતે લગભગ ઇ. સ. ૩૨૦થી ઇ. સ. ૩૩૦ સુધી રાજ્ય કરનાર ગુપ્તવંશી અંદગુપ્ત પહેલો તે જ આ વિક્રમાદિત્ય છે. ‘વિક્રમાદિત્ય’ વિષે એ “જે. સ. પ્ર.” (અંક ૧૦૦)માં પ્રસિદ્ધ મરેલા મ્હારા લેખ નામે “વિક્રમાદિત્ય અને જૈન સ્મૃતિ”માં કેટલીક જાળતો વિચારી છે.

(૩) વસ્તુબધુએ પરમાર્થસત્તિમા વિચિત્રવામી મામે પુષ્ટળ પ્રતિષ્ઠા કર્યા છે

કૃતિકલાપ—અભિધર્મકૌશલી નરૂત પ્રત્યાવના (પૃ ૧૬-૧૭)મા શ્રી રાહુત આદ્યાવને વસ્તુબધુની કૃતિઓ ગણુારી છે કુ પથ્ય અહીં એમને નામે એગખાવાતી ત્રીસ કૃતિઓની નોવ લઈ છુ —

(૧) અપરિમિતાયુસ્સૂત્રગામ્ર—આ મુખ્યાવતી ન્યૂહને અંગેની નાનકડી પુસ્તિકા છે

(૨) અભિધર્મકૌશ—આમા ‘પ્રમાણિક’ મનનુ ખ ન છે જેટલાકને મતે વસ્તુબધુએ અને આ અભિધર્મકૌશ ઉપન દીપ ગચી છે યસોમિત પથ્ય એક દીપ ચી છે એન નામ મ્કુટાર્થ છે આમા બે પૂર્વકાલીન કૃતિમા ગામે ગુણુમતિ અને વસ્તુમિતિ વિરોધ વેખ છે આ વસ્તુમિતિ એ કનિષ્ઠની સમાના વસ્તુમિતિથી લિત છે જેમના વિચારોનુ વસ્તુબધુએ ખડન કર્યું છે શ્રી રાહુત સાદ્યાવને અભિધર્મકૌશ ઉપન નાલદિહિ નામની કૃતિ ચી છે

તત્સૂત્ર (અ ૭, સ ૮)ની ગીમ (લા ૨, પ ૬૫)મા અભિધર્મકૌશ (ગીશઆન ૪)નુ ૭૩મુ પથ ઉદ્ધન કનાયુ છે એરી રીતે અકન જે તત્ત્વાર્થશિજનાર્તિક (પૃ ૨૦૨)મા ૫ ૧, શ્લો ૧૭ અને ૫ ૩૮મા ગી ૧, શ્લો ૩૨ અને પ્રભાચન્દ્રસૂત્રિએ

૧ તત્ત્વસંચયના અગ્રવચન (પૃ ૬૨)મા શુ છે કે ‘ચક્ષુરપિ તત્’-વાળુ પથ પરમાર્થસત્તિમાથી હૃદય કલયુ સબવે છે જેઓ તત્ત્વસંચયની પ નિહા (પૃ ૨૨)

જેટલાકને મતે પરમાર્થસત્તિ એ વસ્તુબધુની કૃતિ નથી

૨ આ કૃતિ નાલ દિહિ નામની દીપ સહિત વિ સ ૧૦૮૮મા પ્રકાશિત પ્રાઈ છે

ન્યાયકુમુદચન્દ્ર (૫ ૩૬૫)મા પ્રથમ કોશગથાનમાથી શ્લો ૧૭, ૩૨ ને ૩૩ અવતન્નપુરુષે આપ્યા છે.

(૩) કર્મસિદ્ધિપ્રકરણશાસ્ત્ર.

(૪) જયશીપશ્ચિન્નટીકા. આ મહર્ષિ બુદ્ધે ઉચ્ચારેલા મૂળની ટીકા છે

(૫) ચૈતકશાસ્ત્ર.

(૬) ત્રિપૂણસૂત્રોપદેશ.

(૭) હશભૂમિકશાસ્ત્ર. આ બુદ્ધાવતસમહાધિપુલ્ક્યસૂત્રના ૨૨મા અને ૨૬મા પ્રકન્ધો ઉપગ્ની ટીકા છે

(૮) ધર્મચક્રપર્વતનિસૂત્રોપદેશ.

(૯) નિર્વાણસૂત્રપૂર્વભૂતોત્પન્નગાથાસૂત્ર.

(૧૦) પંચસ્કંધકરશાસ્ત્ર.

(૧૧) બુદ્ધગોત્રશાસ્ત્ર.

(૧૨) બુદ્ધાન્તિગોપદેશસૂત્રવૃત્તિ. આ નામ મે યોગ્ય છે

(૧૩) બોધિચિત્તોત્પાદનશાસ્ત્ર.

(૧૪) મધ્યાન્તવિભા(ભ?)ગરાશાસ્ત્ર. હેઈ સ્થિત્યમતિએ મધ્યાન્તવિભાગવૃત્તિ ઉપર ટીકા ગમી છે *

(૧૫) મહાપરિનિર્વાણસૂત્રશાસ્ત્ર. આ નામના સૂત્ર ઉપગ્ની આ ટીકા છે.

૧ આ 'ગા પો ઝ' મા ઝ યાક ૪૦ તરીકે પ્રકાશિત થયેલ છે

૨ જુઓ ' ગા પો ઝ' માના ન્યાયપ્રવેશ (અ યાક ૩૬)ની મરતાવના (૫ ૧૭)

(૧૬) 'મહાયાનશતધર્મવિદ્યાદારશાસ્ત્ર. આને મહા-
યાનશતધર્મવિદ્યામુખ્ય પણ કહે છે ૨અસગની કે પછી મનાત
પ્રમાણે ૩મૈત્રેયનાથની મોગાચારબૃમિશાસ્ત્ર નામની ૪તિના પ્રથમ
અ શમા વપગયેના પાગિભાષિક શબ્દોની આ મૂલ્ય છે

(૧૭) મહાયાનસંપરિવર્ણશાસ્ત્રન્યાખ્યા. અસગની એક
૫તિની આ ટીકા છે

(૧૮) રત્નચૂડસૂત્રચતુધર્મોપદેશ.

(૧૯) વજ્રચ્છેદિકાપ્રજ્ઞાપારમિતાસૂત્રશાસ્ત્ર. આ પણ
અસગની કોઈક ૬તિની ટીકા છે

(૨૦) વજ્રચ્છેદિકાસૂત્રશાસ્ત્ર.

૪(૨૧) 'વાદવિધિ યાને વાદવિધાન. પ્રમાણસમુચ્ચય
(૧-૧૪)મા અને ૧-૧૮ ઉપગની ટીકામા આનો ઉલેખ છે વાદ-
વિધિમાથી અવતરણો આપવાનું કાર્ય તેમ જ એમાના વિચારોનો
આલોચનાનું કાર્ય ભાન્ડાજ ઉદ્ધોતકરે કર્યું છે શાંતગૃહિતે વિપ
ચિતાર્થ (૫ ૧૪૨)મા વાદવિધિનો વાદવિધાનના નામથી

૧ હ્યુએનત્સંગના ચીની રૂપાવર ઉપરથી આ સરૂત લખાણ તૈયાર
પ્રસ્યુ છે એ આલંબનપરીક્ષા ઇત્યાદિ સહિત "ધ અરિયાર લાઇબ્રેરી
સિરીઝ"મા ત્રયાક ૩૨ તરીકે છપવાયુ છે

૨ આ ૩૦ ભદ્રચાર્મના મત છે જુઓ તત્ત્વસંચયનું અગ્રવચન
(૫ ૭૦)

૩ આ પ્રો હુસિનો મત છે જુઓ JRAS (1929 October)

૪ ૨૧ થી ૨૦ ક્રમાંક-ગણ્ય ૬તિની નોધ તત્ત્વસંચયની અગ્રવચનમા
નથી

૫ આની નોધ પ્રો હુસિએ વીધી છે જુઓ I H Q (1928
December)

ઉલ્લેખ કર્યો છે ઉદ્ધોતકગ્ના લખાણ ઉપગ્રથી જાણાય છે કે વાદ-
વિધિમા પ્રત્યક્ષતુ લક્ષણ અપાયુ છે એટલે એનો વિષય શ્રેય
નિગ્રહધ્યાન નથી

(૨૨-૨૩) વિજ્ઞાપિમાત્રતાસિદ્ધિ. આ નામની ૧એ કૃતિઓ
છે એકમા વીસ પછો છે અને બીજામા ત્રીસ છે વિગિઠા એ
નામની કૃતિમાથી અ. ૦૪૦૫૦ (ખ ૬૨, ૫ ૬૨)મા જે અવલગ્ન
અપાયુ છે તે પહેલી કૃતિનુ હોય એમ લાગે છે આગમાનુસારી
વિગાનવાદની શાખાના પુનરુત્થા સ્થિતિગતિએ ત્રીસ પદનો આ બીજી
કૃતિ ઉપ. ૨ લાખ્ય - અયુ છે કે

વિજ્ઞાપિમાત્રતાસિદ્ધિ નામની બીજી કૃતિનુ આઠ પદ ત. ૦૨૦
(અ ૫, અ ૨૦)ની ટીકા (લા ૧, ૫ ૩૫૪)મા મિહમેનગણિએ
ઉદ્ધૃત કર્યું છે

(૨૪) વિદ્યામાત્રમિદ્ધિ.

(૨૫) વિદ્યામાત્રસિદ્ધિત્રિદશગાત્ર.

(૨૬) વિશેષચિંતાધ્યાત્મલપરિપૂર્યાસૂત્રટીકા.

(૨૭) ગતશાસ્ત્રવ્યાખ્યા. બોધિસત્ત્વ દેવના શતશાસ્ત્ર ઉપગની
આ ટીકા છે.

(૨૮) ગમથવિપશ્યનાદ્વારશાસ્ત્રકારિકા. તત્ત્વસંપ્રાપ્તના
અગ્રવચન (૫ ૭૦)મા સમથ. ૦ છે

(૨૯) સદ્ધર્મપુરુષરીક્સૂત્રગાત્ર.

(૩૦) સદ્ધારોપદિષ્ટધ્યાનવ્યવહારશાસ્ત્ર.

૧-૨ આ છે કૃતિએ નુ સંપાદન ૧ સિન્ધન લેનીએ ઇ સ ૧ ૨૫મા
પુ. ૦ છે

૩ ગુણમતિના સદ્ધર્મગી સ્થિરમતિની કોઈ એ કૃતિનુ ચીની
આપાતર ૬ સ ૪૦૦મા થતુ લાગુ

આ ઉપગ્રથી જોઈ શકાય છે કે વસ્તુનું ધુએ જેમ વ્યવસ્થિતિઓ
ગ્રંથી છે તેમ કેન્દ્રીક કૃતિઓ ઉપગ્ર ગીમ પણ ગ્રંથી છે એ કૃતિઓમા
એમના વડીન ધુ ધુન ગની પણ કૃતિઓ છે

ઉપ- ને રીસ કૃતિઓ ગણનાઈ છે તે પંખા ૮, ૧૫, ૧૭, ૨૮
અને ૩૯ એ ક્રમાક્રવાળી કૃતિઓનો ઉપેખ પન્માર્થે કર્યો છે અને ૧,
૪-૯, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૭-૧૯, ૨૮, ૨૬ અતઃ ૩૯ એ ક્રમાક્રવાળી
કૃતિઓ તેમ જ મહાપરિનિર્વાણ-યા મ્યા એ અતઃગતા અવત્તાન
બાદ ગ્રંથાયેલી કૃતિઓ મનાય છે એમ બે બામતો અભિધર્મકોશની
સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (૫ ૧૬-૧૭)મા થી સ્પષ્ટ સાદૃશ્યાયને નોંધી છે

(૧૦) વાયુ

એમના નતે દીક્ષાર્થી તેમ જ દીક્ષા આપનાન્મા પૂરેપૂરી યોગ્યતા
હોવી જોઈએ જુઓ ૫ ૧૦૦

(૧) વાત્મીકિ

આ અજૈન સપિનો દીક્ષા લેનાર અને આપનાન્નો યોગ્યતા
સમર્થી મત મે ૫ ૧૦૦મા નોંધ્યો છે શુ આ સપિ તે ન
રામાયણના કર્તા છે ?

(૧૨) વિન્ધવાસી

શાંબાઠમઠની કિંક્રમદા નામની એપખ દીકા (પન ૩૨અ)મા
હરિભદ્રસૂરિએ આ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

‘વિન્ધવાસી’ એ તો ઉપનામ (nick name) છે અને ખટ્ટ
નામ તો ‘રુદ્રિલ’ છે એ હકીકત તત્ત્વસંમણની કમતરીવટ
પગિદા (૫ ૨૨) જોના જણાય છે વિન્ધવાસી વાર્ષગ્ધ્યના શિષ્ય
છે એમ મનાય છે વસ્તુનું ધુની લાપમા જીવનચરિત્ર લખનાના
પન્માર્થનું કહેવું એ છે કે વસ્તુનું ધુનું શુદ્ધ મિત્રને વિન્ધવાસીએ

હનાની 'અયોધ્યા'ના વિક્રમાદિત્ય પાસેથી નામ મેળવ્યું હતું પછી એઓ 'વિન્ધ્ય' પર્વત ઉપર આવેલા પોતાને ઘેર ગયા અને ત્યાં એમનું અસાન થયું એમનો સમય ઇ સ ૨૫૦-ઇ સ ૩૨૦નો ગણાય છે

કુમારિસે મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક (અનુમાન પગ્ગિઝેદ, શ્લોક ૧૪૩)મા વિન્ધ્યાસીનો મત નોધ્યો છે

અન્યયોગો (શ્લોક ૧૫) ઉપરની સ્વાદ્વાદમંજરીમા, તર્ક-રહસ્યદીપિકા (પા ૪૨અ)મા તેમ જ ન્યાયાયતારની વૃત્તિ ઉપરના દેવસદ્ગત દિષ્ટિપત્ર (પૃ ૮૭)મા વિન્ધ્યાસીનો ઉલ્લેખ છે તેમ જ એમના નામે નીચે મુજબનું પદ જૂઠું કાઢ્યું છે —

“પુરુષોડઘિટ્તાલંબ સ્વનિર્માસમચેતનમ્ ।

મન ક્રોત સ્થાનિષ્ઠાદુગાધિ સ્પટિક યથા ॥”

આ પદ સંલિતવિસ્તારાની ચ નિહા (પા ૬૧આ)મા જોવાય છે ભોગને અંગેના આ પદનો અર્થ એ છે કે જેમ સિત સિંહ ૨ ગોના સંયોગથી નિર્મળ રક્ષટિક કાણું, ગણ, પીણું ઇત્યાદિ ૨ ગ્રવાણું બને છે તેમ અવિકારી ચેતન પુરુષ અચેતન મનને પોતાના સમાન ચેતન બતાવે છે ખરી રીતે વિકારી હોવાથી મન 'ચેતન' કહેવાય નહિ

(૩૩) વિશ્વ

ધર્મખિન્દુ (અ ૪, સુ ૧૮)મા એમનો નિર્દેશ છે દીક્ષા સંબંધી એમનો મત મે પૃ ૧૦૪મા નોધ્યો છે એઓ કહીક અરો સમ્રાટના મતને અનુસરે છે

(૩૪) વૃદ્ધાચાર્ય

નંદીની દીકા (પા ૫૨)મા એમને વિશે હુગ્લિવદ્સૂત્રિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એમને પ્રલતાન અને પ્રલદર્શન એ બે ઉપયોગના અભેદના પુરુષકર્તા ગણ્યા છે પ્રદેશવ્યાખ્યા (પા ૨૬)મા નિર્દેશના વૃદ્ધાચાર્ય આ જ હશે

વૃદ્ધ (elder) વસ્તુનાં ધુને ‘વૃદ્ધાચાર્ય’ કહે છે પણ એઓ તો અન પ્રાપ્ત નથી.

(૩૫) વૃદ્ધો

શાંખ્યાંસંખ્યાં શ્લો. ૫૧૫-૫૧૮ તરીકે નજરે પડતા ચાર શ્લોકો એ અમંગલોપાં (ખંડ ૧)ની સ્વોપજ વ્યાખ્યા (પૃ. ૭૧) બોનાં વૃદ્ધોના કથનરૂપ છે. આ વૃદ્ધો તે કોણ? લલિતવિસ્તરની પંજિકા (પન ૮૬આ)મા જે વૃદ્ધોનો ઉલ્લેખ છે એને અંગે પણ આ પ્રશ્ન જોડે છે.

(૩૬) વ્યાસ

ધર્મખિન્દુ (અ. ૪, સ્. ૧૦)મા એમને વિશે ઉલ્લેખ છે. મુનિચંદ્રસૂત્રિ એમને કૃષ્ણ દ્વેષાયન તરીકે ઓળખાવે છે. આ વ્યાસનો દીક્ષા લેનાર અને આપનારની લાવકાતના સંબંધમાનો મન વાદ્યોકિયા લિખ છે એ જાણ્યત મેં પૃ. ૧૦૨-૧૦૩માં નોંધી છે. આ વ્યાસ તે જ મહાભારતના કર્તા હોય એમ લાગે છે.

(૩૭) શબ્દર(સ્વામી)

અમંગલોપાં (ખંડ ૨)ની સ્વોપજ વ્યાખ્યા (પૃ. ૭૦)માં હરિભદ્રસૂત્રિએ એમનો ‘લાખ્યકાર’ તરીકે ઉલ્લેખ કરી નીચે મુજબ પંક્તિ રજૂ કરી છે:—

“જ્ઞાતે ત્વનુમાનાદયમચ્છતિ”

આ જૈમિનીયસૂત્ર (૧-૧-૫) ઉપાંગના લાખ્યની પંક્તિ છે.

શબ્દરે પૂર્વમીમાંસાના વૃત્તિકાર વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ વૃત્તિકાર કાં તો ‘ઉપવાર્ગ’ હશે કે પછી બોધાયન હશે. એ વૃત્તિકારે

૧ એમને વિષે તેમ જ લક્ષ્મણ અને ભટ્ટપિપ્પલ વિષે વી. એ. રામ-સ્વામી સાસીએ “Old Vṛttikāras on the Pūrva Mimāṃsā”

મોદોના શન્યવાદ અને નિગલ જનવાદ એ બે પ થો વિષે હ લેખ કર્યો છે આ બે પ થો નાગાર્જુન અને વનુગધુની પહેલાના છે એમ મનાય છે એમ્લે એ દિસાએ તો ગણનો મમય ઇ સ ૪૦૦ની પૂર્વેનો ગણાય પ્રો જી વી દેવચલિએ "On the probable date of Sabara svāmī" નામનો લેખ લખ્યો છે એમના મતે ગણનો સમય ઇ સની પહેની સદીની આસપાસનો છે આ લેખ (૫ ૮૫)મા એમણે કહ્યું છે કે ડો કીયે કર્મમીમાંસા (૫ ૬)મા એવો નિર્ણય જાહેર કર્યો છે કે શામ્ભરના સમય તરીકે ઇ સ ૮૦૦ એ એની પૂર્વાવધિ (earliest date) છે ડો મહાભાષ્યાય આગળે પણ શામ્ભર-ભાષ્ય (ભા ૩)ના અનુનાદની પ્રતાપના (૫ ૬)મા આ જ મત ઉચ્ચાર્યો છે

પ્રો દેવચલિએ ઉપર્યુક્ત લેખમા એવું વિધાન કર્યું છે કે પત્તજલિ અને એમની કૃતિથી શામ્ભર પતિચિત હતા એમ માનવા માટે મોઈ મનાઈ કાઠણ નથી, પણ આ વિધાન ચોક્કસ જણાતું નથી એમ મહાભાષ્ય અને શામ્ભર-ભાષ્યની વૃત્તના કગ્તા જણાય છે —

અષ્ટાધ્યાયી (૧-૧-૧૫)ના મહાભાષ્યમાથી જૈમિનીયસૂત્ર (૧૦-૨-૪૭)ના શામ્ભર-ભાષ્યમા અવતન્ધ છે

અષ્ટાં (૧૦ ૬૪) ઉપના મહાભાષ્યની જૈંસૂં (૧ ૩ ૩૩) ના શામ્ભર-ભાષ્યમા સમાસોચના છે જૈંસૂં (૬ ૭-૩૭) ઉપના શામ્ભર-ભાષ્યગત = દિવચ્ચમદુવચ્ચનામાતમારા પતિતે 'અભિ-પુત્ર' ને નામે અપાઈ છે તે અષ્ટાં (૬ ૩ ૧)ના મહાભાષ્યમાથી ઉદ્યુત મગઈ છે અને આ અભિપુક્ત તે પત્તજલિ છે

નામના લેખમા ઉલ્લેખ કર્યો છે આ લેખ I H Q (Vol X No ૩)મા છે

૧ ૫ લેખ A B O R I ના Silver Jubilee Volume મા ઉપાય છે

જૈંસૂં (૯-૧-૩૩) ઉપરના શાખર-ભાષ્યમાંનાં ઉદાહરણો તેમ જ નિમ્નલિખિત પંક્તિ એ મહાભાષ્ય (ભા. ૧, પૃ. ૨૨૮, ૨૪૬, ૪૧૦, ૪૨૨ અને ૪૩૦)ના કથનના પ્રતિધ્વનિરૂપ છે:—

“ગુણવચનાનાં હિ શબ્દાનામાશ્રયતો લિંગવચનાનિ ભવન્તિ”

મીમાંસાસૂત્ર (૩-૪-૧૩) ઉપરના તત્ત્વવાર્તિકમાં કુમારિણે કહ્યું છે કે નીચે મુજબની પંક્તિ દ્વારા વાક્યકાર (કાસ્યાયન) અને ભાષ્યકાર (પતંજલિ)નો નિર્દેશ છે:—

“આગમોઽપિ શાયમેવ.....ચિજેતગચ્છેતિ”

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે શાખર ભાષ્યકાર પતંજલિની પછી થયા છે.

પ્રો. પી. વી. કાણેના મતે શાખરે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૫૦૦ના ગ્રામામાં શાખર-ભાષ્ય રચ્યું છે.^૧

જૈંસૂં (૧-૧-૫)ના ભાષ્યમાં શાખરે ધન્યવાદ અને વિનાશવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિરોધમાં નિમ્નલિખિત પંક્તિ દ્વારા એમણે ‘મહા-યાનિક’ પંથ વિશે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે:—

“અનેન પ્રત્યુક્તો મહાયનિકઃ પન્થાઃ”

તત્ત્વસમૂહ (૪. ૪૨૩, ૪૭૧ ઇ.)માં શાખરનાં મંતવ્યોત્ત્ત્વ પાંડત છે.

(૨૮) સાંતરક્ષિત

શાંખાંસૂત્ર (શ્લો. ૨૬૬)ની દ્વિપ્રકા નામની સ્વોપન રૂતિ (પન ૪૨આ)માં ક્ષણિકવાદનું નિરસન કરતી વેળા આ બૌદ્ધ મંથકારનું નામ હરિભદ્રચરિત્રે નોંધ્યું છે. મૂળમાં શ્લો. ૨૬૬માં એમનો ‘ચક્ષુમ્બુદ્ધિ’ તરીકે અને ‘દ્વિપ્રકા’ (પન ૪૨આ)માં

‘શાંતરક્ષિત’ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ શાંતરક્ષિત તે તત્ત્વસંપ્રદાનના કર્તા ન હોવા બોધાયે. બે એમ ન હોય તો એમની બીજી બે કૃતિ તે સંખ્યાપરીક્ષા ઉપરની ત્રિતિ તેમ ન હોય તથા ઉપરની રચિત-ચિંતાથી નામની ત્રિતિ છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૭૪૬ની આસપાસનો મનાય છે. શાબ્યાન્સ૦ (સો. ૨૬૬)માં નિમ્નલિખિત અવનરણુ શાંતરક્ષિતના નામે અપાયું છે:—

“ભાસતો ભાવકર્તૃત્વં ગદ્યધ્યાનમ્ ન ત્ત”

આ પદાર્થ તત્ત્વસંપ્રદાનમાંનું હોય.

(૨૧) શુભશુભ

અ. ૦૦૪૦૫૦ (ખંડ ૧)ની ગ્લોપન વ્યાખ્યા(પૃ. ૩૩૭)માં હરિભદ્રચરિત્રે આ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં એમને ‘વાર્તિકાનુસારિ’ કહેવામાં આવ્યા છે. એનો અર્થ હું એમ કહું છું કે એઓ પ્રમાણવાર્તિકને અનુસરે છે. મૂળમાં શુભશુભના નામ ઉપર પાંચ પદો અપાયાં છે.

શાબ્યાન્સ૦ (સો. ૪૨૨)ની દ્વિપ્રદા નામની ગ્લોપન ત્રિતિ (પૃ. ૫૬૫)માં હરિભદ્રચરિત્રે જે શુભશુભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેઓ તેમ ન તત્ત્વસંપ્રદાનની પંજિકામાં એકેક મથળે ભદ્રંત શુભશુભના નામે એમનો ઉલ્લેખ છે તેઓ પ્રગુત શુભશુભ ન લગાયા છે. પંજિકામાં પૃ. ૫૫૧ અને ૫૮૨માં એમની ઘણીક કૃતિમાયા એકેક અવનરણુ અપાયું છે.

તત્ત્વસંપ્રદાનના અગ્રવચન (પૃ. ૮૫)માં શુભશુભનો સમય ઇ. સ. ૧૫૦-ઇ. સ. ૭૦૦નો દર્શાવાયો છે. આ પૃષ્ઠમાં એમનો જાણ પદાર્થ વિષેનો મત પણ નોંધાયો છે.

૧-૨ આ જાન જાણેલા છે. જુએ અનુક્રમે પૃ. ૧૫૬, દિ. ૩૪ અને પૃ. ૨૬૦, દિ. ૧.

૩ જુએ પૃ. ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૬, ૫૬૭, ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૭૪ અને ૫૮૨.

(૪૦) સંતપ્ન

લઠિયો (પત્ર ૬૦૨)માં એમને વિષે હરિભદ્રસૂરિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૪૧) સમંતભદ્ર

અ. ૦૪૦૫૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૫)માં મૂળમાં 'વાદિમુખ્ય' તરીકે અને એની સ્વોપજ વ્યાખ્યા (પૃ. ૩૭૫)માં 'સમંતભદ્ર' તરીકે નિર્દેશ છે. વિશેષમાં મૂળમાં આ સમંતભદ્રની કોઈક કૃતિમાંથી બે પદો અવતરણરૂપે અપાયાં છે. આ બે પદો શાંતિસૂરિએ પ્રમાણુ-કલિકામાં અને વાદી દેવસૂરિએ સ્વાદ્વાદરત્નાકર (ભા. ૧, પૃ. ૬૨)માં આપ્યાં છે. સ્વાદ્વાદરત્નાકર (પૃ. ૬૩)માં બીજા 'ત્રણ પદો અવતરણરૂપે' તે પછી શું આ સમંતભદ્રની કોઈક કૃતિમાંનાં છે ?

વાદન્યાય (પૃ. ૧)માં 'નમઃ સમન્તભદ્રાય' એવો ઉલ્લેખ છે તે જ્ઞાને ઉદ્દેશીને છે ?

જિનવિજયજીએ એમના નિમંત્રણમાં સમંતભદ્રને 'જીન' કહ્યા છે તે શું પ્રસ્તુત સમંતભદ્રને લક્ષીને છે ?

દિગંબરોમાં સમંતભદ્ર નામના એક વિદ્વાન પ્રયત્નકાર થઈ ગયા છે. એઓ સિદ્ધસેન દિવાકર પછી થયા છે. આ સિદ્ધસેન દિવાકરની તૃતીય ઠાંત્રિશિકાનું ૧૬મું પદ પૂજ્યાપદે ત. ૦૨૫૦ (અ. ૭, સ. ૧૩)ની ટીકા સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ. ૨૨૩૦)માં આપ્યું છે. આ દિગંબર સમંત-

૧ આ પદો મેં અ. ૦૪૦૫૦ (ખંડ ૨)ના ઉપોદ્ધાન (પૃ. ૯૭)માં આપ્યાં છે.

૨ આ સર્વાર્થસિદ્ધિ સહિત " સખાશમ નેમચંદ્ર પ્રયમાણ "માં પ્રયાગ ૧૨૮ તરીકે ઉપાયેલ મૂળની ઈ. સ. ૧૯૩૯ની ત્રીજી આદતિને પૂર્વાક છે.

ભદ્રે આપ્તમીમાંસા રચી છે. ૧ વિદ્યાનદિ આને અંગે અપ્રસાદુચ્ચી રચી છે. એમાં તેમ જ આપ્તપરીક્ષા (સ્તો. ૧૨૪)માં એમણે કહ્યું છે કે પૂજ્યપાદે જે આપ્તતાની પ્રશંસા કરી છે તેના સમર્થનાથે^૧ આપ્તમીમાંસા રચાઈ છે. સર્વાર્થસિદ્ધિમાં સખખગીનો નિર્દેશ નથી, જ્યારે સમંતભદ્રે તો એનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે. આમ કહી પં. ગુપ્તભાસે એવો મન દર્શાવ્યો છે કે સમંતભદ્ર પૂજ્યપાદ પછી થયા છે.^૨ વિશેષમાં એમણે આ સમંતભદ્ર તે અકલંકના વિદ્યાગુરુ હોવાનો મોટો સંભવ છે એમ કહ્યું છે.^૩ તત્ત્વસંગ્રહાણી પંજિકા (પૃ. ૪૦૫)માં જે પાત્રસ્વામીનો ઉલ્લેખ છે તે કદાચ આ સમંતભદ્રને અંગે હશે એમ એમણે કહ્યું છે.^૪

ગુર્વાવક્ષી (સ્તો. ૨૮)માં સામંતભદ્રનો ઉલ્લેખ છે. એઓ તો શ્વેતાંજર છે. એઓ ‘ ચંદ્ર ’ કૃણના છે. એમના ૧૬થી ૧૬૬ દેવમુરિ થયા. એમનો સમય શ્લો. ૨૬માં વિ. સં. ૧૨૫નો દર્શાવાયો છે.

(૪૨) સમ્રાટ

ધર્મખિન્દુ (અ. ૪, મુ. ૧૨)માં એમને વિશે ઉલ્લેખ છે. મુનિચન્દ્રસૂરિએ એમને ‘ સમ્રપિ ’ કહ્યા છે. દીક્ષા આપનાર અને સેનાવૈની યોગ્યતા બાબત એમનો મન મેં પૃ. ૧૦૩-૧૦૪મા નોંધ્યો છે. એઓ વ્યાસથી ભિન્ન મત ધરાવે છે.

૧ તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તાક (પૃ. ૨૮૦)મા એમણે શ્રીદત્તનો અને એ શ્રીદત્તની કૃતિ જટપતિચૂંચનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ શ્રીદત્ત તે પૂજ્ય-પાદહત ભૈરવેન્દ્ર-ચંદ્રકવચ્ચ (૧-૪-૨૪)મા નિદેશાયેલા શ્રીદત્ત ઘરો.

૨ ગુણો અકલંકસંચયનુ “ પ્રાકલ્પન ” (પૃ. ૮-૯).

૩ એજન, પૃ. ૯

૪ એજન, પૃ. ૯

(૪૩) સિદ્ધસેન

નંદીની ટીકા (પૃ ૫૨)મા હરિભદ્રસૂરિએ દેવલતાન અને દેવલદર્શન એ બે ઉપયોગોને સમતી માન્યતાઓ વિચારતી વેળા એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સિદ્ધસેનને મતે દેવલતાન અને દેવલદર્શન એ બે અલિપ્ત નથી, જો કે એ બંને નમકાળે હોય છે.^૧ આથી આ સિદ્ધસેન તે સિદ્ધમેન દ્વાકૃ નથી એમ ક્ષપિત થાય છે, કેમકે એમને મતે તો દેવલતાન અને દેવલદર્શન એ બે અભિન્ન છે કે જેવો મન વૃદ્ધાચાર્યનો છે.

(૪૪) સિદ્ધસેન (નીતિકાર)

ધર્મખિન્દુ (અ. ૪, સ. ૨૦)મા એમને સ્ત્રી ઉલ્લેખ છે. એઓ વૈદિક હોય એમ લાગ છે, અને એ હિમાબે એઓ ઉપર્યુક્ત સિદ્ધસેન તેમ જ સિદ્ધસેન દ્વાકૃનાં લિપ્ત છે. ક્ષીર-કલ્યાણ વગેરેની પેઠે એમણે પશુ કોર્ડ કૃતિ સ્ત્રી હોય એમ લાગે છે. દીક્ષા લેનારી વ્યક્તિની તેમ જ એ આપનારી વ્યક્તિની ગી યોગ્યતા હોવી જોઈએ એ બાબતનો એમનો મન પૃ. ૧૦૪મા મેં નોંધ્યો છે એનો ઉલ્લેખ ધર્મખિન્દુ (અ. ૪, સ. ૨૦)મા કરાયો છે. એના ઉપરની ટીકામા મુનિચન્દ્રસૂરિએ એમને 'નીતિકાર' કહ્યા છે

૧ ઉમાસ્વાતિનો પશુ આ મત છે જેઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૧, સ. ૦૧)નું કાષ્ઠ (ભા. ૧, પ. ૧૧૦). સુચમકની સુવિખ્યાત મતનો પશુ આ મત છે. જેઓ આ સુવિખ્યાત પ. ૬૭

૨ અન્યયોગાનું 'કૃત્તવ્યાગાગમી' નામ પશુ ૧૮૫ પદ્ય અર્થદર્શન સંચય (પ. ૫૨)મા "તદુક્ત મિથ્યમેનવાવધારેણ" એવા ઉલ્લેખ પૂર્વે ઉદ્ધૃત કરાયું છે તો શુ આ કોઈ મિથ્યસેનની કૃતિમાનુ પદ્ય જ અને અર્ધી 'વાક્યકાર'થી શુ સમજવાનું છે? હેમચન્દ્રસૂરિને જાણે તો મિથ્યસેનનું નામ બીજી રજૂ નથી થયું ?

અને એ આધારે મેં અહીં એમનો એ રીતે નિર્દેશ કર્યો છે. મુનિ ચન્દ્રમુનિએ એમને ‘પગ્નીચિક’ કહ્યા છે

(૪૫) સિદ્ધસેન દિવાકર

અ. ૦૪૦૫૦ (ખડ ૧)ની રવોપન વ્યાખ્યા (૫ ૯)માં ‘સિદ્ધસેનદિવાકર’ તરીકે અને બીજા ખડની રવોપન વ્યાખ્યા (૫ ૧૩૧)માં ‘દિવાકર’ તરીકે તેમ જ પંચવત્યુગની ગા ૧૦૪૮માં ‘આવગિયસિદ્ધસેણુ’ તરીકે અને એની ૧૦૪૭માં ગાથામાં ‘સુઅદેનસિ’ (સં સુતઅવસિન) તરીકે હરિભદ્રમુનિએ એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સ્ત્રોત્રગની કહાવડી, ત્રિ સ. ૧૨૬૧ પદ્યના વ્યાખ્યાએ એક અગાનકર્તાક પ્રબંધ, પ્રબંધ, પ્રબંધચિંતામણિ અને ચં. ૩૦ એ પાંચ કૃતિઓ સિદ્ધસેન દિવાકરની જીવનગ્રંથા ગ્રંથ કર છે એને આધારે દુષ્ટવીક હકીકતો અહીં આપુ છું.

જન્મકાતા—સિદ્ધસેન દિવાકર ‘કાલાપન’ ગાનના માહાત્મ્ય દેવર્ષિ અને એમની પત્ની દેવગ્રીના પુત્ર થાય છે.

વાદી—સિદ્ધસેનને ‘વાદનો નાદ’ હતો એ જુદાવાદી સાથેના વાદમાં જીતરી ગયો.

દીક્ષા—જુદવાદી પાસે સિદ્ધસેને દીક્ષા લીધી હતી એ વેળા એમનું નામ કુંભુદયન્દ્ર પદ્માયુ હતું.

૧ “અનેકાન્ત” (૫ ૨, કિ ૧૦)માં ૫ સ્તનનાવ સપતીના “સિદ્ધસેન દિવાકર” નામના લેખનો બીજો હપ્તો પીરસવત્ ૨૪૬૫માં હપ્તો છે એમાં એમણે લેખપ્રવાદ આપ્યો આવે છે એમ સ્ત્રી હરિભદ્રમુનિને જ તે વાદી તરીકે એ વર્ણન મળે છે તેણે સમગ્રજ એમન જ જ સમગ્રાય છે એમ મ્હું છે વિશેષ હકીકત માટે જુલા ૫ ૧૮, દિ ૧ની અંતિમ મુદ્રિતમાં નિર્દેશાયેલા મારા લેખો

વિદ્યાર—સિદ્ધસેનનો વિદ્યાર ‘ ઉચ્ચશિક્ષા ’ થી ‘ પૈરાણ ’ સુધી એક
યા બીજા પ્રસંગે પગપાળો થયો છે એમા ‘ ભારત ’ અથવા સ્થાન ભોગવે છે

વિગ્રહપતાઓ—આ નીચે મુજબ છે —

(૧) પાછન આગમોને સંસ્કૃત ભાષામા રૂપાંતરિત કરવાની
કૃતિ એમને થઈ અને એ પ્રસિદ્ધ કૃતિ એમને બાદ વર્ષ સુધી
‘ પાગચિત્ર ’ પ્રાચલિતના ભાગી થયું પડ્યું

(૨) એઓ તર્કાનુસારી આગમના પુસ્તકર્તા હતા એઓ પ્રાચીન
તાના અધિકૃત ન હતા

(૩) જુદાચાર્થની જેમ એઓ કેવલગાન અને દેવદર્શન એ બે
ઉપયોગોને અલિન માનતા હતા

(૪) નૈગમ નયનુ કાર્ય સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ બે નયથી થઈ
શકે તેમ હોવાથી એમણે નૈગમ સિવાયના છ નયનુ પ્રતિપાદન કર્યું હતું

(૫) કેવળ શ્વેતાનરોના જ મ થોમા નહિ પણ દ્વિગબરોના
મ થોમા પણ એમનો ગૌરવપૂર્વક ઉલેખ થયો છે જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ
(૫-૧-૭) એની સાક્ષી પૂરે છે

સમય—શકસવત્ ૫૮ (= ૬ સ ૬૭૬)મા નંદીની સુફિય
સમાપ્ત કરનારા જિનદાસગણિએ સિદ્ધસેન દિવાકર અને એમની કૃતિ
સમ્યગ્ પ્રયત્નનો જે રીતે ઉલેખ કર્યો છે એ જોતા એઓ એમનાથી
દોઢસો મસો વર્ષ જેટલા તો પુરોગામી હશે જ એઓ જિનદાસગણિ
સમાપ્તમણથી પણ પહેલા અને તે પણ બસોએક વર્ષ જેટલા પહેલા
થયા હોય એમ લાગે છે પૂર્વપાદ કૃતિ પણ એઓ પૂર્વવર્તી છે, કેમ
કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ ૭, સ ૧૩)ની ટીકા નામે મર્પાર્થસિદ્ધિ
(૫ ૨૩૦)મા સિદ્ધસેનીય દ્વાર્ત્રિગદ્દ્વાર્ત્રિશિક્ષામાથી ૬ા ૩,
શ્લો ૧૬નો “ ત્રિયોનયસિ ચામુર્મિ ” થી શરૂ થતો પૂર્વાર્થ અવતરણરૂપે
અપાયો છે

કૃતિકસાપ—સિદ્ધમેને ગ્વેની તમામ કૃતિઓ આજે મળતી નથી એમણે પાછવમા જીવમંત્રા તેમ જ સરકતમા કૃતિ ન્થી છે એ પેકા અહીં દુ એમની ગ્વેની મનાતી છે કૃતિઓ મણાવું છું —

(૧) રસમમકપયરણુ. જૈન સાહિત્યમા તર્કશક્તી ને ક્ષાલી-કૃતી છે તે આ કૃતિને આભારી છે

(૨) રન્યાયાવતાર. આ મગ્ધતમા કુર પદ્યમા ગ્વ્યાયેવી કૃતિ છે. એ જૈન ન્યાયની કૃતિઓમા પ્રાથમિક છે એના ઉપર અગિયાર્ધિની વિરૂતિ અને એ ઉપર કદવલદ્રુત દિષ્ટન છે

(૩) દ્વાનિગાઠ-દ્વાનિશિકા—સિદ્ધસેને જનીમ જનીસીઓ ગ્વ્યાનુ મનાય છે આમા ન્યાયાવતારનો અમાવેશ કમય તે પછુ આજે તે આ ઉપગત બીજી પએકનીસ દ્વાનિશિકાઓ મળે છે એમા કુલ એક જ ઉપર પ્રાચીન રીકા મળે છે અને એના કતાં મોગમી સદીના ઉદયમાગચ્છતિ છે વિગ્રમવારપયચ્છિએ પદેની

૧ આના પરિચય માટે જુઓ પૃ ૨૫૫-૨૫૬

૨ આના તેમ જ એના ઉપરની સિદ્ધર્ષિત વિરતિના પ્રમાણનો માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVIII, pt. I, p. 40) એમા વિરતિ ઉપરના દિષ્ટનના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ છે

૩-૪ આ પ્રમાણિત છે જુઓ ટિ ૨.

૫ “સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ગ્રંથમાલા” એ નામથી આ ૨૧ દ્વાનિશિકાઓ ‘જે ધ મ સ તરકુશી વિ સ ૧૯૬૫મા છપાવાઈ છે

૬ આ દ્વાનિશિકાઓમાથી અન્યાન્ય ગ્રંથકારોએ > અવતરણે આપ્યા છે તેને જ જો મે ‘સિદ્ધસેનીય દ્વાનિશિકાઓમાથી અવતરણે’ નામના લેખમા વિચાર કર્યો છે આ લેખ ‘આ મ’ (પૃ ૫૦, અ ૫, ૬)મા છપાવાયો છે

આર દાર્શિકાઓ ઉપર ફિરુઝાવલી નામની રવિવૃત્તિ ગ્રંથ છે. એ ચારેનો ગુરુગતીમાં સ્થાવાર્થ પં. મુશીલવિદ્યાપ્રણિએ ગ્રંથો છે. પં. મુખલાલે વેદદાર્શિકા (નવમી દા.) ઉપર ગુરુગતીમાં અને હિંદીમાં વિવેચન કર્યું છે.

સમ્મતપયરણની વાદમહાણ્ડિ નામની ટીકા (પૃ. ૭૫૭)- ગત જે પદ “ન્યાસ્તવ” થી શરૂ થાય છે તે, વિમેસાંની હૈમચંદ્રીવ ટીકા નામે શિષ્યહિતા (પન ૧૧૯૮) માનુ ‘एवं कश्चिन्मेव’ થી શરૂ થતુ પદ તેમ જ ૧૦૨૫૦ (અ. ૧, સ. ૧૦) ની સિદ્ધમેનમણિદ્વૈત ટીકા (પૃ ૭૧) માં ઉદ્દત રજેક પદ એ ક્રુપ્ત થયેલી દાર્શિકાઓમાં હશે.

(૪) પૂયાચક્રિનીમી (પૂજયતુર્વિંશતિકા) “જી૦સ૦પ્ર૦” (વ. ૫, અં. ૧૧) માં આ ઉપાવાર્ધ છે એના સપાદકના મતે આ સિદ્ધમેનની રૂઠિ છે. આ કોઈ પુસ્તકમાંથી ઉદ્દત કાઢ્યું છે એમ મનાય છે.

(૫) પદ્મ્યાણ્ડમંદિરસ્તોત્ર આ ૮૪ પદોનું ગ્રંથોન છે.

૧ આ ચાંદે વિરલિ અને બાવાઈ સહિત “શ્રીવિજયવલ્લભમુગીશ્વર જ્ઞાનમંદિર” તત્કાલી જોગાસથી અનુક્રમે વિ સ. ૨૦૦૮, ૨૦૦૯, ૨૦૧૧ અને ૨૦૧૨માં છપાયાઈ છે.

૨-૩ આ પ્રમાણિત છે ગ્રંથો ગિ ૧

૪ “अभिज्ञि मादृशो मास्मन्मास्व तु स्ववद्विद्वान् ।

एवं प्रनाम्नैकदारक्य तदर्थोक्तम् ॥”

આ પદના બાવાઈ વિચારી મેં જે કૃતિનું એ પદ છે તેનું નામ મેમણુ-દાર્શિકાકા પેળું છે.

૫ આ મૂળ કૃતિ “મ યનાયા” (ગુરુગ. ૩) માં છપાવેલી છે એ પ્રો યાગેનીના જર્મન અનુવાદ સહિત “Indische Studien” (Vol. IV, p. ૩૭૬ ff.) માં છપાઈ છે કનકજી લલિત અને માનિપ ચન્દ્રની ટીકા સહિત આ મૂળ કૃતિ “દે. જી. પૃ. સરસ્વ” વગેરેથી ઇ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયાઈ છે.

(૧) 'શકસ્તવ' અને 'જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર' તેમ જ મિદ્ધિત્રેય સમુદયસ્તોત્ર પણ કહે છે આ ગદ્યાત્મક કૃતિની નિમ્ન લિખિત પદ્ધતિઓ યોગગાન (પ્ર ૮)ની સ્વોપજ નિવૃત્તિ (પન ૩૭૨આ)મા બોવાય છે :—

૧ ઉપધુંમ "દે સા જે પુ સસ્થા" તરફથી પ્રમાણિત આદિનિ (પ ૨૬૨-૨૪૫)મા આ છપાયું છે વળી એ "અનેખત" (પ ૧, પ્રિ ૮-૧૦)મા વિ સ ૧૬૮૬મા પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે

૨ જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર નામની વિવિધ કૃતિઓ છે —

(અ) જિનસેને ૧૬૦ શ્લોકોમા રચેલી કૃતિ.

(આ) આગાધરે વિ સ ૧૨૮૭મા રચેલી કૃતિ

આ બે કૃતિ જનારસીદાસકૃત લાધાજિનમહાસનામસ્તોત્ર સહિત મૂળચ દ કિસનદાસ કાપડિયા તરફથી વીરસ વત ૨૪૭૭મા છપાઈ છે

(ઇ) 'હસિદાસચંદ' હેમચન્દ્રસુરિની કૃતિ અને અહંબ્રામ-મહાસક્તિસુચય કહે છે એમા ૧૦૦૮ નામો છે જે દસ પ્રકારમા વિભાજિત છે જૈનસ્તોત્રસંદોહ(લા ૧, પ ૧-૧૩)મા છપાયેલ છે

(ઈ) દેવવિજયમણિએ વિ સ ૧૬૫૪મા રચેલી કૃતિ એના ઉપર વિ સ ૧૧૬૮મા સ્વોપજા દીપ રચાઈ છે

(ઉ) વિનમવિજયમણિએ વિ સ ૧૭૬૧મા મુખ્યત્વે 'ભુજ મ પ્રયાત' છંદમા ૧૪૦ પદ્યમા રચેલી કૃતિ યલેવા ૧૪૩ પદ્યમા સાત સાત વાર 'નમસ્તે' છે શ્લો ૨૧-૧૧૭ તીર્થ કરના સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણ પાડે છે આ કૃતિ શુજરાતી લાધાતર સહિત "જે ધ પ્ર સ" તરફથી વિ સ ૧૬૬૪મા છપાવાઈ છે

(ઝ) સકલપ્રાર્તિએ ૧૩૮ શ્લોકોમા રચેલી કૃતિ

(ઞ) "સ્વયમ્ભુવે નમસ્તુમ્ય"થી શરૂ થતી અક્ષાતકર્ણક કૃતિ

આ બધી કૃતિઓને તેમ જ સૂર્યસહસ્રનામસ્તોત્રને આગે મે એન્ડ લેખમા વિચાર કરી છે જે લેખ "જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર નામની કૃતિઓ" એ શીષ કપૂર્વક "દિગ્ગજર જૈન" (પ ૪૪, અ ૧૦-૧૧)મા પ્રસિદ્ધ થતા છે

“ નમોઽર્હતે પરમામને કેવલિને પરમયોગિને વિસ્ફુરદુરગુઢધ્યાનાગ્નિ
નિર્દગ્ધકર્મવીજાયા પ્રાપ્તાનન્તચતુષ્પાયા સૌમ્યાય જ્ઞાતાય મજ્જત્વરદાય
અષ્ટાદશદોષરહિતાય સદૃશવિદ્ય(૨) સમાહિતાય સ્વાહા ’

વિગેષમા આ શક્ટસ્તવના ગીત તેમ જ ત્યાગ પછીના મનમાના
વિરોધો યોગશાસ્ત્ર (અ ૧, શ્લો ૨)ની સ્વોપન વિવૃતિમાના
વીગ્યગિગત શ્લો ૧૮-૩૫મા નજરે પડે છે આ ઉપગત વીતરાગ
સ્તોત્રના પ્રથમ પ્રકાશના આઠ પદોમા શક્ટસ્તવના ત્રયમ મનમાના
દેહલાક વિગેષો એ જ ક્રમે દૃષ્ટિગોચર થાય છે આથી એમ અનુમનાય
કે આ જ શક્ટસ્તવ હિમચન્દ્રસૂરિની સામે હરો અને એમણે જ્યારે
આવો આ પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો છે તો એ પ્રૌઢ લેખકની—સિદ્ધસેન
દિવાકર જેવાની કૃતિ હરો

સિદ્ધસેનની વિવિધ મનનીય કૃતિઓના અભ્યાસાર્થાને કયા કયા
સાધનો મળે તેમ છે એ બાબત મે “સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓ અને
એના અઘનાસ માટેના સાધનો” એ નામના ૧લેખમા વિચારી છે

(૪૬) મુચ્ચારુ

સંવિં (૫૧ ૨૪આ)મા એમને વિષે ઉલેખ છે

(૪૭) મુરગુરુ

ધર્મચિન્દુ (અ ૪, સૂ ૧૯)મા એમને વિષે હરિભદ્રસૂરિએ
ઉલેખ કર્યો છે મુનિચન્દ્રસૂરિએ એમને બૃહસ્પતિ તરીકે ઓળખાવ્યા
છે દીક્ષા સંબધી એમનો મત મે ૫ ૧૦૪મા નોંધ્યો છે

સંવિં (૫૧ ૨૬અ)મા જે સુરગુરુનો ઉલેખ છે તે આ જ
છે? અહીં તો એમના શિષ્યોનો એ મત નોંધાયો છે કે એઓ મુચ્ચ

ક્રમાભિધાનવાદી' છે. જેમની હીન ગુણ વડે ઉપમા અપાર્થ દોષ તેમની જ અધિક ગુણ વડે આપી શકાય એમ એમણું કહેવું છે.

ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખો—હરિભક્તચરિત્રે જૈન તેમ જ અજૈન સંપ્રદાયોના પ્રરૂપકો અને મંથકારોનો એક યા બીજા કારણે ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એમણે પોતાના ઇષ્ટ દેવ વિશે તેમ જ એમના પુરોગામી જૈન મુનિવર્યો વિશે જહુમાનસૂચક નિર્દેશ કર્યો છે એ તો સ્વાભાવિક ઘટના છે, પરંતુ આનંદાચર્યની વાત તો એ છે કે અજૈન સંપ્રદાયોના સંરૂપકો અને પ્રરૂપકો વિશે પણ ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તે પણ એમનાં મતોની આસોચનાના પ્રસંગે. આ એમની સાચી ન્યાયવૃત્તિ અને ગુણગ્રાહકતા સૂચવે છે. અહીં હું એના કેટલાં નમૂના રજૂ કરું છું :—

નામ	જહુમાન	કૃતિ
કપિલ	દિવ્ય મહામુનિ	શાંવાંસ૦ (શ્લો. ૨૩૭)
ધર્મજીતિ	{ ન્યાયમાની { ન્યાયવાદી	શાંવાંસ૦ (શ્લો. ૨૬૯) અઞ્જઞ૦૫૦ (ખંડ ૨, પૃ. ૩૯)
પતંજલિ	ભગવત્	યોઞ્જઞ૦સ૦ (શ્લો. ૧૬)ની ટીકા
શુદ્ધ	{ તત્ત્વવેદી { મહામુનિ	શાંવાંસ૦ { શ્લો. ૪૭૬ } શાંવાંસ૦ { શ્લો. ૪૬૬ }
ભગવદ્દત્ત	બંધુ	યોઞ્જઞ૦સ૦ (શ્લો. ૧૬)ની ટીકા
ભરૂંદરિ	શબ્દાર્થતત્ત્વવિદ્	અઞ્જઞ૦૫૦ (ખં. ૧, પૃ. ૩૬૬)
ભારકર	ભદ્રંત	યોઞ્જઞ૦સ૦ (શ્લો. ૧૬)ની ટીકા
વ્યાસ	મહાત્મા	અષ્ટકગ્રંથ (અ. ૪, શ્લો. ૫)
શાંતરક્ષિત	સક્રમણદિ	શાંવાંસ૦ (શ્લો. ૨૯૬) ૧

૧ યોગાભિનંદુ (શ્લો. ૧૦૦)ની સ્વોપજ્ઞ મનાતી કૃતિમા ગોપેન્દ્રને 'ભગવત્' કહ્યા છે.

પ્રદેશ ૨: હરિભદ્રસૂત્રિ ઠારા નિર્દેશ

સ પ્રદાયો અને ઉપસંપ્રદાયો

હરિભદ્રસૂત્રિએ ભાગતીય દર્શનો વિષે પ્રનગોપાત્ત ઉ લેખ કર્યો છે એમા એમણે જૈન દર્શનના બે મુખ્ય સંપ્રદાયો શ્વેતામ્બ અને દ્વિગબગના નત-ચો ગ્રંથ કર્યા છે વિરોધમા એમણે શ્વેતિ-ભુમ્તિ અને શ્વેતિ-ભુમ્તિ જેવી બામતમા શ્વેતામ્બોની અને શ્વેતિ-મામતમા દ્વિગબગની વિચારસંજ્ઞા સાથે મળના થતા ચાપનીયોની પણ નોંધ લીધી છે શ્વેતામ્બ શ્રમણો પેકી જેઓ શાસ્ત્રોપાસ આચાર પાળવામા શિથિલ બની મહાધિમારીની જેમ વર્તતા હતા તેમની ‘ચૈત્યવાસી’ને નામે એમણે ઝાટકણી ઠાટી છે આ ઉપનાત મહાવીરજીવામીને હાથે દીક્ષિત થઈ આગળ ઉપન એમના પ્રતિષ્ઠા બનનાર ગોશાલ અને એમના દ્વાર ગ્રંથપાચેના ‘આલ્લવિ’-મત વિરે પણ એમણે નિર્દેશ કર્યો છે

બૌદ્ધ દર્શનની સૌનાતિક, વૈશાલિ, યોગાચાર અને વિજ્ઞાનવાદી અને માધ્યમિક એ ચાર શાખાઓ વિરે પણ એમણે પ્રત્યેક પૃથક વિવેચન કર્યું છે

૧ જે પી એચ વેલ ઉવાસુમદમાનુ સંપાદન કરી એને ૬ સ ૧૯૩૦મા પ્રમુખિત કર્યું છે એમણે આના ટિપ્પણમા ‘આલ્લવિ’ એ નામથી એ લેખમા ૫ ૨૩૮-૨૪૪મા એમને વિરે કેટલુંક લખાણ કર્યું છે એમા ગોશાલના વૃત્તાત તેમ જ એમના વત્તજ્ઞાન વિરે પણ નોંધ લીધી છે આ સ બધામા વિશેષ માહિતી માટે ડૉ હર્નલનો E R E (Vol. ૫, pp 259-268)મા હપાયેલો લેખ, જે બી. એમ બરુઆનુ History of the Pre-Buddhist Philosophy (ch. XXI) નામનું પુસ્તક તેમ જ આ જે બરુઆનુ આલ્લવિ વિરેનો નિબંધ (monograph) (કલકત્તા, ૧૯૨૦) જેવાં મહામણ છે

વેદિક હિંદુઓ પેકા દેહલાક નીતિકાગે તેમ જ વેદાતી વગેરેને પણ ઉદ્દેશીને એમણે કથન કર્યું છે

આ પ્રમાણે એમણે જે ભાનતીય સ પ્રદાગે અને ઉપમ પ્રદાયોને નામોલેખ કર્યો છે તે તમામને યગ્નિય તો હું અહીં આપતો નથી પરંતુ સંસ્કૃત્યયના વિરોધો દ્વાગ એમણે જે જે મન-વાદ સ પ્રદાયનો નિગમ સૂચ્ય-યો છે તેને લક્ષ્યમા ગણી હું યોદ્ધા એ વિષે કહું છું

અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિતવસ્તુવાદ—ઉપમેયરૂપ વસ્તુની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ એની ઉપમા ઉપમેયને અપાય તો એ વિરુદ્ધ-નિમત્તીય ધર્મની આપત્તિને લઈને ઉપમેયરૂપ વસ્તુ અનસ્તુ જને છે ઉપમેય છત્યાદિ વસ્તુ અવિરુદ્ધ યાને એક-નતીય જ્વલાવચાણી છે આ પ્રમાણેનો વાદ તે ‘અવિરુદ્ધધર્માધ્યાસિતવાદ’ કહેવાય છે આ વાદને માનનાગ મુચારુના શિષ્યો છે એમની મઠક કૃતિમાધી નીને મુત્તજનુ અવતગણુ લાંબિં (પન ૨૪આ-૨૫અ)મા અપાણુ છે —

“વિન્દ્યોપમાયોગે તદ્દર્માપરયા તદવસ્તુત્વમ્”

લગવાનને—તીર્થ કગ્ને ‘પુરુષવસ્તુકરીક’ કહેવા તે એમને મતે ઇષ્ટ નથી કેમકે તીર્થ કગ્ અને પુકરીક એ બે ભિન્ન ભિન્ન મતિના છે

મુચારુના શિષ્યો સાંકૃત્યોની પેકે ઉપમાના સર્વા તે વિરોધી નથી, કેમકે મઠ ઉપમા જ અપાય નહિ એવો એમનો મત નથી

આગમધર્મવાદ—આગમને જ મુખ્યત્વે પ્રમાણરૂપ માનવો એ આ વાદનો અર્થ છે ધર્મ, અધર્મ છત્યાદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને વિષે આગમ જ, નહિ કે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણુભૂત છે એમ આ વાદના અનુયાયીઓનું—આગમધર્મિકોનું કહેવું છે એમના મતે જ્યાં સુધી સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થાય નહિ ત્યાં સુધી કૈવલ્ય સંભવ નથી—પ્રાપ્ત થતું નથી, અને કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થતાં વેત તો તત્ત જ મોક્ષ થાય છે એટલે એમના

મતે તીર્થની સ્થાપના સર્વદને હાથે શક્ય નથી—એ માટે એમને સમય જ નથી. આમ હોવાથી એઓ અરિહતોને ‘તીર્થ’ કર’ માનવા ના પાડે છે.

એમના કોઈક પ્રંથમાંથી નિમ્નલિખિત અવતરણુ લઠંવિં (૫૪ ૧૮અ)માં અપાયું છે :—

“અકુન્નકર્મણયે કૈવલ્યામાવાન”.

આજીવિકનયમત—‘આજીવિક’ મતના પ્રરૂપક તરીકે ગોશાલકનો ઉલ્લેખ કરાય છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે (પોને સ્થાપેલ) તીર્થનો ઉચ્છેદ થતો હોય તો તેવે પ્રસંગે મુક્યાત્મા ફરીથી જન્મ લે છે—પાછા આવે છે, માટે લગવાનને ‘વ્યાવૃત્તહમ’ ન કહેવાય. ‘આજીવિક’ સંપ્રદાયની કોઈ કૃતિમાંથી નિમ્નલિખિત અવતરણુ લઠંવિં (૫૪ ૫૫અ)માં અપાયું છે :—

“તીર્થનિકારદર્શનાદમચ્યન્તિ”.

૧૬૨૬નિ-દિશ્વર્શન (૫. ૪૮૯-૪૯૦)માં થી. રાહુત સાંકૃત્યાયને કહ્યું છે કે ગોશાલકની પહેલાં નંદ વાસ્ય અને કૃષ્ણ સાંકૃત્ય આજીવિક સંપ્રદાયના આચાર્ય હતા.

આવર્તકાલકારણવાદ—કાળ જ સમસ્ત જગતનું આવર્તન કરે છે—નર, નારક છત્રાદિ પર્વાયરૂપ પરિવર્તનનું કારણુ કાળ જ છે. આ પ્રમાણેનો વાદ તે ‘આવર્તકાલકારણવાદ’ તરીકે ઓળખાય છે. આ વાદને માનનાર અનંતના સિષ્યો છે. એમને મતે લગવાન ભવસાગરથી તરી ગયેલા એટલે કે ‘તીર્થ’ ન કહેવાય તેમ જ અન્યને

૧ આની બીજી આવૃત્તિ “ક્ષિતાળ મહત્વ (હલાદાળાદ)” થી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

તારનાર અર્થાત્ ‘તારક’ ધણુ ન જ કહેવાય. આ વાદીઓની ક્ષેષિકૃતિમાથી નીચે મુજબનું અવનરણુ લઽવિઽ (પત્ર ૫૭૫)માં અપાયું છે:—

“કાલુ એવ ફરત્તે જગદાવર્તયતિ”.

કષ્ટતત્ત્વદર્શનવાદ—કેટલાક બૌદ્ધોનું કહેવું એ છે કે કષ્ટ તત્ત્વનું દર્શન હો; એ હોય તો બીજાના દર્શનની શી જરૂર? આ સંબંધમાં લઽવિઽ (પત્ર ૫૩૫)માં તો નિમ્નલિખિત પદ્યનું દ્વિતીય જ ચરણુ અપાયું છે, જ્યારે એની પંજિકા (પત્ર ૫૩૫)માં એ સંપૂર્ણ છે:—

“સર્વં પદ્યતુ વા મા વા તત્ત્વમિદં તુ પદ્યતુ ।

પ્રમાણં દૂરદર્શી ચેદેતે ચધ્રાનુપાસ્મહે ॥”

આ મતના અનુયાયીઓની દષ્ટિએ ભગવાન “^૧અપ્રતિહત-વર-સાન-દર્શન-ધર” ન કહી શકાય.

કલ્પિતધિધાવાદીઓનો તત્ત્વાંતવાદ—વિદ્યાને કલ્પિત કહેનારા અને તત્ત્વાંતની પ્રથપણા કરનારા—નિરાકાર ને સ્વચ્છ સંવેદન સિવાયનાં સંવેદનોને કેવળ ભ્રાંતિરૂપ ગણી એને ‘અસત્’ માનનારા બૌદ્ધોનો આ વાદ છે. આ બૌદ્ધો તે ‘આધ્યમિત્તિ’ હોવા બોધે એમ પંજિકા (પત્ર ૫૬૫)માં કહ્યું છે. આ જાતના તત્ત્વાંતવાદીઓને મતે ભગવાનને ‘જિન’ ન કહેવાય તેમ જ ‘ભપક’ એટલે રાગદેવાદિ યત્નુઓને જિતાડનાર પણુ ન કહેવાય.

ગુણક્રમવાદ—શુદ્ધોનું ક્રમસર આલેખન યત્નું બોધે એ આ વાદનો અર્થ છે. મુરુમુરુના સિધ્ધો આ વાદના પક્ષપાતી છે. એમનું

૧ સર્વત્ર અરુખસિત એવા સત્તમ જ્ઞાન (કેવલજ્ઞાન) અને હિતમ દર્શન (કેવલદર્શન)ને પારણુ કરનાર આલે એનો અર્થ છે. એમનાં જ્ઞાન અને દર્શનને ક્ષણનારી કોઈ ઓજ નથી.

કહેવું છે કે પ્રથમ હીન ગુણની ઉપમા આપાઈ હોય તો જ આગળ ઉપર અધિક ગુણની ઉપમા આપી શકાય. જો અભિધાનમાં એટલે કે વાચકના ધ્વનિમાં ક્રમ નહિ સચવાય તો અભિધેય એટલે વાચ્યનો પણ ક્રમ નહિ સચવાય. એમનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે જે ક્રમ વિનાનું છે તે અસત્ છે. લંવિં (પત્ર ૨૬આ)માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ અવતરણ અપાયું છે:—

“ અઋમ્મવદસન્ ”.

આ મતના અનુયાયીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવાનને ‘ પુરુષ-વરગંધર્વતી ’ ન કહી શકાય, કેમકે આ પૂર્વે એમને ‘ પુરુષોત્તમ ’ ‘ પુરુષસિંહ ’ અને ‘ પુરુષવરપુંડરીક ’ કહ્યા છે.

જગત્કર્તાહીનમુક્તપાદ—મુક્ત થયેલો જીવ જગત્કર્તામાં હીન થઈ જાય છે એવો આ વાદનો અર્થ છે. સંતપનના શિષ્યો આ વાદને અનુસરે છે. આ સંપ્રદાયની કોઈક કૃતિમાંથી લંવિં (પત્ર ૬૦અ)માં નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે:—

“ મદ્મવદ્ મદ્મસમ્પ્રતાના સ્થિતિ: ”

અર્થાત્ બ્રહ્મની સંગતિ કરનારાઓની સ્થિતિ બદલ જેવી છે. એમના મતે ભગવાનને ‘ મુક્ત ’ કે ‘ મોચક ’ (અર્થાત્ કર્મબંધનથી વિમુક્ત બનાવનાર) ન કહી શકાય.

પરોક્ષજ્ઞાનવાદ—આ વાદના પુરસ્કર્તા કેટલાક મીમાંસકો છે. એમની દ્રોષક કૃતિમાંથી લંવિં (પત્ર ૫૮આ)માં નીચે પ્રમાણેનું અવતરણ અપાયું છે:—

“ અપ્રત્યક્ષા ચ નો બુદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષોડર્થઃ ”

અર્થાત્ આપણી બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ નથી એટલે કે પરોક્ષ છે અને અર્થ તો પ્રત્યક્ષ છે.

આ મનવાદીઓ લગવાનને ‘બુદ્ધ’ કે ‘બોધક’ માનવા તૈયાર નથી.

પ્રત્યાત્મપ્રધાનવાદ—સત્, રજ્ઞસ્ અને તમસ્ એ ત્રણની સાર્યાવસ્થાને ‘પ્રકૃતિ’ યાને ‘પ્રધાન’ કહે છે. આત્મદીક આ પ્રધાનનું અસ્તિત્વ છે એમ આ વાદનો અર્થ છે. એના પુરસ્કર્તા ‘મૌલિક સાંખ્યો’ છે. ઉત્તરકાલીન સાંખ્યોને મતે તો પ્રકૃતિ અનેક નથી પરંતુ સર્વ આત્માને લક્ષીને એક અને નિત્ય છે. જોનોને મતે આત્માદીક કર્મ છે.

મૌલિક સાંખ્યો આત્માને ‘અકર્તા’ માને છે. આ સંબંધમાં લઠવિં (પત્ર ૧૬અ)માં નીચે પ્રમાણેનું અવતરણ છે:—

“ અકર્તાઽઽમા ”.

આ સાંખ્યોના મતે લગવાન ‘આદિકર’ અર્થાત્ કૃતધર્મના કર્તા નથી,

બુદ્ધિયોગજ્ઞાનવાદ—આ વાદનો અર્થ એ છે કે આત્માને બુદ્ધિના યોગ વડે જ્ઞાન થાય છે. આ માન્યતા કાપિલોની અર્થાત્ સાંખ્યોની છે. એમના કથન મુજબ બુદ્ધિ વડે અધ્યવસિત યાને અદ્યક્ષ કરાયેલા શબ્દાદિ વિષયને—અર્થને પુરુષ યાને આત્મા જાણે છે. આ સંબંધમાં લઠવિં (પત્ર ૧૧અ)માં નિમ્નલિખિત અવતરણ છે:—

“ બુદ્ધ્યધ્યવસિતમર્થે પુરુષથેતયતે ”.

આ સાંખ્યોના મતે લગવાનને ‘સર્વજ્ઞ’ કે ‘સર્વદર્શી’ ન કહી શકાય.

સદાશિવવાદ—મહેશની કૃપાથી બોધ અને નિયમની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા બોધનો નિયમ પ્રવર્તે છે એમ આ વાદનો અર્થ છે. સદાશિવોની આ માન્યતા છે. એમના આગમોમા નિષ્કારણ અનુબ્રહ્મ

વડે થતા બોધને પ્રાધાન્ય અપાયુ છે. આથી જૈન તીર્થંકરને ‘સ્વયંબુદ્ધ’ કહેવા એઓ તૈયાગ નથી, કેમકે એથી તો મહેશના ઉપકાર માટે સ્થાન ગટેલું નથી લંબિં (૫૧ ૧૬આ-૨૦અ)માં સદાશિવવાદને અંગેની કોઈક કૃતિમાંથી નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયું છે:—

“ મહેશાનુગ્રહાત્ બોધનિયમૌ ”

સર્વગિતાત્મવાદ—આત્મા સર્વવ્યાપક છે એમ આ વાદનો અર્થ છે આ મત દ્રવ્યાદિવાદીઓનો એટલે કે વૈશેષિકોનો છે એમના મને સ્વસ્વરૂપે સદા લોકાતે આવેલા શિવ ઇત્યાદિ સ્થાનમાં મુકતાત્માઓ નહેવા છે, કેમકે એઓ સર્વવ્યાપક છે એટલે સ્થાનાત્મનો પ્રશ્ન જ નથી. એમની કોઈક કૃતિમાંથી લંબિં (૫૧ ૬૪આ)માં નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે:—

“ વિમુર્ચિત્ય આત્મા ”.

આનો અર્થ આત્મા વિશ્વ એટલે કે સર્વવ્યાપી અને નિત્ય છે

આ પ્રમાણેની માન્યતા ધગવનાગ વૈરોપકાદિને મતે જૈન તીર્થંકર ૧શિવ, ૨અચળ, ૩અરુજ, ૪અનંત, ૫અક્ષય, ૬અવ્યાપ્યાધ અને ૭અપુનરાવૃત્તિરૂપ ‘સિદ્ધિગતિ’ નામના સ્થાને ગયા એમ ન મનાય

સર્વસત્ત્વવંશાવવાદ—સમસ્ત જીવોનો એકસંગ્યો જ ભાન છે બધા વિવક્ષિત ભાવવાળા જ છે એમ આ વાદનો અર્થ છે એને અનુસંગનાગ જે બીરો છે તે વૈશાધિક સભાવે છે એમ લંબિંની

૧ વિષ્ણુ અને હૃષિકેશી મુક્ત

૨ બ્રહ્માદિ અને વેદનાથી રહિત

૩ કર્મજન્ય પીડાથી મુક્ત

૪ જ્ઞાથી ષષ્ઠા ફરવાનું નથી એવી

પંજિકા (પત્ર ૨૧આ)માં કહ્યું છે. એમની કોષક કૃતિમાંથી લંબિં
(પત્ર ૨૧આ)મા નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે :—

“નાસ્તીહ કચિદમાર્જનં સત્ત્વઃ”.

આને અર્થ આ લોકમાં કોઈ જીવ અયોગ્ય—અપાત્ર નથી એમ છે.
આ માન્યતાને લઈને એઓ ભગવાનને “પુરુષોત્તમ” માનવા ના
પાડે છે.

સાંકૃતપ્રવાહ—સાંકૃત નામની વ્યક્તિનો વાદ તે “સાંકૃત-પ્રવાહ”
છે. આ સાંકૃતના શિષ્યોને લંબિં (પત્ર ૨૩આ)મા ‘સાંકૃત્ય’
કહ્યા છે. એમનું કહેવું એ છે કે જાણ પદાર્થ સાથે જે સંગત આવે—
જણાય તે ‘સત્ય’ છે. એથી એમની દૃષ્ટિએ હીન કે અધિક ઉપમાને
સ્થાન નથી. આને અંજે એમનું નિમ્નલિખિત વચન લંબિં (પત્ર
૨૩આ)મા અપાયું છે :—

“હીનાધિકાભ્યામુપમા મૃપા”.

આને લઈને આ સાંકૃત્યો ભગવાનને ‘પુરુષસિંહ’ જેવા વિશેષણ
વડે વિભૂષિત કંઘા સમત નથી. એઓ તે ભગવાનને નિરુપમ
મણે છે.

આ પ્રમાણે જે વિવિધ વાદો વિષે મેં આછી રપરેખા આલેખી છે
તેના નિરસનરૂપે તાર્કિક દૃષ્ટિએ હેતુપુગ્ગસગ નિગડગણ લંબિંમા
કરાયું છે, પરંતુ અથગૌરવના ભાષે એ અહીં જતું કરાય છે.

પ્રદેશ ૩: આચાર્ય હરિભદ્રનો

સમય-નિર્ણય

હરિભદ્રસૂત્રિએ જન્મ, દીક્ષા કે સૂત્રપદ જેવા વિશિષ્ટ બનાવો પોતાના જીવનમાં ક્યાર બના તેનો ઉલેખ કર્યો નથી. વળા એમણે એમની કોઈ પણ ઉપલબ્ધ તૃતિયા એ તૃતિનો વ્યનાત્તમય દર્શાવ્યો નથી. બહુમા બહુ એમણે યાકિની, જિનદત્તસૂત્રિ અને જિનભટ્ટસૂત્રિ સાથેનો પોતાનો એક મા બીજા પ્રમુખનો સબધ પોતાની કોઈ ને માર્ગ તૃતિની પુષ્પિકામાં આપ્યો છે. અંગે પગલુ આ નયુમાંથી એનેનો સમય સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણયિત નથી. આથી એમને વિશે અન્ય તૃતિઓમાં મળી આવતા ઉલેખો તેમ જ એમણે પોતાની તૃતિઓમાં નિર્દેશના મંથો અને મથકારોનો વિચાર કરી એમનો સમય નક્કી કરવાનો ગદે છે.

સિદ્ધર્ષિનો મબધ—સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભરપ્રપ આકથા ૮૮૨માં—વિદ્વાનોના મતે વિ સ ૮૯૨માં ગ્થી છે એમાં અત્તમાં પ્રચલિત છે ચૌદમાં પદ પછીના નયુ પદો સુધીનો ભાગ પ્રમુખ હાવાથી એ ૬ અહી જુઝ કડુ ધુ —

“અમવા

આચાર્યહરિભદ્રા મે ધર્મચોરકરા મુદ્દા .

પ્રસ્તાવે માવતો દન્ન સ એવાયે નિવેદિત ॥ ૧૫ ॥

વિય વિનિર્ણય પુવાસનામય

ધ્યત્તીચરદ્ મ કૃપયા મદ્દાસયે .

અચિન્ત્યવીર્ષેણ મુવામનામુષાં

નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂત્રય ॥ ૧૬ ॥

અનાગતે પરિજ્ઞાય ચૈત્યવન્દનતંત્રયા ।

મદર્થેવ કૃતા યેન મૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥ ૧૭ ॥ ”

“ અથવા ’થી’ અન્ય પક્ષ રજૂ કરતાં જે ઉપર્યુક્ત ત્રણ પદો અપાયાં છે તેનો સારાંશ હું નીચે મુજબ આપું છું :—

આચાર્ય હરિભદ્ર ધર્મનો બોધ કરાવનારા મારા ગુરુ છે અર્થાત્ એમના દ્વારા મને ધર્મનો બોધ થયો છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં મેં ખરેખર ભાવથી એમને જ વિશે નિવેદન કર્યું છે.

કુવાસનાથી પરિપૂર્ણ ઝેરને દૂર કરી જેમણે અચિન્ત્ય શક્તિથી મારે માટે કૃપા વડે સુવાસનારૂપ અમૃતની રચના કરી એ હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હોજો કે જેમણે લવિષ્યમા યતનગ એવા મને જાણીને અર્થાત્ આગળ ઉપર મારો જન્મ થનાર છે એમ જાણીને મારે જ માટે ચૈત્ય-વંદન સાથે સંબંધ ધરાવનારી લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ રચી.

ઉપલક્ષ દષ્ટિએ આનો વિચાર કરનાર એમ માને કે હરિભદ્રસૂરિ એ સિદ્ધર્પિના સાક્ષાત્ ગુરુ છે પરંતુ ‘અનાગત’ વિચારતાં એ વાત સંગત જણાતી નથી. વળી પ્રથમ પ્રસ્તાવનો જે અહીં નિર્દેશ છે તે પણ વાસ્તવિક નથી એમ સિદ્ધર્પિના પોતાના કથનથી જાણી શકાય છે. આ ઉપરાંત હરિભદ્રસૂરિના સમય ઉપર પ્રકાશ પાડનારા અન્ય સાધનો તપાસતાં પણ સિદ્ધર્પિના સાક્ષાત્ ગુરુ તરીકે એમનો ઉત્સર્ગ થઈ શકે નહિ. તેમ છતાં આવી ભૂલ ચંપ્રબંના કર્તાએ કરી છે, કેમકે એમણે ચંપ્રબંમાં હરિભદ્રસૂરિના પ્રબંધમાં જે ઉપર્યુક્ત સિદ્ધર્પિનો વૃત્તાત આપ્યો છે તેમા પૃ. ૫૩મા એમણે સિદ્ધર્પિને હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણ્યા છે. કેટલાક આધુનિક લેખકોએ પણ આવી ભૂલ કરી છે.

જેમની વૃત્તિ દ્વારા બોધ થાય તેમને ‘ગુરુ’ કહી શકાય. પછી ભલે ઉ ૨૨

એ કૃતિના રચનાર અને એથી બોધ પામનાર વચ્ચે સૈકાઓનું અંતર હોય. વળી જેમનાં પાંડિત્ય, પ્રભાવ ઇલાદિ જોઈને જેમના પ્રત્યે પુષ્કળ બહુમાન થાય તેમને પણ ‘ગુરુ’ કહેવાય. મહાયગિરિસૂરિએ આપસ્તમ્બની વૃત્તિ (ભા. ૧, પૃષ્ઠ ૧૧આ)માં ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રસૂરિ વિષે તેમ કહ્યું છે.

જયન્તભદ્ર અને હરિભદ્રસૂરિ—જયન્તભદ્રે ન્યાયમંજરી ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસમાં રચાવું મનાય છે. ૫૬૦સંવત્ ૨૦મું પદ આ ન્યાયમંજરીમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયું છે એમ કોઈ કોઈ કહે છે. જો એ હકીકત સાચી જ હોય તો હરિભદ્રસૂરિએ ૫૬૦સંવત્ની રચના ન્યાયમંજરીની રચના બાદ કરી અને એ હિસાબે હરિભદ્રસૂરિ ઇ. સ. ૮૦૦ પછી પણ વિદ્યમાન હતા એમ કલિત થાય છે એટલે કે ઇ. સ. ૭૦૦થી ૭૭૦ સુધીનો એમનો જીવનકાલ ન માનતાં એ ઇ. સ. ૮૦૦ સુધી લંબાવવો પડે અને તેમ કરવા જતાં જો એમનું આયુષ્ય સિત્તેર વર્ષથી વધારે ન જ હોય તો ઇ. સ. ૭૦૦ને બદલે એમના જીવનની શરૂઆત ઘોડાંક વર્ષો મોડી થઈ એમ માનવું પડે.

હરિભદ્રસૂરિએ અનેક ગ્રંથો અને તેમાંના ઇલાકાકે તો ખૂબ જ મોટા રચ્યા છે એટલે એઓ સો વર્ષ જીવ્યા હોય તો નવાઈ નહિ. જો એમ જ હોય તો એમનો જીવનકાલ ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૮૦૦ની આસપાસનો મનાય, અને તેમ થતાં ન્યાયમંજરી જોઈ જવાનું એમને માટે શક્ય હશે.

મારો નમ્ર મત તો એ છે કે ૫૬૦સંવત્ ૨૦મું પદ ન્યાયમંજરીમાંથી જ ગૂંથા લેવાયું ■ એમ માનવા માટે વિરોધ સત્તમ પ્રમાણ જોઈએ.

૧ “તથા વાક્યઃ સ્મૃતિષુ ગુરવઃ” એવા હસ્તેખપૂર્વક અન્યયેભાગનું ૩૦મું પદ અહીં ઉદ્ધૃત કરાયું છે.

શંકરાચાર્ય અને હરિભદ્રસૂરિ—દર્શન-દિગ્દર્શન (પૃ. ૮૧૪) માં શંકરાચાર્યનો સમય ઇ. સ. ૭૮૮-૮૨૦નો દર્શાવાયો છે. એ હિસાબે હરિભદ્રસૂરિ શંકરાચાર્યના પુરોગામી છે.

ઉદ્ધોતનસૂરિના ગુરુ—ઉદ્ધોતનસૂરિએ જે કુવલયમાલા શકસંવત્ ૭૦૦માં એક દિવસ આછે હતો ત્યારે પૂર્ણ કરી તેની પ્રશસ્તિનું રખાગ્રંથ પદ્મ નીચે મુજબ છે :—

“ સો સિદ્ધેષેણ ગુરુ જીતીસત્યેહિ જસ્ય હરિભદ્રો ।

વહુસત્યવિત્થરગન્યપયઙ્ગપત્યારિયસવ્વરયો ॥ ”

હરિભદ્રસૂરિ પાસે આ ઉદ્ધોતનસૂરિએ ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો હતો એવો પાકાતપૂર્વકનો આનો ફલિતાર્થ છે એમ ક્રેટલાક વિદ્વાનો માને છે. એ દષ્ટિએ હરિભદ્રસૂરિ ઇ. સ. ૭૭૮ની પૂર્વે વિદ્યમાન હતા એમ કહી શકાય.

કૃષ્ણની વિસેસચુષ્ટિજ્ઞના કર્તા અને હરિભદ્રસૂરિ—

પ્રભાતની પ્રતિભેષના ક્યારે કરવી એ જાણત કૃષ્ણની નિજશુત્તિ (૧ ભાસ) ની ૧૬૬૧મી ગાથા ઉપગ્ની વિસેસચુષ્ટિજ્ઞમા અને એના સુહૃદ્ભાસમા તેમ જ પંચવત્યુગ (ગા. ૨૫૫-૨૫૮) ની હારિભદ્રીય દીકામા વિચાગઈ છે વિસેસચુષ્ટિજ્ઞના કર્તાએ જે જ આદેશ આપ્યા છે, ^૧ જ્યારે સુહૃદ્ભાસ અને પંચવત્યુગની દીકા (૫૧ ૪૨આ) માં જેથી વધારે આદેશ છે તે અહીં એ પ્રશ્ન ભેડે છે કે હરિભદ્રસૂરિ ઉપર્યુક્ત વિસેસચુષ્ટિજ્ઞના કર્તા પછે થયા છે કે કેમ ?

■ આ પ્રશ્નના તેર પદો “ સ્વીહીમદ્રાચાપસ્ય સમયનિર્ણય ” (પૃ. ૧૫-૧૬) માં અપાયેલા છે

૨ આને અંગે પાકાતરો જોવાય છે જેમકે “ સો સિદ્ધન્તગુરુ પમાણનાપ જસ્ય ”.

૩ જુઓ ખૂણકેટપ (ભા. ૨, પૃ. ૪૮૮).

કોટયાચાર્ય અને હરિભદ્રસૂરિ—વિસેસાં ઉપર કોટયાચાર્યે સસ્ત્રુતમા ટીકા ગ્રંથી છે આના ઉપર આગમોદ્ધાગકે સસ્ત્રુતમા પ્રસ્તાવના લખી છે એમા એમણે ચાર મુદ્દા ગ્રંથ કર્યા છે —

(૧) આવસ્થસય ઉપર જિનભટે જે ટીકા ગ્રંથી છે તેનો ઉપયોગ કોટયાચાર્યે કર્યો છે

(૨) કોટયાચાર્ય વીંગસવત્ના દસમા સૈકામા થયા છે

(૩) કોટયાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કગ્તા પ્રાય પૂર્વવર્તી છે આનુ કાગળુ એમ છે કે હરિભદ્રસૂરિના સમયમા અપ્પા અને કુષ્માઢી એમ બે વિદ્યાઓ અને વિદ્યાગજ અને હરિનૈકમિપિ એમ બે મનોહતા, જ્યારે કોટયાચાર્યે અનુવૃત્ત ટીકામા કુષ્માઢી નામની એક જ વિદ્યા અને હરિનૈકમિપિ નામના એક જ મનોહ ઉલેખ કર્યો છે

(૪) કોટયાચાર્ય અને હરિભદ્રસૂરિ થયા તે સમયે એ પ્રાચીન પુન્ય અસ્તિત્વ ધરાવતુ નહિ હતુ

આ એથા મુનિનો અર્થ એ થયો કે એઓ વીંગસવત ૧૦૦૦ પહેલા થયા નથી

હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધસેનગણિ—હાગિલીય કુપકુપિકામા કુલાક ઉલેખો જોવાય છે કે જેને આધારે એઓ સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકાથી પગિચિન હતા એમ અનુમાનાય છે આ અનુમાનને બાધક જતી હકીકતો ઇત્યાદિનુ પગિચીલન કરવા જેટલો અત્યારે મને સમન નથી એથી આ બેમા પહેલા પ્રાચીન એ પ્રશ્ન હુ વિશેષજ્ઞોને હાલ તુગત તો લખાવુ છુ બાકી એટલુ તો જરૂર કહીશ કે આ સિદ્ધસેનીય ટીકામા ધર્મકીર્તિ અને વિશેષાવશ્યકકારનો ઉલેખ છે

૧ આ સબધમા મે 'હરિભદ્રસૂરિ પૂર્વવર્તી કે સિદ્ધસેનગણિ ?' નામનો લેખ તૈયાર કર્યો છે એમા કોઈ કોઈ બાબત માર ઉમેરવી છે તેમ થતા એ પ્રસિધ્ધ કરાશે

નક્ષત્રનો ભોગકાળ—આવસ્સયના ઉપગ્રની હરિલદ્વસુગિત
ટીકા (પત્ર ૬૩૪આ) ઉપરના ટિપ્પણમાં ‘ મલધારી ’ હેમચન્દ્રસૂરિ
કહે છે :—

“ ઇહ વશ્યમાણાન્યુત્તરાદીનિ નક્ષત્રાણિ પદ્મચત્વારિંશન્મુહૂર્તમોક્ષૃણિ
સાર્ધસેનાપ્યુચ્યન્તે સાર્ધદિનમોક્ષૃણિ યાવત્ એવમશ્વિન્યાઢીન્યપ્યેનદિનમોક્ષૃણિ
સમક્ષેનાપ્યુચ્યન્તે શતભિષ્મગ્રાસીનિ ત્વર્ધદિનમોક્ષૃણિ અગાર્ધમોગીપ્યારયાચન્તે
તૈષા ચ કિલ ચિદન્તનજ્યોતિષ્વગ્રન્યેપિરયમેવ મુકિરાસીત્, ન તુ યથા સામ્પ્રત
સર્વાપ્યપ્યેનદિનમોગીનીતિ ભાવ ”

આ હાગ એ વાત સૂચવાઈ છે કે અહીં ઉત્તમ વગરે નક્ષત્રનો
ભોગકાળ ૪૫ મુહૂર્તનો એટલે કે દોઢ દિવસનો, અશ્વિની વગરેનો એક
દિવસનો અને શતભિષગ્ વગરેનો અડધા દિવસનો દર્શાવેલ છે. આ
પ્રમાણેનો ભોગકાળ જ્યોતિષના પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં હતો, પરંતુ અન્યારે
તો બધા નક્ષત્રોનો ભોગકાળ એક જ દિવસનો જ ગણાય છે.

આથી સવાલ એ ઊભો થાય છે કે કેટલાક નક્ષત્રોનો ભોગકાળ જે
પૂર્વે ૪૫ મુહૂર્તનો, કેટલાકનો ૩૦નો અને કેટલાકનો ૧૫ એમ હતો
એને બદલે બધાનો એક દિવસનો ક્યાગથી થયો ? હરિલદ્વસુગિએ જે
ભોગકાળ લખ્યો છે તે શુ એમની માન્યતા છે કે એમની પૂર્વેની
માન્યતાને એમણે રજૂ કરી છે ?

પદ્મજોસવણાકંપનું કર્ષણ—હરિલદ્વસુગિએ આવસ્સયની
ટીકા (પત્ર ૭૯૪આ)માં નીચે પ્રમાણે કથન કર્યું છે :—

“ સ્વચ્છરિણ ચ આવસ્સણ વણ પાગોસિણ પદ્મોસવણાકપ્પો વડ્ઢિજ્જતિ ।

સો પુણ પુલ્લિ ચ અણામ્ય પચ્છરત્ત કડ્ઢિજ્જહિ ય । એસા સામાયારિ તિ । ”

આ ઉપગ્રથી એમ લાગે કે સાવત્સગિક આવસ્થક કર્યા બાદ
ગત્રિના પ્રથમ ભાગમાં પદ્મજોસવણાકંપ (કંદિપસૂત્ર)નું કર્ષણ

(કથન) કરાય છે. આ પણ રાત્રિએ જ અને તે પણ સાધુઓમાં, અર્થાત્ સલામાં કે સંઘ સમક્ષ કર્પણું કરવાનું એ સમયે ન હતું. આથી પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પબળેસવણાકૃષ્ણ સ્થળે સ્થળે સલાની સમક્ષ વાંચવાનું કોણે ક્યારથી શરૂ કર્યું ?

એમ જણાય છે કે નિસીહની ચુલિણી રચના પહેલાં અર્થાત્ એના કર્તા જિનદાસગણિ મહત્તરના સમય પૂર્વે પબળેસવણાકૃષ્ણ ‘આનંદપુર’ નગરમાં મૂળ ચૈત્યમાં સર્વ જનોની સમક્ષ વંચાવું હતું, અને બીજે બધે સાધુઓ રાત્રે સમુદાયની અંદર મોઢેથી કહેતા હતા. પરંતુ અવસ્થાનરૂપ પર્યુષણમાં પાંચ દિવસ અગાઉના (પહેલાંના) પાંચ રાત્રિ અગાઉના કર્પણુંને માટે ઉલ્લેખ છે.

ઉપર્યુક્ત ભોગકાળ અને કર્પણની જાળતોને અંગે જે પ્રશ્નો સ્ફુરે છે તે પ્રત્યે હું વિરોધજોતું સાદર લક્ષ્ય એતું છું, કેમકે આગમોદ્ધારકનું કહેવું એ હતું કે આ પ્રશ્નના ઉદ્ભવથી હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય ઉપર પ્રકાશ પડે તેમ છે.

પાછા ઉલ્લેખ—કેટલેક સ્થળે નીચે મુજબનું પાછા પદ જોવાય છે:—

“વળવળગરસદ્ હરિમહો સૂરિ શાસિ મુવજદ્ ।

તેરસયવીસમહિષ્ વરિસેદિં ચપ્પમદ્દપદ્ ॥”^૧

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિ વીરસંવત્ ૧૨૫૫માં એટલે કે ઇ. સ. ૭૨૮માં કાલધર્મ પામ્યા. એ વખતે જો એમની વય લગભગ પોણેસો વર્ષની હોય તો એમનો સમય આશરે ઇ. સ. ૬૫૦ થી ઇ. સ. ૭૨૮નો ગણાય.

૧ આ પદ પટ્ટાવટીસમુદાય (ભા. ૧, પ. ૧૬૬)માં અશુદ્ધ છે. વિશેષમાં એમાં પાઠભેદ છે પરંતુ એ જાણક નથી.

હરિભદ્રસૂરિના સમય પર પ્રકાશ પાડનારાં બીજાં પણ પાઠ્યમાં કેટલાંક પદો મળે છે. આ પૈકી બે પદો અદ્યુભસૂરિએ રચેલા વિચારસારમાં નીચે મુજબ છે:—

“ પંચસણ પળસીઈ વિક્રમમૂવાઈ ક્ષતિ અથમિઓ ।
 હરિમહસૂરિસૂરો ધમ્મરઓ દેહ મુન્નપહં ॥ ૫૩૨ ॥
 પળપન્નદસણઈ હરિસૂરી આસિ તથડપુણ્યવત્તી ।
 તેરસવરિસણઈ અહિણઈ વિ ચળહટિપદ્ધ ॥ ૫૩૩ ॥”

કોઈ કોઈ હાથપોથીમાં “ પળસીઈ ”ને બદલે “ પળસીઈ ” પાડે
 જોવાય છે, પણ કુલ્લમંડનગણિકૃત વિચારામૃતસંગ્રહ અને ઉપાધ્યાય
 ધર્મસાગરગણિકૃત ગુરુપરિવાડી (ગા. ૯)ની સ્વોપદ્ય વૃત્તિ (પૃ. ૫૧)
 જોતાં તેમ જ હરિભદ્રસૂરિની લઘુક્ષેત્રસમાસ ઉપરની વૃત્તિનાં નીચે
 મુજબનાં પદ જોતાં “ પળસીઈ ” પાડે જ ઉચિત જણાય છે:—

“ લઘુક્ષેત્રસમાસસ્ય વૃત્તિરેવા સમાસતઃ ।
 રચિતાડયુધબોધાયં શ્રીહરિમહસૂરિભિઃ ॥
 પદ્માશીતિક (૫૮૫) વર્ગે વિક્રમતો વ્રજતિ શુક્લપદમ્યામ્ ।
 શુદ્ધ (ક) સ્ય શુદ્ધવારે પુણ્યે શસ્યે મનસત્રે ॥”

ઉપર્યુક્ત પાઠ્ય પદો ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિ
 વિ. સં. ૫૮૫ એટલે કે વીરસંવત ૧૦૫૫માં સ્વર્ગે સંચર્યા. કેટલીક
 જૂની હાથપોથીમાં જે નિમ્નાલિખિત ગાથા જોવાય છે તે આ વાતનું
 સમર્થન કરે છે.

“ વીરાઓ વયરો વાસાળ પળસણ દસસણ હરિમહો ।
 તેરસહિ વળમટી અટ્ટહિ પળચાલ ‘ વલહિ ’ રાઓ ॥”

વિશેષમાં પદ્યાસંગની વૃત્તિ (પત્ર ૧૨૫)માં આલયદેવસૂરિએ

નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપગ્રથી પુનનો સર્વથા ઉચ્છેદ ન થયો હોય—ક ઈક પ્રકાશ જણાતો હોય એવે સમયે હરિભદ્રસૂરિ થયા એમ આગમોદ્દાગકાદિનું માનવું છે —

“ इह हि विस्फुरन्निजिलातिशयते नोद्यमानि ‘दु पमा’ कालविपुलकन्द-
पटलावलुप्यमानमहिमनि नितरामनुपलभ्यभूतपूर्वगनाद्विद्रुतमग्रन्थसार्धतारका
निकरे पारश्रतगदितागमाम्बरे पटुतमबोधलोचनतया मुग्धहीननामधेयो भगवान्
श्रीहरिभद्रसूरि ॥”

દિયારત્નસમુચ્ચયની પ્રશસ્તિ (શ્લો ૧૫)મા, મુનિસુ-દ્ધસૂરિ
કૃત ગુર્વાવલી (શ્લો ૪૦)મા અને ‘અચન’ તેમ જ ‘પૌર્ણમિક’
ગચ્છોની ટેલકી પદ્માવલીઓમા હરિભદ્રસૂરિને માનદેવના મિત્ર તર્ગકે
ઓળખાવ્યા છે એ ઉપગ્રથી પણ હરિભદ્રસૂરિ વિક્રમની છઠી સદીમા
થયા એ વાત તરી આવે છે

આગમોદ્દાગકે પંચવત્થુગના ઉપોદ્ધાત (પન ૨અ-૨આ)મા,
પંચવત્થુગના પઘો ૧૦૧૬-૧૦૨૦ અને ૧૧૧૦ અને એની સ્વોપત
વૃત્તિને આધારે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે હરિભદ્રસૂરિના સમયમા
અધિકને તો ઓછામા ઓછુ એક પુત્ર જેટલુ યાન હતુ.

આમ આ હકીકત ઉપરુક્ત નિર્દેશને બાધક બને છે, પરંતુ જે
અજૈન મન્યકારો અને કૃતિઓનો ઉલ્લેખ હરિભદ્રસૂરિએ કર્યો છે તે
ઉપગ્રથી દોગતા અનુમાનની પોષક બને છે એ વાતો ઉવે આપણે
વિચારીશુ તે પૂર્વે આ બાધકતાનું નિગ્રહગ્ધુ થાય એવી કલ્પના જે
કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ કરી છે તે હુ નોધીશ

શ્રી હીગલાત અ શાહે એમના ગુજગતી લેખમા એવો ૬ લેખ
કર્યો છે કે વિક્રમસવત્ ૫૮૫ને બદલે ગુપ્તસવત્ ૫૮૫ ગણાય તો
હરિભદ્રસૂરિનું અવસાન વિ સ ૮૪૨મા થયેલુ ગણાય, કાગ્ધુ કે
જિનસેને હરિવંશપુરાણુમા કહ્યું છે કે ગુપ્તસવત્ વીગસવત્ ૭૭૭

(=શકસંવત્ ૧૨૨ = વિક્રમસંવત્ ૨૫૭)માં શરૂ થયો. એમણે આ લેખ (પૃ. ૪૧)માં એ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે કે શકસંવત્ ૨૪૧માં જે સંવત શરૂ થયો તે શુભસંવત્ નથી પરંતુ ‘શુભવલ્લી’ યાને ‘વલ્લી’ નામનો સંવત્ છે.

દેટલાકને મતે વિચારસાર (ગા. ૫૩૩)ગત ‘હરિ’થી હારિલ સમજવાના છે, અને તેમ કરવાથી યુગપ્રધાનપદ્ધતિમાં જે એમનું અવસાન વીરસંવત્ ૧૦૫૫માં થયાનો હિલેખ છે તેનો મેળ મળી રહે છે.

જિનભદ્રગણિનો વિ. સં. ૬૪૫માં દેહોત્સર્ગ થયાનું દેટલાક માને છે, એ માન્યતા જો સાચી જ હોય તો હરિભદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૫૮૫માં થયાની વાત ગલત ડરે, સિવાય કે આ જિનભદ્ર અન્ય જ હોય.

અજૈન અંધકારોના સમય પરત્વે દેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનું કથન નીચે મુજબ છે:—

અજૈન અંધકાર	અ.શ.	સમય ઈ. સ.	મત્તાંતર
જિર્મકાર્તિ	અમાયુવાર્તિક	૬૦૦-૬૫૦	ઈ. સ. ૬૦૦ કરતાં પહેલાં
„	ન્યાયમિન્દુ		
„	હેતુમિન્દુ		
ધર્મપાલ	શતશાસ્ત્રવ્યાખ્યા	૬૩૫	ઈ. સ. ૫૭૦માં મૃત્યુ
જીર્વહરિ	વાક્યપદ્ધતિ	૬૦૦-૬૫૦	કુમારિલ કરતાં પ્રાચીન
કુમારિલ	મીમાંસા- શ્લોકવાર્તિક	૬૦૦-૬૮૦	ઈ. સ. ૬૩૦ કરતાં ધણા પહેલાં
શુભગુપ્ત		૬૫૦-૭૦૦	
શાંતરક્ષિત	વિપચિતાર્થા	૭૦૫-૭૬૨	કરતાં કંઈક વધારે

આ પ્રમાણે જે સમય આધુનિક વિદ્વાનો સૂચવે છે તે બ્રાંત ન જ હોય તો હરિભદ્રસૂરિનો જીવનકાલ ઇ. સ. ૭૦૦થી પહેલાનો માની ન જ શકાય. આ જીવનકાલ લગભગ સો વર્ષનો હોય તો ના નહિ, એ હિસાબે એઓ ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસમાં સ્વર્ગે સંચર્યા હશે, આ પ્રમાણેની ઉત્તર અવધિ મનાય તોપણ આ સૂરિરત્ન લગભગ બાર સદીઓ પૂર્વે થયા છે એ વાત તો નિર્વિવાદ હરે છે. પ્રાચીન પરંપરાને જ પ્રમાણભૂત માનનારા અને ધર્મકીર્તિ વગેરેના સમય પરત્વે શંકા સેવનારને મતે એઓ એથી પણ બેત્રણ સદી પૂર્વે થયેલા ગણાય.

ઉપસંહાર—જૈન શાસનના સાચા અને સમર્થ સેનાની હરિભદ્ર-સૂરિ વિશે સમય અને સાધન અનુસાર મેં કેટલીક વાતગીઓ પીરસી છે. તેમ કરતા મારે હાથે જે ન્યૂનતા રહેવા પામી હોય તેનું સપ્રમાણ નિરાકરણ કરવા વિશેષજ્ઞોને હું સાદર વિનવું છું. અંતમાં “શ્રીસયાજી સાહિત્યમાલા”માં આ કૃતિ પ્રકાશિત થતા તેનો લાભ લેવા હું ગુજરાતી જનતાને સરનેદ નિમંત્રણ આપું છું.

પુ ર વણી

પૃ ૩, અંતિમ પંક્તિ. 'ત્યાગે' પછી ઉમેરો : એટલે પૌર્ણિમાન્ત માસ તરફની ગણના પ્રમાણે ચૈત્ર ૬૫૪ ચતુર્દશીએ = ઇ. સ. ૭૭૬ની ૨૧મી માર્ચે.

પૃ ૩, અંતિમ પંક્તિ અને પૃ ૪, પં. ૧. 'અમુદ્રિત છે'ને બદલે વાંચો : "મિ. જી. મં." આ મૂળ પૃગતી ઇ. સ. ૧૯૫૬મા પ્રકાશિત કગાર્થ છે. એના "કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક" (પૃ. ૧૨)મા જિનવિનયશ્રુતિએ એવું અનુમાન કર્યું છે કે પ્રસૂત કૃતિની જે બે હાથ-પોથીઓ મળી છે તેમાના પાણેજ અધકારે પોતે કરેલા સુધાગવધાગને આભારી છે.

પૃ. ૬, પં. ૬, અંતમા ઉમેરો :

૧શતાર્થી અને એની સ્વોપશ રજૃતિ—આ શતાર્થિક સોમપ્રભસુગ્ની વિ. સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૨૫ના ગાળાની રચના છે. પ્રસૂત પદ નીચે મુજબ છે :—

“વસ્ત્રાણસાર ! સવિતાન ! હરેન્દ્રમોહ-
વાન્તારવારણ ! સમાન ! જગાચ્ચેવ ! ।
ધર્માર્થ ! કમ્પદ ! મહોદયવીરણી !
સોમ ! પ્રગાવપરમાગમસિદ્ધસૂરે ! ॥”

૧-૨ આ બેને ગુજરાતી અનુવાદ સહિત “જૈન સાહિત્યોદ્ધાર અન્યા-વરી”ના દ્વિતીય પુષ્પ નામે અનેકાર્થસાહિત્યસંચય (ભા. ૧)મા સ્થાન અપાયું છે. આ પુસ્તક શ્રી આરાભાઈ ગણીવાલ નવાબે ઇ. સ. ૧૯૩૫મા પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આની વૃત્તિ (પૃ ૧૦૨)મા હરિભદ્રસૂત્રિને ૧૪૦૦ પ્રકરણરૂપ
ગંગા નદીના નિર્ગમન માટેના 'હિમાવય' કહ્યા છે વિરોધમા એમા
આ સૂત્રિવર્ણની છવનપ્રમાનો મક્ષેપમા પરિચય અપાયો છે એના
ગુરુગાત્રી અનુવાદ (પૃ ૨૨૦)મા 'ભોજન આપવાથી' અને 'ભોજનાદિ
આપવાની' એમ બે કથન છે તે વૃત્તિ વિચારતા ભૂતભરતુ છે
'આપવા'ને બદલે 'અપાવવા' એમ મુધારા કરવો ઘટે આ વૃત્તિમા
કહ્યા મુજબ સાર્થવાદને મારી એને બળદ ઉપ ની ગુણો સર્ધ જતા
હતા તે ગુણોમાના મીથુના પિંડમા રત્નો દના

નવાગ્ના શ ખવાદનથી ભોગના સ્વપગ શાઓ વિરેના તથયો દૂગ
કળતા, મધ્યાહને દુ ખીઓને ઇષ્ટ ભોજનની પ્રાપ્તિ કરાવના અને સમી
સાજના પ્રતિવાદીઓની નાથે વાદવિવાદ કરનાગ એમ આ સૂત્રિનુ
અર્થો વર્ણન છે

પૃ ૮, પ ૫ 'હુગોવિદ્ધામે'ને બદલે વાચ્યો હુગોવિદ્ધાત
ત્રિકમયદ શોઠે

પૃ ૮, પ. ૭ અંતમા ઉમેરો :

(૧૩અ) 'ભવવિરહસૂત્રિ—આ આગમોદ્ધાગની કૃતિ છે એમા
એમણે હરિભદ્રસૂત્રિની જે જે કૃતિના અતમા એ સૂત્રિએ 'ભવ
વિરહ'ના પ્રયોગ કર્યો છે તેને લગતા પદો ગ્રજૂ કર્યા છે વિરોધમા એ
સૂત્રિની કૃતિઓના વિવરણકારેએ એ સૂત્રિને જ્યાં જ્યાં 'ભવવિરહ'થી
સંબોધ્યા છે તેની નોંધ લીધી છે ૪૨ પદોમાથી ૨૦ પદોમા 'ભવ-
વિરહ'ના પ્રયોગ છે અને ૧૫ પદોમા ૨૦ 'વિરહ' શબ્દ છે

૧ આ કૃતિનો પરિચય આશંક્યુ (૧દિ, પૃ ૧૩)મા અપાયો છે
ખરો, પરંતુ આ કૃતિની બાષા કે એના રચનાવર્ણ વિરે એમા દૃષ્ટોષ નથી

૨ આ રાજ પૂરતા માર્ગ માટે જુઓ પૃ ૫૮, દિ ૩

અં.પ્ર. (૫ ૫૨) પ્રમાણે તે હાગિલદ્રીય ૧૪૪૦ મ થો 'લવ-
વિગ્ધ'થી અંકિત છે

૫ ૧૨, ૫ ૪ અતમા ઉમેરો.

(૧૫) યોગશતકની પ્રસ્તાવના (૫ ૪-૬૬) અને છંદુ
પરિશિષ્ટ (૫ ૧૪૨-૧૪૪)—આ પ્રસ્તાવના અને છ પંચશિષ્ટ કો
છંદુકલા ઝવેરીએ લખ્યા છે પ્રસ્તાવનામાં કથાકાં, તત્ત્વમિતક,
આચાર્યસંરોધક અને યોગાભ્યાસી એમ ચાર પ્રકારે હાગિલદ્રસૂત્રિની
વિશિષ્ટ જ્ઞાણ દર્શનાયો છે વિરોપમાં યો દ સ, યોગશિન્દુ, યોગશતક
અને જોગનીસિયાનો પંચિય અધ્યાયો છે ૫ ૧૪૨ ૧૪૪માં એમણે મને
નિમિત્તપણે હાગિલદ્રીય જણાતા ૪૧ મ થોના નામ આપી નિમ્નલિખિત
છ મ થો પણ પુણવિગ્ધવળના મને હાગિલદ્રીય જ છે એમ કહ્યું છે

(૧) યોગશતક, (૨) લઘુશ્લોકસમાસ યા જ સુશ્રીપદ્ધેનસમાસ
(અતિમ પ્રગલ્ભિના આધારે), (૩) દ્વિજવદનચપેટા, (૪) વીગસ્તવ,
(૫) શાવન્નપ્રસન્નસિદ્ધિ અને (૬) શાનકર્મભૂત ન

(૧૬) સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર—આ ૫ મુખલાય
સંધરીએ “શ્રી હાગ વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા” ને અંગે
આપેના પાંચ વ્યાખ્યાનોનું મુદ્રિત સ્વરૂપ છે ૧

૫ ૧૫, ૫ ૧૭ “કર્મો છે” પછી ઉમેરો ૫૦ તુ હાગિલદ્રસૂત્રિની
ઉપલબ્ધ કૃતિઓ પૈકી એકમાં એમણે જાતે પોતાના રસાસારિક માતા-
પિતામાથી એમના નામનો નિર્દેશ કર્યો નથી એના બે કાગણ
સંભવે છે —

૧ એ મુબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી ઇ સ ૧૯૬૧માં છપાવાયું ■
એમાં ૫૨ સ, ૨૧૧ વા સ અને યોગવિષયક ચાર મ થોનું નિરૂપણ છે

૨ ‘ધર્મમાતા’ તરીકે ચાકીનીનો ઉલ્લેખ છે આ સિદ્ધર્થિએ
૧૯૦૦૦ શ્લોક જેટલી ઉપનિષદોનો અષ્ટમાદશ લખનાર માણ સાધ્વીના
મ્હેલા ઉલ્લેખનું સ્મરણ કરાવે છે

(૧) સામાન્ય રીતે જૈન મુનિઓ પોતાની કૃતિમા માસાંગિક સંખ્ય ધોનો ઉલ્લેખ કરે નહિ.

(૨) વિગ્લ અપવાદોને યાદ કરતા ટાઈ પથુ જૈન મુનિએ પોતાની કૃતિમા પોતાના માતાપિતાના નામ જણાવ્યા લાગતા નથી. આ અપવાદો નીચે મુજબ છે :

(અ) વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિએ ત૦ સૂ૦ના 'ભાષ્યની પ્રથસ્તિ (શ્લો. ૩)મા અને વૈયાકરણુ વિનયવિજયમણિએ લોકપ્રકાશના પ્રત્યેક સર્ગના અંતમાં પોતાના માતાપિતાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(આ) આપલદ્વિસૂરિનું નામ એના માતાપિતાના નામનું ઘોતન કરે છે એમ એ સૂરિના અંગેના ચરિત્રો જોતા જણાય છે.

પૃ. ૩૨, પં. ૨૭. 'કગવે' પછી ઉમેરો : ધ્યાની બુદ્ધની જવાની મૂર્તિમા જનોઈ છે. આનું ચિત્ર " The Cultural Heritage of India " (Vol. III)માં પૃ ૫૪૭ની સામે અપાયુ છે.

પૃ. ૩૬, પં. ૭. અંતમા ઉમેરો : આ નિમ્નલિખિત પ્રસંગનું સમગ્ર કગવે છે :—

ઉસાવજ રાજાએ પોતાના પુત્ર સુધન્વાને તથાવેવ તેવની મહાભા હોમા દીધો હતો. જુઓ ભૈમિનિ અશ્વમેધ (અ. ૧૭-૨૨) તેમ જ નર્મદપાકોશ (પૃ. ૨૭૨)

પૃ. ૪૫, પં. ૧૨ 'હતો' ઉપર નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ ઉમેરો :

૧ જુઓ મન્થન (સુત ૮, શ્લો ૬૬-૭૩)મા વર્ણવાયેલો 'ચિત્રકૂટ' ઉપરનો સ્તંભ તેમજ મારો લેખ નામે " માનીન સમયના અદ્ભુત ભારતીય સ્તંભો ". આ લેખ " ગુ. મિત્ર તથા ગુ. દર્પણ "ના તા. ૨૮ ૨ '૬૩ના અંકમા છપાયો છે

૧ કેટલાક આ ભાષ્યને સ્વોપજ્ઞ જણતા નથી.

૫. ૪૫, પં. ૧૪. નીચે પ્રમાણેની ક'ડિકાઓ ઉમેરો :—

ઉપનામ—હરિલક્ષ્મિને કહ્યાવલીમા 'લવવિગ્દસ્યમિ' કહ્યા છે (જુઓ ૫ ૪૩). આગમોદ્દાન્કે પણ તેમ કહ્યું છે. જુઓ ૫. ૩૪૮.

પોરવાડ જ્ઞાતિની સ્થાપના અને જૈન ધર્મના અનુરાગ—ધર્મમંત્રહણી (લા. ૨)ની પ્રસ્તાવના (પદ ૭આ)મા કહ્યાણવિજયજીએ કહ્યું છે કે જૈન જ્ઞાતિઓ અને વરોના વૃત્તાંતોને અંગેના પુસ્તકોમા નીચે મુજબની મતલબનો ઉલેખ જોવાય છે.—

મેઘપાટમા યાને મેવાડમા હરિલક્ષ્મિએ 'પ્રાગ્વાટ' (યાને પોગવાડ) વંશની સ્થાપના કરી હતી અને એના વંશોને જૈન ધર્મના અનુગામી ધનાવ્યા હતા

એમણે ઉમેર્યું છે કે જો આ કથન સત્ય હોય તો જૈન ધર્મ ઉપર અને ખાસ કરીને 'પ્રાગ્વાટ' જ્ઞાતિના જોનો ઉપર મોટો ઉપકાર આ મુદ્દાએ કરેલો ગણાય

૫ ૪૫, પં. ૨૦. નીચેની ક'ડિકા ઉમેરો :—

સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિ—હરિલક્ષ્મિ જ્યાં કાલધર્મ ખામ્યા અર્થાત્ એમનું અવમાન થયું ત્યાં 'સૌધર્મ' દેવલોકમાથી દેવો આન્યા અને એમણે ઉદ્દોષાયું કરી કે લવવિગ્દસ્યમિ અમાગ સ્વામી બન્યા છે અને એઓ 'સૌધર્મ' દેવલોકમા 'લીલ' વિમાનમા પાંચ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા દેવ થયા છે. એઓ અમારી સાથે સીમધર-સ્વામી પાસે આવ્યા અને એમને વદન કરી એમને પૂછ્યું કે મને મુક્તિ મ્યાર મળશે ? સીમધરસ્વામીએ એમને ઉત્તર આપ્યો કે 'સૌધર્મ' દેવલોકમાથી અવી અપર વિદેહમા સમૃદ્ધ કુળમા ઉત્પન્ન થઈ તમે મોક્ષે જરો. આ જાણી અમે દેવો ગણ થઈ અહીં આવ્યા છીએ અને હવે અમે અમારે સ્થાને જઈશું.

આ પ્રમાણેની 'હજીકત કહાવણી'માં પ્રથમ પરિચ્છેદના અતમા અપાર્થ છે

પૃ ૪૭, પ ૧૮ પ્ર૦ચ૦ પહેલાં ઉમેરો વિ સ. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગે ॥ ચરેલા દેવે દસુગિહૃત કમ્ભવિ-રાગ (મા ૮)ની રવોપત વૃત્તિ (પૃ ૨૨)

પૃ ૫૦, પ ૧૨ અતમા નીચે મુજબનું શીર્ષક ઉમેરો

અન્યો ત્રિષે અર્વાચીન નામનિર્દેશ—

પૃ ૫૩-૫૪ આમાં નીચે મુજબના નામ યથાગ્યાન ઉમેરો —

(૨૬ અ) કૃત્ય [કૃત્ય], (૩૪ અ) જ્યુ (જ્યુ) બીપશ્ચેતમમાત્ત,
(૪૨ અ) જ્ઞાનચિન્તા, (૪૩ અ) જ્ઞાનપત્ત (૧), (૫૩ અ)
હિસિયુત્તત્તિ, (૬૩ અ) દ્વિવ્યવહરપેટિમ, (૮૦ અ) નાના
ચિન્તા, (૧૦૮ અ) બોટિકનિગમગ્યુ, (૧૪૮ અ-ધ) શિષ્ય
હિતા (૧૪૮ ઈ) આવધર્મ, (૧૬૮ અ) રમ્ભોધનત્ત,
(૧૭૮ અ) આવમવમ્ભ અને (૧૮૦ અ) આવમવમ્ભયુત્તિ

પૃ ૫૭, અતિમ પ અતમા ઉમેરો કૃત્ય, જ્ઞાનક અને
શિષ્યહિતાની સખ્યા એક કરતા વધારે હોવા છતાં તેને એકેક ગણી
૧૮૫ની સખ્યા દર્શાવાઈ હતી

પૃ ૫૮, િ ૩ અતમા ઉમેરો

૧ આ મારી મુદ્રણાલયપુસ્તિકામાં હતી પરંતુ એનો એ-અરા ૭૫ ની
વેળા ગુમ થતા જે ફરીથી લખ લ માડમાડ દુ તથ ર કરી રાક્યો તે વેળા આ
દર્શાવત યાદ ન આવતા એ અહીં મેં આપી છે

૨ જુઓ નિ ૨ કો. (વિ ૧, પ ૪૨૨)

કલ્યાણવિજયજીએ મેં પૃ. ૫૮-૫૯માં ગણાવેલી ૧૫ કૃતિઓ પૈકી
વીરશય સિવાયની ૧૪ને વિરહાંકિત કહી છે. એમણે જોગસયગનો ઉલ્લેખ
કર્યો નથી, તે કે એ પણ વિરહાંકિત છે. આનું શું કારણ ?

પૃ. ૬૩, પં. ૮. અંતમાં ઉમેરો : જોગસયગ એ લાગિસત્રીય જ કૃતિ
હોય^૧ તો એમાં 'લેગિનાહ' એવું વિશેષણ મદ્દાવીરસમાંને અંગે છે.

પૃ. ૭૫, અંતિમ પંક્તિ. અંતમાં ઉમેરો : અષ્ટક ૧૨, શ્લો. ૮માં
'શુભાધવ'નો પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ મનુસ્મૃતિ (અ. ૯, શ્લો.
૨૯૬), ચરક (સમ ૨૭), નાટ્યશાસ્ત્ર (અ. ૫, શ્લો. ૧૮૨, ૧૮૮
અને ૧૯૧; અ. ૩૧, શ્લો. ૧૩ અને ૪૫૬) તેમ જ અભિજ્ઞાન-
શાકુંતલ (અ. ૫, શ્લો. ૩૧ પછી)માં છે.^૨ વ્યાકરણશાસ્ત્રની
રચનામાં શુભાધવનો વિચાર સૌથી પ્રથમ કાશકૃતને કર્યો છે.^૩

પૃ. ૭૭, ટિ. ૧. અંતમાં ઉમેરો :

'વાસીચન્દણકપ' શબ્દગુહા જોગસયગ (ગા. ૨૦ અને ૬૧)માં
વપયો છે. આ આધરસયની નિર્ગુતિ (ગા. ૧૫૪૮)માં લેવાય છે અને
એનો અર્થ એના દીકા નામે શિષ્યવિતામાં એક પાઠ્ય અવતરણ દ્વારા
દર્શાવાયો છે. ધર્મદાસગણિત ઉવએસમાલા (ગા. ૬૨) પણ અત
મસ્તુત છે.

પૃ. ૮૪, પં. ૧૦. અંતમાં ઉમેરો :

અનુકરણ—જિનવિજયજીના મતે ઉવએસપદ્ય એ ધર્મદાસ-
ગણિએ વિક્રમની ચોથાથી હઠી સદીના ગાળામાં રચેલી ઉવએસ-
માલાના અનુકરણરૂપ છે.^૪

૧ યોગશતક (પૃ. ૧) પ્રમાણે છે જ.

૨ અવતરણો માટે જુઓ શ્રી. સુબ્રિષિર મીમાંસકે રચેલા સમ્પૂર્ણ વ્યાકરણ-
શાસ્ત્રના ઇતિહાસ (પૃ. ૮૨-૮૩).

૩ એજન, પૃ. ૮૩.

૪ જુઓ "સિં. જી. જ." મા ઇ. સ. ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત ધર્મોપદેશ-
માલા-વિવરણનું પ્રાસ્તાવિક વખાણ (પૃ. ૧૩-૧૪).

૫. ૮૭, ૫. ૮. અંતમાં ઉમેરો : આ સંબંધમાં જુઓ ૫. ૧૬૩-૧૬૪.

૫. ૮૭, ૫. ૧૯. 'ટીકા' ઉપર નીચે પ્રમાણેનું દિપણ ઉમેરો :

આ ટીકા મૂળ (ગા. ૧-૩૦) સહિત "જેઠ્ઠમંસ" તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૧માં છપાવાઈ છે, જ્યારે કેવળ મૂળ ભીમરી માણેકે ઇ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત કર્યું હતું.

૫. ૮૭, ૫. ૨૦. અંતમાં ઉમેરો : આ જો એમના સાક્ષાત્ શુરુ હોય તો આ જા'બુદ્ધિયસંગાહણી અન્ય હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ ગણાય.

આ ટીકાના પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપ પદ બાદ હરિભદ્રસૂરિ વિષે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :

“વૈભવંતવાદિસન્દોહાપારસાદાનાં ગિરા મ્હર્ગાપગાનાદાનુવાદાનાં”

અંતમાં પ્રશસ્તિનું નિમ્નલિખિત આદ્ય પદ હરિભદ્રસૂરિના પુષ્કળ શુદ્ધોક્તિનરૂપ છે :—

“નિર્ય ધ્રીહરિભદ્રસૂરિગરવો જીયામુરત્યદ્મુત—

જ્ઞાનપ્રીતમલક્રતાઃ સુવિરાદાચારપ્રમાનામુરાઃ ।

વેપા વાન્મમ્યા પ્રસન્નમર્યા શાસ્ત્રાન્નુગામ્પૂર્ણયા

મધ્યસ્યેહ ન કસ્ય કસ્ય વિદધે સન્તાપ્નોપોઽવનૌ ? ॥ ૧ ॥”

આ ઉલ્લેખો એટલા બધા પ્રશંસાત્મક છે કે એ પ્રસૂત હરિભદ્રસૂરિને જ અંગે સંભવી શકે. જો એમ જ હોય તો 'શુરુ'થી સાક્ષાત્ શુરુ ન સમજવા, પરંતુ સમભાવભાવી હરિભદ્રસૂરિની આ કે અન્ય કૃતિથી પોતાને લાલ થયો હોવાથી એમનો 'શુરુ' તરીકે નિર્દેશ સમજવો. આ પરિસ્થિતિમાં હું આ કૃતિ વિષે કેટલુંક કહીશ.

આ કૃતિમાં જમંમમાં રચાયેલાં ૩૦ પદો છે. એ 'જા'બુ' દ્વાપ વિષે નિમ્નલિખિત દસ દ્વાર (દ્વાર) દ્વારા કેટલીક માહિતી પૂરી પાડે છે :—

(૧) ખંડ, (૨) યોજન, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) પર્વત, (૫) કૂટ,
(૬) તીર્થ, (૭) શ્રેણિ, (૮) વિજય, (૯) ક્ષેત્ર અને (૧૦) જળા.

સાતમી ગાથા બે કરણ (formula) પૂરાં પાડે છે : $C = \sqrt{10d^2}$
અને $A = C \times \frac{d}{4}$.

આ ગાથા નીચે મુજબ છે :—

“ નિસ્તંભયગદહુણશરણં ઘટ્તત પરિઓ દોદ ।

વિસ્તંભયાયુણિઓ પરિઓ તમ્સ મણિયપયં ॥ ૭ ॥ ”

આ ગિનભદ્રીય સ્તમ્ભયુષ્મેતસમાસની પાંચ સાતમી ગાથા છે.

આ કૃતિના નામના અંતમાં જેમ ‘ સંગદણી ’ શબ્દ છે તેમ
‘ ધમ્મસંગદણી ’ નામમાં પાંચ છે.^૧ આ કૃતિનાં વિવિધ નામો
જોવાય છે. જેમકે જંજુદીવમેતસમાસ (જંજુદીપદ્મેતસમાસ), લઘુ-
મેતસંગદણી (લઘુક્ષેત્રસંગદણી), લઘુમેતસમાસ (લઘુક્ષેત્રસમાસ)
અને લઘુસંગદણી (*લઘુસંગદણી).

વૃત્તિઓ—આ કૃતિ ઉપર જિ૦૨૦કે૧૦ (વિ. ૧, પ. ૧૩૧)માં
સૂચવાયા મુજબ બે અગત્યકર્તાકૃતિ છે. એ પૈકી એકનો માર્ગલ
“ ધીરવૈભવમહં તત્વા ” થી થાય છે.

પૃ. ૬૦. મથાબે ઉમેરો :

નામકરણ—આ કૃતિનું ‘ જોગસવત્ર ’ નામ એની પદસંખ્યા
અને એના વિષયનું દ્યોતક હોઈ આર્યક છે. આ નામ શિવરામસંસ્કૃત
અધ્યસાયગનું રમરણ કરાવે છે.

અનેકાર્થી શબ્દપ્રયોગ—પ્રથમ પદગત ‘ જોગજવણુ ’ના ત્રણ
અર્થ સંભવે છે : (૧) આ નામની કોઈ કૃતિ, (૨) એનો અર્થ

૧ જુઓ પૃ. ૩૫૮.

૨ જુઓ જિ૦૨૦કે૧૦ (વિ. ૧, પ. ૩૩૬).

અને (૩) યોગોનું પરિશીલન.^૧ આવો અનેકાર્થી શબ્દપ્રયોગ ખંધ-સયગની નિમ્નલિખિત ૧૦૪મી ગ્રાયામન ‘કમ્મખવાય’ શબ્દ પૂરો પાડે છે:—

“એસો કમ્મસમામો વિન્દુક્રેવેણ વજિઓ કો વિ ।

કમ્મખવાયમુયસાગરસ્સ નિસ્સન્દમેતો ય ॥ ૧૦૪ ॥”

જોગજ્ઞઅયણ નામ ઉત્તરજ્ઞઅયણ જેવા અંધોનું રમરણ કરાવે છે.

હરિભદ્રસૂરિની પૂર્વે કે ત્યાર બાદ અત્યાર સુધીમાં ‘જોગજ્ઞઅયણ’ કે ‘યોગાધ્યયન’ના નામથી ઘોઈ કૃતિ કે અંધારાની ઘોઈ રથળે નોંધ પણ જોવાતી નથી તો પછી એની હાથપોથીની તો વાત જ થી કરવી કે આ જ પરિસ્થિતિને લઈને જોગજ્ઞઅયણનો પ્રથમ અર્થ જતો કરવા હું તો તૈયાર નથી.

અનેક મહત્વપૂર્ણ અંધો રચ્યા હોવા છતાં કમ્મયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ પેટા પ્રથમ યોગના પણ પોતાને અધિકારી માનતાં-મનાવતાં ખંધાતા એવા હરિભદ્રસૂરિ ‘મેં યોગનું અધ્યયન કર્યું છે’ એમ કહે ખરા ? અને જો કહે તો એ આત્મપ્રશંસા ન જ ગણાય ?

આક યોગદષ્ટિના નિરૂપણ માટે જોગજ્ઞઅયણ નામની કૃતિ હોય તો તેનો આધાર એ માટે લેવાયો હશે એમ મને લાગે છે.

જોગસયગ એ યોગખિન્દુના સંક્ષેપરૂપ છે એમ અન્યત્ર જે સૂચન કરાયું છે એ ‘સત્યલામા’ને બદલે ‘સત્યા’ જેવા પ્રયોગને લક્ષીને મનાવ.

યોગાચાર્ય નામના એક અંધકાર થયા હોય એમ લાસે છે.^૨ એમ જ હોય તો જોગજ્ઞઅયણ એમણે રચ્યું હશે.

૧ આ ત્રણે અર્થો આપી એ વિદે ચર્ચા કરી વૃત્તીય અર્થ યોગશતક (પૃ. ૨-૩)માં સ્વીકારાયો છે.

૨ જુઓ પૃ. ૧૩૩.

અર્થ અને સમજૂતી—આ ગતિ ગુરુરાત્રીમાં ડૉ. કન્દુકલા ઝવેરીએ તૃતીય કથા છે અને મુદ્રિત છે. ‘અર્થ’ થી ‘રબાપાંતર’ સમન્વાનું છે.

પૌર્વાપર્થ—જે જોગસયગ હારિભદ્રીય જ કૃતિ હોય અને એના ૮૧મા પદગત ‘અન્ય’ થી અષ્ટકપ્રકરણ (અ. ૬) જ અભિપ્રેત હોય તો આ જોગસયગની રચના અષ્ટકપ્રકરણ પછી થયાની ગણાય.

સામ્ય—જોગસયગની ગા. ૧૩-૧૫ એ પંચાસગના ત્રીજા પંચાસગની ગા. ૪-૬ છે. જોગસયગની ગા. ૧૫ ઉપચરપયની ગા. ૧૬૬ અને વીમ્બવીસિધા (વી. ૯, ગા. ૨) સાથે જાનુધા મળતી આવે છે, અને એનો ભાવાર્થ યોગબિન્દુના શ્લો. ૩૫૨-૩૫૩માં જોવાય છે.^૩ ગા. ૫૦ ઉપવચ્ચ ચક્રિસરણની ગાથાએ જોવાય છે.

પ્રયોગ—જેમ જોગસયગ (ગા. ૧)માં મહાવીરને ‘જોમિનાહ’ કહ્યા છે તેમ ઝાળુજઝયણ (ગા. ૧)માં વીરને—મહાવીરશ્યામીને ‘જોગીસ’ કહ્યા છે.

પૃ. ૯૪, પં. ૧૨. ‘છે.’ પછી ઉમેરો : પ્રસ્તુત કૃતિનો પરિચય સાચગદ્યરચના નામથી પૃ. ૧૭૬મા અપાયો છે.

પૃ. ૯૬, પં. ૬. અંતમા ઉમેરો. આ વિચારતા અને ખાસ કરીને આ કૃતિનું નામ લક્ષ્યમા લેતા હુ તો આને તેમ જ શુભાશાળુને

૧ જુઓ પ ૮૯, દિ. ૧.

૨ કવજ્ઞાનના ઉપાયો સૂચવનારી ગા. ૯૭-૯૮ પેશી ગા. ૯૮ના દ્વિતીય પાદનું ભાષાતર યથાર્થ અપાયું નથી. કોઈ કોઈ આધારના અર્થ સૂચવતી વેળા પ્રત્યંતરના અભાવે અને પ્રસ્તુત પ્રતિની અશુદ્ધતાને લઈને પાઠની કટખા કરી અર્થ કરાવ્યો છે.

૩ જુઓ ચિંમસતક (પ. ૧૮, દિ.),

૪ આ મુદ્રિત હોવાને ઉલ્લેખ મળે છે.

પણ હાગિભદ્રીન કૃતિ માનતા ખ ચાઈ હુ ૧ એનુ કાગણુ એ છે કે સમલાવલાની અને શાંનાંમંમંમા અન્ય દર્શનકારોનો ગૌંવપૂર્વક ઉ લેખ કરનાગ હરિભદ્રસૂત્રિ પાસે આની આશા લાગ્યે ૪ ગખી શકાય હા, એમ કદાચ બન્યુ હોય કે વૈદિક ધર્મનો ત્યાગ કરી હરિ ભદ્રસૂત્રિએ જૈન દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેથી એમના ઉપર અને વિશેષત જૈન ધર્મ ઉપર એક વખતના એમના સહધર્મીઓએ તેવામા અઘટિત પ્રદારો કર્યા હોય તો તેથી નવદીક્ષિત અવગ્યામા વિભવ બનતા હરિભદ્રસૂત્રિએ એના પ્રતિકાગરૂપે ૨ ‘શઠ પ્રતિ જ્ઞાઠ્ય કુમાન્’ એ ન્યાયે આ બંને કે એ પૈકી ગમે તે એ કૃતિ ગ્યી ષ્ટથીક વૈદિક માન્યતાઓનો ઉપહાસ કર્યો હશે ગમે તેમ પણ એમની પોતાની ઉત્તમ-વસ્થામા તો આ ગ્યના નહિ જ કસર્ધ હશે

૫ ૮૬, ૫ ૧૧ અતમા ઉમેરો

દીકા—આ અગાતકર્તૃક છે અને એની એક હાથપોથી અહીંના મોહનલાલજીના જાનલ કાગમા ધોવાનો ઉ લેખ છે પણ એ અહીં નથી

૫ ૮૬, ૫ ૧૪ ‘ છે ’ પછી ઉમેરો આ નામના તેમ જ ‘ જ છુલેવસ ગહણી ’ નામની કૃતિના અતમા જે ‘ મ ગહણી ’ શબ્દ છે તે શિવશર્મસૂત્રિત વેકુમ્મપયહિસ ગહણી અને જિનમ્મલિટત મ ગહણી જેવા નામોને આભારી જણાય છે

૧ આ સ બ ધ મા જુઓ ૫ ૧૧૦

૨ અનેગાતવાદને આ ૧ ‘ જડ ’ જ્યોને મોદિત જ્ઞનારી જ્ઞિઓને ૨૫૦૦૪૦૫૦ (મ્લે ૬ અને ૮)મા ‘ સટોક્તિ ’ સ્તી છે

૩ પાણવણાની હારિભદ્રીય વૃત્તિ નામે પ્રેરેશબ્યાખ્યા (પદ ૧૪૦)મા આતુ નામ છે, જ્યારે શિવશર્મ સૂરિકૃત બન્ધમયગની સુગિહ (પદ ૪૩)મા તેમ જ પ્રાચીન મ્વનાજરીય મત્તરિયાની સુગિહ (પદ ૧૧આ, ૬૨આ ૬૪અ તથા ૬૫અ)મા આ નામ છે આ બંને સુગિહ બન્ધમયકર્તૃક મનાય છે જે કે ૫ હીરાલાલ જૈને કસામખાનુડની પ્રસ્તાવનામા આ બંને સુતિરૂપે જ્ઞ્યાતુ મ્હું છે

પૃ ૯૧, પં. ૧૪. 'છે.' પછી ઉમેરો - તેમ કુતી વેળા ધૂમ્મ-
મંગાદુષ્ટીનું નિમ્નલિખિત ૩૭૦મું પદ ગ્રજ કર્તુ છે —

“ નિરુણા ગુણા ન દત્ત્વં તેષુ વયામો ગુણો, ન યાદવ્યો ।

૪ નાણ આયગુણો વદ્મદવ્યો સ અત્તથ ? ॥ ૩૫૦ ॥ ”

આ પદના પૂર્વાર્ધનું પાદભેદપૂર્વકનું રૂઢિજન્ય ક્ષણાંકપુગાથ
(અ ૩૬)મન રસલિતમહામનામના નિમ્નલિખિત ૧૩૭મા પદ
ઉપરના ભારતગાન દનાથે એવા રસોભાઅભારતકર નામના ભાષ્યમા
જોવાય છે. —

૧ આ ઉદ્ધતઃ આ જ પૃષ્ઠ ટિ રમા નોવેરી અદ્યદત્તિમા અશુદ્ધ
હવાયુ છે —

“ નિરુણા ગુણા ન દત્ત્વં તેષુ વયામો ગુણો ન મોદવ્યો ”

૨ આ ઉપશીવ અને અમરરાયના સ વાદરૂપે ૩૨૦ પદમા રચાયેલી હતિ
આ હતિ સૌભાગ્યભારતકર તેમ જ ભારતરત્નપના ગિમ્મ જગન્નાથકૃત
ભુવનાલોભ નામના ભારતરત્નવિદ્યાએ મળ્ય સૂચિત 'નિમ્ન યસાગર'
મુદ્રણાલય તરફથી દ્વિતીય ભારતરત્ન તરીકે ઇ સ ૧૯૧૬મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૩ એમના પિતાનું નામ મંભારરાય દીક્ષિત અને માતાનું કૈાનમામ્બા છે
એમણે મેદાગાનનદન (પૂર્વાવસ્થાના રિષવદત્ત શરણને) ધાધે અહીં (મુંરતમા)
'પૂર્ણાભિરેક' દીમા વીધી ત્યારે એમનું 'ભારતરત્ન' નામ બદલીને 'ભારતકર
નદનાથ' રખાયુ હતું. એમણે નૃસિંહ મળ્ય પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો
હતો નારાયણભટ્ટ સાથે કાશીમા અને (વિ સ ૧૭૧૪મા જન્મેલા)
ગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી સાથે અહીં એમણે વાદવિવાદ કર્યાનું મનાય છે
એમનો સમય ચિકમની ૧૭મી ૧૮મી સદી છે એમણે અને ૩ થો રચ્યા છે
એના નામ ભુવનાલોભમા જોવાય છે આ અજ્ઞેન વિજ્ઞાન વિધે " ભવાતીનો
વડ ચાને શ્રીબદ્ધચરણ્યાતિ (૪ ૪૫૪)મા કેટલીક ખીના અપાઈ છે આ
પુસ્તક અહીંથી ગોસ્વામી મહાપ્રવચીર નીમનગીરે ઇ સ ૧૯૫૫મા પ્રસિદ્ધ
કર્તુ છે

૪ આ કાબ્ય ભારતમા વિલખ્ત છે અને એ 'મોદવ્યાયા'થી સૂચિત
વર્ણમા રચાયુ છે

“ પ્રભાવતી પ્રભામ્પા પ્રસિદ્ધા પરમેશ્વરી ।

મૂલપ્રકૃતિરવ્યક્તા વ્યક્તાવ્યક્તસ્વરૂપિણી ॥ ૧૩૭ ॥ ”

આ ઉદ્ધરણુ પાદ સાધ્યમા નીચે મુજબનો C-લેખ છે :—

“ ઇતિ ધર્મસપ્રતિષ્ઠાદૌ મન્યે હરિમદ્વાદિભિર્વૈનસુરિભિઃકૃતિત ”

પૃ ૧૦૦, પં. ૧૦ અતમા ઉમેરો

સૂત્રગ્રંથ્યા—ધર્મખિન્દુમા અધ્યાયદીઃ સૂત્રોની સખ્યા નીચે મુજબ છે :—

૫૮, ૭૫, ૯૩, ૪૩, ૯૮, ૭૬, ૩૮ અને ૬૧

આમ કુલે ૫૪૨ સૂત્રો છે.

વિરોધમા પ્રત્યેક અધ્યાયમા નવ પ્રાગલમા અને નવ અતમા એમ ૭૭ પદો છે. આમ ૪૮ પદો છે

પૃ ૧૦૦, પં. ૧૦, ‘છે’ પછી ઉમેરો ‘સામાન્ય શૃદ્ધસ્થધર્મ’
તરીકે ૩૫ માર્ગાનુસારી શુદ્ધો સૂત્ર ૩૫૮મા ગણાનાયા છે આ બાબત
‘કલિં’ ઉચ્ચત્ત્વગુણિયે યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧, શ્લો ૪૭-૫૬) અને
એની સ્વોપદ વ્યાખ્યામા સ્મૃતમા, જિનમંડનપિણિએ આ દસ પદોના
વિવરણુપ નિ સ. ૧૪૯૮મા ગ્યેલા આદ્યગુણવિવરણુમા કથાઓ
સહિત સ્મૃતમા, માનવિજ્ઞાનગણિએ ધર્મસંગ્રહ (શ્લો ૫૧૪)
અને એના સ્વોપદ વિવરણુમા સ્મૃતમા, ન્યા વિ ન્યા તી ઉપાધ્યાય
મંગલવિજ્ઞાનગણિએ રત્નવાખ્યાન (ઉત્તર્ગર્ધ, પ્રસ્તાવ ૧૬, ૫

૧ આ “ જૈ આ સ ” તરફથી વિ સ ૧૯૭૭મા અને એનુ શુદ્ધરેતી
બાબતર આ જ સભા તરફથી છપાવાયેલ ॥

૨ આ પુસ્તક “ ધ જૈ જ ”મા વિ સ ૧૦૦મા છપાયુ છે

૨-૧૭)મા ૨-૮-નાતીમા અને હર્ષદે વૅા-ને ૧ Jainism (pp. 68-80)મા અંગ્રેજીમા વિગ્નાન્યા વિચારી છે.^૨

પૃ. ૧૦૦, પં. ૧૬. 'છે'. ૫છી ઉમેરો : અ. હતું "પાસદેગુ-
હીનો મલ્લમાવરો" તરીકેનું પાચમું ગ્રુન અર્થગામ્ર (અધિક-૧૫ ૧,
અધ્યાય ૯, પ્રક. ૫, પૃ. ૧૫)મા છે.

પૃ. ૧૦૧, પં. ૭, 'મુવર્જ' ઉપર ટિપ્પણ ઉમેરો :

અધર્મવેદ (૧-૩-૫-૨)મા મ્હુ છે કે એ મુલ્ય માત્ર કં ઉ તે
પોતાનુ આયુધ્ય વધાં છે

પૃ. ૧૦૧, પં. ૮. 'ગા. ૩૫૧' અને ગા. ૩૫૨ ઉપર ટિપ્પણ
ઉમેરો :

આ ગામાઓ નીચે મુજબ છે :—

"વિમવાર રમવાય ગ્જગાય ત્રિવિજ વચાદિગતત ।

ગુરુદ મહારાડગુરુએ બદ્ધ ગુરુએ ગુણ મનિઆ ॥ ૩૫૧ ॥

વચારણવરિગુદ વમરેમનાતમાગ્જગદ મ ।

૧ ત વિમવારરમવાયગુણમનુમ દેદ ॥ ૩૫૨ ॥"

ગા. ૩૫૨ નિગ્નસિખિત પદ્યનુ રમતણ કરાવે છે —

"વધા વતુમિ વગત વરીક્વો નિવર્ગવ્ઘેરગતવતારો ।

તથા વતુમિ ગુરુ વરીક્વો મુનેન ત્રીલેન ગુલેન વમના ॥"

પૃ ૧૦૧, પં ૧૧. અતમા ઉમેરો

તત્ત્વસંગ્રહનુ નીચે મુજબનુ પદ્ય દ્વાય કાગ્જુમૂત બ-યુ ઉરો —

૧ આ પુસ્તક "મ જે મ"મા છ સ ૧૯૩૦મા મસિધ કરાયુ ॥

૨ આ બાબતો મે "માર્ચાનુસારીના યાત્રીસ ગુણે સ બ ધી સાહિત્ય"
નામના લેખમા રજૂ કરી છે આ લેખ "લેખકમં" (પૃ ૭૬, અ ૫)મા
રખાયો છે.

પૃ. ૧૧૫, પં. ૮. 'સમવદ્ગીતા'ને અંગે નીચે મુજબનું દિપ્પલ ઉમેરો :—

આ સંબંધમાં જુઓ માટે લેખ નામે “જોન સાહિત્યમાં ભગવદ્ગીતા”. આ લેખ “જોન્ધમ” (પૃ ૭૭, અ. ૧૦)માં દર્શાવે છે.

પૃ. ૧૧૬, પં. ૬. અંતમાં ઉમેરો : આ શ્લોક વિશેસાં (ગા. ૧૫૫૩)ની ‘મતધારી’ હેમચન્દ્રસિંહ ગિર્યહિતામાં જોવાય છે.

પૃ ૧૧૬, પં. ૧૮. અંતમાં ઉમેરો :

વૃત્તિ—આગમોદ્ધારકે નૃતરવનિગમ ઉપર ૧૧૭ શ્લોક જોવી વૃત્તિ ગ્થી છે. એ અપૂર્ણ છે ૧

પૃ. ૧૧૭, પં. ૧. આ નામ તત્ત્વ (અ. ૧, સુ. ૩)ની સિદ્ધમેનગણિત ટીકા (પૃ. ૩૭)માં ઉલેખાયેલ સિદ્ધિવિનિશ્ચયનું અને જિનદાસગણિત નિર્મીલવિશેષચુલ્લિ (ભા. ૧, પૃ ૧૬૨)-ગત રસિદ્ધિવિજિગ્ધયનું સમગ્લુ કગવે છે. સિદ્ધિવિનિશ્ચય નામની દિગ્ગજરીન કૃતિની જેમ સેતાળરીય અને વાપનીય વૃત્તિ પછી છે દા ત. શાકટાયને ગ્રંથે આ બ્રીમુક્તિમકરણની ટીકામાં શિવચામીએ રચેલા સિદ્ધિવિનિશ્ચયની બે કાગિકા ઉદ્ધૃત કરાઈ છે વળી શાકટાયન-દ્વારા શાકટાનુશાસન (૧-૩૧૬૮)ની અમોઘવૃત્તિમાં શિનાર્દૃત મિદ્ધિવિનિશ્ચયનો ઉલેખ છે

આ હિસાબે હજિલ્લસુગ્ધિએ ન્યાયવિનિશ્ચય નામની વૃત્તિ ગ્રંથાની વાતને અમુક અંશે સમર્થન મળે છે

પૃ ૧૨૦, પ ૬ અંતમાં ઉમેરો : થયપરિણાને અંગે મે

૧ જુઓ આ. સુ. (પૃ ૪૮)

૨ આ નામ ‘નિર્મીલની પીઠિકા’ના બાસ (ગા. ૪૮૬)ની નિર્મીલ-વિશેષચુલ્લિ (ભા. ૧, પૃ ૧૬૨)માં છે

“યયપગ્નિષ્ણા (ગતવપગ્નિતા) અને એની યજ્ઞોવ્યાખ્યા ” એ નામનો લેખ લખ્યો છે અને એ “ જૈન્મસંપ્રત્ન ” (વર્ષ ૨૧, અં. ૧૨) માં ઉપાયો છે.

પૃ. ૧૨૦, પં. ૭ અંતમા ઉમેરો :

શિલા૩૬—પંચવત્યુગ તેમ જ પંચાગમ એ બંને કૃતિઓને શિલા૩૬ કહ્યું છે.

પૃ. ૧૨૧, પં. ૭. અંતમા ટિપ્પણ ઉમેરો :

જુઓ “ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૬૦ માં પ્રમુખિત પંચસંપ્રત્નની પં. હરીતાલાલ જૈનની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૪ ૧૫)

પૃ ૧૨૫, પં. ૬. અંતમા ઉમેરો : આ સુધિષ્ણુ અનેક દૃષ્ટાંતોથી તેમ જ પંચવત્યુગ વગેરે વિવિધ કૃતિઓમાના અવનવ્યોથી વિભૂષિત છે

પૃ. ૧૨૫, પં. ૧૬. અંતમા ઉમેરો • પંચાસગ (પં. ૨-૪) નો ગુજરાતી અનુવાદ પં. મેરુવિજયમણિએ કર્યો છે

પૃ. ૧૩૦, પં. ૩. અંતમા ઉમેરો : આ વિષયને અંગે મો. ગિ. કાપડિયાએ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ નામનું સ્પુતક રચ્યું છે

પૃ. ૧૩૩, પં. ૨. અંતમા ઉમેરો • શ્લો. ૧૮૧ વિમેસાં (ગા ૧૯૯૨) ઉપગ્ની શિષ્યહિતામા જોવાય છે

૧ આ અનુવાદ “ જૈન્મસંપ્રત્ન ” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૫૧ માં નિમ્નલિખિત નામથી પ્રમુખિત પુસ્તકના અંતમા (પૃ. ૨૧૪-૩૦૦ માં) અપાયો ■ —

“ શ્રીસ બોધમકરજુનો [તત્ત્વમક્રસાધરનામક] ગુજરાતી અનુવાદ ”.

૨ આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ “ જૈન્મસંપ્રત્ન ” તરફથી વિ. સ. ૧૯૭૧ માં અને એની બીજી આવૃત્તિ “ શ્રીમદાવૈર જૈન વિદ્યાલય ” તરફથી વિ. સ. ૨૦૧૦ માં છપાવાઈ છે

પૃ. ૧૩૫, પં. ૨. 'પૂર્વસેવા' ઉપર ટિપ્પણ ઉમેરો :

આ વિષય અધ્યાત્મભક્તિવાસોદ્ધિ (પ્રકરણ ૨, શ્લો. ૨-૪૩)માં તેમ જ એનાં ગુણરાત્રી અને અંગ્રેજી વિવેચનમાં નિષ્પાદ્ય છે.

પૃ. ૧૩૫, પં. ૩. 'અનુષ્ઠાન' ઉપર ટિપ્પણ ઉમેરો :

અમલ (પ્ર. ૨)ના શ્લો. ૪૪ના વિવેચનમાં પાંચ અનુષ્ઠાનો વિર સમજણ આપી છે. શ્રીપાણી રાજાનો શાસ (ખંડ ૪, ચા. ૭, કડી ૨૧-૩૩)માં સ્થાપાચાર્યે આ વિષય આલેખ્યો છે.

પૃ. ૧૩૬, પં. ૧૬. અંતમાં ઉમેરો : યોગાભિન્દુનો શ્લો. ૪૩૨ જયધ્વજા (ભા. ૧, પૃ. ૬૬)માં કંઈક પરિવર્તનપૂર્વક લેવાય છે.

પૃ. ૧૩૭, પં. ૮-૯. આ પદ સૂયગાઠ (૧, ૧, ૩, ૧૫)ની શીલાંકસૂચિત દીકા (પત્ર ૪૮અ)માં અપાયું છે.

પૃ. ૧૪૭, પં. ૧૮. 'વિવરણ' ઉપર ટિપ્પણ ઉમેરો :

વિ. સં. ૧૯૧૧માં ૨૪૬૦ શ્લોક જેવડું આ વિવરણ રચાયું છે. ત્યાર બાદ ઘી. રના આદ્ય પદ ઉપર ૪૨૦૦ શ્લોક જેવડી અને પદ ૨-૭ ઉપર ૨૫૦૦ શ્લોક જેવડી દીપિકા રચાઈ છે. ગુચ્છા આલંચુ (પૃ. ૧૫-૧૧).

પૃ. ૧૫૨, પં. ૮. અંતમાં ઉમેરો : શાવિજ્ઞપણાવપસ્યશિષ્યે શાંતવાંસં ઉપર સ્વાદ્વાદવાદિકા નામની સંસ્કૃતમાં દીકા રચી છે અને તેમ કરવામાં ઉપયુક્ત બને દીકાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ આ દીકા મૂળ, સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ (ગુણરાત્રી), સદીક મૂળના સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ તેમ જ મૂળનાં પદોનાં અકાસદિકમ સહિત કલકે કલકે "શ્રીવિજયનેમિસૂરીચર અંધમાલા"માં છપાય છે. અત્યાર સુધીમાં ત્રણ ભાગ અનુક્રમે વિ. સં. ૨૦૧૦, ૨૦૧૨ અને ૨૦૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. એમાં અનુક્રમે રતબક ૧ (શ્લો. ૧-૧૧૨), રત. ૨-૩ (શ્લો. ૧૧૩-૨૩૬) અને રત. ૪-૬ (શ્લો. ૨૩૮-૪૭૬)ને સ્થાન અપાયું છે. ચતુર્થ રતબકનો શ્લોકાંક ૨૩૭ને બદલે ૨૩૮ અપાયો છે તે જૂલ છે. વિશેષમાં ત્રીજા ભાગમાં પદાનુક્રમભિન્ન નથી.

પૃ. ૧૫૨, પં. ૧૦. અંતમાં ઉમેરો :

પરિશિષ્ટ—આગમોદ્ધારકે શા.વા.સ.ને અંગે ૮૦ શ્લોક જેવડું
આ પરિશિષ્ટ રચ્યું છે.^૧

પૃ. ૧૫૨, પં. ૧૨. અંતમાં ઉમેરો :

સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ—આ શુદ્ધતા ભાવાર્થ પં. મુશીલવિજય-
ત્રણિએ પહેલાં ૭ સ્તબ્ધો પૂરતો તૈયાર કર્યો છે અને એ ૭ પાવાયો છે.^૨
આ સ્તબ્ધોનાં પદોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૧૨, ૮૧, ૪૩, ૧૩૭, ૩૬
અને ૬૩ છે.

પૃ. ૧૫૨, પં. ૧૭. અંતમાં ઉમેરો :

(૧૪૮ અ) આવકુધર્મ

આ સાવગધઅ નામની કૃતિનું સરકૃત નામ હોઈ એનો પૃ.
૧૭૬માં વિચાર કરાયો છે.

પૃ. ૧૫૩, પં. ૩. અંતમાં ઉમેરો : અને એની (૧૫૩)
સ્વોપજા ટીકા

પૃ. ૧૫૩, પં. ૪. ‘આ’ને બદલે ‘આવકુધર્મસમાસ’ વાંચો અને
‘આનો’ પછી ઉમેરો : અને એની સ્વોપજા ટીકાનો

પૃ. ૧૫૩, પં. ૧૩. અંતમાં ઉમેરો :

(૧૫૬) આવકુસામાચારી

મ. કિ. મહેતાના મતે આ આવકુધર્મવિધિનું નામાંતર છે. એ
વાત સાચી જ હોય તો એનો પરિચય પૃ. ૧૭૬માં આવી જાય છે.

પૃ. ૧૫૬, પં. ૨. ‘વૈજ્ઞેયિક’ પછી ઉમેરો : શ્લો. ૬૮-૭૭માં
જૈમિનીય અને શ્લો. ૮૦-૮૬માં ચાર્વાક.

૧ જુઓ આગમસુત્ર (પૃ. ૬૯).

૨ જુઓ પૃ. ૩૬૫, ટિ. ૧.

પૃ. ૧૫૭, ટિ. ૪. અંતમાં ઉમેરો :

આ રીકનો જૈન દર્શન પૂરતો ગુજરાતી અનુવાદ થયેલો ■ અને એ
છપાયો છે. જુઓ પં. ૭.

પૃ. ૧૫૮, પં. ૬. અંતમાં ઉમેરો :

અનુવાદ અને ભાષાંતર—પં. બેચરદાસે ૫૬૦ સંગત જૈન
દર્શન તેમ જ એને અંગેની તબરંદીનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે,
અને એ જૈન દર્શન (પૃ. ૧-૧૮૯)માં છપાયો છે. વિગ્રેષમાં અંગેન
દર્શનોનું એમણે વિવેચનપૂર્વક કરેલું સંક્ષિપ્ત ભાષાંતર આતી પદેશનાં
પૃ. ૬૩-૮૦માં અપાયું છે.

પૃ. ૧૫૬, પં. ૧૯. આ લેખ નીચે મુજબના અંકોમાં ૭ કટકે
છપાયો છે:—

વ. ૧૬, અં. ૨, ૩, ૫, ૭, ૧૦ અને ૧૧-૧૨.

પૃ. ૧૬૦, પં. ૮. અંતમાં ઉમેરો : તેમ છતાં શ્રીકૃત્ના શિવાદૈત
વગેરે જટલીક દર્શનિક પરંપરાઓને એમાં ધ્યાન અપાયું નથી એમ
પં. મુખલાલે કહ્યું છે.^૧

પૃ. ૧૬૧, પં. ૨૪. અંતમાં ઉમેરો :

ખાણીના ગ્રંથો પૈકી નવમા નામે “ ધર્મચિન્દુલ્લિખણાનિ ” સિવાયના નવ
ગ્રંથો હાદિખડીય છે. એનાં નામ મુખપૃષ્ઠ ઉપર નીચે મુજબ અપાયાં છે :

ચૌદાંશ, ચૌગણિન્દુમકરણ, શાંભાવૈશ્વ, પદ્મદર્શનસમુચ્ચય,
હાનિશદ્ધકમકરણ, લોકતત્ત્વનિર્ણય, ધર્મચિન્દુમકરણ, વિસાફલાદક અને
સર્વસંસિદ્ધિ.

નવમા (ધર્મ) ગ્રંથમા ૧૧૭ પદો છે. એમાં ચૌગણિન્દુ વગેરેનાં
પદોનો સમાવેશ કરાયે નથી.

પૃ. ૧૬૪, પં. ૨. અંતમાં ઉમેરો :

૧ જુઓ “ મહારાજ સયાજીરાજ વિક્ર-વિદ્યાલય ” (વડોદરા) પરકુથી
ક. સ. ૧૯૫૮મા પ્રકાશિત ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા (પૃ. ૩૦).

પોડગાલોક—આ નામની વ્યાખ્યા આમોદાગે પોડગાલો
(પો ૧-૨) પૃ ૧૪૦ (૫૮+૮૩) પદમા વિ સ ૧૬૮૪મા
આ છે.

પ ૧૬૪, પ ૬ '૧૧૮' ઉપર ટિપ્પણ ઉમેરો

આંશુ (પ ૧૨૩)મા તો ૫૮ મુદ્રિત થયાનો અને પૃ ૧૨૫મા
૨૭ અમુદ્રિત લેવાનો ઉલ્લેખ છે આ ૨૪ પદ 'જે પુ મ સ' તરફથી
"આમોદાગસ મલ ૧૪" તરીકે વિ સ ૨૦૧૭મા છપાવાયા છે

પ ૧૬૬, પ ૩ અતમા ઉમેરો આ સળધમા મે "સ સાગ-
દાવાનલરુતિ અને એની પાદપૂર્તિ" નામના રસેખમા પ્રિયેષ વિચાર
કર્યો છે

પ ૧૬૬, પ. ૧૦ અતમા ઉમેરો

પદ્યારમક અનુવાદો—મે જે પદ્યારમક અનુવાદો ગ્રન્થગતીમા
કર્યા છે અને એમાંનો એક 'સમસોખ' છે, અને એ બંને છપાયા છે ૩

પ ૧૬૮, પ ૮. 'છે' ઉપર ટિપ્પણ ઉમેરો.

શુભો કુવલ્લયમાલા (ભા ૧, પ ૪)માં નિમ્નલિખિત પદ —

"જે દુષ્ટર મવિરહ મવિરહ કો જ વન્દય મુચ્છો ।

સમયસયમયગુણો સમરમિયજ્ઞા કહા જસ ॥"

૧ શુભો આંશુ (પ ૭૨)

૨ આ લેખ "આંશુ" (પ ૫૧, અ ૬, ૭)મા છપાયો છે

૩ સાદો અનુવાદ "આંશુ" (પ ૫૦, અ ૭), "શુ મિત્ર તથા
શુ દર્પણ" ના તા પ ૧-૫ના અક્ષરો અને 'દિગ્ગજ લેન' (પ ૪૬,
અ ૩)મા છપાયો છે, બ્યારે 'સમસોખી' અનુવાદ "આંશુ" (પ
૫૦, અ ૮, ૯) તેમ જ 'શુ મિત્ર તથા શુ દર્પણ' ના તા ૯-૨-૫ના
અક્ષરોમા છપાયો છે

પૃ. ૧૭૦, પ. ૧૨. અંતમા ઉમેરો :

કૃપ મૃત્યાદિ—સંખ્ય૦ (ભવ ૮, પત્ર ૭૬૦ ઈ.)મા મુવર્ણના કપાદિ વિષે ઉલ્લેખ છે.

પંકુર-લિફ્ફુ—સંખ્ય૦મા કહ્યું છે કે “ગોરસવજ્જનાદગો નિયમ-વિરિયાક્કાનો”. અર્થાત્ ગોરસનો ત્યાગ વગેરે પાકુર-લિલ્લુતુ મુખ્ય ક્રિયાવત છે.

પંચતંત્ર (૩-૧)મા ‘શ્વેતલિષ્ઠુ’ને ધૂત કહ્યો છે. એ શ્વેતલિષ્ઠુ તે ‘પંકુર-લિફ્ફુ’ જ છે?

પૃ. ૧૭૦, ટિ. ૨. અંતમા ઉમેરો :

આ સ બંધમા મેં નિમ્નલિખિત શ્રેણ લખ્યા છે અને એ JUB (Vol. XXII, pt. 2)મા છપાયા છે.

“Detection of Poison in Food (by noting its effects on Birds and Beasts.)”

અર્થશાસ્ત્ર (અધિ. ૧, અ. ૨૦. પ્રક. ૧૭, પૃ. ૪૦-૪૧)મા વિધ-પરીક્ષા’ છે

પૃ. ૧૭૧, ટિ. ૧. અંતમા ઉમેરો :

ઉપનિતિ (૫ ૭૫૨, ચાડાબી)મા આ રાજાલંકારને સ્થાન બપાયુ છે

પૃ. ૧૭૪, પ. ૧૪. અંતમા ઉમેરો :

અનુવાદ—સંખ્ય૦ (ભવ ૧, ૨ અને ૬)ના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદો થયેલા છે અને એ છપાયા છે ૧ ચતુર્થ ભવગત “ચરોધરચરિત્ર”નો

૧ જુઓ પ ૧૬૭, ટિ ૧.

૨ પ્રભ જને ચરોધરચરિત્ર સ્થાનો કુવલયમાલામા ઉલ્લેખ છે. ,
૬ ૨૪

અંગ્રેજીમાં આગણ પ્રો ફૂલ્યુમાન્ત હડિકુધએ^૧ Yasastilaka and Indian Culture નામના પુસ્તક (૫ ૪૩-૪૬)માં આપ્યો છે વિરોધમાં સોમદેવકૃત રચનાસ્તિસક્ર સાથે એની તુલના કરી છે

૫ ૧૭, ૫ ૧૮ અતમા ઉમેરો પ્રસ્તુત કૃતિનો વિચાર ૫ ૬૪માં કરાયો છે તે અહીં લક્ષ્યમાં લેવો

૫ ૧૭, ૫ ૧૮ અતમા ઉમેરો

ઉદ્ધરણ—દેવેન્દ્રસૂત્રિએ અર્ધુદિષ્ટિ-અર્થમાં આ કૃતિની મા ૧૧૨-૧૧૬ મા ૨-૬ તરીકે ઉદ્ધૃત કરી છે, બધાં મા ૧૧૨ બન્દિસુ-ભુત ઉપગની અપસવત ૮૨૦માં પાર્શ્વસૂત્રિએ એની કૃતિ (૫૧ ૧૪-૧૫)માં જોવાય છે

૫ ૧૮૦, ૫ ૩ અતમા ઉમેરો ‘સાવગધમત્તમાસ’ નામ જિનભગણિસુમાધમણકૃત અમયખિસસમામ અને ઉમાગ્વાતિએ એવેલા મનાતા જ યદ્દીપમમાસનુ સમગળ કરાવે છે

૫ ૧૮૫, ૫ ૧૦ અતમા ઉમેરો

(૧) અગવિજ્ઞા. (અગવિદ્યા)

૫ ૧૮૬, ૫ ૧૨ અતમા ઉમેરો

અગવિદ્યા દી-૧—અગવિજ્ઞા ઉપગ હગ્ગિલત્તુત્તિએ દીકા ગચ્ચાતો ઉ લેખ જિલ્લોકોલો (વિ ૧, ૫ ૨)માં છે, પણ એઓ મેણ તે નાણુ બાકી ગહે છે

૧ આમાં ૫ ૪૧૨ ટિ મા દીધનિકાય (XXI ૨૬)માંથી નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયું છે —

ચતુષા વિમજે મોમે સવે ચિત્તનિ ચલતિ, એકેન મોમેન મુનચ્ચ દીદિ કમ્મ વયોજયે વજ્જપ વ નિષાપેચ્ચ આપનાયુ મવિભતિ^૨

૨ આના નીચે હચ્ચાસના મ્યો ૩૩૮ ૩૪૦માં ‘વિષયરીણ’ વિરેની હકીમત છે

પૃ ૧૮૯, પ ૨૧ અતમા નીચે મુજબની ક ડિકાઓ ઉમેરો :

વીમ અનુયોગદ્વાર—મતિજ્ઞાનનું વીસ અનુયોગદ્વારપૂર્વકનું નિરૂપણ શિષ્યહિતા (પન ૧૯-૨૧અ)મા છે

વિધિ—શિષ્યહિતા (પન ૭૮૫આ-૭૯૪આ)મા આવરુસયની સુવિધાના સમય પૂર્વેની આવરુક ક્રિયાની-પ્રતિક્રમણની વિધિ દર્શાવાઈ છે યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૩)ની સ્વોપપન્ન વૃત્તિ (પન ૨૪૭આ-૨૫૦અ)મા આ વિધિને અંગે ૧૩૩ ગાથાઓ અપાઈ છે

આદેશ—આવરુસયની નિજજુત્તિ (ગા ૧૦૨૩)મા ૫૦૦ આદેશોનો બાધભારે ઉલેખ છે અને એ પૈકી મરુદેવી સખધી એક આદેશનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, જ્યાં આને અંગેની હાન્નિભદ્રીય ટીકા (પન ૪૬૫અ ૪૬૫આ)મા આગ આદેશ સ્પષ્ટ દર્શાવાયા છે ૨

પૃ ૧૯૦, પ ૨૩ અતમા ઉમેરો

સામ્ય—શિષ્યહિતા (પન ૩૫૧આ-૩૬૦આ)મા જ્ઞાનુનની ને જ્ઞા અપાઈ છે તે બહુ થોડા રેરુદ્ધપૂર્વક આવરુસયની સુવિધા (ભા ૧, પન ૪૮૪ ૪૮૫)મા જોવાય છે લોગરુસના પદોનો ને અર્થ શિષ્યહિતા (પન ૪૮૪આ)મા છે અને આ લોગરુસના પ્રથમ પદગત ‘ અગિહિત ’ માટે વપગાયેલા વિરોધણોનું ને સાદૃશ્ય આ શિષ્યહિતા (પન ૫૦૦આ-૫૦૧આ)મા દર્શાવાયું છે એ બંને બાબતો લગભગ અક્ષરશ લલિતવિસ્તરમા એકસાથે પન ૮૦આ-૮૧આમા જોવાય છે

પૃ ૧૮૩, પ ૬ અતમા ઉમેરો

૧ ‘ આ ગાથાઓ એના અનુવાદ સહિત શ્રીમતિક્રમણસૂત્ર પ્રબોધ-ટીકા (ભા ૩, પૃ ૮૨૪-૮૨૨)મા અપાઈ છે

૨ આદેશોને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખોની નોંધ જુલેજ ૫ (ભા ૧, પૃ ૪૫, ૮૬)મા અપાઈ છે

અંગ્રેજીમાં તાનાથ પ્રો કૃષ્ણકાન્ત હંકિયુએ^૧ Yasastilaka and Indian Culture નામના પુસ્તક (૫ ૪૩-૪૬)માં આપ્યો છે વિશેષમાં સોમદેવદત્ત રચનાસ્તિલક આદિ એની તુલના કરી છે

૫ ૧૭૮, ૫ ૧૮ અતમા ઉમેરો પ્રસ્તુત કૃતિનો વિચાર ૫ ૬૪માં કરાયો છે તે અહીં લક્ષ્યમાં લેવો

૫ ૧૭૮, ૫ ૧૮ અતમા ઉમેરો

ઉદ્ધરણ—દેવેન્દ્રસૂરિએ સંકૃષ્ટલક્ષિકામાં આ કૃતિની ગા ૧૧૨-૧૧૬ ગા ૨-૬ તરીકે ઉદ્ધૃત કરી છે, જ્યારે ગા ૧૧૨ વન્દિતુ-શુભ ઉપગી શકિતવત્ ૮૨૦માં પાદ્મસૂરિએ ગ્યેની વૃત્તિ (૫૧ ૧૪-૧૫)માં લેવાય છે

૫ ૧૮૦, ૫ ૩ અતમા ઉમેરો ‘સાવગધમ્મસમાસ’ નામ જિનભદ્રગણિકામાં પ્રમુખત્વ સમયખિત્તમમાસ અને ઉમાસ્વાતિએ ગ્યેલા મનાતા જ બુદ્ધીપગમાસનું સમગ્ધુ કગવે છે

૫ ૧૮૫, ૫ ૧૦ અતમા ઉમેરો

(૧) અગવિજ્ઞા. (અગવિદ્યા)

૫ ૧૮૬, ૫ ૧૨ અતમા ઉમેરો

અગવિદ્યા દીક્ષા—અગવિજ્ઞા ઉપાદ્યોગિકામાં દીક્ષા ગ્યેતો ઉ લેખ જિનરંકો (વિ ૧, ૫ ૨)માં છે, પણ એઓ કોણ તે જાણુ જાણી ગયે છે

૧ અ મા ૫ ૪૬૨ દિ મા દીધનિકાય (XXI, ૨૬)માંથી નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયું છે —

‘ચતુષા વિમજે મોગે, સવે મિત્તનિ નવનિ, દક્કેન મોગેન મુજેવ્વ દોદ્ધિ કમ્મ પયોજયે ચડંધ ચ નિપાપેવ્વ આપદાસુ મવિસ્સતિ’

૨ આના નીચે ઉચ્ચવાસના સ્થો ૩૩-૩૪માં ‘વિષયરીક્ષા’ વિષેની હકીકત છે

પૃ ૧૮૯, પ. ૨૧ અતમા નીચે મુજબની ક ડિકાઓ ઉમેરો .

વીસ અનુયોગદ્વાર—મતિમાનતુ વીસ અનુયોગદ્વારપૂર્વકતુ નિરપણ શિષ્યહિતા (પૃ ૧૮~૨૧અ)મા છે

વિધિ—શિષ્યહિતા (પૃ ૭૮૫આ-૭૮૪આ)મા આવરસસયની મુખિયુના સમગ પૂર્વેની આવરક ક્રિયાની—પ્રતિક્રમણની વિધિ દર્શાવાઈ છે યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૩)ની ગ્વોપત્ત વૃત્તિ (પૃ ૨૪૭આ-૨૫૦અ)મા આ વિધિને અંગે ૧૩૩ ગાથાઓ અપાઈ છે

આદેશ—આવરસસયની નિબળુત્તિ (ગા ૧૦૨૩)મા ૫૦૦ આદેશોનો ખાધેલાને ઉ લેખ છે અને એ પૈકી મરુદેવી સખધી એક આદેશનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, બ્યાગે આને અંગેની હાગિસદ્રીય ટીકા (પૃ ૪૬૫અ ૪૬૫આ)મા આગ આદેશ સ્પષ્ટ દર્શાવાયા છે ૨

પૃ ૧૯૦, પ ૨૩ અતમા ઉમેરો

સામ્ય—શિષ્યહિતા (પૃ ૩૫૬આ-૩૬૦આ)મા હંલાપુનની જે કથા અપાઈ છે તે બહુ થોડા દેગ્ધાગ્ધૂર્વક આવરસસયની મુખિયુ (ભા ૧, પૃ ૪૮૪ ૪૮૫)મા જોવાય છે લોગરસના પદોનો જે અર્થ શિષ્યહિતા (પૃ ૪૬૪આ)મા છે અને આ લોગરસના પ્રથમ પદગત ‘ અગિહત ’ માટે વપરાયેલા વિશેષણોનું જે સાદૃશ્ય આ શિષ્યહિતા (પૃ ૫૦૦આ-૫૦૧આ)મા દર્શાવાયુ છે એ બ ને બાબતો સગલગ અક્ષુન્ધ સલિતવિસ્તરામા એમ્સાથે પૃ ૮૦આ-૮૧આમા જોવાય છે

પૃ ૧૮૩, પ ૬ અતમા ઉમેરો

૧ ‘આ ગાથાઓ એના અનુનાદ સહિત શ્રીપ્રતિક્રમણસૂત્ર પ્રબોધ-ટીકા (ભા ૩ પૃ ૮૨૪-૮૩૨)મા અપાઈ છે

૨ આદેશોને સગતા કેટલાક ઉલ્લેખોની નોંધ ખૂવલક૮૫ (ભા ૧ પૃ ૪૫, ટિ)મા અપાઈ છે

ટિપ્પન યાને પ્રદેશવ્યાખ્યાનક—‘મતધારી’ અમયદેવ સન્નિ શિવ અને ભૂતપૂર્વ નાગમ ની રહિમચન્દ્રમુગિએ ટાન્લિડીય આયગ્યકલધુવૃત્તિના દુર્ગમ ગ્રંથોના અપ્ટીકન્સરૂપે આ ૪૬૦૦ શ્લોકો જેવડું ટિપ્પન સરૂતમા વિ સ ૧૧૫૦ના અગમામા ગ્યુ છે. આ ટિપ્પનમા પ્રાગલમા લોકે એનું ‘આવગ્યકટિપ્પન’ નામ છે, છતાં પુષ્પિકા પ્રમાણે એનું નામ ‘આવગ્યકવૃત્તિ-પ્રદેશવ્યાખ્યાનક’ છે આ ટિપ્પનની શંખી મુખોધ છે પ્રથમ શબ્દાર્થ અને ત્યાગ બાદ ભાવાર્થ અપાયેલ છે.

પૃ. ૧૬૫ પ. ૧ ‘લોગમ્મ’ ઉપગ નીચે મુજબનું ટિપ્પણ ઉમેરો

આનો પરિચય મે “લોગમ્મસમુત્તનુ મિદ્ધાવસેકન” નામના મારા લેખમા આપ્યો છે આ લેખ “લેન” (સાપ્તાહિક)ના તા ૧૧-૦-૧૯૧૧ના અંકમા છપાયા છે

પૃ ૨૦૨, પ ૧૦. અતમા ઉમેગ :

યાપનીય તન્ત્રમાંથી અત્રતરખુ—સંવિં (પન ૧૦૬આ)મા નીચે મુજબ લેવાય છે —

“જો રાહુ ફરિય અગવો, જ યામિ અમળ્યા, જ યાવિ દક્ષણવિરાહિની, જો અમાનુસા, જો મળારિડપ્પતા, જો અસદ્ગેઝાડયા, જા અફૂરમદે, જા જ સ્વસન્તમાદ્યા, જો જ મુદ્ધાચારા, જો અમુદવાન્દી, જો વવમાયવર્જિમા જો અપુષ્પવરણાવરાહિની, જો જવગુણઠાણરહિયા, જા અતોગા લક્ષ્મી, જો અક્ષાણમાવળ તિ કહ ન ઉત્તમધમ્મસાદિગ તિ ।

પૃ ૨૦૩, પ ૧૦. અતમા ઉમેગ

૧ આ “દે લા લે પુ સરથ” તરફથી ઈ સ ૧૯૨૦મા છપાયા છે

૨ જેમણે દસ ગ્રંથો રચ્યા છે એના નામ DCCGM (Vol XVII, pt 3, p 460)મા મે નોંધ્યા છે જે દસેનો પરિચય મળ્યુંધરવાદ (પૃ ૫૩-૫૮)મા આપ્યો છે આ દસનું પરિમાણ પોણો લાખ શ્લોક કરતા ક ઈંક વધારે છે

૧ વિસ્તૃત વિવેચન—આ ગુજગતી વિવેચન ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતાએ તૈયાર કર્યું છે. એ ચૈત્યવદનના સૂત્રો તેમ જ લંબિંના સ્પષ્ટીકરણ છે

૨ વિવેચના—આ શ્રીવિજયપ્રેમસૂત્રિના પ્રશિષ્ય અને શ્રીવિજય-ગમચન્દ્રસૂત્રિના શિષ્ય ભાનુવિજયગણિએ તૈયાર કર્યું છે. એ દ્વાન એમણે શકસ્તવના ‘લોગપન્નેચગગાયુ’ સુધીના ભાગનો અને સાથે સાથે એને લગતી લંબિંના અંશનો લાનાર્થ ગૂઢ કર્યો છે.

૩ અનુવાદ—આ શ્રીવિજયલબ્ધિસૂત્રિના પ્રશિષ્ય અને શ્રી-વિજયજીવન તિલકસૂત્રિના શિષ્ય પ. ભદ્રંકરવિજયગણિની ગુજગતી કૃતિ છે

૫ ૨૦૮, ૫. ૫ ‘ગાથાઓ’ ઉપર નિમ્નલિખિત દિષ્ટાંતો ઉમેરે :

આ પાંચે પદો પદ્યજુસારુછીરમા ગા ૧૧૪ ૧૧૮ તરીકે જોવા છે એના ઉપરની સ્તિષ્ઠસેનસૂરિકૃત થતિ (૫ ૧૮૮આ)મા આ સખધમા

૧ આને લલિતવિસ્તર શ્રીવિવેચનના નામથી જે પુસ્તક શ્રીમતી કંચનબહેન ભગવાનદાસ મહેતા અને “જેન કોસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા” (મુમર્ઈ) તરફથી ઈ સ ૧૯૬૦મા પ્રકાશિત કરાયું છે તેમા સ્થાન આપાયું છે આ પુસ્તકમા ચૈત્યવદનના સૂત્રો, લંબિં તેમ જ મુનિચન્દ્રસૂરિકૃત પંચિકામાના ઉદ્ધરણો અને એનું ડૉ. મહેતાએ કરેલું સ્પષ્ટીકરણ તથા એમનો ગુજરાતી ઉપદેશાત અપાયેલા છે વિશેષમા પ્રારંભમા શકસ્તવ આઠ માંખડીના કમળ દ્વારા રચ્યું કરાયેલું છે.

૨ આ ચરમતેજ (ભા ૧) કે જે “દિવ્ય દર્શન સાહિત્ય સમિતિ” તરફથી અમદાવાદથી ઈ સ ૧૯૫૬મા છપાવાયું છે તેનો એક અંશ છે આ પુસ્તકમા શકસ્તવનો ઉપર્યુખ ભાગ અને એને લગતી લંબિં છે

૩ આને “લલિતવિસ્તર (ભા ૧)”ના નામથી ઈ સ ૧૯૫૬મા “લબ્ધિસૂરીશ્વર જેન ગ્રંથમાલા”મા પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકમા સ્થાન આપાયું છે એમા શકસ્તવ, અનુવાદકે લખેલ પ્રસ્તાવના અને દિષ્ટાંતો તેમ જ ઉરિ વદસૂત્રિની સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા છે.

નિસીલવિશેસચુહિલુમાંથી પદ્માત્મક ૧અવતરણ અપાયુ છે એટલું જ નહિ પણ વશિક જનોના ઉદ્ધાર-નિક્ષાદિનો આધાર તે 'સ પુટ' નામનું ઉપકરણ એમ આર્હી કહ્યું છે

પૃ ૨૧૦, પ. ૭ 'છે' પછી ઉમેરો આમ કગ્લુ ઉચિત નથી ગણધરવાદની પ્રસ્તાવના (પૃ ૪૫)મા તેા આને આવશ્યકયની નિજજીવિતો અશ કલો છે વિશેષમા અહી આના કર્તા જિનભદ્રગણિ નથી એમ સૂચવાયુ છે પરંતુ આ ૨જાણુજઝયણુના અંતિમ-૧૦૬મા પદમા જિણુભદ્ર ખમાસમણનો શુભ લેખ છે તેનું શુ ?

હાગ્નિદ્રીય દીકામા આ કૃતિને મહાર્થક હોઈ શાસ્ત્રાન્તરૂપા કહી છે

દીકા—જાણુજઝયણુ હપન એક અગાતકર્તક દીકા છે ૪

પૃ ૨૧૨, પ ૪ અંતમા ઉમેરો

ટિપ્પણ—'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિએ નન્દિ-ટિપ્પણ ગ્રંથુ છે એ ટિપ્પણ હાગ્નિદ્રીય નન્દાધ્યયનવૃત્તિને અંગેનું હરો એમ આ સૂચિત આવશ્યકટિપ્પણ વિચારતા લાસે છે ખરું, પરંતુ એ બાબત ચકાસી જોવા માટે તેા નન્દિ ટિપ્પણની એક પણ હાથપોથી મળવી જોઈએ, જોકે અઘાપિ તેા એકે મળી આની નથી

પૃ. ૩૨૮, અંતિમ પ ૧૯૦૦ પછી ઉમેરો

૧ આ અવતરણનો ઉપયોગ હરિભદ્રસૂરિએ પાંચ પલો રચવામા કર્યો હોય એમ લાગે છે

૨ આવશ્યકયની નિજજીવિત (ગા ૧૨૬૭) પછી શરૂ કરાયેલી આ કૃતિ હાગ્નિદ્રીય રીમ તેમ જ એને લગતા 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિયુત ટિપ્પણ સહિત શ્રીવિનય-ભક્તિ-સુન્દર-ચરણ-અન્યમાલા ના રીમ પુષ્પ તરીકે વિ. સ. ૧૯૭૬મા છપાવાઈ છે

૩ જુઓ DCGCM (Vol XVII pt 3, p 416)

૪ જુઓ જિ.ર.કો. (વિ ૧, પૃ ૧૯૯)

Rashamના હાથે ગ્રાએલુ અને Luzac & Co Ltd.
તરફથી ઈ સ ૧૯૫૧મા પ્રકાશિત નિમ્નલિખિત પુસ્તક

“History and Doctrine of the Ājivikas: a
vanished Indian Religion ”

૫ ૨૧૫, ૫ ૮ ‘૧૧૮૫’ ઉપર ટિપ્પણ ઉમેરો

જેસલમેરના બ ઠારની એક તાડપ ૧૫ પ્રતિમા ‘પચાસી’ સૂચક
અક્ષરો જ રૂપક છે એટલે આ વર્ષ વિચારણીય મનાય—જુઓ માણુધરબાઈ
(૫ ૨૧૨)

૫ ૨૨૧, ૫ ૧૭ અતમા ઉમેરો ‘પૃથક્ત્વ’નો અર્થ વગેરે
બાબત મે “A Note on Prthaktva” નામના માગ પેષ્યમા
વિચારી છે

૫ ૨૨૩, ૫ ૮ અતમા ઉમેરો

ન્યાયાવતારદીપિકા—આ આગમોદ્ધારકે ન્યાયાવતાર ઉપર
વિ સ ૧૮૬૬મા ૩૨૧૫ શ્લોક જેવડી સરૂતમા ગ્રેલી દીપિકા છે ૨

૫ ૨૨૩ અ તિમ પ કિત અ તમા ઉમેરો

શિલારૂઢ—જે કેટલાક અનાગમિક અન્યો શિલારૂઢ કરાયા છે તેમા આ
પંચમુત્તમનો પણ સમાવેશ થાય છે

૫ ૨૨૫, ૫ ૧૬ અ તમા ઉમેરો

વાર્તિક અને તર્કાવતાર—આગમોદ્ધારકે પંચમુત્તમ ઉપર
વિ સ ૨૦૦૫મા ૨૬૦૦ શ્લોક જેવડું ઉવાર્તિક અને એ જ વર્ષમા
૧૦૦૧ શ્લોક જેવડો તર્કાવતાર ગ્રેલ છે

૧ જુઓ આં શુ (૫ ૫૦)

૨ આ લેખ JUB (Vol XXI No ૨)મા છપાવાયો છે

૩-૪ જુઓ આં શુ (૫ ૫૩)

પૃ. ૨૨૬, પં. ૬. અંતમાં ઉમેરો : ગમે તેમ પણ પ્રશમરતિ-
ઉપમુક્ત વૃત્તિ શ્રદ્ધ ટીકાઓ બોધને રચાયેલો એની પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લે-
છે. એ વિચારતાં એ શ્રદ્ધ ટીકાઓ પૈકી કોઈ એક ટીકા પ્રસ્તુત હરિભદ્ર-
સૂત્રિએ રચી હોય તો ના નહિ.

પૃ. ૨૩૦, પં. ૧૧. અંતમાં ઉમેરો :

આદર્શ અને એનો ઉદ્ધાર—દેવેન્દ્રસૂત્રિન ચ્યવવન્દણ
ભાસ ઉપરની ધર્મધોષસૂત્રિત ટીકામાં કથું છે કે મહાનિસ્તીહને
જે ગ્રામીન આદર્શ મથુરામાં મુપાર્વનાથના સ્તૂપમાં હતો તે મે
(હરિભદ્રસૂત્રિએ) પંદર દિવસના ઉપવાસ કરવાથી ચાસનદેવીએ
મને આપ્યો. એ આદર્શ ખંડિત હોવાથી તેમ જ એનાં કેટલાંક
પત્રો ઉધર્ધને લઈને સડી ગયાં હતાં તે પ્રવચનના વાતસત્યથી, ભવ્ય
હોવાને ઉપકારક થનાર હોવાથી. તેમ જ આત્મકલ્યાણાર્થે આચાર્ય
હરિભદ્રે પોતાની મતિ પ્રમાણે સુધારીને લખ્યાં.

પૃ. ૨૪૦, પં. ૨. અંતમાં ઉમેરો :

(૨૧ અ) પ્રતિક્રમણની વિધિ વ્યવસ્થિત રીતે દર્શાવનાર તરીકે
હરિભદ્રસૂત્રિ સૌથી પ્રથમ હોય એમ લાગે છે.

પૃ. ૨૪૨, પં. ૩. અંતમાં ઉમેરો :

(૩૨ અ) થયપરિણા જેવા અનુપલબ્ધ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધરણ
આપ્યાં છે. કળાકોશલ્યાદિના કાર્ય કરનારાને પુરસ્કાર માગ્યા કરતાં
પણ વિશેષ આપવાની અમૂલ્ય સૂચના હરિભદ્રસૂત્રિએ એ દ્વારા કરી છે.

(૩૨આ) પંચવત્યુગમાં ચચાલિલા વિષયોનું તાર્કિક દષ્ટિએ
નિરૂપણ કરનાર તરીકે હરિભદ્રસૂત્રિ આવશ્યક ભાગવે છે.

પૃ. ૨૪૨, પં. ૫. અંતમાં ઉમેરો : આ ટીકામાંથી અવગરણ
આપનાર તરીકે પણ હરિભદ્રસૂત્રિ પ્રથમ હશે.